

В. Е. ШНЕЙДЕР, А. И. СЛУЦКИЙ
А. С. ШУМОВ

ОЛИЙ
МАТЕМАТИКА
ҚИСҚА
КУРСИ

(икки томлик)

I том

РУСЧА ТҮЛДИРИЛГАН ВА ҚАЙТА ИШЛАНГАН ИККИНЧИ
НАШРИДАН ТАРЖИМА

ТОШКЕНТ „ҮҚИТУВЧИ“ 1985

СССР Олий ва ўрта маҳсус
татлим министрлиги ўқув-методика
бошқармаси ўқитиш жараёнида ,
фойдаланиш учун тавсия этган

Китоб олий техника ўқув юртлари учун математика курси программасига
мувофиқ ёзилган Материал қисқа баён қилинишига қарамасдан, иложи борича
қатъий ва тушунарли қилиб ёзилган. Курсининг ҳар бир бўлимидаги кўплаб ми-
соллар келтирилган бўлиб, улар асосий назарий материалнинг мазмунини очиб
беришга ёрдам беради.

Китобнинг биринчи томи ушбу бўлимларни ўз ичига олади: векторлаф
алгебраси ва чизиқли алгебра элементлари, текислик ва фазодаги аналитик
геометрия, лимитлар назарияси, бир ўзгарувчили функциянинг дифференциал
ҳисоби, аниқмас ва аниқ интеграллар.

Кўлланма олий техника ўқув юртларининг студентлари учун мўлжалланган.

© Издательство „Высшая школа“, 1978.
© „Ўқитувчи“ нашриёти, русчадан таржима, 1985

Ш $\frac{1702010000 - 203}{353 (04) - 85}$ 166 - 85

РУСЧА БИРИНЧИ НАШРИГА СЎЗ БОШИДАН

Китобхон эътиборига ҳавола қилинаётган мазкур „Олий математика қисқа курси“ олий техника ўқув юртларининг кечки факультетлари студентлари учун мўлжалланган. У мажбурий программада кўзда тутилган барча материални асосан қамраб олади. Бу курс авторларнинг кечки бўлим студентлари билан кўп йиллик ишлари натижасида яратилди.

Китобнинг ҳажми унча катта бўлмаса да, лекин материалнинг иложи борича қатъий ва тушунарли бўлишга ҳаракат қилинди. Курснинг ҳар бир бўлимида назарий материални тушунирадиган ва мустаҳкамланишига ёрдам берадиган масала ва мисоллар етарлича сонда ечилишлари билан келтирилди. Бундан ташқари, асосий тушунчаларнинг формал киритилишининг олдини олиш мақсадида мазкур тушунчаларга табиий равишда олиб келадиган геометрик ва физик масалалар берилди.

РУСЧА ИККИНЧИ НАШРИГА СЎЗ БОШИ

Китобнинг бу нашрига комплекс сонлар, векторлар анализи асослари, операцион ҳисобнинг асосий тушунчалари, эҳтимоллар назарияси (математик статистика элементлари билан) бўлимлари қўшимча қилинди. Бундан ташқари, чизиқли алгебра бўлими анча кенгайтирилди. Математикани ўқитишида ҳозирги замон тенденциясини ҳисобга олиб, тўплам, умумийлик ва мавжудлик кванторлари, импликация тушунчаларини киритиш йўли билан курснинг айrim бўлимларининг баён этилиш методикасига ўзгартишлар киритилди. Функция тушунчаси бу нашрда биринчи нашрдагидан бошқачароқ, яъни бир тўпламнинг бошқа тўпламга акслантирилишини белгилайдиган қонда сифатида қаралди. Бундан ташқари, бошқа методик ва таҳририй тузатишлар қилинди, шунингдек пайқалган хатолар ҳам тузатилди.

Авторлар

КИРИШ

Мазкур курснинг айрим бўлимларида тўпламлар назарияси ва логиканинг баъзи тушунчаларидан фойдаланилади; қуида биз шу тушунчаларнинг қисқа баёнини келтирамиз.

1. **Тўпламлар ҳақида асосий маълумотлар.** Тўплам тушунчи математиканинг асосий тушунчаларидан биридир. Тўплам қандайдир обьектларнинг тайин бир мажмуидир. Сиз ўқиётган инситут студентлари, қўлингиздаги китоб саҳифаларининг тўплами, барча жуфт сонлар тўплами ва шу кабилар тўпламларга мисол бўла олади. Бу мисоллардан кўриниб турибдики, тўплам чекли ёки чексиз сондаги нарсаларни ёки, одатда айтилишича, **элементларни ўз ичига олиши мумкин.** Биринчи ҳолда тўпламни **чекли**, иккинчи ҳолда эса **чексиз** дейилади.

Одатда тўпламларни бош ҳарфлар: A, B, M, N, \dots билан, уларнинг элементларини эса кичик ҳарфлар: a, b, x, y, \dots билан белгиланади. Агар бирор x элемент M тўпламига тегишли бўлса, буни шундай ёзилади: $x \in M$. Агар x элемент M тўпламга тегишли бўлмаса, буни $x \notin M$ кўринишда ёзилади.

Айтайлик, M ва N иккита тўплам бўлсин. Агар M тўпламнинг барча элементлари N тўпламга тегишли бўлса, у ҳолда M тўплам N тўпламда бор дейилади; буни шундай ёзилади: $M \subseteq N$ ёки $N \supseteq M$. Бу ҳолда M тўплам N нинг **қисм тўплами** деб аталади. Масалан, жуфт сонлар тўплами бутун сонлар тўпламининг қисм тўпламидир. Равшанки, агар $M \subseteq N, N \subseteq L$ бўлса, у ҳолда $M \subseteq L$ бўлади.

Битта ҳам элементни ўз ичига олмаган тўпламни ҳам тўпламлар қаторига киритилади. Бундай тўплам бўши **тўплам** деб аталади ва \emptyset билан белгиланади. Масалан, $x^2 + 4 = 0$ тенгламанинг ҳақиқий илдизлари тўплами бўшdir, чунки бу тенглама ҳақиқий илдизларга эга эмас.

Чекли сондаги тўпламлар: M_1, M_2, \dots, M_n берилган бўлсин. Бу тўпламларнинг **бирлашмаси** (ёки *иғиндинси*) деб, M_1, M_2, \dots, M_n тўпламларнинг ҳеч бўлмагандан биттасига тегишли бўлган барча элементлар тўплами M га айтилади. Буни қуйидагича белгиланади:

$$M = M_1 \cup M_2 \cup \dots \cup M_n \text{ ёки } M = \bigcup_{l=1}^n M_l.$$

Масалан, барча бутун сонлар тўплами жуфт сонлар тўплами ва тоқ сонлар тўпламининг бирлашмасидир; ҳақиқий сонлар тўплами

рационал сонлар тўплами билан иррационал сонлар тўпламининг бирлашмасидир. M_1 тўплам $1 < x < 5$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган x сонлардан, M_2 тўплам эса $2 < y < 7$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган y сонлардан иборат бўлсин. У ҳолда бу тўпламларнинг $M_1 \cup M_2$ бирлашмаси $1 < z < 7$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган z сонлардан иборат бўлади.

M_1, M_2, \dots, M_n тўпламларнинг кесишмаси деб, бу M_1, M_2, \dots, M_n тўпламларнинг ҳар бирига тегишли элементлардан ва фақат шу элементлардан иборат M тўпламга айтилади. Буни қўйидагича белгиланади:

$$M = M_1 \cap M_2 \cap \dots \cap M_n \quad \text{ёки} \quad M = \bigcap_{i=1}^n M_i.$$

Агар бу тўпламларнинг ҳар бирига тегишли бўлган элементлар бўлмаса, у ҳолда уларнинг кесишмаси, равshanки, бўш тўплам бўлади. M_1 , тўплам 3 дан кичик ҳақиқий сонлар тўплами, M_2 тўплам эса 2 дақ катта ҳақиқий сонлар тўплами бўлсин. Бу тўпламларнинг $M_1 \cap M_2$ кесишмаси $2 < x < 3$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган x ҳақиқий сонлар тўплами бўлади. Агар M , тўплам 3 дан катта сонлар тўплами, M_2 , эса 2 дан кичик сонлар тўплами бўлса, у ҳолда $M_1 \cap M_2 = \emptyset$ бўлиши равшан. Бу ҳолда M , ва M_2 тўпламлар кесишмайди деб айтилади.

2. Умумийлик ва мавжудлик кванторлари. Логик келиб чиқиш (оқибат) ва логик тенг кучлилик. Мазкур курснинг баъзи бўлимларини баён этишда биз мос равишда умумийлик ва мавжудлик кванторлари деб аталадиган \forall ва \exists белгилардан фойдаланамиз.

\forall ёки $\forall x$ символи қўйидагици англатади: „барча x лар учун“, „исталган x учун“, „ҳар бир x учун“, „ x қандай бўлмасин“. Масалан, $\forall x (x > 0)$ ёзуви бундай ўқилади: „исталган x мусбат сон учун“, „барча x мусбат сонлар учун“. $\forall_x (x \in M)$ ёзуви бундай ўқилади: „ M тўпламга тегишли бўлган исталган x элемент учун“ ёки „ M тўпламдаги исталган x элемент учун“. $\forall_{x_1, x_2} (x_1, x_2 \in M)$ ёзуви бундай ўқилади: „ M тўпламнинг x_1 ва x_2 элементлари қандай бўлмасин“, „ M тўпламнинг исталган x_1 ва x_2 элементлари учун“.

\exists ёки $\exists x$ символи қўйидагини англатади: „шундай x мавжудки, ...“ ёки „баъзи x лар учун“, ёки „ҳеч бўлмаганда битта x учун“, ёки „шундай x ни топиш мумкинки, ...“ Масалан, $\exists x (x > 0)$ ёзуви бундай ўқилади: „шундай x мусбат сон мавжудки, ...“; $\exists_x (x \in M)$ — „ M тўпламнинг шундай x элементи мавжудки, ...“; $\exists_{x_1, x_2} (x_1, x_2 \in M)$ ёзуви қўйидагини англатади: „ M тўпламнинг шундай x_1 ва x_2 элементлари мавжудки, ...“.

Биз \Rightarrow ва \Leftrightarrow символлари билан күп марта иш күриши мизгэ түгри келади.

\Rightarrow символи *логик келиб чиқишини* билдиради. Масалан, агар A ва B қандайдир хоссалар бўлса, у ҳолда $A \Rightarrow B$ ёзуви A дан B келиб чиқишини ёки A ўринли бўлса, B ўринли бўлишини билдиради.

\Leftrightarrow белгиси *логик тенг кучлиликни* билдиради. $A \Leftrightarrow B$ ёзуви A дан B келиб чиқишини ва, аксинча, B дан A келиб чиқишини билдиради.

Масалан, бу тушунчани Пифагор теоремаси мисолида кўриб чиқайлик: агар учбурчак тўғри бурчакли бўлса (A хосса), у ҳолда унинг томонларидан бирининг квадрати қолган икки томони квадратларининг йиғиндисига тенг (B хосса), яъни $A \Rightarrow B$.

Равшанки, бунга тескари даъво ҳам ўринли: агар учбурчакда томонлардан бирининг квадрати қолган икки томон квадратлари йиғиндисига тенг бўлса (B хосса), у ҳолда бу учбурчак тўғри бурчаклидир (A хосса), яъни $B \Rightarrow A$.

Шундай қилиб, A ва B хоссалар тенг кучлидир, яъни $A \Leftrightarrow B$.

Айтайлик, M ва N – иккита тўплам бўлсин. $\forall (x \in M) \Rightarrow x \in M$ ёзуви қўйидагини англатади: x элемент қандай бўлмасин, „ x элемент M тўпламга тегишли“ деган даъво „ x элемент N тўпламга тегишли“, деган даъвони келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, M тўплам N тўпламга киради, яъни $M \subset N$. Ушбу

$$\forall_{\epsilon} (\epsilon > 0) \exists N \forall_x (x > N) \Rightarrow |f(x) - b| < \epsilon$$

ёзуви бундай ўқилади: „ ϵ қандай бўлмасин, шундай N сон мавжудки, исталган $x > N$ учун $|f(x) - b| < \epsilon$ тенгсизлик ўринли бўлади“.

I БОБ

КООРДИНАТАЛАР МЕТОДИ. ФУНКЦИЯ ТУШУНЧАСИ

1-§. ҲАҚИҚИЙ СОНЛАР. ТҮФРИ ЧИЗИҚДАГИ НУҚТАНИҢГ КООРДИНАТАЛАРИ

Ҳақиқиий сон түшүнчаси. Мазкур курсда биз доимо ҳақиқиий сонлар билан иш күришимизга түфри келади. Ҳақиқиий сонлар ҳақиқидаги ўқывчига ўрта мактаб курсидан маълум бўлган асосий маълумотларни эслатиб ўтамиш. Ҳақиқиий сонлар тўплами барча рационал сонлар ва барча иррационал сонлардан иборат. *Рационал сон* деб, m/n кўринишдаги сонга айтилади, бу ерда m ва n — бутун сонлар, шу билан биргэ $n \neq 0$. Хусусан, ҳар қандай m бутун сонни $m/1$ кўринишда тасвирлаш мумкин ва демак, бутун сон ҳам рационал сондир. *Иррационал сон* деб, иккита бутун соннинг нисбати кўринишида ифодалаб бўлмайдиган ҳақиқиий сонга айтилади.

Иррационал сон түшүнчасининг киритилишига кўпчилик масалаларни текшириш, хусусан, баъзи кесмаларнинг узунликларини ўлчаш (масалан, томони бирга тенг квадратнинг диагоналини ўлчаш) сабаб бўлади. Маълумки, ҳар қандай m/n рационал сон ё бутун сон бўлади, ё чекли ёки даврий чексиз ўнли каср билан ифодаланади. Иррационал сон эса нодаврий чексиз ўнли каср билан ифодаланади. Масалан, $3/4$ ва $1/3$ рационал сонлар ушбу ўнли касрлар билан ифодаланади:

$$3/4 = 0,75; \quad 1/3 = 0,333\dots = 0,(3).$$

$\sqrt{2}$ ва π иррационал сонлар қўйидагича нодаврий чексиз ўнли касрлар билан ифодаланади:

$$\sqrt{2} = 1,414\dots; \quad \pi = 3,14159\dots.$$

Ҳақиқиий сонларнинг ўнли касрлар ёрдамида ёзилиши ҳар бир иррационал сонни унга яқин рационал сон билан алмаштиришга имкон беради. Бу яқин рационал сон берилган иррационал соннинг *яқинлашиши* дёб аталади. Иррационал соннинг рационал яқинлашиши сифатида вергулдан кейинги биринчи n та рақами иррационал соннинг вергулдан кейинги биринчи n та рақами билан бир хил бўлган, қолган рақамлари эса иоллар билан алмаштирилган чекли ўнли каср олишади. Бундай алмаштиришдаги хатолик, равшанки, $1/10^n$ дан ортиқ бўлмайди. Масалан, $\pi = 3,14159\dots$ соннинг ундан $1/100$ дан кўп фарқ қилмайдиган рационал яқинлашиши $3,14$ рационал сон бўлади, яъни $\pi \approx 3,14$. Инженерлик ҳисоблашларида иррационал сонлар устидаги арифметик амаллар уларнинг рационал яқинлашилари устидаги тегишли амаллар билан алмаштирилади.

Шуни айтиб ўтамизки, тақрибий натижани олиш учун амалда барча ҳисоблашларда керагидан битта ортиқ рақам олиш ва кейин натижани керакли сондаги рақамларгача яхлитлаш кифоя. Масалан, $\pi + \sqrt{3}$ йигиндини 0,01 гача аниқликда ҳисоблашда қўйидагини оламиз:

$$\pi + \sqrt{3} \approx 3,142 + 1,732 = 4,874 \approx 4,87.$$

Ҳақиқий сонлар назариясининг янада тўлиқроқ баёнини китобхон математик анализ курси батафсилоқ баён этилган китоблардан топиши мумкин.

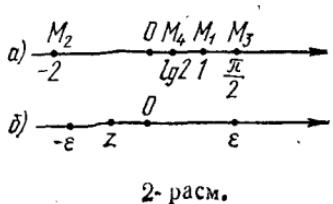
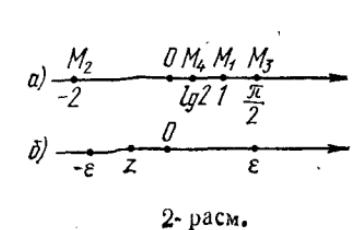
2. Ҳақиқий сонларнинг геометрик тасвирланиши. Тўғри чизиқдаги нуқтанинг координаталари. Ҳақиқий сонларни сон ўқининг нуқталари билан тасвирлаш мумкин. Сон ўқи деб, бошланғич нуқта (саноқ боши), мусбат йўналиш (чизмада стрелка билан белгиланади) ва узунлиги бирга тенг кесма (масштаб бирлиги) танланган тўғри чизиққа айтилади (1-расм). Сон ўқининг мусбат йўналишига қарама-қарши йўналиш манфий йўналиш деб аталади. Агар x ҳақиқий сон нолдан катта бўлса ($x > 0$), у ҳолда у сон ўқида саноқ бошидан мусбат йўналишда x масофада ётган нуқта билан тасвирланади; агар $x < 0$ бўлса, у ҳолда ўқининг x ни ифодалайдиган нуқтаси саноқ бошидан манфий йўналишда— x масофада ётган нуқта билан тасвирланади (x манфий бўлганда— $x > 0$), ноль сони ўқининг бошланғич нуқтаси билан тасвирланади.

x ҳақиқий сон сон ўқининг бу сонни тасвирлайдиган M нуқтасининг координатаси деб аталади, x сон M нуқтанинг координатаси бўлган ҳолда M (x) деб ёзишга келишиб олайлик.

2-a расмда сон ўқининг мос равишида $1, -2, \pi/2, \lg 2$ ҳақиқий сонларни ифодалайдиган $M_1(1), M_2(-2), M_3(\pi/2), M_4(\lg 2)$ нуқталари белгиланган. Равшанки, ҳар бир ҳақиқий сонга сон ўқининг ягона M нуқтаси мос келади ва аксинча, бу сон ўқининг ҳар бир M нуқтасига ягона x ҳақиқий сон—шу нуқтанинг координатаси мос келади. Бошқача айтганда, барча ҳақиқий сонлар тўплами билан сон ўқининг нуқталари тўплами орасида ўзаро бир

қийматли мослих мавжуд. Шу сабабли келгусида „ x сон“ деган сўз ўрнига кўпинча „ x нуқта“ сўзини ишлатамиз. Бундан ташқари, сон тўғри чизиғидаги нуқта кўпинча унинг координатаси билан белгиланади.

Ҳақиқий сонлар тўплами *тартибланган* тўпламдир. Бу деган сўз, ўзаро тенг бўлмаган исталган иккита x_1 ва x_2 ҳақиқий сон ушбу иккита тенгсизлик: $x_1 > x_2$ ва $x_1 < x_2$ дан бирини ва фақат бирини қаноатлантиради.

Мусбат йўналиши чапдан ўнгга йўналган горизонтал жойлашган сон ўқида катта ҳақиқий сонларга мос нуқталар кичик ҳақиқий сонларга мос нуқталардан ўнгроқда ётади.

Яна шуни қайд этиб ўтамизки, ҳақиқий сонлар тўплами зичдир, яъни у қўйидаги хоссага эга: бир-бирга тенг бўлмаган иккита ҳақиқий сон орасида чексиз кўп бошқа ҳақиқий сонлар жойлашган. Бу деган сўз, агар (аниқлик учун) $x_1 < x_2$ бўлса, у ҳолда x_1 дан катта, лекин x_2 дан кичик ($x_1 < x < x_2$) x сонларнинг чексиз тўплами мавжуд демакдир.

3. Ҳақиқий соннинг абсолют қиймати. x ҳақиқий соннинг абсолют қиймати (модули) деб, агар $x \geq 0$ бўлса, шу соннинг ўзини, агар $x < 0$ бўлса, $-x$ сонни айтилади. x ҳақиқий соннинг абсолют қиймати $|x|$ символи билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$|x| = \begin{cases} x, & \text{агар } x \geq 0 \text{ бўлса,} \\ -x, & \text{агар } x < 0 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Масалан, $|2| = 2$, $|\pi| = \pi$, $|0| = 0$, $|-3| = -(-3) = 3$.

Исталган ҳақиқий соннинг модули ё мусбат (агар сон нолга тенг бўлмаса) ё нолга тенг (агар соннинг ўзи нолга тенг бўлса). Бундан исталган ҳақиқий соннинг ўзининг модулидан катта бўлмаслиги келиб чиқади, яъни $x < |x|$. Тенглик $x \geq 0$ да, тенгсизлик эса $x < 0$ да ўринли бўлади (чунки кейинги ҳолда x сон манфий, унинг модули эса мусбатdir):

Ҳақиқий соннинг абсолют қийматининг таърифига асосланиб, унинг геометрик маъносини ойдинлаштириш осон: x ҳақиқий соннинг абсолют қиймати саноқ бошидан $M(x)$ нуқтагача бўлган масофага тенг. Масалан, $M_1(1)$ нуқта саноқ бошидан $|1| = 1$ га тенг масофада, $M_2(-2)$ нуқта эса $|-2| = 2$ масофада жойлашган ва ҳоказо (2- а расм).

Абсолют қийматнинг геометрик маъносидан фойдаланиб, исталган $\epsilon > 0$ да $|z| < \epsilon$ тенгсизлик $-\epsilon < z < \epsilon$ тенгсизликларга* тенг кучлилигини исботлаш осон.

Ҳақиқатан ҳам, $|z| < \epsilon$ тенгсизлик нуқтанинг саноқ бошидан ϵ дан кичик масофада ётишини англатади, яъни $-\epsilon < z < \epsilon$ (2- б расм). Аксинча, агар $-\epsilon < z < \epsilon$ бўлса, у ҳолда z нуқта саноқ бошидан ϵ дан кичик масофада ётади, бу $|z| < \epsilon$ демакдир.

Ҳақиқий сонларнинг абсолют қийматлари бир қатор хоссаларга эга бўлиб, улар қўйидаги теоремаларда баён қилинган.

1-теорема. Иккита ҳақиқий сон йигиндисининг абсолют қиймати бу сонлар абсолют қийматларининг йигиндисидан катта эмас:

$$|x_1 + x_2| \leq |x_1| + |x_2|.$$

Исботи. Аввал $x_1 + x_2 \geq 0$ деб фараз қиласиз. У ҳолда

* Кириш қисмида кўрсатилган символлардан фойдаланиб, бу даъвони бундай ёзиш мумкин: $\forall (\epsilon > 0) (|z| < \epsilon) \Leftrightarrow (-\epsilon < z < \epsilon)$

$|x_1 + x_2| = x_1 + x_2$. Лекин $x_1 \leq |x_1|$ ва $|x_2| \leq |x_2|$. Демак,
 $|x_1 + x_2| \leq |x_1| + |x_2|$.

Энди $x_1 + x_2 < 0$ деб фараз қиласиз.

Бу ҳолда $|x_1 + x_2| = -(x_1 + x_2) = -x_1 - x_2$. Бироқ
 $-x_1 \leq -|x_1| = |x_1|$ ва $-x_2 \leq -|x_2| = |x_2|$.

Бу ердан

$$|x_1 + x_2| \leq |x_1| + |x_2|.$$

Бу теоремани исталган чекли сондаги қүшилувчилар бўлган ҳолга ҳам умумлаштириш мумкин.

2- теорема. Иккита ҳақиқий сон айрмасининг абсолют қиймати бу сонлар абсолют қийматларининг айрмасидан кичик эмас:

$$|x_1 - x_2| \geq |x_1| - |x_2|.$$

Исботи. $x_1 = (x_1 - x_2) + x_2$ бўлганлиги учун 1-теоремага кўра қийидагини ҳосил қиласиз: $|x_1| = |(x_1 - x_2) + x_2| \leq |x_1 - x_2| + |x_2|$, бу ердан $|x_1 - x_2| \geq |x_1| - |x_2|$.

3- теорема. Бир нечта ҳақиқий сонлар кўпайтмасининг абсолют қиймати бу сонлар абсолют қийматларининг кўпайтмасига тенг:

$$|x_1 \cdot x_2 \dots x_n| = |x_1| \cdot |x_2| \dots |x_n|.$$

4- теорема. Иккита ҳақиқий сон бўлинмасининг абсолют қиймати бу сонлар абсолют қийматларининг бўлинмасига тенг:

$$\left| \frac{x_1}{x_2} \right| = \frac{|x_1|}{|x_2|}.$$

3- ва 4- теоремалар абсолют қиймат ҳамда кўпайтириш ва бўлиш амалларининг таърифларидан бевосита келиб чиқади

Изоҳ. Келгусида ҳақиқий сонларни қисқача сонлар деб атайдерамиз.

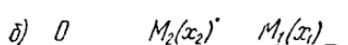
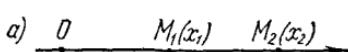
4. Тўғри чизиқдаги икки нуқта орасидаги масофа. Координаталар ёрдамида ҳозирнинг ўзидаёқ баъзи геометрик масалаларни ечиш мумкин. Масалан, тўғри чизиқдаги (сон ўқидаги) $M_1(x_1)$ ва $M_2(x_2)$ нуқталар орасидаги масофани топайлик.

Дастлаб, иккала координата ҳам манфиймас, шу билан бирга $x_2 > x_1$, деб фараз қиласиз (3-а расм). У ҳолда $OM_1 = x_1$, $OM_2 = x_2$ ва демак, изланадиган масофа: $d = OM_2 - OM_1 = x_2 - x_1$. Агар аввалгидек, x_1 ва x_2 манфиймас, лекин $x_2 < x_1$ бўлса (3-б расм), у ҳолда $d = x_1 - x_2$.

Равшанки, иккала ҳолда ҳам бундай ёзиш мумкин:

$$d = |x_2 - x_1|. \quad (1)$$

Иккала x_1 ва x_2 координата ҳам мусбатмас ёки x_1 ва x_2 турли ишораларга эга бўлган ҳолларда ҳам (1)

3- расм.

формула ўринли бўлиб қолишига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас.

Мисол $M_1(-0,8)$ ва $M_2(3,2)$ нуқталар орасидаги масофани топинг.

Ечилиши. (1) формулага кўра кўйидагини ҳосил қиласиз:

$$d = |3,2 - (-0,8)| = 3,2 + 0,8 = 4.$$

2- §. ТЕКИСЛИКДАГИ ВА ФАЗОДАГИ КООРДИНАТАЛАР

1. Текисликдаги декарт тўғри бурчакли координаталари.

Координаталар методи. Ўқорида кўрсатилдики, тўғри чизиқдаги нуқтанинг вазияти битта сон шу нуқтанинг координатаси билан аниқланади. Текисликдаги нуқтанинг вазияти энди иккита сон билан аниқланади.

Ҳақиқатан, текисликда иккита ўзаро перпендикуляр Ox ва Oy ўқ берилган бўлиб, улар умумий саноқ бошига (ўқларнинг кесишиш нуқтаси билан устма-уст тушувчи) ва умумий масштаб бирлигига эга бўлсин (4-расм).

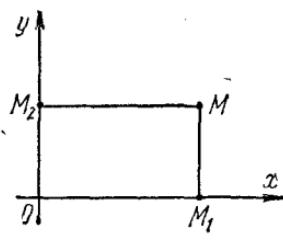
Ox ва Oy ўқлар жойлашган текисликни *координата текислиги* деб айтамиз ва Oxy билан белгилаймиз. Oxy координата текислигининг ихтиёрий танланган M нуқтасини қараймиз: M_1 ва M_2 нуқталар M нуқтанинг мос равишда Ox ва Oy ўқларга туширилган проекциялари бўлсин. Ox ўқдаги M_1 нуқтанинг x координатаси M нуқтанинг *абсциссаси*, Ox ўқдаги M_2 нуқтанинг у ординатаси M нуқтанинг *ординатаси* деб аталади. x ва у сонлар биргаликда қаралганда M нуқтанинг тўғри бурчакли (ёки декарт тўғри бурчакли)* *координаталари* деб аталади.

Равшанки, координата текислигидаги ҳар бир M нуқтага тартибланган ягона x ва у сонлар жуфти унинг тўғри бурчакли координаталари мос келади. Аксинча, ҳар бир x ва у сонлар жуфти Oxy текисликда ягона M нуқтани аниқлайди. Ҳақиқатан, x ва у сонларга Ox ва Oy ўқларда тўла аниқланган M_1 ва M_2 нуқталар мос, келади. Шу ўқларга бу нуқталарда тик туширилган перпендикулярлар x ва у координатали ягона M нуқтада кесишади.

Бундан кейин, агар „нуқта берилган“ ёки „нуқтани топинг“ дейилгандан бўлса, бу нарса бу нуқтанинг координаталари берилганини ёки унинг координаталарини топиш талаб қилинаётганини билдиради.

Ox ўқ *абсциссалар ўқи*, *Oy* ўқ *координаталар ўқи*, уларнинг иккаласи биргаликда эса *координата ўқлари* деб аталади. Абсцисса ва ордината ўқларининг умумий боши *координаталар боши* деб аталади.

Ox ва *Oy* ўқлар координата текислигини чораклар деб аталадиган тўрт бўлакка бўлади (5-расм). I чоракда $x > 0$, $y > 0$;

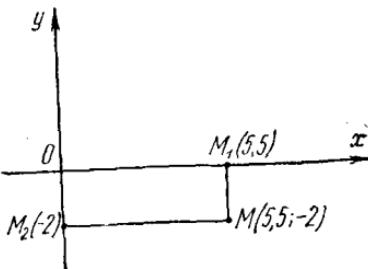

4-расм.

* Француз математиги ва философи Р. Декарт (1596–1650) шарафига шундай аталган.

5- расм.

6- расм.

II чоракда $x < 0, y > 0$; III чоракда $x < 0, y < 0$; IV чоракда $x > 0, y < 0$.

x сон M нүктасинг абсциссаси, y сон эса унинг ординатаси бўлган ҳолда нүктани $M(x;y)$ орқали ёзишга келишиб оламиз. Масалан, $M(1;-2)$ ёзуви M нүкта 1 абсциссага ва (-2) ординатага эгалигини билдиради.

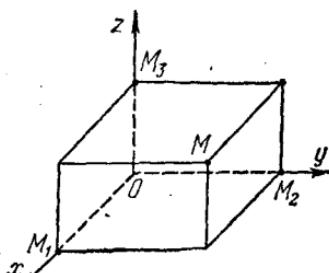
Мисол. Текисликда $M(5,5;-2)$ нүктани ясанг.

Ечилиши. Абсциссалар ўқида M_1 нүктани унинг 5,5 координатаси бўйича ясаймиз ординаталар ўқида (-2) координатали M_2 , нүктани ясаймиз. M_1 нүкта орқали Ox ўққа перпендикуляр тўғри чизик, M_2 нүкта орқали Oy ўққа перпендикуляр тўғри чизик ўтказамиз. Бу тўғри чизиқларнинг кесишадиган M нүктаси изланадиган нүктадир (6- расм).

Шундай қилиб, текисликдаги нүктанинг вазияти сонлариниң тартибланган жуфти—бу нүктанинг координаталари билан аниқланади. Қуйида биз фазодаги нүктанинг вазияти учта сон билан аниқланишини кўрамиз. Нүкталарнинг вазиятини сонлар ёрдамида аниқлаш усули *координаталар методи* деб аталади. Координаталар методини француз математиги Декарт яратган бўлиб, у бу методни кўпгина геометрик масалаларга татбиқ этди ва математиканинг янги соҳаси—*аналитик геометрияни* яратди. Бу фан геометрик фигуralарнинг хоссаларини ва уларнинг ўзаро жойлашишини алгебра методлари ёрдамида ўрганиш билан шуфулланади.

2. Фазодаги нүктанинг координаталари. Фазодаги нүктанинг вазиятини учта сон билан аниқлаш мумкинлигини кўрсатамиз.

Фазода умумий O бошга (ўқларнинг кесишиш нүкласига) ва умумий масштаб бирлигига эга бўлган ўзаро перпендикуляр учта Ox , Oy ва Oz ўқларни қараймиз (7- расм). Бу ўқларни *координата ўқлари*, уларнинг умумий бошини эса *координаталар боши* деб атаемиз. Ox , Oy ва Oz ўқлар берилган фазони $Oxuz$ символи

7- расм.

билин белгилаймиз. Айтайлик, M нүкта Oxy фазонинг ихтиёрий танланган нүктаси бўлсин. У орқали мос равишда координата ўқларига перпендикуляр бўлган учта текислик ўтказамиш. Бу текисликларниг Ox , Oy ва Oz ўқлар билан кесишган M_1 , M_2 ва M_3 нүкталари M нутқанинг тегишли ўқлардаги проекциялари деб аталади. Айтайлик, M_1 нүкта Ox ўқда x координатага, M_2 нүкта Oy ўқда y координатага ва M_3 нүкта Oz ўқда z координатага эга бўлсин. x , y ва z сонлар фазодаги M нутқанинг тўғри бурчакли (шунингдек, декарт тўғри бурчакли) координаталари деб аталади. Бунда x сон M нутқанинг абсциссаси, y сон—ординатаси, z сон эса аппликатаси деб аталади. Координата ўқлари ҳам шу номлар билан аталади: Ox ўқ абсциссалар ўқи, Oy ўқ ординаталар ўқи, Oz ўқ эса аппликаталар ўқи деб аталади.

Равшанки, Oxy фазонинг ҳар бир M нүктаси ягона тартибланган x , y ва z сонлар учлигини—ўзининг координаталарини аниқлайди. Аксинча, фазодаги M нутқанинг вазияти унинг учта декарт координаталари билан тўлиқ аниқланади. Шу сабабли бундан кейин „нүкта берилган“ ёки „нүктани топиш талаб қилинади“ дейиладиган бўлса, бу нарса мос равишда шу нутқанинг координаталари берилганлигини ёки уларни топиш талаб қилинаётганлигини билдиради.

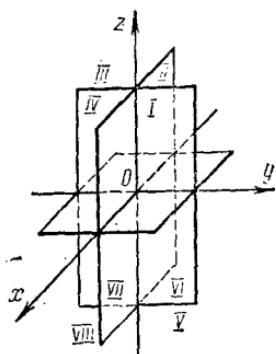
Агар координата ўқларининг ҳар бир жуфти орқали текислик ўтказиладиган бўлса, у ҳолда учта ўзаро перпендикуляр текислик: Oxy , Oyz ва Ozx ҳосил бўлиб, улар координата текисликлари деб аталади. Улар фазони саккиз бўлакка—октантларга ажратади (8-расм):

I октантда $x > 0$, $y > 0$, $z > 0$; II октантда $x < 0$, $y > 0$, $z > 0$; III октантда $x < 0$, $y < 0$, $z > 0$, IV октантда $x > 0$, $y < 0$, $z > 0$; V октантда $x > 0$, $y > 0$, $z < 0$; VI октантда $x < 0$, $y > 0$, $z < 0$; VII октантда $x < 0$, $y < 0$, $z < 0$; VIII октантда $x > 0$, $y < 0$, $z < 0$; Бундан кейин $M(x; y; z)$ ёзуви M нүкта x абсцисса, y ордината ва z аппликатага эгалигини англалади.

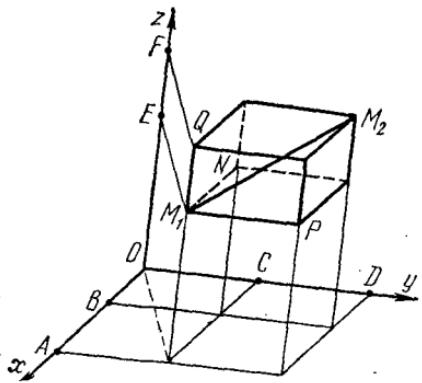
3. Икки нүкта орасидаги масофа. Координаталар методи ёрдамида кўпгина геометрик масалаларни ечиш мумкин. Улардан бирини кўриб чиқамиз.

Фазодаи $M_1(x_1; y_1; z_1)$ ва $M_2(x_2; y_2; z_2)$ нүкталар орасидаги масофани топиш талаб қилинаётган бўлсин.

M_1M_2 кесма координата текисликларининг ҳеч бирига параллел эмас, деб фараз қиласиз. M_1 ва M_2 нүкталарининг ҳар бири орқали координата текисликларига мос равишда параллел бўлган учтадан текислик ўтказамиш. Бу олти текислик кесишиб, шундай тўғри бурчакли параллелепипед ҳосил қиласидики, унинг диагонали M_1M_2 кесма

8-расм.

9- расм.

бўлади. Стереометрия курсидан маълумки, тўғри бурчакли параллелепипед диагоналиниг квадрати унинг бир учидан чиқадиган учта қиррасининг квадратлари йиғинди-сига тенг. Шу сабабли,

$$M_1 M_2^2 = M_1 N^2 + M_1 P^2 + M_1 Q^2.$$

Параллелепипеддинг $M_1 N$, $M_1 P$ ва $M_1 Q$ қирраларининг охирларини мос равиша Ox , Oy ва Oz ўқларга проекциялаб, бу ўқларда AB , CD ва EF кесмаларни ҳосил қиласиз ва бунда:

$$\begin{aligned} M_1 N &= AB = |x_2 - x_1|, \\ M_1 P &= CD = |y_2 - y_1|, \\ M_1 Q &= EF = |z_2 - z_1|. \end{aligned}$$

Демак, изланашётган d масофанинг квадрати қўйидагига тенг:

$$d^2 = M_1 M_2^2 = |x_2 - x_1|^2 + |y_2 - y_1|^2 + |z_2 - z_1|^2$$

ёки

$$d^2 = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2.$$

Бундан узил-кесил қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2}. \quad (2)$$

(2) формула $M_1 M_2$ кесма битта ёки иккита координата текислигига параллел бўлган ҳолда ҳам ўринли бўлади.

Хусусан, координаталар бошидан $M(x; y; z)$ нуқтагача бўлган масофа ушбу формула бўйича топилади:

$$d = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}. \quad (3)$$

Агар $M_1(x_1; y_1)$ ва $M_2(x_2; y_2)$ нуқталар Oxy текисликда ётган бўлса, у ҳолда улар орасидаги масофани топиш формуласи қўйидаги кўринишни олади:

$$d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}. \quad (4)$$

Хусусан, ушбу

$$d = \sqrt{x^2 + y^2} \quad (5)$$

формула $M(x; y)$ нуқтадан координаталар бошигача бўлган масофани ифодалайди.

Мисол. $M_1(-1; 2; -3)$ ва $M_2(1; 1; -5)$ нуқталар орасидаги масофани топинг. Ечилиши. (2) формулагага кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$d = \sqrt{[1 - (-1)]^2 + (1 - 2)^2 + [-5 - (-3)]^2} = \sqrt{2^2 + (-1)^2 + (-2)^2} = 3.$$

3- §. ҚУТБ КООРДИНАТАЛАРИ КООРДИНАТАЛARНИ АЛМАШТИРИШ

1. Икки ўқ орасидаги бурчак. P текисликда O нуқтада кесишадиган иккита l_1 ва l_2 ўқни қараймиз. l_1 ва l_2 ўқлар орасидаги бурчак деб. P текисликда l_1 ўқни O нуқта атрофида у то

l_2 ўқ бидан устма-уст тушгуңча буриш лөзим бўлган бурчаккә айтилади (10-расм). Бунда P текисликда айланышнинг мусбат йўналиши (соат стрелкаси айланышига тескари йўналиш) танланган деб фараз қилинади. Бурчак l_1 , ўқнинг мусбат йўналишда бурилишида мусбат, манфий йўналишда бурилишида эса мағний ҳисобланади. Шундай қилиб, ўқлар қараладиган тартиб мұхимдир. l_1 ва l_2 ўқлар орасидаги бурчакни $(\widehat{l_1}, \widehat{l_2})$ символ билан белгилаймиз. У ҳолда

бу бурчак билан (l_2, l_1) бурчак бир-бирига тенг бўлмайди. Икки қесишувчи ўқ орасидаги бурчакнинг қиймати бир қийматли аниқланмайди. Ҳақиқатдан ҳам, ϕ бурчакка буришдан сўнг l_1 , ўқ l_2 ўқ билан устма-уст тушган бўлса, у ҳолда яна исталган йўналишда тўлиқ бир нечта айлантиришни бажариш мумкинки, натижада l_1 , ўқ яна l_2 ўқ билан устма-уст тушади.

Шундай қилиб, $(\widehat{l_1}, \widehat{l_2})$ бурчак учун ϕ дан ташқари $\phi + 2k\pi$ кўришишдаги яна чексиз кўп қийматлар ҳосил бўлади, бу ерда k – исталган бутун сон бўлиши мумкин. Бундан кейин, агар маҳсус айтилмаган бўлса, икки ўқ орасидаги бурчак дейилгандан унинг $0 < \phi < 2\pi$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган қийматини тушунамиз.

2. Қутб координаталари. 2-§, 1-пунктда текисликдаги нуқтанинг тўғри бурчакли декарт координаталари қаралган эди. Бироқ текисликнинг ҳар бир нуқтасининг вазиятини иккита ҳақиқий сон ёрдамида аниқлашга имкон берадиган кўпгина бошқа координата системаларини тузиш мумкин. Декарт координаталар системасидан сўнг энг кўп ишлатиладиган система – қутб координаталар системасидир.

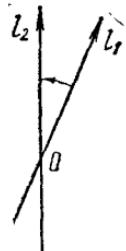
Текисликда l ўқни (яъни саноқ бошига, мусбат йўналиш ва масштаб бирлигига эга бўлган тўғри чизиқни) қараймиз (11-расм), Бу ўқни қутб ўқни, унинг O саноқ бошини эса қутб деб атаймиз.

Айтайлик M – текисликнинг қутб билан устма-уст тушмайдиган исталган нуқтаси бўлсин. Бу нуқта ва қутб орқали саноқ боши қутб билан устма-уст тушадиган l_1 ўқ ўтказамиз.

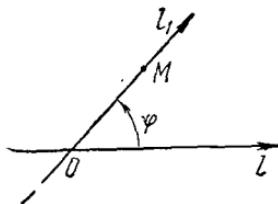
l қутб ўқи билан l_1 ўқ орасидаги $(\widehat{l}, \widehat{l_1})$ бурчакни ϕ билан белгилаймиз ва уни M нуқтанинг қутб бурчаги деб атаймиз. M нуқтанинг l_1 ўқдаги координатасини r билан белгилаймиз ва уни M нуқтанинг қутб радиуси деб атаймиз. Агар M нуқта l_1 ўқнинг мусбат қисмида ётган бўлса, у ҳолда $r > 0$ (11-расм), агар M нуқта l_1 ўқнинг манфий қисмида ётган бўлса, у ҳолда $r < 0$ (12-расм).

M нуқтанинг ϕ қутб бурчаги ва r қутб радиуси унинг қутб координаталари деб аталади. ϕ сон M нуқтанинг қутб бурчаги, r эса унинг қутб радиуси бўлган ҳолда $M(\phi; r)$ ёзувдан фойдаланамиз.

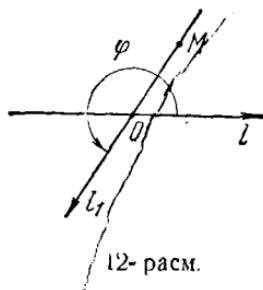
Келгусида агар маҳсус айтилмаган бўлса, l ўқдаги мусбат йўналишни O қутбдан M нуқтага томон (бу ҳолда $r \geq 0$), ϕ қутб бур-

10-расм.

11- расм.

12- расм.

чакнинг қиймати сифатида эса унинг барча мүмкун бўлган қийматларидан $0 \leq \varphi < 2\pi$ шартни қаноатлантирадиган қийматини ташлашни шартлашиб оламиз. У ҳолда текисликнинг қутб билан устма-уст тушмайдиган ҳар бир M нуқтасига ягона φ ва r сонлар жуфти — унинг қутб координаталари мос келади. Аксинча, агар φ ва r сонлар жуфти берилган бўлса, у ҳолда равшанки, уларга текисликнинг бу сонлар қутб координаталари бўладиган ягона M нуқтаси мос келади.

Шу вақтга қадар биз M нуқта қутб билан устма-уст гушмайди, деб фараз қилиб келдик. Қутбда l_1 , ўқ билан тайин йўналишга эга эмас ва демак, қутб учун қутб бурчаги мавжуд эмас. Қутбнинг қутб радиуси нолга тенг ва шу биргина координата қутбнинг вазиятини тўлиқ аниқлайди.

Мисол. Қутб координаталар системасида $M_1(\pi/4; 2)$, $M_2(\pi; 1)$, $M_3(0; 3)$ ва $M_4(3\pi/2; 2)$ нуқталарни ясанг.

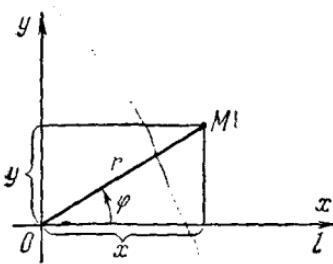
Е ч и л и ш и. Биринчи нуқтани ясаш учун l қутб ўқига $\pi/4$ бурчак остида l_1' ўқни ўтказамиш (13- расм) ва бу ўқда 2 координатали M_1 нуқтани белгилаймиз. Қолган нуқталарни ҳам шунга ўхшаш ясаймиз: қутб ўқи билан мос равишда $\pi, 0$ ва $3\pi/2$ бурчаклар ёсилил қиласидиган l_1'' , l_1''' ва l_1^{IV} ўқларни ўтказамиш, кейин эса l_1' ўқда 1 координатали M_2 нуқтани, l_1'' ўқда 3 координатали M_3 нуқтани ва ниҳоят, l_1^{IV} ўқда 2 координатали M_4 нуқтани ясаймиз.

3. Декарт ва қутб координаталари орасидаги боғланиш. Баъзан текисликдаги декарт қутб координаталаридан бир вақтда фойдаланишга тўғри келади. Бунда тубандаги ўзаро тескари икки масаланинг қўйилиши табиийдир.

1. M нуқтанинг φ ва r қутб координаталарини билган ҳолда унинг x ва y декарт координаталари топилсин.

2. M нуқтанинг x ва y декарт координаталарини билган ҳолда унинг φ ва r қутиб координаталари топилсин.

Бу масалаларнинг ҳал этилиши қутб ўқи билан декарт системаси ўқларининг ўзаро

14- расм.

жойлашишига боғлиқ. Биз қутб ўқи декарт системасининг абсциссалар ўқи билан устма-уст тушадиган (ва демак, қутб декарт системасининг координаталар боши билан устма-уст тушадиган) хусусий ҳолнигина қараймиз. Бунда учала ўқ — қутб ўқи, Ox ўқ ва Oy ўқ умумий масштаб бирлигига эга деб фараз қилинади.

$\cos \varphi$ ва $\sin \varphi$ тригонометрик функцияларнинг таърифларига асосланиб, қуйидагини ҳосил қиласиз (14-расм):

$$\cos \varphi = x/r, \sin \varphi = y/r,$$

бундан

$$x = r \cos \varphi, y = r \sin \varphi. \quad (6)$$

(6) формулалар нуқтанинг декарт координаталарини унинг қутб координаталари орқали ифодалайди. Қутб координаталарини декарт координаталари орқали ифодалаш учун (6) тенгликларнинг ҳар бирининг иккала томонини квадратга кўтарамиз, кейин эса ҳосил бўлган тенгликларни ҳадма-ҳад қўшамиз:

$$x^2 + y^2 = r^2 (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi) \text{ ёки } r^2 = x^2 + y^2.$$

Бу ердан

$$r = \sqrt{x^2 + y^2}. \quad (7)$$

(6) тенгликлардаги иккинчи тенгликни биринчи тенгликка бўлиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\operatorname{tg} \varphi = y/x. \quad (8)$$

(7) тенглик r қутб радиусининг декарт координаталари орқали ифодасини беради. (8) тенглик декарт координаталарини билган ҳолда қутб бурчагининг тангенсини топишга имкон беради. Бироқ топилган $\operatorname{tg} \varphi$ қийматга φ нинг иккита қиймати ($0 \leq \varphi < 2\pi$ шартида) мос келади. φ қутб бурчагининг бу икки қийматидан (6) тенгликларни қаноатлантирадигани танланади.

Мисол. M нуқтанинг $x = \sqrt{3}$ ва $y = 1$ декарт координаталарини билган ҳолда унинг қутб координаталарини топинг.

Ечилиши. (7) ва (8) формулалар бўйича қуйидагини топамиз:

$$r = \sqrt{(\sqrt{3})^2 + 1^2} = 2, \operatorname{tg} \varphi = 1/\sqrt{3} = \sqrt{3}/3.$$

Тангенснинг бу қийматига φ нинг иккита қиймати мос келади: $\varphi_1 = \pi/6$ ва $\varphi_2 = 7\pi/6$. (6) тенгликлар бу ҳолдада бундай ёзилади:

$$\sqrt{3} = 2 \cos \varphi, 1 = 2 \sin \varphi.$$

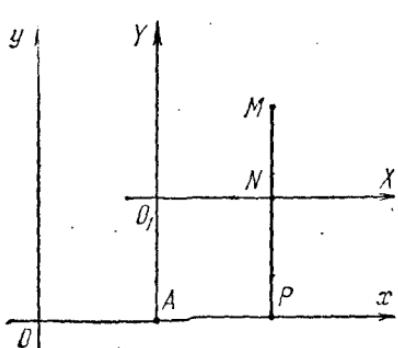
Бу тенгликлар φ нинг фақат биринчи қийматида бажарилади. Демак, $\varphi = \pi/6$. Шундай қилиб, M нуқта $\varphi = \pi/6$ ва $r = 2$ қутб координаталарига эга экан.

4. Координата ўқларини параллел кўчириш. Юқорида баъзан текисликда бир вақтда икки координата системасининг қаралиши ва ушбу масалани ҳал этишга тўғри келиши хақида сўз юритилди: нуқтанинг бир координаталар системасидаги координаталарини билган ҳолда унинг иккинчи системадаги координаталари топилсин. Нуқтанинг бир координаталар системасидаги координаталарини унинг иккинчи системадаги координаталари орқали ифодаловчи формулалар *координаталарни алмаштириш формулалари* деб аталади.

З-пунктда декарт координаталарини ва қутб координаталарини алмаштириш формулалари ҳосил қилинди. Бу пунктда биз иккала система ҳам декарт (тўғри бурчакли) системаси, шу билан бирга бу системаларнинг бир исмли ўқлари параллел ва бир хил йўналган ҳамда ўқларнинг ҳар бирида бир хил масштаб бирлиги танланган деб фараз қиласиз. 15-расмда шундай Ox ва O_1XY системалар тасвирланган. O_1XY система Ox ва Oy ўқларни параллел кўчириш билан ҳосил қилиниши мумкин. Нуқтагарни Ox у системадаги координаталарини *эски координаталар*, O_1XY системадаги координаталарини *янги координаталар* деб аташга келишиб олайлик. x_0 ва y_0 янги O_1 координата бошининг эски системадаги координаталари бўлсин. Айтайлик, текисликда ихтиёрий танланган M нуқта x ва у эски координаталарга ва X , Y янги координаталарга эга бўлсин. M нуқтанинг эски координаталарини янги координаталар орқали ифодаловчи формулаларни келтириб чиқарамиз. Янги координаталар боши O_1 ни ва M нуқтани Ox ўққа ва M нуқтани шунингдек O_1X ўққа проекциялаб, мос равища A, P ва N нуқталарни ҳосил қиласиз. Равшанки, $O_1N = AP$. Бироқ $O_1N = |X|$ ва $AP = |x - x_0|$, демак,

$$|X| = |x - x_0|,$$

яъни янги X абсцисса ва $x - x_0$ айирма модуль бўйича teng. Бу катталикларнинг ишоралари ҳам бир хиллигига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Ҳақиқатан ҳам, N нуқта O_1 дан ўнгроқда жойлашган бўлса, у ҳолда P нуқта A нуқтадан ўнгроқда жойлашган бўлади ва иккала X ва $x - x_0$ манфий. Иккала ҳолда ҳам $X = x - x_0$, бундан $x = X + x_0$. Эски у ордината учун формула ҳам шунга ўхшаш ҳосил қилинади. Шундай қилиб, биз координаталарни алмаштиришнинг (ўқларни параллел кўчириш)нинг қўйидаги формулаларини ҳосил қилдик:

15-расм.

$$x = X + x_0, \quad y = Y + y_0. \quad (9)$$

Мисол. Oxy системада $M(2; -1)$ нуқта берилған. Агар үқларни параллел күчиришда янги координаталар боши эски системада — 1 ва 3 координаталарга әга бўлса, шу M нуқтанинг янги X ва Y координаталарини топинг.

Ечилиши. (9) формулаларга кўра қўйидагини ҳосил қиласиз: $2 = X - 1, -1 = Y + 3$, бу ердан $X = 3, Y = -4$.

5. Координата үқларини буриш Текисликда умумий координаталар боши O га әга бўлган иккита координата системаси берилған бўлсин: Oxy система (эски система) ва бу эски системани α бурчакка буриш билан ҳосил қилинган $OX'Y'$ система (янги система). Бу деган сўз $(Ox, OX) = L$ (16-расм) ва демак $(Oy, OY') = \alpha$. Текисликдаги ихтиёрий M нуқтанинг эски x ва y координаталарини унинг янги X ва Y координаталари орқали ифодаловчи формулаларни топамиз.

Қўйидагича қутб координаталари киритамиз: қутб ўқи Ox ўқ билан устма-уст тушадиган эски қутб координаталар системаси ва қутб ўқи OX ўқ билан устма-уст тушадиган янги қутб координаталар системаси. M нуқта янги қутб системасида φ қутб бурчагига ва r қутб радиусига әга бўлсин. Эски қутб системасида M нуқтанинг қутб бурчаги $\alpha + \varphi$ га teng, қутб радиуси эса янги системадаги қутб радиусининг ўзидир.

Шив сабабли (6) формулаларга кўра қўйидагига әга бўламиз:

$$x = r \cos(\alpha + \varphi), \quad y = r \sin(\alpha + \varphi).$$

Икки бурчак йифиндисининг косинуси ва синуси учун тригонометрик айниятлардан фойдаланиб, қўйидагини оламиз:

$$x = r (\cos \alpha \cos \varphi - \sin \alpha \sin \varphi) = (r \cos \varphi) \cos \alpha - (r \sin \varphi) \sin \alpha;$$

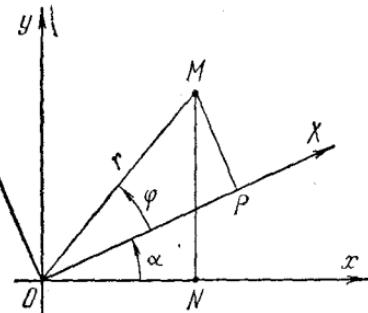
$$y = r (\sin \alpha \cos \varphi + \cos \alpha \sin \varphi) = (r \cos \varphi) \sin \alpha + (r \sin \varphi) \cos \alpha.$$

Бироқ $r \cos \varphi = X$ ва $r \sin \varphi = Y$, шу сабабли

$$x = X \cos \alpha - Y \sin \alpha, \quad y = X \sin \alpha + Y \cos \alpha. \quad (10)$$

(10) формулалар үқларни буриш формулалари дейиллади.

Мисол. Үқларни $\alpha = \pi/4$ бурчакка бурганда нуқтанинг x ва y эски координаталарини унинг янги X ва Y координаталари орқали ифодаланг.

16-расм.

Ечилиши. $\cos(\pi/4) = \sqrt{2}/2$, $\sin(\pi/4) = \sqrt{2}/2$ бўлганлиги учун
 (10) формулаларга кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$x = X \frac{\sqrt{2}}{2} - Y \frac{\sqrt{2}}{2}, \quad y = X \frac{\sqrt{2}}{2} + Y \frac{\sqrt{2}}{2} \text{ ёки } x = \frac{\sqrt{2}}{2} (X - Y),$$

$$y = \frac{\sqrt{2}}{2} (X + Y).$$

4- §. ФУНКЦИЯ ТУЩУНЧАСИ

1. Ўзгарувчи катталик (миқдор) лар. Кундалик фаолиятимизда биз доимо ҳажм, зичлик, узуонлик, вақт, босим, температура каби турли физик катталикларга дуч келамиз. Бу катталикларнинг ҳаммаси бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қилса-да, бироқ ушбу умумий хоссага эга: уларнинг ҳар бирини ўлчаш мумкин. Ўлчаш натижасида ҳақиқий сонлар ҳосил бўлиб, биз уларни тегишли катталикларнинг сон қийматлари деб атаемиз. Битта катталикнинг ўзини ўлчашда, агар уни айтайлик, вақтнинг турли моментларида ёки турли шароитларда ўлчанаётган бўлса, турли сон қийматлар ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, автомобилнинг ҳаракат тезлиги йўлнинг турли участкаларида ёки вақтнинг турли моментларида турли сон қийматларга эга бўлади. Худди шунга ўхшаш, ёпиқ идишдаги бирор газ массасининг босими турли температураларда турли сон қийматларга эга бўлади. Бир сўз билан айтганда, катталикнинг сон қийматлари ўзгариши мумкин ва шу сабабли катталикнинг ўзи ўзгарувчи дейилади. Математикада катталикларнинг конкрет физик маъносини қарамасдан, ўзгарувчи катталикнинг (қисқача ўзгарувчининг) қабул қилиши мумкин бўлган барча сон қийматлари тўплами берилган бўлса, ўзгарувчи катталик берилган деб ҳисобланади. **Ўзгармас катталикни** (яъни қаралаётган шароитларда ўзининг сон қийматини ўзгартирилдиган катталикни) ўзгарувчининг хусусий ҳоли деб қараш қабул қилинган, бунда унинг қийматлар тўплами битта сондан иборат бўлади. Ўзгарувчи катталикнинг сон қийматлари бирор ҳақиқий сонлар тўпламини ҳосил қиласи.

Интервал (ёки очиқ оралиқ) деб, $a < x < b$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган x сонлар тўпламига айтилади, бу ерда a ва b – ҳақиқий сонлар.

Сегмент (ёки ёпиқ оралиқ, ёки кесма) деб, $a \leq x \leq b$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган x сонлар тўпламига айтилади, бу ерда a ва b – ҳақиқий сонлар.

Интервал $[a, b]$ символ билан, сегмент эса $[a, b]$ символ билан белгиланади. Бунда a ва b сонлар тегишли интервал ёки

сегментнинг охирлари деб аталаши. Масалан, $[2,5]$ интервал $2 < x < 5$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган барча x сонлардан иборат. Хусусан, $x = 3, x = 4$ нуқталар $[2,5]$ интервалга тегишли, айни вақтда $x = 2, x = 5, x = 8$ нуқталар бу интервалга тегишли эмас.

Күпинчча $a \leq x < b$ ёки $a < x \leq b$ тенгсизликларни қаноатлантирадиган сонлар тўпламларини қарашга тўғри келади. Бу тўпламларнинг ҳар бири ярим интервал ёки ярим сегмент деб аталаши ва мос равишда $[a, b[$ ёки $]a, b]$ билан белгиланади.

Бу киритилган терминларнинг ҳар бири фақат берилган сонлар тўпламигагина тааллуқли бўлиб қолмасдан, балки сон тўғри чизигида шу тўпламга мос нуқталар тўпламига ҳам тегишидир. Жумладан, $[a, b]$ сегментга геометриқ нуқтаи назардан сон ўқида охирлари a ва b нуқталар бўлган кесма, $]a, b[$ интервалга эса a ва b охирлари чиқариб ташланган шу кесманинг ўзи мос келади. Агар $]a, b[$ интервалга унинг a ва b охирларини қўшиб қўйилса, $[a, b]$ сегмент ҳосил бўлади.

Баъзи ҳолларда чексиз интерваллар ва ярим интерваллар қаралади. Уларни аниқлайдиган тенгсизликларни ва тегишли белгилашларни келтирамиз: $x > a$, белгиланиши: $]a, \infty[$; $x \geq a$, белгиланиши: $[a, +\infty[$; $x < b$, белгиланиши: $]-\infty, b[$; $x \leq b$, белгиланиши: $]-\infty, b]$.

Бутун сон ўқини ҳам $]-\infty, +\infty[$ символ билан белгиланадиган чексиз интервал деб қараш мумкин.

2. Функция тушунчаси. Иккита ўзгарувчи катталик қаралаетганда кўпинча улардан бирининг сон қийматлари иккincinnинг сон қийматларига боғлиқлигини кўриш мумкин. Масалан, квадратнинг юзи унинг томонининг узунлигига боғлиқ бўлади. Агар, квадрат томонининг узунлигини x билан, унинг юзини у билан белгиланса, бу боғланиш $y = x^2$ формула билан ифодаланади.

Бу ерда икки ҳолни қайд этиб ўтамиз.

1. x қабул қилиши мумкин бўлган сон қийматлар тўплами M бизга маълум — бу барча бутун сонлар тўпламидир. Ҳакиқатан ҳам, x квадрат томонининг узунлигини ифодалайди, шу туфайли у манфий ёки ноль бўлиши мумкин эмас. Иккинчи томондан, биз исталган квадратни қарашга ҳақлимиз ва демак, x исталган мусбат сон бўлиши мумкин.

2. Ҳар бир $x \in M$ сонга ягона $y = x^2$ сон мос келади. У нинг бу барча сон қийматлари L тўпламни ҳосил қиласди (бизнинг бу мисолимизда бу тўплам M тўплам билан устма-уст тушади). Шундай қилиб, бу ерда ҳар бир $x \in M$ га ягона $y \in L$ ни мос келтирадиган қоида берилган.

Яна бир мисол келтирайлик. Айтайлик, моддий, нуқта A пунктдан v см/с ўзгармас тезлик билан тўғри чизиқли ҳаракат қилаётган бўлсин ва T с дан сўнг B пунктга этиб борсинг. Ҳаракатнинг t моментидаги нуқтанинг S ўтган йўлини $S = vt$ формула бўйича топиш мумкин.

Бу ерда яна шуни қайд этиб ўтамишки, биринчидан, t ўзгарувчи қабул қилиши мумкин бўлган қийматлардан иборат $M =$

$= [0, T]$ түплам берилган, иккинчидан, ҳар бир $t \in M$ қийматга ягона $S = vt$ қиймат мос келади. S нинг бу барча қийматлари бирор L түпламни ҳосил қиласди.

Биз бу мисолда ҳам кўриб турибмизки, ҳар бир $t \in M$ қийматга ягона $S \in L$ ни мос келтирадиган қоида берилган.

Бу мисолларни умумлаштириб, қуйидаги таърифга келамиз.

Функция деб, бирор M түпламнинг ҳар бир x элементига бошқа L түпламнинг ягона у элементини мос келтирадиган қоидага айтилади. Бунда ҳар бир $y \in L$ элемент ҳеч бўлмагандан битта $x \in M$ элементга мос келади деб фараз қилинади.

M ва L түпламларнинг элементлари на фақат сонлар, балки бошқача, умуман айтганда, ихтиёрий обьектлар бўлиши мумкин. Масалан, M — берилган текисликдаги барча квадратлар түплами, L эса бу квадратларга ички чизилган барча айланалар түплами бўлсин. M түпламга тегишли квадратларнинг ҳар бирига унга ички чизилган айланани мос қўямиз. Бу билан биз M түпламнинг ҳар бир элементига L түпламнинг ягона элементини мос қўядиган функцияни аниқлаймиз.

Бироқ келгусида, одатда, функциянинг берилишида M ва L түпламларнинг тегишли x ва у элементлари сонлар деб фараз қилинади. Бунда x эркли ўзгарувчи (ёки аргумент), у эрксиз ўзгарувчи, M түплам функциянинг аниқланиш соҳаси, L түплам эса функциянинг қийматлар түплами деб аталаади. Кўпинча эрксиз ўзгарувчини функция (мослих қоидасининг ўзи каби) деб аталаади.

Функцияни белгилаш учун $y = f(x)$ ёзувдан фойдаланамиз („у эф x га тенг“ деб ўқиласди). Бу ёзувда f ҳарфи $x \in M$ элементга ягона $y \in L$ элементни мос келтирадиган қоидани белгилайди.

Агар f функция $x_0 \in M$ сонга $y_0 \in L$ сонни мос келтирадиган бўлса, у ҳолда буни $y_0 = f(x_0)$ ёки $y_0 = y|_{x=x_0}$ кўринишда ёзилади. y_0 сон мазкур функциянинг $x = x_0$ даги x -усусий қиймати деб аталаади. Масалан, агар $y = x^2$ бўлса, у ҳолда $y|_{x=x_0} = (1/2)^2 = 1/4$, шунга ўхаш, агар $f(x) = \sin x$ бўлса, у ҳолда $f(\pi/2) = \sin(\pi/2) = 1$.

1-изоҳ. Агар аниқланиш соҳаси M ва қийматлар түплами L бўлган $f(x)$ функция берилган бўлса, у ҳолда M түпламнинг L түпламга аксланиши берилган, деб айтилади.

2-изоҳ. Функцияларни белгилаш учун $x \rightarrow f(x)$ кўринишдаги ёзувдан ҳам фойдаланилади. Масалан, $y = x^2$ ёзув ўрнига $x \rightarrow x^2$ ёзув ишлатилади.

Функцияларни белгилаш учун f ҳарфидан ташқари бошқа ҳарфлар ҳам қўлланилади, масалан: $y = \varphi(x)$, $y = F(x)$, $y = u(x)$. Худди шунга ўхаш, функция ва унинг аргументини фақат у ва x ҳарфлари билан белгилаш шарт эмас, уларни бошқа ҳарфлар билан белгилаш ҳам мумкин.

3. Функциянинг графиги. Кўпчилик ҳолларда функцияни график тасвирланса, яъни унинг графигини ясалса, функциянинг хоссалари тушунарли ва кўргазмали бўлади.

$y = f(x)$ функцияниң графиги деб, Оху текисликнинг шундай барча нүқталари тұпламыга айтилады, бу нүқталарнинг ҳар бири учун x абсцисса аргументнинг қиймати, y ордината әса берилған функцияниң тегишли қиймати бўлади.

Функцияниң графигини, умуман айтганда, унинг айрим нүқталари бўйича ясаш мүмкін. Масалан, $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда берилған бўлсин. a ва b орасида аргументнинг бир қатор яқин қийматларини оламиз ва ушбу жадвалга x аргументнинг танланган қийматларини ва y функцияниң уларга мос қийматларини жойлаштирамиз:

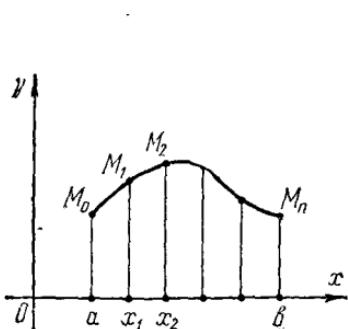
x	$x_0 = a$	x_1	x_2	...	$x_n = b$
y	y_0	y_1	y_2	...	y_n

Бу жадвал ёрдамида $M_0(x_0; y_0)$, $M_1(x_1; y_1)$, $M_2(x_2; y_2)$, ..., $M_n(x_n; y_n)$ нүқталарни ясаймиз ва уларни силлиқ чизиқ билан туташтирамиз. Бу эгри чизиқ* берилған функцияниң тақрибий графиги бўлади (17-расм).

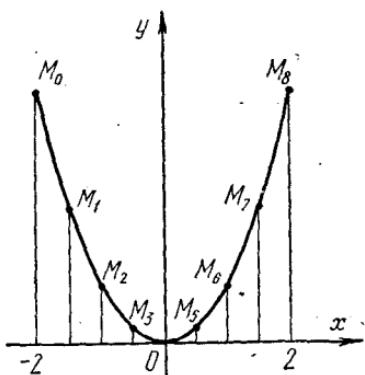
Мисол. $y = x^2$ формула билан берилған функцияниң графигини $-2 \leq x \leq 2$ шартда ясанг.

Ечилиши. Ушбу жадвални тузамиз:

x	-2	$-\frac{3}{2}$	-1	$\frac{1}{2}$	0	$\frac{1}{2}$	1	$\frac{3}{2}$	2
y	4	$\frac{9}{4}$	1	$\frac{1}{4}$	0	$\frac{1}{4}$	1	$\frac{9}{4}$	4

17-расм.

18-расм.

* Эгри чизиқнинг силлиқлиги дейилганда биз эгри чизиқ ҳеч қаерда узилмайди, деб тушунамиз, яъни абсциссаларнинг кичик ўзгаришларига эгри чизиқ ординаталарининг кичик ўзгаришлари мос келади. Функция графигининг силлиқлиги функцияниң узлуксизлиги тушунчаси билан узвий боғлиқ бўлиб, у 'боб, 2-жадвалда батоғенла қаралади.

ва $M_0(-2; 4)$, $M_1(-\frac{3}{2}; \frac{9}{4})$, $M_2(-1; 1)$, $M_3(-\frac{1}{2}; \frac{1}{4})$, $M_4(0; 0)$, $M_5(\frac{1}{2}; \frac{1}{4})$, $M_6(1; 1)$; $M_7(\frac{3}{2}; \frac{9}{4})$; $M_8(2; 4)$ нүкталарни ясаймиз. Бу нүкталарни силяқ чызик билан туташтириб, изланыпташтырып, графикни ҳосил қиласыз (18-расм).

4. Функцияларнинг берилиш усуллари. Функциялар жуда турли түрдөрдүн усуллар билан берилиши мүмкін. Бирок функциялар берилишининг құйидаги учта усули эңг күп учраб туради: аналитик усул, жәдвал усули ва график усул.

Функция аналитик усулда берилғанда аналитик ифода ёрдамида, яъни функцияның тегишли қыйматини ҳосил қилиш учун аргументнинг қыймати устида қандай амаллар бажарылышы лозимлигини күрсатадиган формула ёрдамида аниқланади.

2-ва 3-пункттарда биз формулалар ёрдамида берилған, яъни аналитик берилған функцияларга дуч келдик. Бунда 2-пунктта $y = x^2$ функция учун $[0; +\infty]$ аниқланиш соҳаси геометрик мұлоғазаларға асосланиб аниқланған, $s = vt$ функция учун эса $[0, T]$ аниқланиш соҳаси шартта күрсатылған зди. 3-пунктта $y = x^2$ функцияның $[-2, 2]$ аниқланиш соҳаси ҳам шартта берилған зди. Бирок күпинча функция фақат аналитик ифода (формула) ёрдамида, бирор бир құышымча шартларсиз берилади. Бундай ҳолларда функцияның аниқланиш соҳаси сифатыда аргументнинг барча шундай қыйматлар түпламини тушунамызки, бу қыйматларда шу ифода маңнога зәға бўлади ва функцияның ҳақиқий қыйматларини беради.

1-мисол. $y = \frac{1}{x-2}$ функцияның аниқланиш соҳасини топинг.

Ечилиши. Бу функцияның аниқланиш соҳаси, равшанки, иккита чексиз интервалнинг бирлашмаси $(-\infty, 2] \cup [2, +\infty)$ дан иборат, чунки $1/(x-2)$ ифода $x=2$ да маңнога зәмас, x инде қолган барча қыйматларда эса аниқланған.

2-мисол $y = \sqrt{1-x^2} + \log_3 x$ функцияның аниқланиш соҳасини топинг.

Ечилиши. Мазкур функция иккита функцияның йиғиндиндисидан иборат. Улардан биринчисининг аниқланиш соҳаси $1-x^2 \geq 0$ бўладиган барча x ҳақиқий сонлар түплами M_1 дан иборат, яъни бу түплама $-1 \leq x \leq 1$ тенгсизликларни қаноатлантырадиган барча x нүкталар түпламидир. Шундай қилиб, $M_1 = [-1, 1]$. Иккинчи қўшилувчининг, яъни $\log_3 x$ функцияның аниқланиш соҳаси $M_2 = (0, +\infty)$ чексиз интервалдан иборат. Демак, $y = \sqrt{1-x^2} + \log_3 x$ функцияның аниқланиш соҳаси барча $x \in M_1$, $x \in M_2$ нүкталардан иборат M түпламидир. Бошқача айтганда, $M = M_1 \cap M_2 = (0, 1]$.

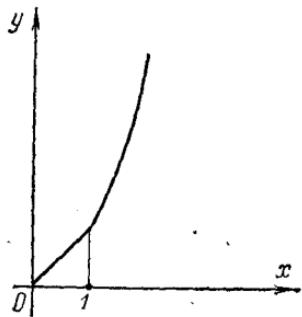
Энди ўқувчининг ўзи $y = x^2$ функция учун аниқланиш соҳаси бутун сон ўқи, $y = \sqrt{x}$ функция учун эса $[0, +\infty)$ чексиз интервал бўлишини кўриши осон

Ўқувчининг эътиборини функцияни ва бу функцияни берадиган формулани бир-бири билди айнанлаштириш мүмкін земаслигига қаратамиз. Битта формулаларнинг ўзи билан турли функцияларни бериш мүмкін. Ҳақиқатан ҳам, 2-пунктда биз аниқланиш соҳаси $[0, +\infty)$ бўлган $y = x^2$ функцияни қарадик. 3-пунктда эса аниқланиш соҳаси $[-2, 2]$ бўлган $y = x^2$ функция учун график ясадик. Ва ниҳоят биз ҳозиргина ҳеч бир құышымча шартларсиз $y = x^2$ формула билан берилған функцияни қарадик. Бу функцияның аниқланиш соҳаси бутун сон ўқидан иборат. Бу учала функция ўзаро бир-биридан фарқ қиласы, чунки улар турли аниқ-

ланиш соҳаларига эга. Лекин улар айни бир формула билан берилади.

Бунга тескари ҳол ҳам бўлиши мумкин бўлиб, битта функцияниң ўзи аниқланиш соҳасининг турли қисмларида турли формулалар билан берилади. Масалан, x нинг барча манфий масқийматлари учун қуидагича аниқланган $y = f(x)$ функцияни қарайлик $0 \leq x \leq 1$ да $y = x$ ва $x > 1$ да $y = x^2$, яъни

$$f(x) = \begin{cases} x, & \text{агар } 0 \leq x \leq 1 \text{ бўлса,} \\ x^2, & \text{агар } x > 1 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

19-расм.

Бу функция иккита аналитик ифода билан аниқланган бўлиб, улар функция аниқланиш соҳасининг турли участкаларида амал қиласди. Бу функцияниң графиги 19-расмда тасвирланган.

Функция жадвал усулида берилганда жадвал тузилиб, унда аргументниң бир қатор қийматлари ва функцияниң тегишли қийматларни кўрсатилади. Логарифмик жадваллар, тригонометрик функцияларниң қийматлари жадваллари ва бошقا кўп жадваллар яхши маълум. Кўпинча функцияниң бевосита тажрибада олинган қийматлари жадвали билан иш кўришга тўғри келади.

Қуидаги жадвалда миснинг турли t температуралардаги (градус ҳисобида) ρ солиштирма қаршилигининг (ом · см ҳисобида) тажрибада олинган қийматлари келтирилган:

t	10	20	30	40	50
ρ	$1,8 \cdot 10^{-6}$	$1,8 \cdot 10^{-6}$	$1,9 \cdot 10^{-6}$	$2,0 \cdot 10^{-6}$	$2,0 \cdot 10^{-6}$

t	60	70	80	90	100
ρ	$2,1 \cdot 10^{-6}$	$2,2 \cdot 10^{-6}$	$2,2 \cdot 10^{-6}$	$2,3 \cdot 10^{-6}$	$2,4 \cdot 10^{-6}$

Функцияниң график усулда берилишида унинг графиги берилади ва бунда функцияниң аргументниң ўёки бу қийматларига мос қийматлари бевосита шу графикдан топилади. Бундай графиклар кўпчилик ҳолларда ўзи ёзар асбоблар ёрдамида чизилиади.

5. Асосий элементар функциялар ва уларниң графиклари. Аналитик берилган функциялар орасида бизнинг курсимизда элементар функциялар асосий роль ўйнайди. Энг аввало *асосий элементар функцияларни* кўричи чиқамиз. Қуидада келтириладиган функциялар ана шундай аталади:

1. Ўзгармас (константа) $y = C$, бу ерда C – ҳақиқий сон.

2. $y = x^n$ даражали функция, бу ерда n —нолдан фарқли ҳақиқий сон.

3. $y = a^x$ ($a > 0, a \neq 1$) кўрсаткичли функция.

4. $y = \log_a x$ ($a > 0; a \neq 1$) логарифмик функция.

5. $y = \sin x, y = \cos x, y = \operatorname{tg} x, y = \operatorname{ctg} x$ тригонометрик функциялар.

6. $y = \arcsin x, y = \arccos x, y = \operatorname{arctg} x, y = \operatorname{arcctg} x$ тескари тригонометрик функциялар.

Асосий элементар функцияларнинг аниқланиш соҳаларини ва уларнинг графикларини кўриб чиқамиз.

1. Ўзгармас—бу аргументнинг барча қийматларида бир хил қиймат қабул қиласидиган функциядир. $y = C$ функциянинг графиги абсциссалар ўқига параллел түғри чизиқдан иборат.

2. Даражали функция аниқланиш соҳасининг кўриниши n кўрсаткичга боғлиқ. Агар n турли натурал қийматларни қабул қиласидиган бўлса, у ҳолда $y = x, y = x^2, y = x^3, y = x^4$ ва ҳоказо функциялар қатори ҳосил бўлиб, уларнинг ҳар бирининг аниқланиш соҳаси—бутун сон ўқидир. Баъзи тоқ n лар учун даражали функцияларнинг графиклари 20-расмда, жуфт n лар учун эса 21-расмда келтирилган.

Қолган даражали функциялардан ҳозир фақат қуйндаги иккитасини қараймиз:

$$y = 1/x \quad (n = -1) \text{ ва } y = \sqrt[n]{x} \quad (n = 1/2).$$

Улардан биринчиси $y = 1/x$ функция $x = 0$ нуқтадан бошқа бутун сон ўқида аниқланган. Бу функциянинг графиги 22-расмда келтирилган.

Иккинчи $y = \sqrt[n]{x}$ функция (илдизнинг арифметик қиймати тушунилади) $x \geq 0$ лар учун аниқланган ва 23-расмда тасвирланган графикка эга.

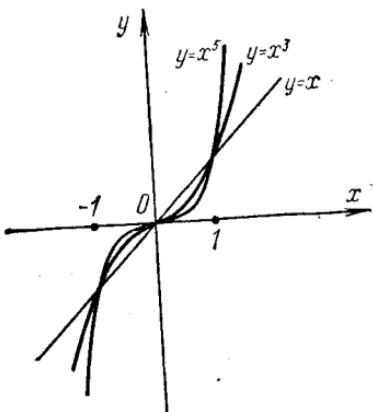
3. $y = a^x$ кўрсаткичли функция x нинг барча қийматларида аниқланган. 24-расмда $a > 1$ учун ва $0 < a < 1$ учун кўрсат ичли функцияларнинг графиклари келтирилган.

4. $y = \log_a x$ функциянинг аниқланиш соҳаси $[0, +\infty[$ чексиз интервалдир. Графиклар ($a > 1$ учун ва $0 < a < 1$ учун) 25-расмда тасвирланган.

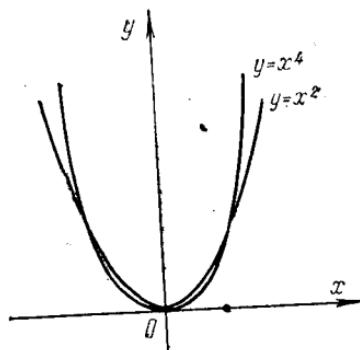
5. $y = \sin x$ ва $y = \cos x$ тригонометрик функцияларнинг графиклари 26-расмда тасвирланган. Уларнинг ҳар бирин бутун сон ўқида аниқланган. $y = \operatorname{tg} x$ функция $(2k+1)\pi/2$ кўринишдаги нуқталардан ташқари бутун сон ўқида, $y = \operatorname{ctg} x$ функция эса $x = k\pi$ (k —исталган бутун сон) нуқталардан ташқари бутун сон ўқида аниқланган. Бу функцияларнинг графиклари 27-расмда тасвирланган.

6. Тескари тригонометрик функциялар ва уларнинг графиклари V боб, 2 - §, 5 - пунктда қаралади.

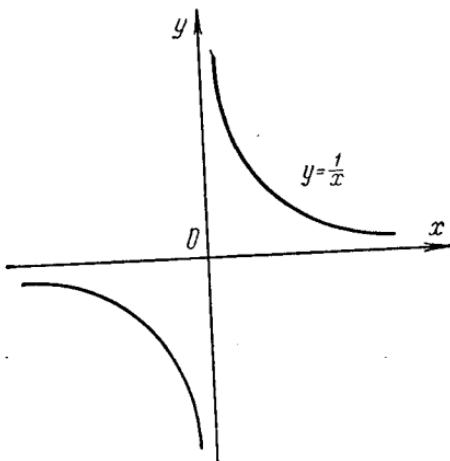
6. Мураккаб функциялар. Элементар функциялар. Ушбу иккита функция берилган бўлсин: аниқланиш соҳаси M ва қийматлари соҳаси L бўлган $u = \varphi(x)$ функция ва аниқланиш соҳаси

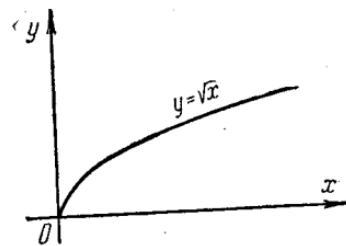
20- рисм.

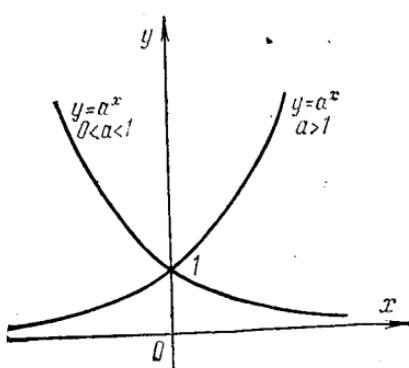
21- рисм.

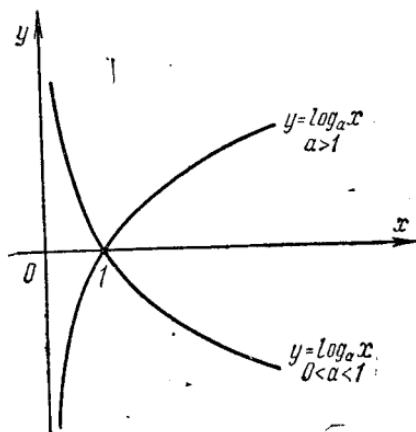
22- рисм.

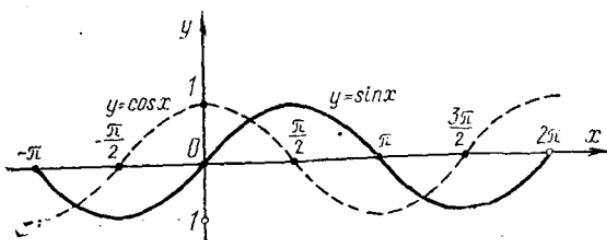
23- рисм.

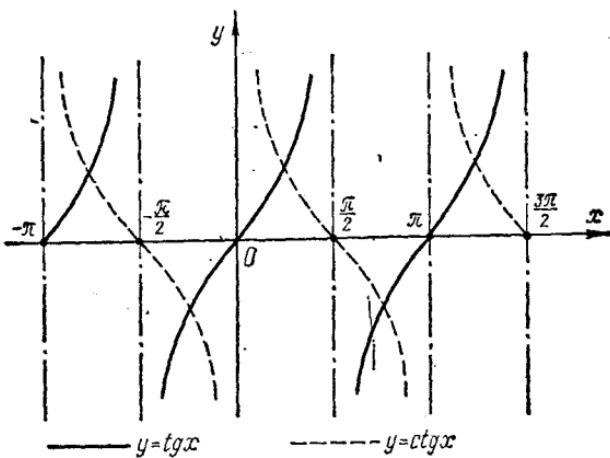
24- рисм.

25- рисм.

26- расм.

27- расм.

L бўлган $y = f(u)$ функция. У ҳолда ҳар бир $x \in M$ га $u = \varphi(x)$ қоида бўйича ягона у қиймат мос келади, бунга эса $y = f(u)$ қоида бўйича ягона у қиймат мос келади. Шу билан бирга ҳар бир $x \in M$ га ягона у қиймат мос келади, яъни M тўпламда x нинг $y = f[\varphi(x)]$ функцияси аниқланади, у мураккаб функция (ёки функцияning функцияси) деб аталади, и ўзгарувчи мураккаб функцияning оралиқ аргументи деб аталади.

Масалан, агар $y = \lg u$ ва $u = \sin x$ бўлса, у ҳолда у мураккаб функциядир: $y = \lg \sin x$.

$y = \lg \sin x$ мураккаб функция x нинг фақат $u = \sin x > 0$ бўладиган қийматларида аниқлангандир, чунки логарифмик функция ўз аргументининг мусбат қийматларидагина аниқлангандир.

Мураккаб функция тушунчасидан фойдаланиб, элементар функцияning таърифини бериш мумкин.

Элементар функция деб, асосий элементар функциялардан тўрт арифметик амал (кўшиш, айриш, кўпайтириш ва бўлиш) ни ва функциядан функция олиш амалини кетма-кет чекли сонда қўлланиш ёрдамида тузиладиган битта аналитик ифода билан бериш мумкин бўлган функцияга айтилади.

Асосий элементар функциялар ҳам элементар функциялар синфига киритилади. Биз мазкур кўрсимида асосан айни шу элементар функцияларни қараймиз.

Элементар функцияларга қуйидаги функциялар мисол бўлади:

$$y = \lg(1 + \cos^2 x), \quad y = 2^{\cos \lg x}, \quad y = \frac{x^3 + 3x^2 - x + 5}{x^2 - 3x + 20},$$

$$y = \frac{(x+1)^{1/2} - \left(2 - \frac{1}{x^2}\right)^{1/3}}{(x^3 + 1)^{2/5} - x^3}.$$

Баъзи ноэлементар функцияларни китобхон, масалан VII боб, 6-§, 2- пунктда учраатади.

7. Бутун ва каср-рационал функциялар. Бу пунктда биз элементар функцияларнинг баъзи муҳим хусусий ҳолларини кўриб чиқамиз.

Бутун рационал функция (ёки кўпҳад) деб,

$$y = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$$

кўринишдаги функцияга айтилади, бу ердан n — натурал сон бўлиб, кўпҳаднинг даражаси дейилади; $a_0, a_1, \dots, a_{n-1}, a_n$ ҳақиқий сонлар бўлиб, кўпҳаднинг коэффициентлари деб аталади.

Кўпҳад бутун сон ўқида аниқланган функциядир.

Бутун рационал функцияларга мисоллар:

$$y = 2x^2 - 1, \quad y = x^3 - 3x^2 + 3x - 1, \quad y = 2x^3.$$

Биринчи даражали $y = a_0 x + a_1$ кўпҳад чизиқли функция деб аталади.

Эслатма. $y = C$ ўзгармас функцияни нолинчи даражали кўпҳад деб қараш мумкин: $y = Cx^0$.

Каср-рационал функция (ёки рационал каср) деб, иккита кўпҳаднинг нисбатига айтилади: $P(x)/Q(x)$.

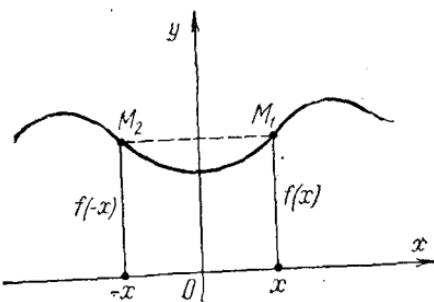
Бутун рационал функция каср рационал функцияниг $Q(x)$ ўзгармас бўлгандаги хусусий ҳолидир $P(x)/Q(x)$ каср-рационал функция x нинг $Q(x)$ маҳраж нолга айланадиган қийматларидан бошқа барча қийматларида аниқланган.

Каср-рационал функцияларга мисоллар:

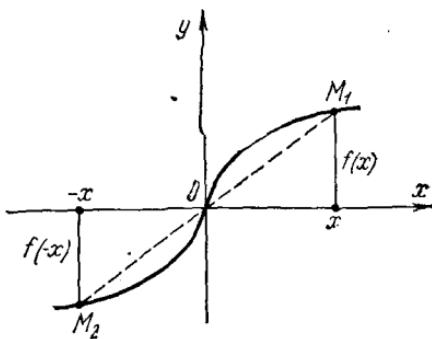
$$y = \frac{x^2 - 3x - 1}{x^3 + 2x^2 - 5}; \quad y = \frac{x^2 - 1}{x^2 + 1}; \quad y = \frac{x^3 + 5x^2 + 3}{x + 7}; \quad y = \frac{1}{x}.$$

8. Жуфт ва тоқ функциялар. Даврий функциялар. Функцияларни текширишда уларнинг баъзи хоссалари муҳим роль ўйнайди. Мазкур пунктда биз баъзи элементар функцияларга хос бўлган жуфтлик, тоқлик ва даврийлик хоссаларини кўриб чиқамиз.

$y = f(x)$ функцияниг аниқланиш соҳасига тегишли исталган x учун $f(-x) = f(x)$ бўлса, бу функция *жуфт функция* дейлади.

28- расм.

29- расм.

Масалан, $y = x^2$ ва $y = \cos x$ функциялар жуфтдир, чунки $(-x)^2 = x^2$ ва $\cos(-x) = \cos x$. Исталган жуфт даражали функция, яъни $y = x^{2k}$ (k -исталган натурал сон) кўринишдаги функция ҳам жуфтдир.

Жуфт функциянинг таърифидан бу функция графигининг иккита $M_1[x; f(x)]$ ва $M_2[-x; f(-x)]$ цуқтаси ординаталар ўқига нисбатан симметриклиги келиб чиқади (28-расм). x нинг қиймати функциянинг аниқланиш соҳасида ихтиёрий танланиши мумкин бўлғанилиги учун жуфт функциянинг графиги Оу ўқка нисбатан симметрик жойлашган (21-ва 26-расмлардаги $y = x^2$ ва $y = \cos x$ функцияларнинг графикларига қаранг).

$y = f(x)$ функциянинг аниқланиш соҳасига тегишли исталган x учун $f(-x) = -f(x)$ бўлса, бу функция тоқ функция деб аталади.

Масалан, $y = x^3$ ва $y = \sin x$ функциялар тоқдир, чунки $(x)^3 = -x^3$, $\sin(-x) = -\sin x$. Исталган тоқ кўрсаткичи $y = x^{2k+1}$ даражали функция ҳам тоқдир.

Тоқ функциянинг графиги координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашган (29-расм).

Жуфт функциянинг ҳам, тоқ функциянинг ҳам аниқланиш соҳаси, равшанки, координаналар бошига нисбатан симметрикдир.

Бироқ шуни ҳам кўзда тутиш керакки, ҳар қандай функция ҳам жуфт ёки тоқ бўлавермайди. Масалан, $y = x^2 - x + 1$, $y = x + \cos x$, $y = 2^x$, $y = \lg x$ функцияларнинг ҳар бири жуфт ҳам эмас, тоқ ҳам эмас.

Математиканинг татбиқларида даврий функциялар муҳим роль йўнайди.

Агар $y = f(x)$ функция учун шундай $T \neq 0$ сон мавжуд бўлсанки, унинг аниқланиш соҳасида $f(x \pm T) = f(x)$ бўлса, бу функция даврий функция деб аталади.

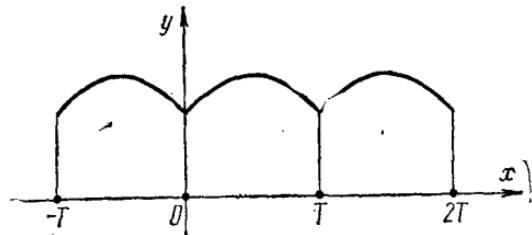
Бунда $f(x \pm T) = f(x)$ шартни қаноатлантирадиган T мусбат сонларнинг энг кичиги $y = f(x)$ функциянинг даври* деб аталади.

* Баъзан $f(x)$ функциянинг даври деб, $f(x) \pm C = f(x)$ шартни қаноатлантирадиган исталган C мусбат сонга айтилади.

Тригонометрия курсидан маълумки, $y = \sin x$, $y = \cos x$, $y = \operatorname{tg} x$ ва $y = \operatorname{ctg} x$ функциялар даврийдир. Уларнинг биринчи иккитаси учун давр 2π га тенг, сўнгги иккитаси эса π даврга эга.

T даврли даврий функцияни текшириш ва унинг графигини ясашда

бу функциянинг T узунликдаги бирор сегментдаги, масалан, $[0; T]$ сегментдаги қийматларини билиш кифоядир (30-расм). Бу функциянинг қолган қийматларидан исталганини унинг даврийлик хосасидан фойдаланиб ҳосил қилиш мумкин. Масалан, $y = \sin x$ функциянинг $[0, 2\pi]$ сегментдаги қийматларини билган ҳолда бу функциянинг исталгай x даги қийматини ҳосил қилиш осон (26-расмдаги $y = \sin x$ функция графигига қаранг).

30-расм.

5-§. ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИ

1. Чизиқни тенглама ёрдамида аниқлаш. Қуйидаги формула (тенглама) билан берилган функцияни қараймиз:

$$y = x^2. \quad (11)$$

Бу функцияга ва демак, (11) тёнгламага ҳам текислика тўла аниқланган чизиқ мос келади ва у мазкур функциянинг графиги бўлади (18-расмга қаранг). Бу функция графигининг таърифидан бу чизиқ Oxy текисликнинг координаталари (11) тенгламани қаноатлантирадиган нуқталаридан ва фақат шу нуқталаридан ташкил топганлиги келиб чиқади.

Энди

$$y = f(x) \quad (12)$$

бўлсин. Бу функциянинг графиги бўлган чизиқ Oxy текисликнинг координаталари (12) тенгламани қаноатлантирадиган нуқталаридан ва фақат шу нуқталаридан ташкил топган. Бу деган сўз, агар $M(x; y)$ нуқта шу айтилган чизиқда ётса, унинг координаталари (12) тенгламани қаноатлантиради, демакдир. Агар нуқта бу чизиқда ётмаса, унинг координаталари (12) тенгламани қаноатлантирмайди.

(12) тенглама у га нисбатан ечилган. x ва y ни ўз ичига олган, лекин у га нисбатан ечилмаган тенгламани, масалан,

$$x^2 + y^2 - 4 = 0 \quad (13)$$

тенгламани олайлик. Бу тенгламага ҳам Oxy текисликда чизиқ, чунончи, маркази координаталар бошида ва радиуси 2 га тенг айланы мос келишини күрсатамиз. Тенгламани

$$x^2 + y^2 = 4 \quad (14)$$

күринишда ёзамиз. Унинг чап томонидаги $x^2 + y^2$ ифода координаталар бошидан $M(x; y)$ нүктагача бўлган масофанинг квадратига тенг [(5) формулага қаранг]. (14) тенгликдан бу масофанинг квадрати 4 га тенглиги келиб чиқади.

Бу деган сўз, координаталари (14) тенгламани ва демак, (13) тенгламани қаноатлантирадиган исталган $M(x; y)$ нүқта координаталар бошидан 2 га тенг масофада ётади.

Бундай барча нүқталар тўплами маркази координаталар бошида ва радиуси 2 бўлган айланани беради. Бу айлана (13) тенгламага мос чизиқнинг худди ўзири. Унинг исталган нүқтасининг координаталари (13) тенгламани қаноатлантириши равшан. Агар $M(x; v)$ нүқта биз топган айланада ётмаса, у ҳолда унинг координаталар бошидан бўлган масофаси 4 дан ё катта, ё кичик бўлади, бу эса бундай нүқтанинг координаталари (13) тенгламани қаноатлантирумаслигини билдиради.

Энди умумий ҳолда

$$F(x, y) = 0 \quad (15)$$

тенглама берилган бўлсин, унинг чап томонида x ва y ни ўз ичига олган ифода турибди.

(15) тенглама билан берилган чизиқ деб, Oxy текисликнинг координаталари бу тенгламани қаноатлантирадиган барча нүқталари тўпламига айтилади.

Бу деган сўз, агар L чизиқ $F(x; y)$ тенглама билан аниқланган бўлса, у ҳолда L нинг исталган нүқтасининг координаталари бу тенгламани қаноатлантиради. Oxy текисликнинг L дан ташқарида ётадиган ҳар қандай нүқтасининг координаталари бу тенгламани қаноатлантирумайди.

(15) тенглама L чизиқнинг тенгламаси деб аталади.

Изоҳ. Исталган $F(x; y) = 0$. тенглама қандайдир чизиқни аниқлайди деб ўйламаслик керак. Масалан, $x^2 + y^2 + 1 = 0$ тенглама ҳеч қандай чизиқни аниқламайди. Ҳақиқатан, бу тенгламанинг чап томони x ва y нинг исталган ҳақиқий қийматларида мусбат, ўнг томони эса нолга тенг, демак, бу тенгламани Oxy текисликнинг ҳеч қандай нүқтасининг координаталари қаноатлантира олмайди.

Чизиқ текисликда фақат декарт координаталарини ўз ичига олган тенглама билан аниқланиб қолмасдан, балки қутб координаталаридаги тенглама билан ҳам аниқланиши мумкин. Қутб координаталаридаги $F(\phi, r) = 0$ тенглама билан аниқланадиган чизиқ деб, текисликнинг қутб координаталари бу тенгламани қаноатлантирадиган барча нүқталари тўпламига айтилади.

1- мисол. $r = a\varphi$ Архимед* спириалини $a=2$ да ясанг, бунда φ ва r исталган дақылкүй қийматлар қабул қилиши мүмкін, деб фараз қилинг.

Ечилиши. φ қутб бурчагининг баъзи қийматлари ва r қутб радиусининг уларга мос қийматлари жадвалини тузамиз:

φ	0	$\pi/4$	$\pi/2$	$3\pi/4$	π	$5\pi/4$	$3\pi/2$	$7\pi/4$	2π	$9\pi/4$	$5\pi/2$
r	0	1,57	3,14	4,71	6,28	7,85	9,42	10,99	12,56	14,13	15,70

φ	$11\pi/4$	3π	$13\pi/4$	$7\pi/2$	$15\pi/4$	4π	\dots	$-\pi/4$	$-\pi/2$	$-3\pi/4$	$-\pi$	\dots
r	17,27	18,84	20,41	21,98	23,55	25,12	\dots	-1,57	-3,14	-4,71	-6,28	\dots

Қутб координаталари системасида $M_0(0; 0)$ нүктани ясаймиз, у равшанки, қутб билан устма-уст тушади; кейин қутб ўқига $\varphi_1 = \pi/4$ бурчак остида l_1 ўқни ўтказиб, бу ўқда $r_1 = \pi/2 \approx 1,6$ мусбат координатали M_1 , нүктани ясаймиз. сўнг шунга ўхшаш қутб бурчагининг ва қутб радиусининг қийматлари мусбат бўлган M_2, M_3, \dots нүкталарни ясаймиз (бу нүкталарнинг ўқлари 31-расмда кўрсатилмаган). M_0, M_1, M_2, \dots нүкталарни ўзаро туташтириб, эгри чизиқнинг битта тармоғини ҳосил қиласми, у 31-расмда қалин чизиқ билан белгиланган.

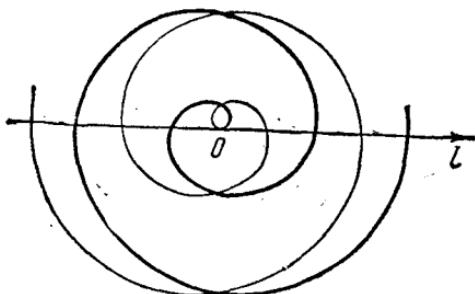
φ бурчак 0 дан $+\infty$ гача ўзгарганда эгри чизиқнинг бу тармоғи чексиз кўп сондаги ўрамлардан иборат бўлади.

Сўнгра қутб ўқига $\bar{\varphi}_1 = -\pi/4$ бурчак остида \bar{l}_1 ўқ ўтказамиш ва бу ўқда $\bar{r}_1 = -\pi/2 \approx -1,6$ манфий координатали \bar{M}_1 нүктани ясаймиз; $\bar{M}_2, \bar{M}_3, \dots$ нүкталар ҳам шунга ўхшаш ясалади (бу нүкталар учун ўқлар 31-расмда кўрсатилмаган). $M_0, \bar{M}_1, \bar{M}_2, \dots$ нүкталарни туташтириб эгри чизиқнинг иккичи тармоғини ҳосил қиласми, бу тармоқ ҳам φ бурчак 0 дан $-\infty$ гача ўзгаришида чексиз кўп сондаги ўрамлардан иборат бўлади; 31-расмда у ингичка чизиқ билан белгиланган. Шундай қилиб, изланяётган эгри чизиқ иккита тармоқдан иборат.

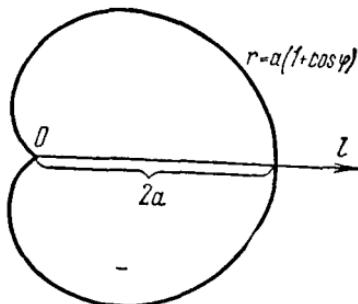
2- мисол. 32-расмда кардионада тасвирланган бўлиб, унинг тенгламаси $r = a(1 + \cos \varphi)$ кўринишга эга.

2. Чизиқнинг тенгламасини унинг геометрик хоссаларига кўра топиш. Юқорида қаралган мисолларда биз тенгламага асосланиб бу тенглама билан аниқланадиган чизиқни топдик. Бунга тескари масала ҳам қўйилиши мүмкін. Текисликдаги L чизиқ шундай характерли хоссага эга бўлсинки, бу хоссага шу чизиқнинг ҳар бир нүктаси эга бўлсин ва текисликнинг L чизиқдан ташқарида ётадиган нүкталари бу хоссага эга бўлмасин. Берилган координаталар системасида бу чизиқни аниқлайдиган тенгламани топиш талаб қилинади, яъни шундай тенгламани топиш керакки, уни L чизиқнинг исталган нүктасининг координаталари қаноатлантирусин ва текисликнинг L дан ташқарида ётадиган нүк-

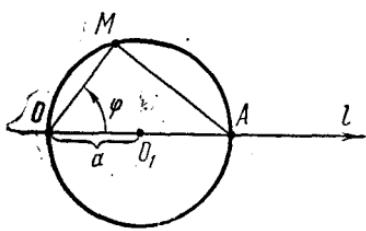
* Архимед (эрэмиздан аввал III аср) — улуғ грек математиги ва механиги.

31- расм.

32- расм.

33- расм.

тасининг координаталари қаноатлантирумасин. Бу тенглама мазкур L чизиқнинг тенгламаси деб аталишини биз биламиз. L чизиқниң исталган нүктасининг координаталари бу чизиқнинг ўзгарувчи координаталари деб аталади. Улар танланган координаталар системасига боғлиқ бўлиб, фақат декарт координаталари бўлибиди.

Гина қолмасдан, балки, масалан, қутб координаталари бўлиши ҳам мумкин. Чизиқ тенгламасининг кўриниши координаталар системасининг танланishiга ҳам боғлиқ.

Баъзи чизиқларнинг тенгламаларини декарт ёки қутб координаталарида келтириб чиқаришга доир мисоллар кўрамиз.

1- мисол. Маркази $O_1(a; b)$ нүктада ва радиуси R бўлган айлананинг тенгламасини декарт координаталар системасида топинг.

Ечилиши. Айлана текисликнинг берилган нүктаси — айлана марказидан тенг узоқлашган барча нүкталари тўплами сифатида аниқланади. Айлананинг таърифидан келиб чиқадики, айлананинг ўзгарувчи координаталари x ва y бўлган исталган $M(x, y)$ нүктаси айлана маркази $O_1(a; b)$ дан R масофада жойлашган. (4) formulадан қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\sqrt{(x - a)^2 + (y - b)^2} = R,$$

бу ердан

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 = R^2. \quad (*)$$

(*) тенглама айлананинг изланаётган тенгламасидир. Уни, равшанки, берилган айлананинг исталган нүкласининг координаталари қаноатлантириди ва Ox текисликнинг бу айланада ётмайдиган ҳеч бир нүкласининг координаталари қаноатлантирумайди.

Хусусий ҳолда, айлана маркази координаталар бошида ётганда $a = b = 0$ бўлиб, (*) тенглама қўйидаги кўринишни олади:

$$x^2 + y^2 = R^2. \quad (**)$$

Бундан бўён, айлананинг радиуси лейлганда биз айлананинг бирор нүкласини унинг маркази билан туташтирадиган кесмани ҳам, унинг узунлигини ҳам тушинаверамиз.

2- мисол. Қутб координаталари системасында маркази $O_1(0; \alpha)$ нүктада вардиуси a га тенг бўлган айлананинг тенгламасини тузинг (33-расм).

Е чилиши. Шартга кўра айлананинг O_1 маркази $\varphi = 0$ қутб бурчаги ва изланаётган айлананинг радиуси a га тенг бўлган r қутб радиусига эга. Демак, бу айлана O қутбдан ўтади ва унинг диаметларидан бирни қутб ўқида ётади. А орқали бу диаметрнинг қутб ўқи билан кесишадиган иккинчи нүктасини белгилаймиз. А нүкта учун $\varphi = 0$ ва $r = 2a$ га ўгамиз. $M(\varphi; r)$ изланаётган айлананинг исталган нүктаси бўлсин. Тўғри бурчакли OAM учбурчакдан қийидагини топамиз: $r = OA \cdot \cos \varphi$ ёки $r = 2a \cos \varphi$.

Бу тенгламани мазкур айлананинг исталган нүктасининг қутб координаталари қаноатлантиради. Кўриш осонки, агар нүкта айланада ётмаса, унинг координаталари ҳосил қилинган тенгламани қаноатлантирмайди, демак, бу тенглама изланаётган тенгламадир.

II БОБ

ВЕКТОРЛАР АЛГЕБРАСИ ВА ЧИЗИҚЛИ АЛГЕБРА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

1-§. ДЕТЕРМИНАНТЛАР НАЗАРИЯСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

1. Иккинчи тартибли детерминантлар ва уларнинг хоссалари. Тўртта сондан иборат қуйидаги жадвал (*матрица* деб аталади) берилган бўлсин:

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}. \quad (1)$$

Матрица иккита сатр ва иккита устунга эга. Бу матрицани тузадиган сонлар иккита индексли ҳарф билан белгиланган. Биринчи индекс мазкур сон турган сатр номерини, иккинчи индекс эса устун номерини билдиради. Масалан, a_{12} —биринчи сатр ва иккинчи устунда турган сонни билдиради, a_{21} —иккинчи сатр ва биринчи устунда турган сонни билдиради. $a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ сонларни матрицанинг **элементлари** деб атайдиз.

Берилган матрицага мос *иккинчи тартибли детерминант* деб, $a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12}$ сонга айтилади.

Детерминант

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}$$

символ билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21}. \quad (2)$$

$a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ сонлар *дёттерминантнинг элементлари* деб аталаади.

Мисол. $\begin{vmatrix} 2 & 5 \\ 3 & -4 \end{vmatrix} = 2 \cdot (-4) - 5 \cdot 3 = -23.$

Иккинчи тартибли детерминантнинг хоссаларини келтирамиз.

1º. Агар детерминант сатрларининг ўринларини мос устунлар билан алмаштирилса, унинг қиймати ўзгармайди, яъни

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{21} \\ a_{12} & a_{22} \end{vmatrix}. \quad (3)$$

2º. Икки сатрнинг (ёки устуннинг) ўрнини ўзгартирилган-

да детерминантнинг ишораси қарама-қарши ишорага ўзгари-ди, абсолют қиймати эса ўзгармайди, яъни

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = - \begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} \\ a_{11} & a_{12} \end{vmatrix}. \quad (4)$$

3º. Иккита бир хил сатрли (ёки устунли) детерминант нолга тенг.

4º. Сатрдаги (ёки устундаги) барча элементларнинг умумий кўпайтувчисини детерминант белгисидан чиқариш мумкин:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & ka_{12} \\ a_{21} & ka_{22} \end{vmatrix} = k \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}. \quad (5)$$

5º. Агар бирор сатрнинг (устуннинг) барча элементлари нолга тенг бўлса, у ҳолда детерминант нолга тенг.

6º. Агар детерминантнинг бирор сатри (ёки устуни) элементларига бошқа сатрнинг (ёки устуннинг) бир хил сонга кўпайтирилган мос элементларини қўшилса, детерминант ўз қийматини ўзгартирмайди, яъни

$$\begin{vmatrix} a_{11} + \lambda a_{12} & a_{12} \\ a_{21} + \lambda a_{22} & a_{22} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}. \quad (6)$$

Иккинчи тартибли детерминантнинг бу барча хоссалари детерминантларни (2) формула бўйича ҳисоблаш қондасига асосланаб оддий ҳисоблаш билан исботланади.

Масалан, 6º-хоссани исботлайлик. Бунинг учун (6) тенглик нинг чап томонида турган детерминантни ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned} \begin{vmatrix} a_{11} + \lambda a_{12} & a_{11} \\ a_{21} + \lambda a_{22} & a_{22} \end{vmatrix} &= (a_{11} + \lambda a_{12})a_{22} - (a_{21} + \lambda a_{22})a_{11} = \\ &= a_{11}a_{22} + \lambda a_{12}a_{22} - a_{21}a_{11} - \lambda a_{22}a_{11} = a_{11}a_{22} - a_{21}a_{11} = \\ &= \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}. \end{aligned}$$

2. Учинчи тартибли детерминант. Тўққизта сондан иборат ушбу жадвални (матрицани) қараймиз:

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}. \quad (7)$$

Бу матрицага мос учинчи тартибли детерминант деб. қуидагича ҳосил қилинадиган сонга айтилади:

$$a_{11} \begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} - a_{12} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{23} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix} + a_{13} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix}.$$

Учинчи тартибли детерминант:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}$$

символи билан белгиланади. $a_{11}, a_{12}, \dots, a_{33}$ сонлар унинг элементлари деб аталади. Учинчи тартибли детерминант учта сатр ва устунга эга. Шундай қилиб,

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{11} \begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} - a_{12} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{23} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix} + a_{13} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix}. \quad (8)$$

(8) формула учинчи тартибли детерминантнинг биринчи сатр элементлари бўйича ёйилмасини беради ва учинчи тартибли детерминантни ҳисоблашни иккинчи тартибли детерминантларни ҳисоблашга келтиради.

Учинчи тартибли детерминантнинг берилган элементига мос минор деб, бу детерминантда шу берилган элемент жойлашган сатр ва устуни ўчиришдан ҳосил бўлган иккинчи тартибли детерминантга айтамиз. Минорларни иккита индексли M бош ҳарфи билан белгилаймиз. Масалан. a_{12} элементга мос M_{12} минор $M_{12} = \begin{vmatrix} a_{21} & a_{23} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix}$ детерминантдир. У учинчи тартибли детерминантдан биринчи сатр ва иккинчи устунни чизиб ташлаш билан ҳосил бўлади.

(8) формуладан кўриниб турибдики, учинчи тартибли детерминант биринчи сатр элементларининг уларга мос минорларга кўпайтмаларининг алгебраик йиғиндисига тенг, бунда a_{12} элементга мос минор минус ишора билан олинади.

Иккинчи тартибли детерминантларни ҳисоблаш қоидасини қўлланиб, (8) генгликни қайтадан бундай ёзамиш:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{11}(a_{22}a_{33} - a_{32}a_{23}) - a_{12}(a_{21}a_{33} - a_{31}a_{23}) + a_{13}(a_{21}a_{32} - a_{31}a_{22}) = a_{11}a_{22}a_{33} - a_{11}a_{32}a_{23} - a_{12}a_{21}a_{33} + a_{12}a_{31}a_{23} + a_{13}a_{21}a_{32} - a_{13}a_{31}a_{22}. \quad (9)$$

Мисол.

$$\begin{vmatrix} 2 & 3 & -4 \\ 5 & 6 & 7 \\ 8 & 0 & 3 \end{vmatrix} = 2 \begin{vmatrix} 6 & 7 \\ 0 & 3 \end{vmatrix} - 3 \begin{vmatrix} 5 & 7 \\ 8 & 3 \end{vmatrix} + (-4) \begin{vmatrix} 5 & 6 \\ 8 & 0 \end{vmatrix} = 2 \cdot 18 - 3 \cdot (-41) - 4 \cdot (-48) = 351.$$

Иккинчи тартибли детерминантларнинг барча хоссалари (1-пунктга қаранг) учинчи тартибли детерминантлар учун ҳам ўринли бўлиб қолади. Учинчи тартибли детерминантлар учун бу хоссаларнинг исботи шу хоссаларнинг иккинчи тартибли детерми-

нантлар учун исботидан ҳеч бир фарқ қилмайди ва учинчи детерминантларни (8) формула бўйича ҳисоблашга асосланади. Китобхонга бу хоссаларни мустақил исботлашни тавсия қиласиз.

Учинчи тартибли детерминантнинг биринчи сатр элементлари бўйича ёйилмасини берадиган (8) формулага ўхшаш, детерминантнинг исталган сатри ёки устуни элементлари бўйича ёйилмасини ҳосил қилиш мумкин.

Масалан, детерминантнинг иккинчи сатр элементлари бўйича ёйилмасини қўйидагича ҳосил қилиш мумкин. 2⁰-хоссага (1-пунктга қаранг) асосланиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = - \begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}. \quad (10)$$

Ўнг томонда турган детерминантни биринчи сатр элементлари бўйича ёямиз. Детерминантни ҳисоблаш қоидасига асосан:

$$\begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{21} \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} - a_{22} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix} + a_{23} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix}.$$

(10) тенгликни эътиборга олсак, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = -a_{21} \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} + a_{22} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix} - a_{23} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix}. \quad (11)$$

Бироқ $\begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}$, $\begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix}$, $\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix}$ детерминантлар берилган детерминантда a_{11} , a_{22} , a_{23} элементларнинг минорлариидир. (11) формула берилган детерминантнинг иккинчи сатри бўйича ёйилмасини беради.

Биринчи сатрнинг ўрнини учинчи сатр билан алмаштириб,

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} = a_{31} \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{22} & a_{23} \end{vmatrix} - a_{32} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{21} & a_{23} \end{vmatrix} + a_{33} \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \quad (12)$$

эканлигини юқоридагига ўхшаш исботлаймиз. (12) формула детерминантнинг учинчи сатр элементлари бўйича ёйилмасини беради.

Мазкур учинчи тартибли детерминантни Δ билан белгилаб, (8), (11) ва (12) формулаларни қўйидаги кўринишда ёзамиз:

$$\begin{aligned}\Delta &= a_{11}M_{11} - a_{12}M_{12} + a_{13}M_{13}, \\ \Delta &= -a_{21}M_{21} + a_{22}M_{22} - a_{23}M_{23}, \\ \Delta &= a_{31}M_{31} - a_{32}M_{32} + a_{33}M_{33}.\end{aligned}\quad (13)$$

Бунга ўхшаш муносабатлар детерминантни устунлар элементлари бўйича ёйилганда ҳам ҳосил бўлишини исботлаш мумкин:

$$\begin{aligned}\Delta &= a_{11}M_{11} - a_{21}M_{21} + a_{31}M_{31}, \\ \Delta &= -a_{12}M_{12} + a_{22}M_{22} - a_{32}M_{32}, \\ \Delta &= a_{13}M_{13} - a_{23}M_{23} + a_{33}M_{33}.\end{aligned}\quad (14)$$

Яна бир тушунча киритамиз.

Детерминант элементининг алгебраик тўлдирувчиси деб, бу элемент турган сатр ва устун номерлари йиғиндиси жуфт бўлса, плюс ишора билан, бу йиғинди тоқ бўлса, минус ишора билан олинадиган минорга айтилади.

a_{ik} элементнинг алгебраик тўлдирувчиси A_{ik} билан белгиланади, бу ерда i ва k — берилган элемент турадиган сатр ва устун номерларидир.

Элементнинг алгебраик тўлдирувчиси билан унинг минори орасидаги боғланиш қўйидаги тенглик билан ифодаланади:

$$A_{ik} = (-1)^{i+k} M_{ik}. \quad (15)$$

Масалан, $A_{11} = (-1)^{1+1} M_{11} = M_{11}$, $A_{12} = (-1)^{1+2} M_{12} = -M_{12}$, $A_{13} = -M_{13}$ ва ҳоказо.

Энди детерминантларни ҳисоблаш учун қўлланадиган (13) ва (14) формулаларни қўйидагича ёзиш мумкинлигини кўриш осон. Масалан, детерминантларни сатрлар элементлари бўйича ёйиш учун

$$\begin{aligned}\Delta &= a_{11}A_{11} + a_{12}A_{12} + a_{13}A_{13}, \\ \Delta &= a_{21}A_{21} + a_{22}A_{22} + a_{23}A_{23}, \\ \Delta &= a_{31}A_{31} + a_{32}A_{32} + a_{33}A_{33}\end{aligned}\quad (16)$$

ва детерминантларни устунлар элементлари бўйича ёйиш учун

$$\begin{aligned}\Delta &= a_{11}A_{11} + a_{21}A_{21} + a_{31}A_{31}, \\ \Delta &= a_{12}A_{12} + a_{22}A_{22} + a_{32}A_{32}, \\ \Delta &= a_{13}A_{13} + a_{23}A_{23} + a_{33}A_{33}.\end{aligned}\quad (17)$$

Бу натижани қўйидагича таърифлаш мумкин. Учинчи тартибли детерминант унинг бирор сатрининг (ёки устунининг) элементларини уларнинг алгебраик тўлдирувчиларига кўпайтмаларининг йиғинойисига тенг.

Учинчи тартибли детерминантнинг яна бир муҳим хоссасини кўрсатамиз.

Детерминантнинг бирор сатри (ёки устуни) элементларининг бошқа сатр (ёки устун) элементларининг мос алгебраик түлдирүчиләрига күпайтмалари ийғиндиши нолга тенг.

Масалан,

$$\text{сатрлар учун } a_{11}A_{21} + a_{12}A_{22} + a_{13}A_{23} = 0; \quad (18)$$

$$\text{устунлар учун } a_{12}A_{11} + a_{22}A_{21} + a_{32}A_{31} = 0. \quad (19)$$

Масалан, (18) тенгликни текшириб күрамиз. (15) тенгликдан ва детерминант элементининг минори таърифидан фойдаланиб, бундай ёзишимиз мумкин:

$$\begin{aligned} a_{11}A_{21} + a_{12}A_{22} + a_{13}A_{23} &= a_{11}(-M_{21}) + a_{12}M_{22} + a_{13}(-M_{23}) = \\ &= a_{11} \cdot \begin{vmatrix} a_{12} & a_{13} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} + a_{12} \cdot \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix} - a_{13} \cdot \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{31} & a_{32} \end{vmatrix} = \\ &= -a_{11}(a_{12}a_{33} - a_{13}a_{32}) + a_{12}(a_{11}a_{33} - a_{13}a_{31}) - a_{13}(a_{11}a_{32} - a_{12}a_{31}) = \\ &= -a_{11}a_{12}a_{33} + a_{11}a_{13}a_{32} + a_{12}a_{11}a_{33} - a_{12}a_{13}a_{31} - a_{13}a_{11}a_{32} + \\ &\quad + a_{13}a_{12}a_{31} = 0. \end{aligned}$$

Колган тенгликтар ҳам шунга ўхшаш текширилади.

3. Юқори тартибли детерминантлар ҳақида түшүнча. Күпчилик масалаларда иккинчи ва учинчи тартибли детерминантлардан ташқари, янада юқори тартибли детерминантлар ҳам учрайди. Масалан,

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix}$$

түртинчи тартибли детерминант ва умуман,

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1k} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2k} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{l1} & a_{l2} & a_{l3} & \dots & a_{lk} & \dots & a_{ln} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & a_{nk} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix}$$

n -тартибли детерминант.

Түртинчи тартибли детерминант қуйидагича ҳосил қилинадиган сондир:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix} = a_{11} \begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} & a_{24} \\ a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix} -$$

$$- a_{12} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix} + a_{13} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{44} \end{vmatrix} - a_{14} \begin{vmatrix} a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} \end{vmatrix}. \quad (20)$$

(20) тенгликнинг ўнг томонидаги учинчи тартибли детерминантлар $a_{11}, a_{12}, a_{13}, a_{14}$ элементларнинг минорлари деб атади.

a_{ik} элементнинг минори учун M_{ik} белгилашни сақлаб қолиб ва ёу элемент учун A_{ik} алгебраик түлдирувчини $A_{ik} = (-1)^{i+k} M_{ik}$ формула бўйича аниқлаб, (20) тенгликни қайтадан бундай ёзамиш:

$$\Delta = a_{11}A_{11} + a_{12}A_{12} + a_{13}A_{13} + a_{14}A_{14}.$$

Бу формула тўртинчи тартибли детерминантнинг биринчи сатр элементлари бўйича ёйилмасини беради.

Юқори тартибли детерминантлар ҳам шунга ўхшаҳ ҳисобланади.

Иккинчи ва учинчи тартибли детерминантларнинг барча хоссалари исталган тартибли детерминантлар учун ҳам тўғридир.

1- мисол. Ушбу детерминантни ҳисобланг:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 3 & 0 & 2 & 0 \\ 2 & 3 & -1 & 4 \\ 0 & 4 & -2 & 3 \\ 5 & 2 & 0 & 1 \end{vmatrix}.$$

Ечилиши: (20) формулага кўра қўйидагини топамиш:

$$\begin{aligned} \Delta &= \begin{vmatrix} 3 & 0 & 2 & 0 \\ 2 & 3 & -1 & 4 \\ 0 & 4 & -2 & 3 \\ 5 & 2 & 0 & 1 \end{vmatrix} = 3 \begin{vmatrix} 3 & -1 & 4 \\ 4 & -2 & 3 \\ 2 & 0 & 1 \end{vmatrix} - 0 \begin{vmatrix} 2 & -1 & 4 \\ 0 & -2 & 3 \\ 5 & 0 & 1 \end{vmatrix} + \\ &+ 2 \begin{vmatrix} 2 & 3 & 4 \\ 0 & 4 & 3 \\ 5 & 2 & 1 \end{vmatrix} - 0 \begin{vmatrix} 2 & 3 & -1 \\ 0 & 4 & -2 \\ 5 & 2 & 0 \end{vmatrix} - 3 \begin{vmatrix} 3 & -2 & 3 \\ 0 & 0 & 1 \end{vmatrix} - (-1) \begin{vmatrix} 4 & 3 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} + \\ &+ 4 \begin{vmatrix} 4 & -2 \\ 2 & 0 \end{vmatrix} + 2 \left\{ 2 \begin{vmatrix} 4 & 3 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} - 3 \begin{vmatrix} 0 & 3 \\ 5 & 1 \end{vmatrix} + 4 \begin{vmatrix} 0 & 4 \\ 5 & 2 \end{vmatrix} \right\} = \\ &= 3[3(-2) - 2 + 4 \cdot 4] + 2[2(-2) - 3(-15) + 4(-20)] = 24 - 78 = -54. \end{aligned}$$

Агар детерминантда бирор сатрнинг (ёки устуннинг) битта элементидан бошқа қолган барча элементлари нолга тенг бўлса, у ҳолда бу детерминантни ҳисоблашда уни бу сатр (ёки устун) элементлари бўйича ёйиш қулайдир. Агар бундай сатр (ёки устун) бўлмаса, у ҳолда детерминантнинг (6) хоссасидан фойдаланиб, уни бундай сатрга (ёки устунга) эга бўладиган қилиб ўзгартириш мумкин.

2- мисол. Ушбу детерминантни ҳисобланг:

$$\Delta = \begin{vmatrix} -1 & -2 & 1 & 4 \\ 1 & 3 & 0 & 6 \\ 2 & -2 & 1 & 4 \\ 3 & 1 & -2 & -1 \end{vmatrix}.$$

Ечилиши. Биринчи сатрга -1 га күпайтирилган учинчи сатрни қўшиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} -3 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 3 & 0 & 6 \\ 2 & -2 & 1 & 4 \\ 3 & 1 & -2 & -1 \end{vmatrix}.$$

Бу детерминантни биринчи сатр элементлари бўйича ёзиб, қўйидагини топамиз:

$$\Delta = -3 \begin{vmatrix} 3 & 0 & 6 \\ -2 & 1 & 4 \\ 1 & -2 & -1 \end{vmatrix} - 0 \cdot \begin{vmatrix} 1 & 0 & 6 \\ 2 & 1 & 4 \\ 3 & -2 & -1 \end{vmatrix} + 0 \cdot \begin{vmatrix} 1 & 3 & 6 \\ 2 & -2 & 4 \\ 3 & 1 & -1 \end{vmatrix} - \\ - 0 \cdot \begin{vmatrix} 1 & 3 & 0 \\ 2 & -2 & 1 \\ 3 & 1 & -2 \end{vmatrix} = -3 \begin{vmatrix} 3 & 0 & 6 \\ -2 & 1 & 4 \\ 1 & -2 & -1 \end{vmatrix}.$$

Ҳосил бўлган учинчи тартибли детерминантда учинчи устунга -2 га кўпайтирилган биринчи устунни қўшиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\Delta = -3 \cdot \begin{vmatrix} 3 & 0 & 0 \\ -2 & 1 & 8 \\ 1 & -2 & -3 \end{vmatrix} = -3 \cdot 3 \begin{vmatrix} 1 & 8 \\ -2 & -3 \end{vmatrix} = -117.$$

2- §. ЧИЗИҚЛИ ТЕНГЛАМАЛАР СИСТЕМАЛАРИ —

Юқорида баён қилинган детерминантлар назариясини биринчи даражали тенгламалар системасини ечишга татбиқ қиласиз.

. Икки номаъумли иккита тенглама системаси. Иккита x ва y номаъумли биринчи даражали иккита тенглама системасини қараймиз:

$$\begin{cases} a_{11}x + a_{12}y = c_1, \\ a_{21}x + a_{22}y = c_2. \end{cases} \quad (21)$$

a_{ik} коэффициентнинг белгиланишида биринчи индекс тенглама номерини, иккинчи индекс эса номаъум номерини билдиради.

Бу системани ечамиз. Бунинг учун биринчи тенгламани a_{22} га, иккинчи тенгламани $-a_{12}$ га ҳадма-ҳад кўпайтирамиз ва ҳосил бўлган тенгламаларни қўшамиз:

$$(a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12})x = c_1a_{22} - c_2a_{12}. \quad (22)$$

Шунга ўхшаш, биринчи тенгламани $-a_{21}$ га, иккинчи тенгламани эса a_{11} га ҳадма-ҳад кўпайтириб ва қўшиб қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$(a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12})y = c_2a_{11} - c_1a_{21}. \quad (23)$$

Лекин (2) формуулага асосан бундай ёзиш мумкин:

$$a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12} = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}, \quad c_1a_{22} - c_2a_{12} = \begin{vmatrix} c_1 & a_{12} \\ c_2 & a_{22} \end{vmatrix}.$$

$$c_2a_{11} - c_1a_{21} = \begin{vmatrix} a_{11} & c_1 \\ a_{21} & c_2 \end{vmatrix}.$$

Бу детерминантларни қисқача бундай ёзамиш:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}, \quad \Delta_x = \begin{vmatrix} c_1 & a_{12} \\ c_2 & a_{22} \end{vmatrix}, \quad \Delta_y = \begin{vmatrix} a_{11} & c_1 \\ a_{21} & c_2 \end{vmatrix}. \quad (24)$$

(21) системанинг номаълумлари олдидағи коэффициентлардан тузилган Δ детерминант *системанинг детерминанти* деб аталади. Δ_x (ёки Δ_y) детерминант системанинг Δ детерминантидан ундаги x (ёки y) номаълум олдидағи a_{11} ва a_{21} коэффициентларни (ёки a_{12} ва a_{22} коэффициентларни) c_1 ва c_2 озод ҳадлар билан алмаштириш натижасида ҳосил қилинади. (22) ва (23) тенгликларни (24) ни эътиборга олиб, бундай ёзиш мумкин:

$$\begin{aligned} \Delta \cdot x &= \Delta_x, \\ \Delta \cdot y &= \Delta_y. \end{aligned} \quad (25)$$

Бу ерда иккى ҳол бўлиши мумкин.

I. Системанинг детерминанти $\Delta \neq 0$. У ҳолда (25) даги тенгламаларнинг ҳар бирининг иккала томонини Δ га бўлиб, қуидагини топамиш:

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta}; \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta} \quad (26)$$

ёки буни очиб ёзсак:

$$x = \frac{\begin{vmatrix} c_1 & a_{12} \\ c_2 & a_{22} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}}, \quad y = \frac{\begin{vmatrix} a_{11} & c_1 \\ a_{21} & c_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}}. \quad (27)$$

(26) [ёки (27)] формулалар *Крамер** формулалари деб аталиб, улар (21) системанинг ечимини беради (Буни текшириб кўришни тавсия қиласиз).

Шундай қилиб, (21) системанинг Δ детерминанти нолдан фарқли бўлса, у ҳолда система ягона ечимга эга бўлиб, бу ечим (26) ёки (27) формулалар билан аниқланади.

II. Системанинг детерминанти $\Delta = a_{11}a_{22} - a_{21}a_{12} = 0$, яъни $a_{11}a_{22} = a_{21}a_{12}$. Бу ҳолда бир тенгламанинг номаълумлари олдидағи коэффициентлари иккичи тенгламанинг номаълумлари олдидағи коэффициентларга пропорционалдир. Ҳақиқатан, коэффициентлардан бири, масалан, a_{11} нолдан фарқли бўлсин деб фараз қиласиз ва $a_{21}/a_{11} = \lambda$ деб белгилаймиз, бундан $a_{21} = \lambda a_{11}$. У ҳолда $a_{11}a_{22} = a_{21}a_{12}$ тенгликдан $a_{22} = \lambda a_{12}$ эканлигини топамиш. Буни эътиборга олиб, (21) системани бундай кўринишда ёзиш мумкин:

$$\left. \begin{aligned} a_{11}x + a_{12}y &= c_1, \\ \lambda(a_{11}x + a_{12}y) &= c_2. \end{aligned} \right\} \quad (28)$$

Бу ерда яна иккита хусусий ҳол бўлиши мумкин.

* Г. Крамер (1704–1752) — швейцариялик математик.

1) Иккала Δ_x ва Δ_y детерминант нолга тенг: $\Delta_x = c_1 a_{22} - c_2 a_{12} = 0$, $\Delta_y = c_2 a_{11} - c_1 a_{21} = 0$. Бу ердан $c_2 = \lambda c_1$ эканлигини топамиз (чунки $a_{22} = \lambda a_{12}$). Бу ҳолда a_{21}, a_{22}, c_2 сонлар a_{11}, a_{12}, c_1 сонларга пропорционал ва (21) система бундай күриниша ёзилиши мумкин:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x + a_{12}y = c_1, \\ \lambda(a_{11}x + a_{12}y) = \lambda c_1. \end{array} \right\} \quad (29)$$

Шундай қилиб, системанинг иккинчи тенгламаси биринчи тенгламасидан унинг иккала қисмини λ га күпайтириш билан ҳосил қилинади, яъни у биринчи тенгламанинг натижасидир. Бу ҳолда, равшанки, (21) система чексиз кўп ечимлар тўпламига эга. Масалан, у га ихтиёрий қиймат бериб, x нинг тегишли $x = \frac{c_1 - a_{12}v}{a_{11}}$ қийматини топамиз.

2) Δ_x ва Δ_y детерминантлардан ҳеч бўлмагандан бигтаси нолдан фарқли бўлсин. Айтайлик, $\Delta_y = a_{11}c_2 - a_{21}c_1 \neq 0$ бўлсин. У ҳолда $a_{11}c_2 \neq a_{21}c_1$ ва демак, $c_2 \neq \lambda c_1$. Бу ҳолда (28) дан кўриниб турибдики, иккинчи $\lambda(a_{11}x + a_{12}y) = c_2$ тенглама биринчи $a_{11}x + a_{12}y = c_1$ тенгламага зиддир. Демак, (21) система ечимга эга эмас (ёки одатда айтилишича, биргаликда эмас).

1-мисол. Ушбу системани ечинг:

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y = 7, \\ 4x - 5y = 2. \end{array} \right\}$$

Ечилиши. Бу ерда

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 4 & -5 \end{vmatrix} = -22, \Delta_x = \begin{vmatrix} 7 & 3 \\ 2 & -5 \end{vmatrix} = -41, \Delta_y = \begin{vmatrix} 2 & 7 \\ 4 & 2 \end{vmatrix} = -24.$$

Системанинг детерминанти $\Delta \neq 0$ бўлганлиги учун у (26) формулалар билан аниқланадиган ягона ечимга эга:

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta} = \frac{-41}{-22}; \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta} = \frac{-24}{-22} = \frac{12}{11}.$$

2-мисол. Қуйидаги системани ечинг:

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 5y = 3, \\ 4x + 10y = 6. \end{array} \right\}$$

Ечилиши. Бу ерда

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & 5 \\ 4 & 10 \end{vmatrix} = 0, \quad \Delta_x = \begin{vmatrix} 3 & 5 \\ 6 & 10 \end{vmatrix} = 0, \quad \Delta_y = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 6 \end{vmatrix} = 0.$$

Иккинчи тенглама биринчи тенгламадан унинг иккала томонини $\lambda = 2$ га кўпайтириш билан ҳосил қилинади. Шу сабабли система битта $2x + 5y = 3$ тенгламага тенг кучли ва чексиз кўп ечимлар тўпламига эга у номаълумга ихтиёрий қийматлар бериб, $x = \frac{3 - 5y}{2}$ ни топамиз, масалан. агар $y = 0$ бўлса, у ҳолда $x = 3/2$; агар $y = 1$ бўлса, у ҳолда $x = -1$ ва ҳоказо.

3-мисол. Ушбу системани ечинг:

$$\left. \begin{array}{l} 5x + 3y = 7, \\ 10x + 6y = 2. \end{array} \right\}$$

Ечилиши Бу ерда

$$\Delta = \begin{vmatrix} 5 & 3 \\ 10 & 6 \end{vmatrix} = 0, \quad \Delta_x = \begin{vmatrix} 7 & 3 \\ 2 & 6 \end{vmatrix} = 36 \neq 0, \quad \Delta_y = \begin{vmatrix} 5 & 7 \\ 10 & 2 \end{vmatrix} = -60 \neq 0.$$

Демак, берилган система биргаликда эмас, яъни ечимларга эга эмас. Бунга бевосита ишонч ҳосил қиласиз. Биринчи тенгламанинг иккала қисмини -2 га ҳадма-ҳад күпайтириб ва иккинчи тенглама билан қўшаб зиддиятли $0 = -12$ тенгликка келамиз

2. Уч номаълумли биринчи даражали учта тенглама системаси. Уч номаълумли биринчи даражали учта тенглама системасини қараймиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z = c_1, \\ a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z = c_2, \\ a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z = c_3. \end{array} \right\} \quad (30)$$

Системанинг номаълумлари олдидағи коэффициентлардан тузиленган

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \quad (31)$$

учинчи тартибли детерминант системанинг детерминанти деб аталади.

(30) системани ечамиз. Бунинг учун системанинг биринчи тенгламасини a_{11} элементининг A_{11} алгебраик тўлдирувчисига, иккинчи тенгламасини a_{21} элементининг A_{21} алгебраик тўлдирувчисига ва учинчи тенгламасини a_{31} элементининг A_{31} алгебраик тўлдирувчисига ҳадма-ҳад күпайтирамиз:

$$\begin{aligned} A_{11}a_{11}x + A_{11}a_{12}y + A_{11}a_{13}z &= A_{11}c_1, \\ A_{21}a_{21}x + A_{21}a_{22}y + A_{21}a_{23}z &= A_{21}c_2, \\ A_{31}a_{31}x + A_{31}a_{32}y + A_{31}a_{33}z &= A_{31}c_3. \end{aligned}$$

Бу учала тенгламани қўшамиз:

$$(A_{11}a_{11} + A_{21}a_{21} + A_{31}a_{31})x + (A_{11}a_{12} + A_{21}a_{22} + A_{31}a_{32})y + (A_{11}a_{13} + A_{21}a_{23} + A_{31}a_{33})z = A_{11}c_1 + A_{21}c_2 + A_{31}c_3. \quad (32)$$

(17) формулаларнинг биринчисига кўра

$$A_{11}a_{11} + A_{21}a_{21} + A_{31}a_{31} = \Delta$$

га эгамиз. у ва z олдидағи коэффициентлар (19) формулага асоссан нолга тенг. Шундай қилиб, (32) тенглик қўйидаги кўринишни олади:

$$\Delta \cdot x = A_{11}c_1 + A_{21}c_2 + A_{31}c_3. \quad (33)$$

Ушбу

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} c_1 & a_{12} & a_{13} \\ c_2 & a_{22} & a_{23} \\ c_3 & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \quad (34)$$

детерминантни қарайдиз. У системанинг Δ детерминантидан ундағи x олдидаги коэффициентларни (яғни a_{11} , a_{21} , a_{31} ни) c_1 , c_2 , c_3 озод ҳадлар билан алмаштириш натижасида ҳосил бўлади. Бу детерминантни биринчи устун элементлари бўйича ёямиз. (34) детерминантда c_1 , c_2 , c_3 элементларнинг алгебраик тўлдирувчилари Δ детерминант a_{11} , a_{21} , a_{31} элементларининг мос алгебраик тўлдирувчилари билан бир хиллигини эътиборга олиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$A_{11}c_1 + A_{21}c_2 + A_{31}c_3 = \Delta_x. \quad (35)$$

(35) ва (33) ни таққослаб,

$$\Delta \cdot x = \Delta_x \quad (36)$$

ни топамиз.

Ушбу тенгликлар ҳам шунга ўхшаш келтириб чиқарилади:

$$\Delta \cdot y = \Delta_y, \quad \Delta \cdot z = \Delta_z, \quad (37)$$

бу ерда

$$\Delta_y = \begin{vmatrix} a_{11} & c_1 & a_{13} \\ a_{21} & c_2 & a_{23} \\ a_{31} & c_3 & a_{33} \end{vmatrix}, \quad \Delta_z = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & c_1 \\ a_{21} & a_{22} & c_2 \\ a_{31} & a_{32} & c_3 \end{vmatrix}.$$

Δ_y ва Δ_z детерминантлар системанинг Δ детерминантидан унда мос равища y ва z олдидаги коэффициентларни озод ҳадлар билан алмаштиришдан ҳосил бўлади.

Системанинг детерминанти $\Delta \neq 0$ деб фараз қилиб, (36) ва (37) тенгликлардан

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta}, \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta}, \quad z = \frac{\Delta_z}{\Delta} \quad (38)$$

ни топамиз. x , y , z нинг (38) формулалар бўйича топилган қийматлари (30) системанинг ечимлари бўлишига бевосита текшириб кўриш билан ишонч ҳосил қилиш мумкин. (38) формула-лар (27) формулалар каби Крамер формулалари деб аталади.

1-мисол. Ушбу системанинг ечини:

$$\left. \begin{array}{l} x + 2y - z = 2, \\ 2x - 3y + 2z = 2, \\ 3x + y + z = 8. \end{array} \right\}$$

Ечилиши. Бу ерда

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 2 & -3 & 2 \\ 3 & 1 & 1 \end{vmatrix} = -8, \quad \Delta_x = \begin{vmatrix} 2 & 2 & -1 \\ 2 & -3 & 2 \\ 8 & 1 & 1 \end{vmatrix} = -8,$$

$$\Delta_y = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 2 & 2 & 2 \\ 3 & 8 & 1 \end{vmatrix} = -16, \quad \Delta_z = \begin{vmatrix} 1 & 2 & 2 \\ 2 & -3 & 2 \\ 3 & 1 & 8 \end{vmatrix} = -24.$$

(38) формулалардан қуийдагини топамиз:

$$x = \frac{-8}{-8} = 1, \quad y = \frac{-16}{-8} = 2, \quad z = \frac{-24}{-8} = 3.$$

Агар системанинг детерминанти $\Delta = 0$ бўлса ва $\Delta_x, \Delta_y, \Delta_z$ детерминантлардан камида бири нолга тенг бўлмаса, у ҳолда (30) система ечимларга эга эмас (биргаликда эмас). Ҳақиқатан ҳам, аниқлик учун $\Delta_x \neq 0$ бўлсин. У ҳолда (36) тенгликнинг бўлиши мумкин эмас, чунки унинг чап томони исталган x да $\Delta \cdot x = 0$, ўнг томони эса $\Delta_x \neq 0$.

2- мисол. Ушбу

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y + z = 2, \\ x - 5y + 2z = 3, \\ 4x + 6y + 2z = 0 \end{array} \right\}$$

тенгламалар системаси ечимга эга эмас, чунки $\Delta = 0$ ва $\Delta_x = -44 \neq 0$.

Ниҳоят, исбогсиз шуни қайд этамизки, агар $\Delta = 0$ ва $\Delta_x = \Delta_y = \Delta_z = 0$ бўлса, у ҳолда (30) система ё ечимга эга эмас, ё чексиз кўп ечимга эга.

3- мисол. Ушбу системани қараймиз:

$$\left. \begin{array}{l} x - y + 2z = 2, \\ 2x - 2y + 4z = 4, \\ 3x - 3y + 6z = 3. \end{array} \right\}$$

Бу ерда $\Delta = 0$, $\Delta_x = 0$, $\Delta_y = 0$, $\Delta_z = 0$. Бу система ечимга эга эмас, чунки биринчи ва учинчи тенгламалар бир-бира га зиддир. Ҳақиқатан ҳам, биринчи тенгламани 3 га кўпайтириб ва ундан учинчи тенгламани айриб, мумкин бўлмаган 0 = 3 тенгликка келамиз.

4- мисол. Ушбу

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y - z = 3, \\ 4x + 6y - 2z = 6, \\ 3x - y + 2z = -1 \end{array} \right\}$$

система учун $\Delta = 0$, $\Delta_x = 0$, $\Delta_y = 0$, $\Delta_z = 0$. Йўккінчи тенглама биринчи тенгламадан уни 2 га кўпайтириш билан ҳосил бўлғанлиги учун бу система ушбу

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y - z = 3, \\ 3x - y + 2z = -1 \end{array} \right\}$$

иккита тенглама системасига тенг кучли ва чексиз кўп ечимлар тўпламига эга. x га ихтиёрий қийматлар бериб, у ва z нинг мос қийматларини топамиз. Масалан, $x = 1$ да

$$\left. \begin{array}{l} 3y - z = 1, \\ -y + 2z = -4 \end{array} \right\}$$

системани ҳосил қиласиз, уни ечиб, $y = -2/5$, $z = -11/5$ ни топамиз; $x = 0$ да $y = 1$, $z = 0$ га эгамиз ва ҳоказо.

n та x_1, x_2, \dots, x_n номаълумли биринчи даражали n та тенглама системасини қараймиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = c_1, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = c_2, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n = c_n. \end{array} \right\} \quad (39)$$

Бу система учун (36) ва (37) тенгликларга ўхшаш формула-
лар ўринлидир:

$$\Delta \cdot x_1 = \Delta_{x_1}, \quad \Delta \cdot x_2 = \Delta_{x_2}, \dots, \quad \Delta \cdot x_n = \Delta_{x_n}, \quad (40)$$

бу ерда

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix} \quad (41)$$

— системанинг детерминанти, Δ_{x_k} ($k = 1, 2, \dots, n$) эса n -тар-
тибли детерминант бўлиб, у Δ детерминантдан x_k номаълум
олдиаги коэффициентлар устунини озод ҳадлар устуни билан
алмаштиришдан ҳосил бўлади. Агар системанинг детерминанти
 $\Delta \neq 0$ бўлса, у ҳолда (40) тенгликлардан системанинг қуидидаги
ягона ечимини топамиз:

$$x_1 = \frac{\Delta_{x_1}}{\Delta}, \quad x_2 = \frac{\Delta_{x_2}}{\Delta}, \dots, \quad x_n = \frac{\Delta_{x_n}}{\Delta}. \quad (42)$$

Бу формулалар ҳам *Крамер формулалари* деб аталади.

3-§. ВЕКТОРЛАР ВА УЛАР УСТИДАГИ ЧИЗИҚЛИ АМАЛЛАР

1. Скаляр ва вектор катталиклар. Физика, механика ва тех-
ника фанларининг турли бўлимларини ўрганишда ўзларининг сон
қийматлари билан тўлиқ аниқланадиган катталиклар учрайди.
Бундай катталиклар *скаляр катталиклар* деб аталади. Узун-
лик, юз, ҳажм, масса, жисмнинг температураси ва ҳоказолар
скаляр катталиклардир. Скаляр катталиклардан ташқари, турли
масалаларда шундай катталиклар учрайдик, уларни аниқлаш
учун сон қийматидан ташқари, бу катталикларнинг фазодаги
йўналишини ҳам билиш зарур. Бундай катталиклар *вектор кат-
таликлар* деб аталади. Жисмга таъсир этаётган куч, фазода
ҳаракатланаётган жисмнинг тезлиги ва тезланиши, магнит майдоннинг
фазонинг берилган нуқтасидаги кучланиши вектор катта-
ликлардир.

Вектор катталиклар векторлар ёрдамида тасвирланади. *Вектор*
деб, фазодаги тайин узунликка эга бўлган ва йўналган кесмага,
яъни чеклаб турадиган нуқталаридан бири боши, иккинчиси эса
охири сифатида қабул қўлиниадиган тайин узунликдаги кесмага
айтилади. Агар A векторнинг боши ва B унинг охири бўлса,
вектор \overrightarrow{AB} билан белгиланади. Векторни шунингдек, қуюқ шрифт-
нинг битта ҳарфи билан белгилаймиз: a , \underline{a} ёзувда эса устида чи-
зиқчали битта ҳарф билан белгиланади: \bar{a} .

Расмда вектор охири стрелка билан белгиланган кесма орқа-
ли тасвирланади (34-расм).

\overline{AB} векторнинг узунлиги унинг *модули* деб аталади ва $|\overline{AB}|$ ёки AB символи билан белгиланади. Агар вектор a билан белгиланган бўлса, унинг модули $|a|$ ёки a билан белгиланади.

Охири боши билан устма-уст тушадиган вектор ҳам қаралади. Бундай вектор- нуқтани **ноль вектор** деб аталади ва **0** символи билан белгиланади. Ноль вектор тайин йўналишга эга эмас, унинг модули нолга тенг, яъни $|0|=0$.

Битта тўғри чизиқда ёки параллел тўғри чизиқларда ётадиган a ва b векторлар **коллинеар векторлар** деб аталади.

Иккита a ва b вектор: 1) тенг модулларга эга; 2) коллинеар; 3) бир томонга йўналган бўлса, улар **тенг векторлар** деб аталади.

Бу ҳолда бундай ёзилади: $a = b$.

Векторларнинг тенглиги таърифидан келиб чиқадики, векторни унинг бошини фазонинг исталган нуқтасига жойлаштириш билан ўз- ўзига параллел кўчириш мумкин.

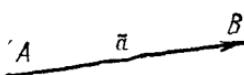
1-мисол. $ABCD$ квадратни қараймиз (35-расм). Векторларнинг тенглиги таърифига асосланиб бундай ёзишимиз мумкин: $\overline{AD} = \overline{BC}$ ва $\overline{AB} = \overline{DC}$, лекин гарчи $|\overline{AB}| = |\overline{AD}| = |\overline{BC}| = |\overline{DC}|$ бўлса-да, $\overline{AB} \neq \overline{AD}$, $\overline{BC} \neq \overline{DC}$.

2-мисол. R радиусли айланга бўйлаб ω бурчак тезлик билан ҳаракатланадиган моддий нуқтани қараймиз (36-расм). Моддий нуқтанинг вақтнинг исталган моментидаги тезлиги вектор бўлиб, у нуқтанинг ҳаракат траекториясига уринма ва узунлиги ωR га тенг. Тезлик векторининг йўналиши траекториянинг турли йўналишларида турлича бўлганлиги сабабли $|v_1| = |v_2| = |v_3| = \dots$ бўлса-да, бироқ $v_1 \neq v_2 \neq v_3 \neq \dots$

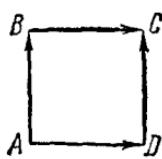
Ҳар бир а вектор (ноль-вектордан ташқари) учун қарама-қарши вектор мавжуд бўлиб, у —а билан белгиланади. —а вектор а векторнинг модулига тенг модулга эга, у билан коллинеар, лекин қарама-қарши томонга йўналган.

2. Векторлар устида чизиқли амаллар. Векторларни қўшиш ва айриш ҳамда векторни сонга кўпайтириш амаллари чизиқли амаллар деб аталади.

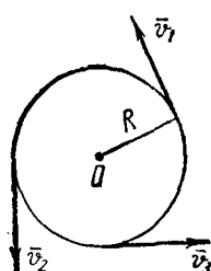
Векторларни қўшиш. а ва b — иккита ихтиёрий вектор бўлсин. Ихтиёрий O нуқтани оламиз ва $\overline{OA} = a$ векторни ясаймиз; сўнгра A нуқтадан $\overline{AB} = b$ векторни қўямиз. Биринчи қўшилувчи векторнинг бошини иккинчи қўшилувчи векторнинг охири билан тугаштирувчи \overline{OB} вектор бу векторларнинг **йигини**

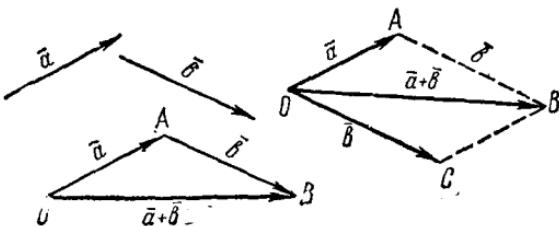
34- расм.

35- расм.

36- расм.

37- расм.

диси деб аталади ва $a + b$ билан белгиланади (37-расм).

Векторларнинг шу йифиндисини бошқача йўл билан олиш мумкин. O нуқтадан $\overline{OA} = a$ ва $\overline{OC} = b$ векторларни қўямиз. Бу векторларни томонлар сифатида олиб, $OABC$ параллелограмм ясаймиз. Параллелограммнинг O учидан ўтказилган диагонали бўлмиш \overline{OB} вектор, равшанки, векторлар йифиндиси $a + b$ дир (37-расмга қаранг).

37-расмдан икки векторнинг йифиндиси ўрин алмашгинариш хоссасига эга эканлиги бевосига келиб чиқади:

$$a + b = b + a.$$

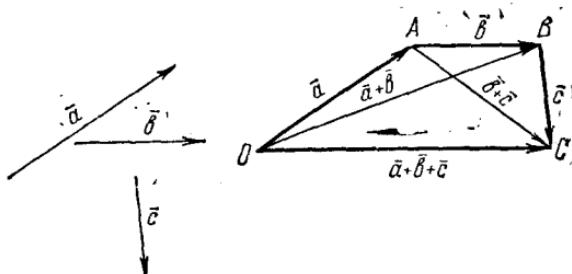
Ҳақиқатан ҳам, $a + b$ ва $b + a$ векторларнинг ҳар бирни айни бир \overline{OB} векторга тенг.

Иккита қўшилувчи векторлар учун киритилган векторларни қўшиш тушунчасини исталган чекли сондаги қўшилувчилар бўлган ҳолга ҳам умумлаштириш мумкин.

Айтайлик, учта a , b ва c вектор берилган бўлсин. Дастрлаб векторлар йифиндиси $a + b$ ни ясаб, кейин эса бу йифиндига c векторни қўшиб, $(a + b) + c$ векторни ҳосил қиласиз. 38-расмда $\overline{OA} = a$, $\overline{AB} = b$, $\overline{OB} = a + b$, $\overline{BC} = c$ ва $\overline{OC} = \overline{OB} + \overline{BC} = (a + b) + c$. 38-расмдан кўриниб турибдики, битта \overline{OC} векторнинг ўзини $\overline{OA} = a$ векторга $\overline{AC} = b + c$ векторни қўшсак ҳам ҳосил қиласиз. Шундай қилиб,

$$(a + b) + c = a + (b + c),$$

яъни векторларнинг йифиндиси груп палаш хоссасига эга. Шу сабабли учта векторнинг йифиндисини оддийгина $a + b + c$ қилиб

38- расм.

Езилади. Уни 38-расмда күриниб турганидек, қўйидагида ҳосил қилиш мумкин. Ихтиёрий O нуқтадан биринчи қўшилувчи векторга тенг вектор қўйилади. Биринчи векторнинг охирига иккинчи векторнинг боши, иккинчи векторнинг охирига учинчи векторнинг боши қўйилади. Биринчи векторнинг бошини учинчи векторнинг охири билан туташтирувчи вектор берилган векторларнинг йифиндиси бўлади. Исталган чекли сондаги векторларнинг йифиндиси ҳам шунга ўхшаш ясалади.

Агар бир нечта векторларни қўшишда сўнгги қўшилувчи векторнинг охири биринчи қўшилувчи векторнинг боши билан устма-уст тушса, у ҳолда бу векторларнинг йифиндиси ноль векторга тенг. Исталган вектор учун ушбу тенгликнинг ўринли бўлиши равшан: $\mathbf{a} + \mathbf{0} = \mathbf{a}$.

Векторлар айримаси. Иккита \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторнинг айримаси деб, шундай учинчи $\mathbf{c} = \mathbf{a} - \mathbf{b}$ векторга айтиладики, унинг айрилувчи \mathbf{b} вектор билан йифиндиси а векторни беради.

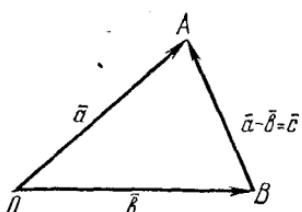
Шундай қилиб, агар $\mathbf{c} = \mathbf{a} - \mathbf{b}$ бўлса, у ҳолда $\mathbf{c} + \mathbf{b} = \mathbf{a}$. Иккни вектор йифиндисининг таърифидан айрма векторни ясаш қоидаси келиб чиқади (39-расм). Умумий O нуқталан $\overline{OA} = \mathbf{a}$ ва $\overline{OB} = \mathbf{b}$ векторларни қўямиз. Камаювчи \mathbf{a} ва айрилувчи \mathbf{b} векторларнинг охирларини туташтирувчи ва айрилувчи вектордан камаювчи векторга томон йўналган \overline{BA} вектор $\mathbf{c} = \mathbf{a} - \mathbf{b}$ айрма бўлади. Ҳақиқатан ҳам, векторларни қўшиш қоидасига асосан $\overline{OB} + \overline{BA} = \overline{OA}$ ёки $\mathbf{b} + \mathbf{c} = \mathbf{a}$.

Агар умумий O нуқталан қўйилган \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторларда $OACB$ параллелограмм ясалса, у ҳолда параллелограммнинг бир диагонали билан устма-уст тушадиган \overline{OC} вектор $\mathbf{a} + \mathbf{b}$ йифиндига тенг, иккинчи диагонал билан устма-уст тушадиган \overline{BA} вектор эса $\mathbf{a} - \mathbf{b}$ айримага тенг (40-чизма).

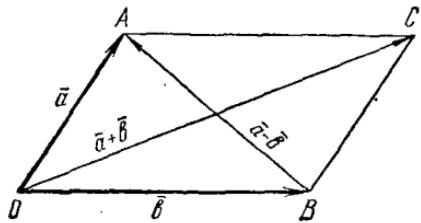
Мисол. \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторлар йифиндисининг модули $|\mathbf{a} + \mathbf{b}|$, улар айримасининг модули $|\mathbf{a} - \mathbf{b}|$ га тенг бўлиши учун бу векторлар қандай жойлашган бўлиши лозим?

Ечилиши. Равшанки, бундай бўлиши учун параллелограмм \overline{OC} диагоналининг узунлиги унинг \overline{BA} диагоналиниң узунлигига тенг бўлиши лозим (40-расм). Бу $OACB$ параллелограмм фақат тўғри тўртбурчак бўлган ҳолдагина бўлиши мумкин. Демак, агар $\mathbf{a} \perp \mathbf{b}$ бўлса, у ҳолда $|\mathbf{a} + \mathbf{b}| = |\mathbf{a} - \mathbf{b}|$.

Векторни сонга кўпайтириш. \mathbf{a} вектор ва λ сон берилган бўлсин. \mathbf{a} векторнинг λ сонга кўпайтмаси деб, \mathbf{a} век-

39- расм.

40- расм.

торга коллинеар, узунлиги $|c| = |\lambda| \cdot |a|$ га тенг ва йўналиши $\lambda > 0$ бўлганда a векторнинг йўналиши билан бир хил, $\lambda < 0$ бўлганда қарама-қарши йўналишга эга бўлган c векторга айтилади.

Масалан, $2a$ вектор a вектор билан бир хил йўналган ва a векторнинг узунлигидан икки марта катта узунликка эга бўлган вектордир.

Қарама-қарши $-a$ векторни $\lambda = -1$ га кўпайтириш натижаси сифатида қараш мумкин:

$$-a = (-1) \cdot a.$$

Равшанки,

$$a + (-a) = 0.$$

Векторнинг сонга кўпайтмаси таърифидан келиб чиқадики, агар $b = \lambda a$ бўлса, у ҳолда a ва b векторлар коллинеардир. Аксинча, b ва a векторларнинг коллинеарлигидан $b = \lambda a$ бўлиши келиб чиқиши равшан. Шундай қилиб, икки a ва b вектор

$$b = \lambda a \quad (43)$$

тенглик ўринли бўлганда ва фақат шу ҳолдагина коллинеардир.

а векторнинг λ сонга кўпайтмасини λa кўринишда ҳам, а λ кўринишда ҳам ёзиш мумкин.

Векторнинг сонга кўпайтмаси ушбу

$$\lambda(a + b) = \lambda a + \lambda b, (\lambda_1 + \lambda_2)a = \lambda_1 a + \lambda_2 a \quad (44)$$

тақсимост хоссасига ва ушбу

$$(\lambda_1 \lambda_2)a = \lambda_1(\lambda_2 a) \quad (45)$$

группалаш хоссасига эгалигига ишонч ҳосил қилиш осон.

Масалац, (44) формула орқали ифодаланган биринчи хоссанинг $\lambda > 0$ учун ўринилилиги параллелограммнинг томони λ марта ўзгарганда унинг диагоналлари ҳам λ марта ўзгаришидан келиб чиқади (41-чизма).

Узунлиги бирга тенг вектор бирлик вектор деб аталади.

а вектор берилган бўлсин. a векторга коллинеар, у билан бир хил йўналган, лекин узунлиги бирга тенг бўлган векторни қараймиз. Бу векторни a° орқали белгилаймиз, у ҳолда $|a^\circ| = 1$

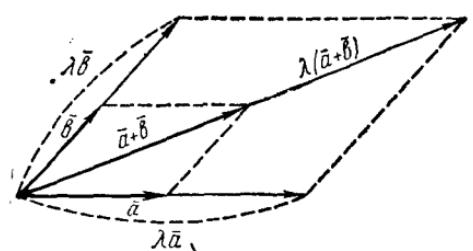
Векторни сонга кўпайтириш таърифидан

$$a = |a| \vec{a}^\circ \quad (46)$$

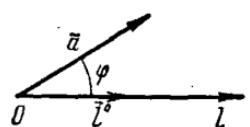
бўлиши келиб чиқади, яъни ҳар бир вектор ўзининг модулиниг ўша йўналишдаги бирлик векторга кўпайтмасига тенг.

(46) тенгликдан келгусида кўп марта фойдаланилади.

3. Икки вектор орасидаги бурчак. Фазода иккита a ва b вектор берилган бўлсин. Ихтиёрий O нуқтадан $\overrightarrow{OA} = a$ ва $\overrightarrow{OB} = b$ векторларни қўямиз. a ва b векторлар орасидаги бурчак деб, бу векторлардан бирини иккинчиси билан устма-уст тушунга қадар буриш керак бўлган энг кичик $\phi (0 < \phi \leq \pi)$ бурчакка

41- расм.

42- расм

айтилади. Мусбат йұналиши ундағи l° бирлік вектор йұналиши билан устма-уст тушадиган l' үқни қараймыз. а вектор ва l үқ орасидаги бурчак деб, а вә l° векторлар орасидаги φ бурчакка айтилади (42-расм).

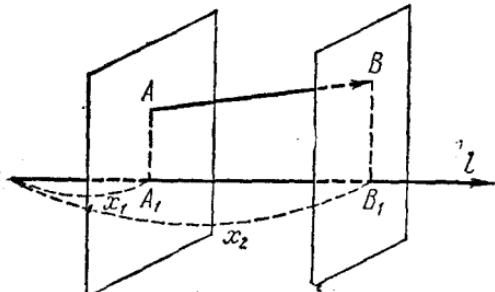
4. Векторнинг үққа проекцияси ва векторнинг үқдаги ташкил этувчиси. Фазода ихтиёрий жойлашган бирор l үқ ва AB вектор берилған бўлсин. Бу векторнинг боши A ва охири B нинг l үққа проекцияларини мос равища A_1 ва B_1 , билан белгилаймыз (43-расм). l үқда A_1 нуқта x_1 координатага, B_1 нуқта эса x_2 координатага эга бўлсин. \overline{AB} вектор охири ва бошининг l үқдаги проекцияларининг координаталари айримаси $x_2 - x_1$ ни \overline{AB} векторнинг шу үққа проекцияси деб аталади.

Агар \overline{AB} вектор l үқ билан ўтқир бурчак гашкил этса, у ҳолда $x_2 > x_1$ бўлиб, $x_2 - x_1$ проекция мусбат; агар l үқ ва \overline{AB} вектор орасидаги бурчак ўтмас бўлса, у ҳолда $x_2 < x_1$ бўлиб, $x_2 - x_1$ проекция манфий бўлади (44-расм). Ниҳоят, \overline{AB} вектор l үққа перпендикуляр бўлса, у ҳолда $x_2 = x_1$ бўлиб, $x_2 - x_1$ проекция нолга тенг.

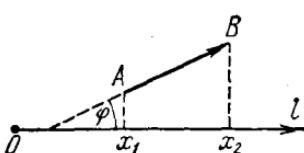
\overline{AB} векторнинг l үққа проекциясини қўйидагича белгилаймыз пр_l \overline{AB} .

Проекциялар ҳақидаги баъзи асосий теоремаларни кўриб чиқамиз.

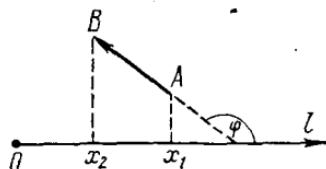
1-теорема. а векторнинг l үққа проекцияси а вектор модулининг шу век-

43- расм.

44- расм.

тор билан ўқ орасидаги φ бурчак косинусига күпайтмасига тенг:

$$\text{пр}_l \mathbf{a} = |\mathbf{a}| \cos \varphi. \quad (47)$$

Исботи. Векторнинг $x_2 - x_1$ проекцияси бу векторни ўз-ўзига параллел қўчиришда ўзгармайди, чунки бунда x_2 ва x_1 бир хил миқдорга ўзгаради. Шу сабабли векторнинг боши l ўқнинг саноқ боши O билан устма-уст тушадиган ҳолни қараш кифоядир (45-расм). Саноқ бошининг координатаси нолга тенг бўлганлиги учун

$$\text{пр}_l \mathbf{a} = \mathbf{x} - \mathbf{0} = \mathbf{x},$$

бу ерда \mathbf{x} -вектор охир проекциясининг координатаси. Конуснинг таърифига кўра $\cos \varphi = x / |\mathbf{a}|$, бундан $x = |\mathbf{a}| \cos \varphi$ ёки $\text{пр}_l \mathbf{a} = |\mathbf{a}| \cos \varphi$, ана шуни исботлаш талаб қилинган эди.

2-теорема. Икки вектор йигиндисининг ўқка проекцияси қўшилувчи векторларнинг шу ўқка проекциялари йигиндисига тенг.

Исботи. $\overline{AC} = \overline{AB} + \overline{BC}$ бўлсин (46-расм). A , B ва C нуқталарнинг l ўқка проекциялари A_1 , B_1 ва C_1 нинг координаталари ни x_1 , x_2 ва x_3 билан белгилаймиз. У ҳолда $\text{пр}_l \overline{AB} = x_2 - x_1$; $\text{пр}_l \overline{BC} = x_3 - x_2$; $\text{пр}_l \overline{AC} = x_3 - x_1$. Бироқ $x_3 - x_1 = (x_2 - x_1) + (x_3 - x_2)$, яъни

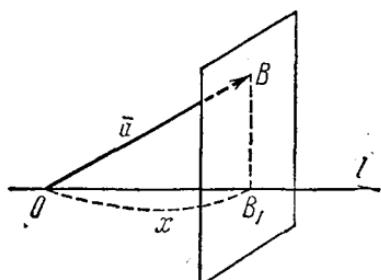
$$\text{пр}_l \overline{AC} = \text{пр}_l \overline{AB} + \text{пр}_l \overline{BC}. \quad (49)$$

Бу теоремани чекли сондаги қўшилувчилар бўлган ҳолга ҳам умумлаштириш мумкин.

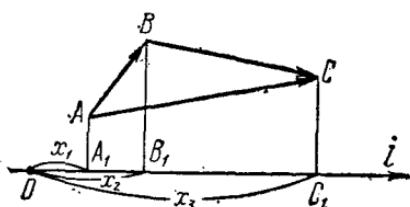
3-теорема. а векторни λ сонга кўпайтирилса, унинг ўқка проекцияси ҳам шу λ сонга кўпаяди:

$$\text{пр}_l (\lambda \cdot \mathbf{a}) = \lambda \cdot \text{пр}_l \mathbf{a}. \quad (50)$$

Исботи. Энг аввало шуни қайд этиб ўтамизки, агар \mathbf{a} вектор l ўқ билан φ бурчак ташкил этса ва $\lambda > 0$ бўлса, у ҳолда λ а вектор \mathbf{a} вектор билан бир хил йўналишга эга бўлади ва ўқ билан φ бурчак ташкил қиласди. Агар $\lambda < 0$ бўлса, у ҳолда λ а векторнинг йўналиши \mathbf{a} векторнинг йўналишига қарама-

45- расм.

46- расм.

қарши бўлади ва λ вектор ўқ билан $\pi - \varphi$ бурчак ташкил қиласди. I-теоремага асосан қуйидагига эгамиз:

$$\begin{aligned} 1) \lambda > 0; \text{пр}_l(\lambda \mathbf{a}) &= |\lambda| |\mathbf{a}| \cos \varphi = |\lambda| |\mathbf{a}| \cos \varphi = \lambda |\mathbf{a}| \cos \varphi = \lambda \text{пр}_l \mathbf{a}; \\ 2) \lambda < 0; \quad \text{пр}_l(\lambda \mathbf{a}) &= |\lambda| |\mathbf{a}| \cos(\pi - \varphi) = |\lambda| |\mathbf{a}| \cos(\pi - \varphi) = \\ &= -|\lambda| |\mathbf{a}| (-\cos \varphi) = \lambda |\mathbf{a}| \cos \varphi = \lambda \text{пр}_l \mathbf{a}. \end{aligned}$$

Натижада. Иккита вектор айирмасининг ўққа проекцияси бу векторларнинг шу ўққа проекцияларининг айирмасига тенг.

Бунинг исботини китобхонга қолдирамиз.

А векторнинг l ўққа проекцияси билан бу ўқ бирлик вектори l^0 нинг кўпайтмаси а векторнинг l ўқ бўйича ташкил этувчиси деб аталади.

Бу ташкил этувчини ташк₁ \mathbf{a} билан белгилаб, таърифга кўра қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$\text{ташк}_l \mathbf{a} = \text{пр}_l \mathbf{a} \cdot l^0 \quad (51)$$

ёки

$$\text{ташк}_l \mathbf{a} = (x_2 - x_1) l^0 \quad (52)$$

бу ерда x_1 ва x_2 — берилган $\mathbf{a} = \overrightarrow{AB}$ векторнинг боши A ва охири B нинг l ўққа проекциялари A_1 ва B_1 , нинг тегишли координатлари. Қўйидагини пайқаш қийин эмас:

$$\text{ташк}_l \mathbf{a} = \overline{A_1 B_1}. \quad (53)$$

Ҳақиқатан ҳам, иккала векторнинг модуллари A_1 ва B_1 нуқталар орасидаги масофага тенг: $|x_2 - x_1| = |A_1 B_1|$. Бу векторлар шунингдек, бир хил йўналган, чунки улардан ҳар бирининг йўналиши ё l ўқнинг мусбат йўналиши билан устма-уст тушади (агар $x_2 - x_1 > 0$ бўлса), ё унга қарама-қаршидир (агар $x_2 - x_1 < 0$ бўлса).

Шундай қилиб, векторнинг ўқ бўйича ташкил этувчиси бу вектор бошининг проекциясини унинг охири проекцияси билан туштирувчи вектордир.

4-§. ВЕКТОРЛАРНИНГ ЧИЗИҚЛИ БОҒЛИҚЛИГИ. БАЗИС

1. Текисликдаги ва фазодаги векторларнинг чизиқли боғлиқлиги. Орасида нолдан фарқлilarи ҳам бўлган шундай $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_k$ сонлар мавжуд бўлсаки, улар учун

$$\lambda_1 \mathbf{a}_1 + \lambda_2 \mathbf{a}_2 + \dots + \lambda_k \mathbf{a}_k = 0 \quad (54)$$

тенглик ўринли бўлса, $\mathbf{a}_1, \mathbf{a}_2, \dots, \mathbf{a}_k$ векторлар чизиқли боғлиқ деб аталади.

Агар (54) тенглик фақат $\lambda_1 = \lambda_2 = \dots = \lambda_k = 0$ бўлганда ўринли бўлса, у ҳолда $\mathbf{a}_1, \mathbf{a}_2, \dots, \mathbf{a}_k$ векторлар чизиқли эркли деб аталади.

(54) тенгликтан, масалан $\lambda_1 \neq 0$ деб фараз қилиб, қуйидагини ҳосил қиласыз:

$$a_1 = -\frac{\lambda_2}{\lambda_1} a_2 - \frac{\lambda_3}{\lambda_1} a_3 - \dots - \frac{\lambda_k}{\lambda_1} a_k.$$

Энди $-\lambda_2/\lambda_1 = \mu_2, -\lambda_3/\lambda_1 = \mu_3, \dots, -\lambda_k/\lambda_1 = \mu_k$ деб олиб,

$$a_1 = \mu_2 a_2 + \mu_3 a_3 + \dots + \mu_k a_k. \quad (55)$$

ни ҳосил қиласыз. $\mu_2 a_2 + \mu_3 a_3 + \dots + \mu_k a_k$ ифода a_2, a_3, \dots, a_k векторларнинг чизиқлы комбинацияси дей аталацы.

Шундай қилиб, бир нечта векторлар чизиқлы боғлиқ бўлса, у ҳолда улардан ҳеч бўлмагандо бирини қолганларининг чизиқлы комбинацияси кўринишида ифодалаш мумкин.

Бунга тескари даъво ҳам тўғри: агар бир нечта вектордан бири қолганларининг чизиқлы комбинацияси кўринишида ифодаланган бўлса, у ҳолда бу векторлар чизиқлы боғлиқдир.

Ҳақиқатан ҳам, масалан, a_1 вектор a_2, a_3, \dots, a_k векторларнинг чизиқлы комбинацияси бўлсин. У ҳолда (55) тенглик ўринли бўлади. Уни $-a_1 + \mu_2 a_2 + \mu_3 a_3 + \dots + \mu_k a_k = 0$ кўринишида қайта ёзиб, коэффициентлардан бири, чунончи a_1 олдидаги коэффициент -1 га тенглигига ва демак, нолдан фарқли эканлигига ишонч ҳосил қиласыз. Бундан таърифга кўра a_1, a_2, \dots, a_k векторларнинг чизиқлы боғлиқлиги келиб чиқади.

Энди текисликдаги векторларнинг чизиқлы боғлиқлиги ва чизиқлиги эрклилиги ҳақидаги масалани қараймиз.

I-теорема. Текисликдаги ҳар қандай учта a, b ва c вектор чизиқлы боғлиқдир.

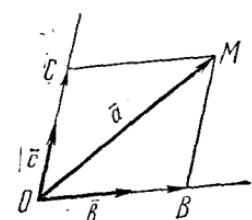
Исботи. Бу векторлардан бири қолган иккитасининг чизиқлы комбинациясидан иборатлигига ишонч ҳосил қилиш кифоя. Бунда икки ҳол бўлиши мумкин.

1. Берилган векторлар орасида бир жуфт коллинеар вектор мавжуд булар, масалан, a ва b бўлсин. У ҳолда (43) тенглика асосан қуйидагига эгамиш: $a = \lambda b$ ёки $a = \lambda b + 0 \cdot c$, яъни a вектор b ва c векторларнинг чизиқлы комбинациясидир.

2. Берилган векторлар орасида ҳеч бир жуфти коллинеар эмас. Учала вектор умумий O бошга эга деб фараз қиласыз (47-расм). a векторни бири b векторга, иккинчиси c векторга коллинеар бўлган икки векторнинг йиғинидиси кўринишида ифодалаш мумкинлигини кўрсатамиз.

Бунинг учун a векторнинг охирини M дан b ва c , векторларга параллел ва бу векторлар ётадиган тўғри чизиқлар билан B ва C нуқталарда кесишадиган тўғри чизиқлар ўтказамиз (47-расм). Ушибу кўриниб турган тенгликка эгамиш: $\overline{OM} = \overline{OB} + \overline{OC}$. \overline{OB} ва \overline{OC} векторлар b ва c векторларга мос равишда коллинеар бўлганлиги учун $\overline{OB} = \lambda_1 b$ ва $\overline{OC} = \lambda_2 c$. Шу сабабли,

$$a = \lambda_1 b + \lambda_2 c, \quad (56)$$

47 расм.

яғни а вектор \mathbf{b} ва с векторларнинг чизиқли комбинациясыдир.

Натижә. Агар текисликда берилган векторлар сони учтадан ортиқ бўлса, улар ҳам чизиқли боғлиқдир, яъни бу векторлардан бирини қолганларининг чизиқли комбинацияси кўринишида тасвирлаш мумкин.

Ҳақиқатан ҳам, k та $a_1, a_2, a_3, \dots, a_k$ вектор берилган бўлсин. Текисликдаги учта вектор доимо чизиқли боғлиқ бўлганлиги учун a_1, a_2 ва a_3 векторлар учун $a_1 = \mu_2 a_2 + \mu_3 a_3$ га эгамиз. У ҳолда берилган k та вектор учун

$$a_1 = \mu_2 a_2 + \mu_3 a_3 + 0 \cdot a_4 + \dots + 0 \cdot a_k$$

ни ёзиш мумкин, яъни a_1 вектор қолган векторларнинг чизиқли комбинациясидир.

Иккита а ва \mathbf{b} вектор бўлган ҳолга келсак, маълумки, улар $a = \lambda \mathbf{b}$ [(43) формулага қаранг] тенглик ўринли бўлганда, яъни а ва \mathbf{b} векторлар чизиқли боғлиқ бўлганда ва фақат шундагина коллинеардир. Бундац бевосита қуидаги теорема келиб чиқади.

2-теорема. Иккита а ва \mathbf{b} вектор чизиқли эркли бўлиши учун улар коллинеар бўлмаслиги зарур ва кифоядир.

1- ва 2-теоремалардан текисликдаги чизиқли эркли векторларнинг максимал сони иккига тенлиги келиб чиқади.

Энди фазодаги векторларга ўтамиз.

Агар векторлар битта текисликда ётса ёки битта текисликка параллел бўлса, улар компланар векторлар деб аталади.

Шуни қайд этиб ўтамизки, агар компланар векторлар умумий бошга эга бўлса, улар битта текисликда ётиши равshan.

3-теорема. Фазодаги ҳар қандай тўртта a, b, c ва d вектор чизиқли боғлиқдир.

Исботи. Берилган векторлар умумий бошга эга деб фараз қиласиз. Уларнинг чизиқли боғлиқлигини кўрсатиш учун бу векторлардан бирни қолганларининг чизиқли комбинациясидан иборат эканлигини кўрсатиш кифоя. Бунда икки ҳол бўлиши мумкин.

1. Берилган векторлар орасида компланар векторлар учлиги мавжуд. Улар, масалан, а, \mathbf{b} ва с бўлсайн.

Бу векторлар бир текисликда ётганлиги учун улардан бирини; масалан, а векторни 1-теоремага кўра қолган векторларнинг чизиқли комбинацияси кўринишида ифодалаш мумкин $a = \mu_2 \mathbf{b} + \mu_3 \mathbf{c}$. Бу ҳолда тўртала вектор учун $a = \mu_2 \mathbf{b} + \mu_3 \mathbf{c} + 0 \cdot d$ тенгликни ёзиш мумкин, бу эса а вектор \mathbf{b}, \mathbf{c} ва d векторларнинг чизиқли комбинацияси эканлигини билдиради.

2. Берилган векторлар орасида битта ҳам компланар векторлар учлиги йўқ. Бу ҳолда a векторни мос равишида \mathbf{b}, \mathbf{c} ва d векторларга коллинеар бўлган учта векторнинг йиғиндиси кўринишида ифодалаш мумкин. Бунинг учун а векторнинг охири бўлмиш M нуқтадан мос равишида \mathbf{b} ва \mathbf{c} , \mathbf{c} ва d , d ва \mathbf{b} векторлар жуфтлеклари билан аниқланадиган учта текисликка параллел текисликлар ўtkазиб, диагонали $a = \overrightarrow{OM}$ вектордан иборат

параллелепипед ҳосил қиласыз (48-расм).

Равшанки, $\mathbf{a} = \overline{OM} = \overline{OM}_1 + \overline{M}_1\overline{P} + \overline{PM}$.

Бирок $\overline{OM}_1 = \lambda_1 \mathbf{b}$, $\overline{M}_1\overline{P} = \overline{OM}_2 = \lambda_2 \mathbf{c}$, $\overline{PM} = \overline{OM}_3 = \lambda_3 \mathbf{d}$. Демак,

$$\mathbf{a} = \lambda_1 \mathbf{b} + \lambda_2 \mathbf{c} + \lambda_3 \mathbf{d}, \quad (57)$$

яъни \mathbf{a} , \mathbf{b} , \mathbf{c} ва \mathbf{d} векторлар чизиқли боғлиқдир.

Текислик бўлган ҳолда кўрсатилганига ўхшаш қуидагини кўрсатиш мумкин:

1) агар фазода берилган векторлар сони тўрттадан кўп бўлса, улар чизиқли боғлиқдир; 2) фазодаги учта вектор компланар бўлиши учун улар чизиқли боғлиқ бўлиши зарур ва кифоядир; 3) учта \mathbf{a} , \mathbf{b} ва \mathbf{c} вектор чизиқли эркли бўлиши учун улар нокомпланар бўлиши зарур ва кифоядир (бу бевосита 2-хоссадан келиб чиқади).

Бу айтилганлардан, фазодаги чизиқли эркли векторларнинг максимал сони учга тенглиги келиб чиқади.

2 Текислик ва фазода базис. Аффин координаталар. Чизиқли алгебра ва векторлар алгебрасининг муҳим тушунчаларидан бири базис тушунчасидир.

Текисликдаги базис деб, исталган иккита чизиқли эркли векторга айтилади.

1-пунктдаги 2-теоремадан исталган иккита ноколлинеар векторнинг базис ҳосил қилиши келиб чиқади. Айтиллик, \mathbf{a} -текисликдаги исталган вектор, \mathbf{b} ва \mathbf{c} векторлар эса базис ҳосил қиласин. Текисликдаги ҳар қандай учта вектор чизиқли боғлиқ бўлганлиги учун \mathbf{a} вектор базис векторлари орқали чизиқли ифодаланади, яъни (56) муносабат бажарилади:

$$\mathbf{a} = \lambda_1 \mathbf{b} + \lambda_2 \mathbf{c}.$$

Агар \mathbf{a} вектор (56) кўринишда ифодаланган бўлса, у ҳолда у \mathbf{b} ва \mathbf{c} векторлар ҳосил қилган базис бўйича ёйилган дейилади. λ_1 ва λ_2 сонлар текисликдаги \mathbf{a} векторнинг аффин координаталари деб аталади ва $\mathbf{a} = \{\lambda_1; \lambda_2\}$ орқали ёзилади.

Теорема. \mathbf{a} векторнинг \mathbf{b} ва \mathbf{c} базис бўйича ёйилмаси ягонадир.

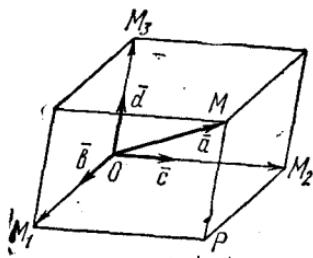
Исботи. Фараз қилайлик, (56) ёйилма билан бир қаторда

$$\mathbf{a} = \nu_1 \mathbf{b} + \nu_2 \mathbf{c} \quad (58)$$

ёйилма ҳам ўринли бўлсан. Бу ҳолда $\nu_1 = \lambda_1$, $\nu_2 = \lambda_2$ бўлишини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, (58) дан (56) ни айириб,

$$\mathbf{0} = (\lambda_1 - \nu_1) \mathbf{b} + (\lambda_2 - \nu_2) \mathbf{c}$$

ни ҳосил қиласыз. Базиснинг \mathbf{b} ва \mathbf{c} векторлари чизиқли эркли бўлганлиги учун $\lambda_1 - \nu_1 = 0$ ва $\lambda_2 - \nu_2 = 0$. Бундан $\nu_1 = \lambda_1$ ва $\nu_2 = \lambda_2$, яъни \mathbf{b} , \mathbf{c} базис бўйича ёйилма ягонадир.

48- расм.

Фазоддиги базис деб, исталған учта чизиқли әркли векторға айтилади.

3-хоссадан (1-пунктта қаранды) ҳар қандай учта нокомпланар векторнинг базис ташкил қилиши келиб чиқади. Текисликда бўлган ҳолдаги каби исталған \mathbf{a} вектор базиснинг \mathbf{b} , \mathbf{c} ва \mathbf{d} векторлари орқали бир қийматли ёйилади, яъни (57) муносабат бажарилади:

$$\mathbf{a} = \lambda_1 \mathbf{b} + \lambda_2 \mathbf{c} + \lambda_3 \mathbf{d}.$$

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ сонлар фазоддаги \mathbf{a} векторнинг аффин координаталари деб аталади ва $\mathbf{a} = \{\lambda_1; \lambda_2; \lambda_3\}$ каби ёзилади.

Эслатма. Фазода базис ҳосил қилувчи \mathbf{b}, \mathbf{c} ва \mathbf{d} векторлар умумий O бошга (координаталар бошига) эга бўлсин. Фазонинг ихтиёрий M нуқтасини ва унинг \overline{OM} радиус-векторини, яъни координаталар бошини шу нуқта билан туташтирувчи векторни қараймиз.

(57) формулага кўра қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$\overline{OM} = \lambda_1 \mathbf{b} + \lambda_2 \mathbf{c} + \lambda_3 \mathbf{d}.$$

\overline{OM} векторнинг аффин координаталари, яъни $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ сонлар, шунингдек, M нуқтанинг ҳам аффин координаталари деб аталади ва $M(\lambda_1; \lambda_2; \lambda_3)$ орқали ёзилади.

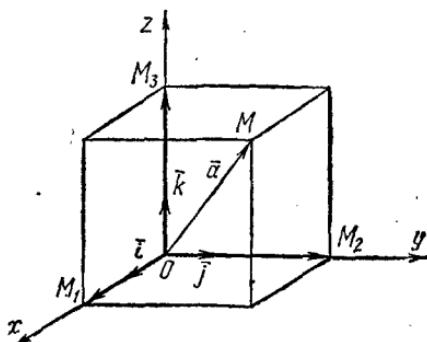
3. Тўғри бурчакли декарт базиси. Векторни координата ўқлари бўйича ташкил этувчиларга ёйиш. Фазода $Oxyz$ тўғри бурчакли координаталар системасини қараймиз (49-расм). Ўқларнинг ҳар бирида йўналиши ўқнинг мусбат йўналиши билан устма-уст тушадиган бирлик вектор танлаймиз. Жумладан, Ox ўқда \mathbf{i} бирлик векторни, Oy ўқда \mathbf{j} бирлик векторни ва Oz ўқда \mathbf{k} бирлик векторни оламиз: $|\mathbf{i}| = |\mathbf{j}| = |\mathbf{k}| = 1$. Бу учала ўзаро перпендикуляр бирлик вектор ортлар деб аталади. $\mathbf{i}, \mathbf{j}, \mathbf{k}$ ортлар нокомпланар бўлганлиги учун улар базис ҳосил қиласади, бу базис *декарт ортогонал базиси* деб аталади.

Фазодаги бирор \mathbf{a} векторни қараймиз. Бу векторни унинг боши координаталар боши O билан устма-уст тушадиган қилиб

ўз-ўзига параллел кўчирамиз. Бошқача айтганда, O бошдан \mathbf{a} га тенг \overline{OM} векторни қўямиз: $\overline{OM} = \mathbf{a}$. \overline{OM} векторнинг охиридан координата текисликларига параллел текисликлар ўтказиб, диагоналларидан бири \overline{OM} вектордан иборат параллелепипед ҳосил қиласмиз.

49-расмдан ва бир нечта векторнинг йиғиндиси таърифидан қўйидагини топамиз:

$$\mathbf{a} = \overline{OM} = \overline{OM}_1 + \overline{M}_1P + \overline{PM}.$$

49-расм.

$\overline{M_1P} = \overline{OM_2}$ ва $\overline{PM} = \overline{OM_3}$ бўлганлиги учун

$$a = \overline{OM_1} + \overline{OM_2} + \overline{OM_3}. \quad (59)$$

$\overline{OM_1}, \overline{OM_2}, \overline{OM_3}$ векторлар $a = \overline{OM}$ векторнинг Ox, Oy, Oz ўқлар бўйича ташкил этувчилариидир.

(51) тенгликка асосан қўйидагига эгамиз:

$$\overline{OM_1} = \text{пр}_{ox} \overline{OM} \cdot i, \overline{OM_2} = \text{пр}_{oy} \overline{OM} \cdot j, \overline{OM_3} = \text{пр}_{oz} \overline{OM} \cdot k. \quad (60)$$

$a = \overline{OM}$ векторнинг Ox, Oy, Oz ўқлардаги проекцияларини мос равишда a_x, a_y, a_z орқали белгилаб, (59) ва (60) дан қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$a = a_x i + a_y j + a_z k. \quad (61)$$

(61) формула a векторнинг ортогонал декарт базиси бўйича ёйилмасини, ёки одатда айтилишича, векторнинг координата ўқлари бўйича ташкил этувчиларга ёйилмасини беради. Бу формула агар (57) формулада

$$\lambda_1 = a_x, \lambda_2 = a_y, \lambda_3 = a_z, b = i, c = j, d = k$$

дейилса, у билан устма-уст тушади.

M нуқта x, y, z координаталарга эга бўлсин. У ҳолда $a = \overline{OM}$ векторнинг координата ўқларига проекциялари (48) формулага асосан $a_x = x, a_y = y, a_z = z$ га тенг, координата ўқлари бўйича ташкил этувчилари эса xi, yj, zk га тенг. Векторнинг ташкил этувчиларга ёйилмасини берадиган (61) формула энди қўйидаги кўринишни олади:

$$a = xi + yj + zk. \quad (62)$$

Агар a векторнинг координата ўқларига проекциялари мос равишда a_x, a_y, a_z га тенг бўлса, у ҳолда биз буни қўйидагича ёзамиз:

$$a = \{a_x; a_y; a_z\}.$$

a_x, a_y, a_z проекциялар a векторнинг тўғри бурчакли декарт координаталари деб аталади.

Агар векторларнинг координата ўқлари бўйича ёйилмалари маълум бўлса, у ҳолда векторлар устидаги чизиқли амалларни уларнинг проекциялари устидаги арифметик амаллар билан алмаштириш мумкин. Бу 2- ва 3-теоремалардан келиб чиқади. Масалан, агар $a = a_x i + a_y j + a_z k$, $b = b_x i + b_y j + b_z k$ бўлса, у ҳолда

$$\lambda a = \lambda a_x i + \lambda a_y j + \lambda a_z k, \quad (63)$$

$$a \pm b = (a_x \pm b_x) i + (a_y \pm b_y) j + (a_z \pm b_z) k.$$

Мисол: $a = 2i + 3j + 5k$, $b = 3i - 2j + 5k$ векторларнинг йигиндиси ва айримасини топинг.

Ечилиши. (63) даги формулаларнинг иккинчисига қўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$a + b = (2+3)i + (3-2)j + (5+5)k = 5i + j + 10k,$$

$$a - b = (2-3)i + [3 - (-2)]j + (5-5)k = -i + 5j.$$

a векторнинг проекцияларини билган ҳолда бу векторнинг модули учун ифодани топиш осон. $\mathbf{a} = \overrightarrow{OM}$ вектор параллелепипеднинг диагонали бўлганилиги учун тўғри бурчакли параллелепипед диагоналиниң узунлиги ҳақидаги маълум теоремага асосан бундай ёзиш мумкин:

$$|\overrightarrow{OM}|^2 = |\overrightarrow{OM}_1|^2 + |\overrightarrow{OM}_2|^2 + |\overrightarrow{OM}_3|^2.$$

Бироқ $|\overrightarrow{OM}_1| = |a_x|$, $|\overrightarrow{OM}_2| = |a_y|$, $|\overrightarrow{OM}_3| = |a_z|$; шу сабабли

$$|\overrightarrow{a}|^2 = a_x^2 + a_y^2 + a_z^2,$$

бундан

$$|\overrightarrow{a}| = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}. \quad (64)$$

Векторнинг модули унинг координата ўқларидаги проекциялари квадратларининг йигиндинидан олинган квадрат илдизга teng.

Энди боши $A(x_1; y_1; z_1)$, охири эса $B(x_2, y_2, z_2)$ координаталарга эга бўлган \overrightarrow{AB} векторни қараймиз. Векторнинг ўқдаги проекцияси таърифидаи \overrightarrow{AB} вектор қўйидаги координаталарга эга бўлиши келиб чиқади:

$$\text{пр}_{Ox}\overrightarrow{AB} = x_2 - x_1, \quad \text{пр}_{Oy}\overrightarrow{AB} = y_2 - y_1, \quad \text{пр}_{Oz}\overrightarrow{AB} = z_2 - z_1.$$

Шу сабабли (61) формулага асосан \overrightarrow{AB} векторнинг координата ўқлари бўйича қўйидаги ёйилмасини оламиз:

$$\overrightarrow{AB} = (x_2 - x_1)\mathbf{i} + (y_2 - y_1)\mathbf{j} + (z_2 - z_1)\mathbf{k}.$$

(64) формулага асосан бу векторнинг модулини топамиз:

$$|\overrightarrow{AB}| = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2}. \quad (65)$$

Бу формула иккита A ва B нуқта орасидаги масофа учун топилган формула билан (I боб, 2-§, 3-пункт) бир хилдир.

4. Кесмани берилган нисбатда бўлиш. M_1M_2 кесмани берилган $\lambda > 0$ нисбатда бўлиш деган сўз, бу кесмада ушбу тенглик ўринли бўладиган M нуқтани топиш демакдир:

$$\frac{M_1M}{MM_2} = \lambda \text{ ёки } M_1M = \lambda MM_2.$$

Берилган M_1 ва M_2 нуқталар мос равишда x_1, y_1, z_1 ва x_2, y_2, z_2 координаталарга эга бўлсин. Излангаётган M нуқтанинг x, y, z координаталарини топамиз. Равшанки, $\overline{M_1M} = \lambda \overline{MM_2}$ ёки

$$(x - x_1)\mathbf{i} + (y - y_1)\mathbf{j} + (z - z_1)\mathbf{k} = \lambda [(x_2 - x)\mathbf{i} + (y_2 - y)\mathbf{j} + (z_2 - z)\mathbf{k}].$$

Векторларнинг тенглигидан уларнинг проекцияларининг тенглиги келиб чиқади:

$$x - x_1 = \lambda(x_2 - x), \quad y - y_1 = \lambda(y_2 - y), \quad z - z_1 = \lambda(z_2 - z).$$

Бу ердан

$$x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1+\lambda}, \quad y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1+\lambda}, \quad z = \frac{z_1 + \lambda z_2}{1+\lambda}. \quad (66)$$

Агар M нүқта M_1M_2 кесманинг ўртаси бўлса, у ҳолда $M_1M = MM_2$ ва демак, $\lambda = 1$. Бу ҳолда (66) тенгликлар ушбу кўришини олади:

$$x = \frac{x_1 + x_2}{2}, \quad y = \frac{y_1 + y_2}{2}, \quad z = \frac{z_1 + z_2}{2}. \quad (66')$$

Шундай қилиб, кесма ўртаси координаталарининг ҳар бирининг боши ва охирининг мос координаталарининг ўрта арифметигига тенг.

Агар $M_1(x_1; y_1)$ ва $M_2(x_2; y_2)$ нүқталар Oxy текисликда ётса, у ҳолда (66) ва (66') формулалар қўйидаги кўринишни олади:

$$x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1+\lambda}, \quad y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1+\lambda}; \quad (67)$$

$$x = \frac{x_1 + x_2}{2}, \quad y = \frac{y_1 + y_2}{2}. \quad (67')$$

Мисол. $M_1(1; 2)$ ва $M_2(3; 4)$ нүқталар берилган M_1M_2 кесмани $\lambda = 1/2$ нисбатда бўлинг.

Ечилиши, $x_1 = 1$, $y_1 = 2$, $x_2 = 3$, $y_2 = 4$ бўлганлиги учун (67) формулага кўра қўйидагини досил қиласиз:

$$x = \frac{1 + (1/2)3}{1+1/2} = \frac{5}{3}, \quad y = \frac{2 + (1/2)4}{1+1/2} = \frac{8}{3}.$$

Шундай қилиб, изланётган нүқта $M(5/3; 8/3)$ дир.

5. Векторнинг йўналтирувчи косинуслари. Фазода векторнинг йўналиши бу векторнинг координата ўқлари билан ташкил қиласидаги α , β , γ бурчаклар билан аниқланади (50-расм). Бу бурчакларнинг $\cos\alpha$, $\cos\beta$, $\cos\gamma$ косинуслари векторнинг йўналтирувчи косинуслари деб аталади.

Векторнинг проекцияси учун илгари чиқарилган (47) формула ёрдамида йўналтирувчи косинуслар учун ифодаларни келтириб чиқариш осон.

$a = a_x i + a_y j + a_z k$ вектор берилган бўлсин. У ҳолда

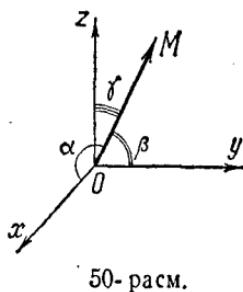
$$a_x = \text{пр}_{Ox} a = |a| \cos\alpha,$$

$$a_y = \text{пр}_{Oy} a = |a| \cos\beta,$$

$$a_z = \text{пр}_{Oz} a = |a| \cos\gamma.$$

Бу ердан йўналтирувчи косинуслар учун ифодаларни топамиз:

$$\cos\alpha = \frac{a_x}{|a|}, \quad \cos\beta = \frac{a_y}{|a|}, \quad \cos\gamma = \frac{a_z}{|a|}.$$

50-расм.

$|a| = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}$ бўлганилиги учун

$$\cos\alpha = \frac{a_x}{\sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}}, \quad \cos\beta = \frac{a_y}{\sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}}, \quad \cos\gamma = \frac{a_z}{\sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}}.$$

(68) тенгликларнинг ҳар бирини квадратга кўтариб ва уларни қўшиб, векторнинг йўналтирувчи косинуслари орасидаги ушбу боғланишни топамиз:

$$\cos^2\alpha + \cos^2\beta + \cos^2\gamma = 1,$$

яъни исталган векторнинг йўналтирувчи косинуслари квадратларининг йигиндиси бирга тенг.

Эслатма. Кўриш ёсонки, исталган a° бирлик векторнинг координата ўқларидаги проекциялари мос равишда унинг йўналтирувчи косинуслари билан устма-уст тушади ва демак, унинг координата ўқлари бўйича ёйилмаси қўйидаги кўринишда бўлади:

$$a^\circ = i \cos\alpha + j \cos\beta + k \cos\gamma. \quad (69)$$

Мисол. Агар $A(1; 2; 3)$ ва $B(2; 4; 5)$ бўлса, \overline{AB} векторнинг координата ўқлари билан ташкил этадиган бурчакларининг косинусларини топинг.

Ечилиши. \overline{AB} векторнинг Ox, Oy, Oz ўқларга проекцияларини топамиз:

$$\text{пр}_{Ox}\overline{AB} = 2 - 1 = 1, \quad \text{пр}_{Oy}\overline{AB} = 4 - 2 = 2, \quad \text{пр}_{Oz}\overline{AB} = 5 - 3 = 2.$$

(65) формула бўйича векторнинг модулини топамиз:

$$|\overline{AB}| = \sqrt{1^2 + 2^2 + 3^2} = 3;$$

(68) муносабатлардан векторнинг йўналтирувчи косинусларини топамиз:

$$\cos\alpha = 1/3; \quad \cos\beta = 2/3; \quad \cos\gamma = 2/3.$$

6. Икки векторнинг коллинеарлик шарти. $a = a_x i + a_y j + a_z k$, $b = b_x i + b_y j + b_z k$ векторлар коллинеар бўлсин. Бу ҳолда $a = \lambda b$, бунда λ —бирор сон. Векторни сонга кўпайтирилганда унинг ўққа проекциялари ҳам шу сонга кўпайтирилганлиги учун қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$a_x = \lambda b_x, \quad a_y = \lambda b_y, \quad a_z = \lambda b_z. \quad (70)$$

Аксинча, агар (70) тенгликлар ўринли бўлса, у ҳолда a ва b векторлар коллинеардир.

Ҳақиқатан ҳам, агар a векторнинг барча проекциялари b векторнинг барча проекцияларидан λ марта фарқ қиласа, у ҳолда a векторнинг ўзи b векторни λ кўпайтирувчига кўпайтириш билан ҳосил қилинади, яъни a ва b векторлар коллинеардир. (70) тенгликлар a ва b векторларнинг проекциялари пропорционаллигини кўрсатади. Шундай қилиб, иккита a ва b векторлар коллинеар бўлиши учун уларнинг проекциялари пропорционал бўлиши зарур ва кифояоир.

(70) тенгликларни кўпинча қўйидагича ёзилади:

$$\frac{a_x}{b_x} = \frac{a_y}{b_y} = \frac{a_z}{b_z}. \quad (71)$$

5- §. СКАЛЯР, ВЕКТОР ВА АРАЛАШ КҮПАЙТМАЛАР

1. Скаляр күпайтма. 3- §, 2-пунктда векторни сонга күпайтириш қаралған эди. Физика ва механиканинг турли масалаларини қарағандағынанда база шунингдек, векторни векторга күпайтириш амалиға дуч келамиз. Бироқ сонларни күпайтиришда доимо яна сон ҳосил бўлишидан фарқли ўлароқ, векторларни күпайтиришда натижага вектор ҳам, сон ҳам бўлиши мумкин. Шунга мувофиқ, векторларни күпайтиришнинг иккى тури—скаляр ва вектор күпайтма қаралади.

Аввал скаляр күпайтиришни кўриб чиқамиз.

а ва b векторларнинг скаляр күпайтмаси деб, күпайтириувчи векторлар модулларининг бу векторлар орасидаги φ бурчак косинусига күпайтмасига teng сонга айтиласди (51-расм).

Скаляр күпайтма $a \cdot b$ билан белгиланади. Шундай қилиб, таърифга кўра

$$a \cdot b = |a| |b| \cos \varphi. \quad (72)$$

Ецилиши векторларни скаляр күпайтиришга келтириладиган физик масаланы қараймиз. *M* моддий нуқта *A* нуқтадан *B* нуқтага томон тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракатлансан ва бунда *l* га тенг йўлни ўтган бўлсин. Айтайлик, *M* нуқтага *F* куч таъсир этгетган бўлиб, унинг катталиги ва йўналиши ўзгармас ҳамда нуқтанинг кўчиш йўналиши билан α бурчак ташкил қилсин (52-расм).

Физикадан маълумки, бунда *F* кучнинг *l* участкада бажарадиган *E* иши $E = Fl \cos \alpha$ га teng. Агар кўчиш вектори *l* ни киритадиган бўлсак, у ҳолда скаляр күпайтмасиниң таърифига асосан қўйидагини ҳосил қиласми:

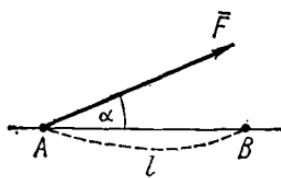
$$E = F \cdot l$$

Тўғри чизиқли йўл участкасида ўзгармас кучнинг бажарган иши куч векторининг кўчиши векторига скаляр күпайтмасига teng.

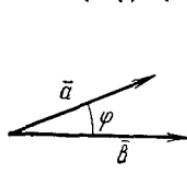
Скаляр күпайтмани аниқлайдиган (72) формулага бошқача кўриниш бериш мумкин.

|*b*| cos φ күпайтма *b* векторнинг *a* вектор билан аниқланадиган ўққа проекцияси (пр_{*a*}*b* билан белгиланади), |*a*| cos φ эса *a* векторнинг *b* вектор ўқига проекцияси бўлганлиги учун (53-расм):

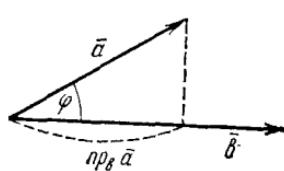
$$a \cdot b = |a| |b| \cos \varphi$$

51- расм.

52- расм.

53- расм.

төңгликтан

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = |\mathbf{a}| \operatorname{pr}_{\mathbf{a}} \mathbf{b} = |\mathbf{b}| \operatorname{pr}_{\mathbf{b}} \mathbf{a} \quad (73)$$

келиб чиқади.

Икки векторнинг скаляр кўпайтмаси бу векторлардан бирининг модулини иккинчи векторнинг бу векторга проекциясига кўпайтмасига тенг.

(73) муносабатдан бир векторнинг иккинчи вектор йўналишига проекцияси учун ифодани топамиз:

$$\operatorname{pr}_{\mathbf{a}} \mathbf{b} = \frac{\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}}{|\mathbf{a}|}, \quad \operatorname{pr}_{\mathbf{b}} \mathbf{a} = \frac{\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}}{|\mathbf{b}|}. \quad (74)$$

Хусусий ҳолда а бирлик вектор, яъни $|\mathbf{a}| = 1$ бўлса, у ҳолда

$$\operatorname{pr}_{\mathbf{a}} \mathbf{b} = \frac{\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}}{1} = \mathbf{a} \cdot \mathbf{b}. \quad (74')$$

Векторнинг бирлик векторга проекцияси бу векторларнинг скаляр кўпайтмасига тенг.

Скаляр кўпайтманинг баъзи хоссаларини кўриб чиқамиз.

1°. Икки векторнинг скаляр кўпайтмаси ўрин алмаштириш хоссасига эга:

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = \mathbf{b} \cdot \mathbf{a}.$$

Бу хосса скаляр кўпайтманинг таърифидан бевосита келиб чиқади:

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = |\mathbf{a}| |\mathbf{b}| \cos \varphi, \quad \mathbf{b} \cdot \mathbf{a} = |\mathbf{b}| |\mathbf{a}| \cos \varphi,$$

демак, $\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = \mathbf{b} \cdot \mathbf{a}$.

2°. Икки векторнинг скаляр кўпайтмаси скаляр кўпайтувчиға нисбатан группалаш хоссасига эга, яъни

$$\lambda(\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) = (\lambda \mathbf{a}) \cdot \mathbf{b} = \mathbf{a} \cdot (\lambda \mathbf{b}).$$

Бу төңгликни исботлашда $\lambda > 0$ ҳол билан чекланамиз. $\lambda > 0$ бўлганда а ва \mathbf{b} векторлар орасидаги бурчак ла ва \mathbf{b} векторлар орасидаги бурчакка тенг бўлганлиги учун қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$\lambda(\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) = \lambda |\mathbf{a}| |\mathbf{b}| \cos \varphi, \quad (\lambda \mathbf{a}) \cdot \mathbf{b} = |\lambda \mathbf{a}| |\mathbf{b}| \cos \varphi = \lambda |\mathbf{a}| |\mathbf{b}| \cos \varphi.$$

Демак, $\lambda(\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) = (\lambda \mathbf{a}) \cdot \mathbf{b}$. Ушбу $\lambda(\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) = \mathbf{a} \cdot (\lambda \mathbf{b})$ төңглик ҳам шунга ўхшашиб исботланади.

3°. Икки векторнинг скаляр кўпайтмаси тақсимот хоссасига эга:

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = \mathbf{a} \cdot \mathbf{c} + \mathbf{b} \cdot \mathbf{c}.$$

Ҳақиқатан ҳам, (73) формулага ва проекцияларнинг хоссаларига асосан қўйидагига эгамиз: $(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = |\mathbf{c}| \cdot \operatorname{pr}_{\mathbf{c}}(\mathbf{a} + \mathbf{b}) = |\mathbf{c}|(\operatorname{pr}_{\mathbf{c}}\mathbf{a} + \operatorname{pr}_{\mathbf{c}}\mathbf{b}) = |\mathbf{c}| \cdot \operatorname{pr}_{\mathbf{c}}\mathbf{a} + |\mathbf{c}| \operatorname{pr}_{\mathbf{c}}\mathbf{b} = \mathbf{c} \cdot \mathbf{a} + \mathbf{c} \cdot \mathbf{b} = \mathbf{a} \cdot \mathbf{c} + \mathbf{b} \cdot \mathbf{c}$.

4°. Агар икки векторнинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг бўлса, у ҳолда ё кўпайтирувчи векторлардан бири нолга

тенг, ё улар орасидаги бурчак косинуси нолга тенг, яғни бу ҳолда векторлар перпендикуляр.

Аксинча, агар $\mathbf{a} \perp \mathbf{b}$ бўлса, у ҳолда $\cos\varphi = 0$ ва демак, векторларнинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг.

Шундай қилиб, нолга тенг бўлмаган икки вектор перпендикуляр бўлиши учун уларнинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг бўлиши зарур ва кифоядир.

Энди векторнинг ўзининг ўзига скаляр кўпайтмасини қараймиз. Бундай кўпайтма векторнинг скаляр квадрати деб атади:

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{a} = |\mathbf{a}| |\mathbf{a}| \cos 0 = |\mathbf{a}| |\mathbf{a}| = |\mathbf{a}|^2.$$

Векторнинг скаляр квадрати a^2 билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$a^2 = |\mathbf{a}|^2, \quad (75)$$

яғни векторнинг скаляр квадрати унинг модулининг квадратига тенг.

Вектор скаляр квадратининг (75) формуладан келиб чиқадиган қизиқарли хоссасини қайд этиб ўтамиш. Агар \mathbf{a} векторни скаляр квадратга кўтариб, сўнгра a^2 дан квадрат илдиз олинса, у ҳолда дастлабки вектор эмас, балки унинг модули $|\mathbf{a}|$, келиб чиқади, бу (75) формуладан кўриниб турибди. Шундай қилиб, квадратга кўтариш ва кейин илдиз чиқариш амаллари бир-бирини йўқотмайди: $\sqrt{\mathbf{a}^2} \neq \mathbf{a}$, $\sqrt{\mathbf{a}^2} = |\mathbf{a}|$.

Мисол. $\mathbf{c} = 2\mathbf{a} + 3\mathbf{b}$ вектор берилган, бунда $|\mathbf{a}| = 4$, $|\mathbf{b}| = 5$. \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторлар орасидаги бурчак 60° га тенг. \mathbf{c} векторнинг модулини ҳисобланг.

Ечилиши. (75) формуладан фойдаланиб, $\mathbf{c}^2 = |\mathbf{c}|^2$ ни оламиз, бундан

$$|\mathbf{c}| = \sqrt{\mathbf{c}^2} = \sqrt{(2\mathbf{a} + 3\mathbf{b})^2} = \sqrt{4\mathbf{a}^2 + 12\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} + 9\mathbf{b}^2}.$$

Сўнгра

$\mathbf{a}^2 = |\mathbf{a}|^2 = 4^2 = 16$, $\mathbf{b}^2 = |\mathbf{b}|^2 = 5^2 = 25$, $\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = |\mathbf{a}| \cdot |\mathbf{b}| \cos\varphi = 4 \cdot 5 \cdot \cos 60^\circ = 10$ бўлганлиги учун

$$|\mathbf{c}| = \sqrt{4 \cdot 16 + 12 \cdot 10 + 9 \cdot 25} = \sqrt{409} \approx 20,22.$$

2. Скаляр кўпайтманинг кўпайтувчи векторларнинг проекциялари орқали ифодаланиши. Ушбу икки вектор берилган бўлсин:

$$\mathbf{a} = a_x \mathbf{i} + a_y \mathbf{j} + a_z \mathbf{k} \text{ ва } \mathbf{b} = b_x \mathbf{i} + b_y \mathbf{j} + b_z \mathbf{k}.$$

Бундай ҳолда

$$\begin{aligned} \mathbf{a} \cdot \mathbf{b} &= (a_x \mathbf{i} + a_y \mathbf{j} + a_z \mathbf{k}) \cdot (b_x \mathbf{i} + b_y \mathbf{j} + b_z \mathbf{k}) = \\ &= a_x b_x \mathbf{i} \cdot \mathbf{i} + a_y b_x \mathbf{j} \cdot \mathbf{i} + a_z b_x \mathbf{k} \cdot \mathbf{i} + a_x b_y \mathbf{i} \cdot \mathbf{j} + a_y b_y \mathbf{j} \cdot \mathbf{j} + \\ &\quad + a_z b_y \mathbf{k} \cdot \mathbf{j} + a_x b_z \mathbf{i} \cdot \mathbf{k} + a_y b_z \mathbf{j} \cdot \mathbf{k} + a_z b_z \mathbf{k} \cdot \mathbf{k}. \end{aligned}$$

Қавсларни очишда биз скаляр кўпайтманинг тақсимот қонунидан фойдаландик.

Бирлик векторларнинг скаляр квадратлари бўлганликлари учун

$$\mathbf{i} \cdot \mathbf{i} = \mathbf{j} \cdot \mathbf{j} = \mathbf{k} \cdot \mathbf{k} = 1$$

бўлишини ва ўзаро перпендикуляр векторларнинг скаляр кўпайтмалари бўлганликлари учун

$$\mathbf{i} \cdot \mathbf{j} = \mathbf{j} \cdot \mathbf{i} = \mathbf{i} \cdot \mathbf{k} = \mathbf{k} \cdot \mathbf{i} = \mathbf{j} \cdot \mathbf{k} = \mathbf{k} \cdot \mathbf{j} = 0$$

бўлишини эътиборга олиб, икки векторнинг скаляр кўпайтмаси учун узил-кесил ушбу формулани ҳосил қиласиз:

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = a_x b_x + a_y b_y + a_z b_z. \quad (76)$$

Икки векторнинг скаляр квадрати уларнинг бир исмли проекциялари жуфт-жуфт кўпайтмаларининг иғиндиндисига тенг.

Юқорида биз \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторлар перпендикуляр бўлиши учун зарурӣ ва етарли шарт бўладиган $\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = 0$ ни таърифлаган эдик. Икки векторнинг перпендикулярлик шарти (76) формулага асосан қуидаги кўринишни олади:

$$a_x b_x + a_y b_y + a_z b_z = 0. \quad (77)$$

Икки вектор ўзаро перпендикуляр бўлиши учун уларнинг бир исмли проекцияларининг жуфт-жуфт кўпайтмалари иғиндиндиси нолга тенг бўлиши зарур ва кифоядир.

Мисол. m нинг қандай қийматида $\mathbf{a} = 2\mathbf{i} + 3\mathbf{j} - \mathbf{k}$ вектор $\mathbf{b} = \mathbf{j} - 5\mathbf{i} + m\mathbf{k}$ векторга перпендикуляр бўлади?

Ечилиши. Векторларнинг перпендикулярлик шарти (77) дан қуидагига эгамиз:

$$2 \cdot 1 + 3 \cdot (-5) + (-1) \cdot m = 0,$$

бундан $m = -13$.

3. Икки вектор орасидаги бурчак косинуси. Векторларнинг скаляр кўпайтмаси ифодаси $\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = |\mathbf{a}| |\mathbf{b}| \cos \varphi$ дан

$$\cos \varphi = \frac{\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}}{|\mathbf{a}| |\mathbf{b}|} \quad (78)$$

ни топамиз. Скаляр кўпайтмани ва векторларнинг модулларини уларнинг проекциялари орқали (64) ва (76) формулалар бўйича ифодалаб, векторлар орасидаги бурчак косинуси учун ушбу формуласи ҳосил қиласиз:

$$\cos \varphi = \frac{a_x b_x + a_y b_y + a_z b_z}{\sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2} \sqrt{b_x^2 + b_y^2 + b_z^2}}. \quad (79)$$

Мисол. $\mathbf{a} = 3\mathbf{i} + \mathbf{j} - \mathbf{k}$ ва $\mathbf{b} = 2\mathbf{i} + 2\mathbf{j} + \mathbf{k}$ векторлар орасидаги бурчак косинусини ҳисобланг.

Ечилиши. (79) формуладан қуидагини топамиз:

$$\cos \varphi = \frac{3 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + (-1) \cdot 1}{\sqrt{3^2 + 1^2 + (-1)^2} \sqrt{2^2 + 2^2 + 1^2}} = \frac{7}{3 \sqrt{11}} \approx 0,703.$$

4. Вектор кўпайтма. Энди векторларни кўпайтиришнинг иккинчи турини ўрганишга киришамиз.

а векторнинг \mathbf{b} векторга вектор кўпайтмаси деб қўйида-гича аниқланадиган с векторга айтилади:

1) с векторнинг модули сон жиҳатдан кўпайтирилувчи а ва \mathbf{b} векторларни томонлар қилиб ясалган параллелограммнинг юзига teng, яъни

$$|\mathbf{c}| = |\mathbf{a}| |\mathbf{b}| \sin(\hat{\mathbf{a}}, \hat{\mathbf{b}}); \quad (80)$$

2) с вектор иккала кўпайтирилувчи векторга перпендикуляр;

3) с векторнинг йўналиши шундайки, агар унинг охиридан қаралса, у ҳолда а вектордан \mathbf{b} векторга томон энг қисқа йўл билан бурилиш соат стрелкаси айланишига қарама-қарши йўналишида кўринади (54-расм).

а нинг \mathbf{b} га вектор кўпайтмаси $\mathbf{a} \times \mathbf{b}$ билан белгиланади.

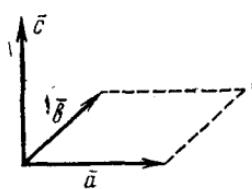
Энди ечилиши икки векторнинг вектор кўпайтмасига олиб келадиган физик масалани қараймиз.

Қўзғалмас ўқ атрофида айланаётган қаттиқ жисм нуқтасининг тезлиги қандай ҳисобланишици қўрсатамиз (55-расм). Айтайлик, қаттиқ жисм қўзғалмас ўқ атрофида ω бурчак тезлик билан айланаётган бўлсин. Бурчак тезлик вектори ω ни киритамиз. Бу вектор жисмнинг айланиш ўқи бўйлаб шундай томонга йўналганки, у томондан қаралгандা жисмнинг айланиш йўналиши соат стрелкасининг ҳаракатланиш йўналишига қарама-қаршидир.

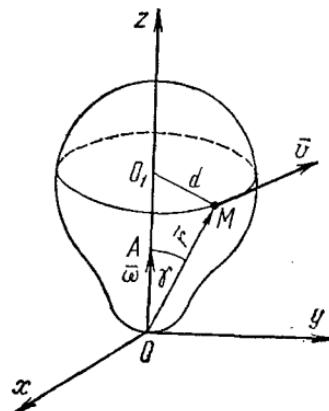
M —жисмнинг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. Бу нуқтанинг тезлиги жисм айланаётганда шу нуқта чизадиган айланага урицма бўйлаб йўналган. Бунда айлана текислиги айланиш ўқига перпендикулярдир. M нуқта тезлигининг катталиги бурчак тезлик модули $|\omega|$ нинг M нуқтадан айланиш ўқигача бўлган d масофа-га кўпайтмасига teng, яъни

$$|\mathbf{v}| = |\omega| d. \quad (81)$$

Айланиш ўқида ихтиёрий O нуқтани оламиз ва ундан $\overline{OA} = \mathbf{r}$ ва $\overline{OM} = \mathbf{r}$ векторларни қўямиз. ω ва \mathbf{r} векторлар орасидаги бурчакни γ билан белгилаймиз. У ҳолда OO_1M учбурчакдан $d = |\mathbf{r}| \sin \gamma$ ни ҳосил қиласмиз (55-расмга қаранг).

54- расм.

55- расм.

d нинг бу қийматини (81) формулага қўйиб, қўйидагини топамиш:

$$|\mathbf{v}| = |\omega| |\mathbf{r}| \sin \gamma.$$

M нуқтанинг \mathbf{v} тезлиги ω ва \mathbf{r} векторларга перпендикуляр ва \mathbf{v} векторнинг охиридан қаралганда ω дан \mathbf{r} га томон энг қисқа бурилиш соат стрелкасининг ҳаракатига қарама-қарши йўналишда кўринади.

Шу сабабли вектор кўпайтманинг таърифиға асосан қўйидагига эгамиз*:

$$\mathbf{v} = \omega \times \mathbf{r}. \quad (82)$$

Энди вектор кўпайтманинг асосий хоссаларини кўриб чиқамиз.

1° *Кўпайтувчиларнинг ўринлари алмаштирилганда вектор кўпайтманинг ишораси ўзгаради, модули эса сақланади.* Шундай қилиб, вектор кўпайтма ўрин алмаштириш хоссасига эга эмас.

Ҳақиқатан ҳам, вектор кўпайтманинг таърифидан $\mathbf{a} \times \mathbf{b}$ ва $\mathbf{b} \times \mathbf{a}$ векторлар бир хил модулга эгалиги, коллинеарлиги, лекин қарама-қарши томонларга йўналганлиги келиб чиқади. Шу сабабли $\mathbf{a} \times \mathbf{b}$ ва $\mathbf{b} \times \mathbf{a}$ векторлар қарама-қарши векторларdir ва демак,

$$\mathbf{a} \times \mathbf{b} = -\mathbf{b} \times \mathbf{a}.$$

2°. Вектор кўпайтма скаляр кўпайтувчига нисбатан группалаш хоссасига эга, яъни

$$\lambda (\mathbf{a} \times \mathbf{b}) = (\lambda \mathbf{a}) \times \mathbf{b} = \mathbf{a} \times (\lambda \mathbf{b}).$$

Бу хоссанинг исботи вектор кўпайтманинг таърифидан бевосита келиб чиқади. Биз буни масалан, $\lambda > 0$ бўлган ҳол учун кўрсаганимиз. Қўйидагига эгамиз:

$$|\lambda (\mathbf{a} \times \mathbf{b})| = \lambda |\mathbf{a} \times \mathbf{b}| = \lambda (\mathbf{a}) |\mathbf{b}| \sin(\widehat{\mathbf{a}, \mathbf{b}});$$

$$|(\lambda \mathbf{a}) \times \mathbf{b}| = |\lambda \mathbf{a}| |\mathbf{b}| \sin(\lambda \mathbf{a}, \mathbf{b}) = \lambda |\mathbf{a}| |\mathbf{b}| \sin(\widehat{\mathbf{a}, \mathbf{b}}).$$

$\lambda (\mathbf{a} \times \mathbf{b})$ вектор \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторларга перпендикуляр. $(\lambda \mathbf{a}) \times \mathbf{b}$ вектор ҳам \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторларга перпендикуляр, чунки \mathbf{a} ва \mathbf{b} , $\lambda \mathbf{a}$ ва \mathbf{b} векторлар битта текисликда ётади. Демак, $\lambda (\mathbf{a} \times \mathbf{b})$ ва $(\lambda \mathbf{a}) \times \mathbf{b}$ векторлар коллинеардир. Равшанки, уларнинг йўналишлари ҳам устма-уст тушади. Шу сабабли $\lambda (\mathbf{a} \times \mathbf{b}) = (\lambda \mathbf{a}) \times \mathbf{b}$. $\lambda < 0$ бўлган ҳол ҳам шунга ўхшаш исботланади**.

3°. Вектор кўпайтма тақсимот қонунига эга, яъни

$$\mathbf{a} \times (\mathbf{b} + \mathbf{c}) = \mathbf{a} \times \mathbf{b} + \mathbf{a} \times \mathbf{c}.$$

Бу формуланинг келтириб чиқарилишини биз бу ерда қарамаймиз.

* ω ва \mathbf{r} векторларнинг қўйинлиш нуқтаси O ни айланиш ўқида ихтиёрий танлаш мумкин, бунда \mathbf{r} ва γ ўзгаради, лекин $|\mathbf{r}| \sin \gamma = d$ кўпайтма ўзгармас бўлиб қолади.

** $\lambda = 0$ бўлганда группалаш хоссасининг ўринлилиги равшан.

4°. Агар икки векторнинг вектор кўпайтмаси ноль-векторга тенг бўлса, у ҳолда ё кўпайтирилувчи векторлароан бири ноль-векторга тенг, ё улар орасидаги бурчакнинг синуси нолга тенг, яъни бу векторлар коллинеардир.

Аксинча, агар иккита нолмас вектор коллинеар бўлса, у ҳолда уларнинг вектор кўпайтмаси ноль-векторга тенг.

Шундай қилиб, иккита нолмас a ва b векторлар коллинеар бўлиши учун уларнинг вектор кўпайтмаси ноль-векторга тенг бўлиши зарур ва кифоядир.

Бундан, хусусан, векторнинг ўз-ўзига вектор кўпайтмаси ноль-векторга тенглиги келиб чиқади: $a \times a = 0$.

1- мисол. $(2a + 3b) \times (a - 2b)$ ни топинг.

Ечилиши. Кўйидагига эгамиш:

$$(2a + 3b) \times (a - 2b) = 2a \times a + 3b \times a - 4a \times b - 6b \times b = 7b \times a, \text{ чунки } a \times a = 0, b \times b = 0 \text{ ва } a \times b = -b \times a.$$

2- мисол. \overline{OA} ва \overline{OB} векторларда $OACB$ параллелограмм ясалган. \overline{OE} ва \overline{OC} томонлари мос равиша $OACB$ параллелограммнинг диагоналларига тенг бўлган $OCDE$ параллелограммнинг юзини ҳисобланг, бунда $| \overline{OA} | = 3$. $| \overline{OB} | =$

$$= 4 \text{ ва } (\overline{OA}, \overline{OB}) = \pi/3 \text{ (56- расм).}$$

Ечилиши. Вектор кўпайтманинг таърифиға асосан

$$S_{OCDE} = |\overline{OE}| \times |\overline{OC}|.$$

$$\overline{OE} = \overline{AB} = \overline{OB} - \overline{OA} \text{ ва } \overline{OC} = \overline{OA} + \overline{OB} \text{ бўлганидан,}$$

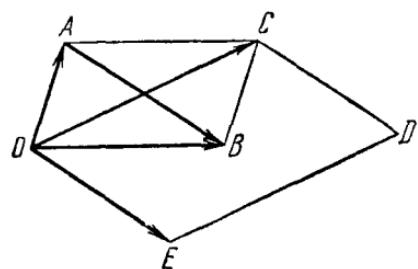
$$\begin{aligned} S &= |(\overline{OB} - \overline{OA}) \times (\overline{OB} + \overline{OA})| = |\overline{OB} \times \overline{OB} - \overline{OA} \times \overline{OB} + \overline{OB} \times \overline{OA} - \overline{OA} \times \overline{OA}| \\ &= |-\overline{OA} \times \overline{OB} + \overline{OB} \times \overline{OA}| = 2|\overline{OB} \times \overline{OA}| = 2|\overline{OB}| \cdot |\overline{OA}| \cdot \sin \frac{\pi}{3} = \\ &= 2 \cdot 3 \cdot 4 \sqrt[2]{3} = 12\sqrt{3} \approx 20,78 \text{ кв. бирл.} \end{aligned}$$

5. Вектор кўпайтманинг кўпайтирилувчи векторларнинг проекциялари орқали ифодаланиши. Ушбу иккита вектор берилган бўлсин:

$$a = a_x i + a_y j + a_z k, b = b_x i + b_y j + b_z k.$$

$a \times b$ вектор кўпайтманинг a_x, a_y, a_z ва b_x, b_y, b_z проекциялар орқали ифодасини топамиз. Дастреб i, j, k бирлик векторларнинг барча жуфт-жуфт вектор кўпайтмаларини топамиз. Коллинеар векторларнинг вектор кўпайтмаси ноль-векторга тенг бўлганлиги учун:

$$i \times i = j \times j = k \times k = 0.$$

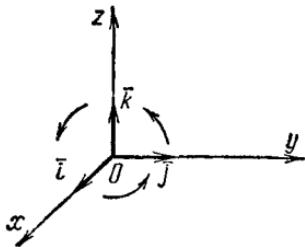

56- расм.

Энди масалан, $i \times j$ кўпайтмани қараймиз. Унинг модулини топамиз:

$$|i \times j| = |i| |j| \sin \frac{\pi}{2} = 1.$$

$i \times j$ вектор i ва j векторлар текислигига перпендикуляр тўғри чизиқда, яъни Oz ўқда жойлашган. Бу вектор Oz ўқнинг

57- расм.

мусбат йўналишига томон йўналган, чунки шунда i дан j га томон энг қисқа йўл билан бурилиш $i \times j$ векторнинг охиридан қаралгандан соат стрелкаси айланishiiga тескари йўналишда бўлади (57- расм). Бундан бу вектор k вектор билан устма-уст тушиши келиб чиқади:

$$i \times j = k. \quad (84)$$

Равшанки,

$$j \times i = -k. \quad (84')$$

Шу каби мулоҳазалар юритиб, қуйидагиларга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин:

$$\begin{aligned} i \times k &= i, \quad k \times j = -i, \\ k \times i &= j, \quad i \times k = -j. \end{aligned} \quad (84'')$$

Энди $a \times b$ кўпайтмани қараймиз.

Вектор кўпайтманинг 3° ва 4° хоссаларидан ҳамда (84), (84') ва (84'') тенгликлардан фойдаланиб, қуйидагини ҳосил қиласмиз:

$$\begin{aligned} a \times b &= (a_x i + a_y j + a_z k) \times (b_x i + b_y j + b_z k) = a_x b_x i \times i + a_y b_x j \times i + \\ &+ a_z b_x k \times i + a_x b_y i \times j + a_y b_y j \times j + a_z b_y k \times j + a_x b_z i \times k + \\ &+ a_y b_z j \times k + a_z b_z k \times k = a_y b_x (-k) + a_z b_x j + a_x b_z k + a_z b_y (-i) + \\ &+ a_x b_z (-j) + a_y b_z i = (a_y b_z - a_z b_y) i - (a_x b_z - a_z b_x) j + (a_x b_y - a_y b_x) k. \end{aligned}$$

Қавслар ичida турган ифодалар иккинчи тартибли детерминантлардир /1- §, 1- пунктга қаранг/. Шу сабабли

$$a \times b = \begin{vmatrix} a_y & a_z \\ b_y & b_z \end{vmatrix} i - \begin{vmatrix} a_x & a_z \\ b_x & b_z \end{vmatrix} j + \begin{vmatrix} a_x & a_y \\ b_x & b_y \end{vmatrix} k.$$

Ҳосил қилинган бу ифодани учинчи тартибли детерминантнинг биринчи сатр элементлари бўйича ёйилмаси ҳақидаги хоссага асосан узил-кесил қуйидагича ёзиш мумкин:

$$a \times b = \begin{vmatrix} i & j & k \\ a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \end{vmatrix}. \quad (85)$$

1- мисол. $a = 2i + 3j - k$ ва $b = 3i - j - 4k$ векторларнинг вектор кўпайтмасини топинг.

Ечилиши. (85) формулага кўра қуйидагини ҳосил қиласмиз

$$a \times b = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 2 & 3 & -1 \\ 3 & -1 & -4 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 3 & -1 \\ -1 & -4 \end{vmatrix} i - \begin{vmatrix} 2 & -1 \\ 3 & -4 \end{vmatrix} j + \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 3 & -1 \end{vmatrix} k = -13i + 5j - 11k.$$

2- мисол. Учлари $A(2; 3; 1)$, $B(5; 6; 3)$, $C(7; 1; 10)$ нуқталарда жойлашган учбуручакнинг юзини ҳисобланг.

Ечилиши. Учбуручакнинг томонлари билан устма-уст тушадигай \overrightarrow{AB} ва \overrightarrow{AC} векторларни қараймиз: $\overrightarrow{AB} = 3i + 3j + 2k$, $\overrightarrow{AC} = 5i - 2j + 9k$.

Иккита векторнинг вектор кўпайтмасининг модули бу векторларни томонлар сифатида олиб ясалган параллелограммнинг юзига тенг бўлгани учун учбуручакнинг юзи $\overrightarrow{AB} \times \overrightarrow{AC}$ вектор кўпайтма модулининг ярмига тенг, яъни

$$S_{\Delta} = \frac{1}{2} \left| \overrightarrow{AB} \times \overrightarrow{AC} \right|.$$

Дастлаб $\overrightarrow{AB} \times \overrightarrow{AC}$ вектор кўпайтмани топамиз:

$$\overrightarrow{AB} \times \overrightarrow{AC} = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 3 & 3 & 2 \\ 5 & -2 & 9 \end{vmatrix} = i \begin{vmatrix} 3 & 2 \\ -2 & 9 \end{vmatrix} - j \begin{vmatrix} 3 & 2 \\ 5 & 9 \end{vmatrix} + k \begin{vmatrix} 3 & 3 \\ 5 & -2 \end{vmatrix} = 31i - 17j - 21k.$$

Демак,

$$S_{\Delta ABC} = \frac{1}{2} |31i - 17j - 21k| = \frac{1}{2} \sqrt{31^2 + 17^2 + 21^2} = \frac{1}{2} \sqrt{1691} \approx 20,56$$

кв. бирд.

3- мисол. Қаттиқ жисм қўзғалмас ўқ атрофида ўзгармас ω бурчак тезлик билан айланади. Унинг $M(x; y; z)$ нуқтадаги тезлиги v га тенг. v векторнинг координата ўқлари бўйича йўилмасини топинг.

Ечилиши. 4 пунктда $v = \omega \times r$ эканлиги кўрсатилган эди ((82)формулага қаранг). Оз ўқ сифатида айланиш ўқини оламиз ва бунда унинг йўналиши ω векторнинг йўналиши билан устма-уст тушади деб ҳисоблаймиз (55-расмга қаранг). У ҳолда $\omega = \omega k$, $r = \overrightarrow{OM} = xi + yj + zk$ ва демак, (85) формуласига кўра қўйидагига эгамиз:

$$v = \omega \times r = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 0 & 0 & \omega \\ x & y & z \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 0 & \omega \\ y & z \end{vmatrix} i - \begin{vmatrix} 0 & \omega \\ x & z \end{vmatrix} j + \begin{vmatrix} 0 & 0 \\ x & y \end{vmatrix} k = -\omega y i + \omega x j.$$

6. Уч векторнинг аралаш кўпайтмаси. Энди a, b ва c векторларнинг қўйидагича тузилган кўпайтмасини қараймиз: $(a \times b) \cdot c$. Бу ерда биринчи иккита векторни вектор кўпайтирилади ва ҳосил бўлган $a \times b$ вектор учинчи c векторга скаляр кўпайтирилади. Бундай кўпайтириш учта векторнинг вектор-скаляр кўпайтмаси ёки аралаш кўпайтмаси деб аталади. Аралаш кўпайтма, равшанки, бирор сон бўлади.

Аралаш кўпайтманинг кўпайтириувчи векторларнинг проекциялари орқали ифодасини топамиз. Аввал $a \times b$ ни аниқлаймиз:

$$a \times b = \begin{vmatrix} i & j & k \\ a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_y & a_z \\ b_y & b_z \end{vmatrix} i - \begin{vmatrix} a_x & a_z \\ b_x & b_z \end{vmatrix} j + \begin{vmatrix} a_x & a_y \\ b_x & b_y \end{vmatrix} k.$$

$c = c_x i + c_y j + c_z k$ бўлганлиги сабабли скаляр кўпайтма учун (76) формуладан қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$(a \times b) \cdot c = \begin{vmatrix} a_y & a_z \\ b_y & b_z \end{vmatrix} c_x - \begin{vmatrix} a_x & a_z \\ b_x & b_z \end{vmatrix} c_y + \begin{vmatrix} a_x & a_y \\ b_x & b_y \end{vmatrix} c_z.$$

Ҳосил қилинган бу ифода $\begin{vmatrix} a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \\ c_x & c_y & c_z \end{vmatrix}$ детерминантнинг учинчи

сатр элементлари бүйича ёйилмаси эканлигини күриш осон. Шундай қилиб,

$$(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = \begin{vmatrix} a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \\ c_x & c_y & c_z \end{vmatrix}. \quad (86)$$

Аralash kўpaitma satrlariida kўpaitiriluvchi vektorlarning mos koordinatalari turadigagan uchinchi tarbiibili deterninatiga teng.

(86) формуладан фойдаланиб, $(\mathbf{b} \times \mathbf{a}) \cdot \mathbf{c} = -(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c}$ эканлиги ни исботлаймиз. Ҳақиқатан ҳам,

$$(\mathbf{b} \times \mathbf{a}) \cdot \mathbf{c} = \begin{vmatrix} b_x & b_y & b_z \\ a_x & a_y & a_z \\ c_x & c_y & c_z \end{vmatrix} = - \begin{vmatrix} a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \\ c_x & c_y & c_z \end{vmatrix} = -(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c}.$$

Кўйидаги формулаларни шунга ўхшаш ҳосил қилиш мумкин:
 $(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = (\mathbf{b} \times \mathbf{c}) \cdot \mathbf{a} = (\mathbf{c} \times \mathbf{a}) \cdot \mathbf{b} = -(\mathbf{b} \times \mathbf{a}) \cdot \mathbf{c} = -(\mathbf{a} \times \mathbf{c}) \cdot \mathbf{b} = -(\mathbf{c} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{a}$.

$(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c}$ аралаш кўпайтмани қисқалик учун (abc) билан белгилаймиз. Бу белгилаш орқали юқоридаги формулаларни энди қўйидагича ёзиш мумкин:

$$(abc) = (bca) = (cab) = - (bac) = - (acb) = - (cba).$$

7. Аралаш кўпайтманинг геометрик маъноси. Берилган \mathbf{a} , \mathbf{b} ва \mathbf{c} векторларни умумий бошдан бошлаб қўямиз ва бу векторларни қирралар сифатида олиб, параллелепипед ясаймиз (бунда векторлар битта текисликда ётмайди деб фараз қиласиз). Модули a ва b векторларни томонлар сифатида олиб ясалған параллелограммнинг юзи Q га тенг бўлган $d = \mathbf{a} \times \mathbf{b}$ векторни ҳам ясаймиз (58- расм). Скаляр кўпайтманинг таърифига асосан

$$(\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = |\mathbf{a} \times \mathbf{b}| \cdot |\mathbf{c}| \cdot \cos \varphi = Q \cdot |\mathbf{c}| \cos \varphi,$$

бу ерда φ – қаралаётган d ва c векторлар орасидаги бурчак. $\varphi < \pi/2$ деб фараз қилиб ва параллелепипеднинг баландлигини h билан белгилаб, $h = |\mathbf{c}| \cos \varphi$ ни топамиз. Шундай қилиб,

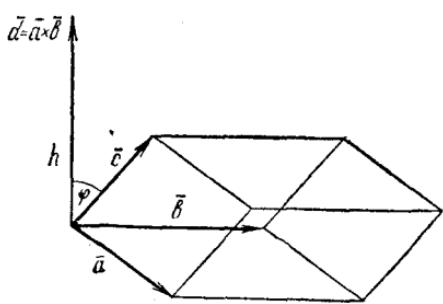
$$(abc) = Qh.$$

Бироқ Qh кўпайтма қаралаётган параллелепипеднинг ҳажми V га тенг. Демак, $(abc) = V$.

Агар $\varphi > \pi/2$ бўлса, у ҳолда $\cos \varphi < 0$ ва $|\mathbf{c}| \cos \varphi = -h$. Демак, бу ҳолда $(abc) = -V$.

Шундай қилиб, узил-кесил қўидагини ҳосил қиласиз: $(abc) = \pm V$ ёки

$$V = |(abc)|. \quad (87)$$

58-расм

Уч векторнинг аралаш кўпайтмаси бу векторларни қиралар сифатида олиб ясалган параллелепеднинг ҳажмига ишора аниқлигида тенг.

8. Уч векторнинг компланарлик шарти. Битта текисликда ётувчи ёки битта текисликка параллел векторлар компланар векторлар деб аталишини биз биламиз. Учта \mathbf{a} , \mathbf{b} , \mathbf{c} вектор компланар бўйсин. Умумийликни чекламасдан, бу векторлар битта текисликда ётади, деб ҳисоблаш мумкин. Бу ҳолда $\mathbf{d} = \mathbf{a} \times \mathbf{b}$ вектор бу текисликка перпендикуляр ва демак, \mathbf{c} векторга ҳам перпендикуляр; шу сабабли скаляр кўпайтма:

$$\mathbf{d} \cdot \mathbf{c} = (\mathbf{a} \times \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = 0.$$

Демак, компланар векторларнинг аралаш кўпайтмаси нолга тенг.

Аксинча, агар аралаш кўпайтма $(\mathbf{a} \mathbf{b} \mathbf{c}) = 0$ бўлса, у ҳолда бу \mathbf{a} , \mathbf{b} , \mathbf{c} векторлар компланардир.

Ҳақиқатан ҳам, агар бу векторлар компланар бўлмаганида эди, у ҳолда уларда $V \neq 0$ ҳажми параллелепид ясаш мумкин бўлар эди. Бироқ $V = |(\mathbf{a} \mathbf{b} \mathbf{c})|$ бўлганлиги учун фаразимизга зид ўлароқ, $(\mathbf{a} \mathbf{b} \mathbf{c}) \neq 0$ бўлиб чиқар эди.

Шундай қилиб, учта \mathbf{a} , \mathbf{b} , \mathbf{c} вектор компланар бўлиши учун уларнинг аралаш кўпайтмаси нолга тенг, яъни $(\mathbf{a} \mathbf{b} \mathbf{c}) = 0$ ёки

$$\begin{vmatrix} a_x & a_y & a_z \\ b_x & b_y & b_z \\ c_x & c_y & c_z \end{vmatrix} = 0 \quad (88)$$

бўлиши зарур ва кифоядир.

1- мисол. $\mathbf{a} = -\mathbf{i} + 3\mathbf{j} + 2\mathbf{k}$, $\mathbf{b} = 2\mathbf{i} - 3\mathbf{j} - 4\mathbf{k}$ ва $\mathbf{c} = -3\mathbf{i} + 12\mathbf{j} + 6\mathbf{k}$ векторлар компланар эканлигини кўрсатинг.

Ечилиши. Бу векторларнинг аралаш кўпайтмасини тузамиз:

$$(\mathbf{a} \mathbf{b} \mathbf{c}) = \begin{vmatrix} -1 & 3 & 2 \\ 2 & -3 & -4 \\ -3 & 12 & 6 \end{vmatrix} = (-1) \begin{vmatrix} -3 & -4 \\ 12 & 6 \end{vmatrix} \begin{vmatrix} 2 & -4 \\ -3 & 6 \end{vmatrix} + 2 \begin{vmatrix} 2 & -3 \\ -3 & 12 \end{vmatrix} = \\ = -(-18 + 48) - 3(12 - 12) + 2(24 - 9) = 0.$$

Аралаш кўпайтма нолга тенг бўлиб чиқди, демак, берилган векторлар компланардир.

2-мисол. Учлари $O(0; 0; 0)$, $A(5; 2; 0)$, $B(2; 5; 0)$, $C(1; 2; 4)$ нуқталарда бўлган параллелепиднинг ҳажмини топинг.

Ечилиши. $\overline{OA} = 5\mathbf{i} + 2\mathbf{j}$, $\overline{OB} = 2\mathbf{i} + 5\mathbf{j}$, $\overline{OC} = \mathbf{i} + 2\mathbf{j} + 4\mathbf{k}$ векторларни қараймиз. Элементар геометриядан маълумки, \overline{OA} , \overline{OB} ва \overline{OC} қирраларга ясалган пирамиднинг ҳажми шу қирраларга ясалган параллелепид ҳажмининг $1/6$ ига тенг. Шу сабабли

$$V_{\text{пир}} = \frac{1}{6} |(\overline{OA} \cdot \overline{OB} \cdot \overline{OC})|,$$

яъни

$$V_{\text{пир}} = \frac{1}{6} \begin{vmatrix} 5 & 2 & 0 \\ 2 & 5 & 0 \\ 1 & 2 & 4 \end{vmatrix} = \frac{1}{6} \cdot 4 \cdot \begin{vmatrix} 5 & 2 \\ 2 & 5 \end{vmatrix} = 14 \text{ куб. бирл.}$$

(детерминантни ҳисоблашда унинг учинчи устуни элементлари бўйича ёйилмасдан фойдаландик).

6- §. МАТРИЦАЛАР ВА УЛАР УСТИДАГИ АМАЛЛАР

1. Матрица ҳақида түшүнчә. Детерминантлар ван тенгламалар системаларини ўрганишда биз (1-§ га қараңг) сонлардан тузылған қүйидаги жадвалларни қараган әдик:

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}, \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}.$$

Бу жадваллар матрицалар, a_{11} , a_{12} , ... сонлар эса матрицанинг элементлари деб аталади.

Агар матрицада сатрлар сони устунлар сонига тенг бўлса, у ҳолда бундай матрицани *квадрат матрица* деб аталади, шу билан бирга унинг сатрлари сони ёки устунлари сони *матрицанинг тартиби* деб аталади. Жумладан, юқорида келтирилган матрицалардан биринчиси иккинчи тартибли матрица, учинчиси эса учинчи тартибли матрицадир. Сатрлари сони устунлари со-нига тенг бўлмаган матрица *тўғри бурчакли матрица* деб ата-лади (юқорида ўртадаги матрица).

Фақат битта устунга ёки битта сатрга эга бўлган матрицалар-ни ҳам қараймиз. $(a_{11} \ a_{12} \ a_{13})$ матрица *сатр-матрица*, $\begin{pmatrix} a_{11} \\ a_{21} \\ a_{31} \end{pmatrix}$

матрица эса *устун-матрица* деб аталади.

Квадрат матрицанинг элементларидан тузылған детерминант бу *матрицанинг детерминанти* деб аталади.

Матрицани қисқалик учун битта ҳарф билан белгилаймиз, масалан,

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix},$$

бу матрицанинг детерминантини эса чизиқчалар ичига олинган шу ҳарфнинг ўзи билан белгилаймиз. Масалан, A ва B матрицаларнинг детерминантлари қўйидаги қўринишда ёзилади:

$$|A| = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}, \quad |B| = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}.$$

Агар квадрат матрицанинг детерминанти нолдан фарқли бўлса, у ҳолда матрицани *айнимаган матрица* деб аталади. Агар матрицанинг детерминанти нолга тенг бўлса, у ҳолда матрицани *айнигаган матрица* деб аталади.

Масалан, $A = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 6 \end{pmatrix}$ матрица айнигаган матрицадир, чунки

$$|A| = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 6 \end{vmatrix} = 2 \cdot 6 - 3 \cdot 4 = 0,$$

$B = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 5 \end{pmatrix}$ матрица эса айнимаган матрицадир, чунки

$$|B| = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 5 \end{vmatrix} = 2 \cdot 5 - 3 \cdot 4 = -2 \neq 0.$$

2. Матрикаларнинг тенглиги. Матрикалар устида амаллар. Агар иккита матрицанинг сатрлари сони бир хил ва устунлари сони бир хил ҳамда уларнинг мос элементлари тенг бўлса, бу матрикалар тенг ($A = B$) матрикалар деб аталади.

Масалан, агар $A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ ва $B = \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} \\ b_{21} & b_{22} \end{pmatrix}$ бўлиб, $a_{11} = b_{11}$, $a_{12} = b_{12}$, $a_{21} = b_{21}$, $a_{22} = b_{22}$ бўлса, у ҳолда $A = B$ дир.

Матрикаларни қўшиш. Агар бир хил тартибли квадрат матрикалар, масалан,

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \text{ ва } B = \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} \\ b_{21} & b_{22} \end{pmatrix}$$

берилган бўлса, у ҳолда уларнинг йиғиндиси деб,

$$C = \begin{pmatrix} a_{11} + b_{11} & a_{12} + b_{12} \\ a_{21} + b_{21} & a_{22} + b_{22} \end{pmatrix} \quad (89)$$

матрицага айтилади.

Сатрлари сони бир хил ва устунлари сони бир хил иккита тўғри бурчакли матрицанинг йиғиндиси ҳам шунга ўхшаш аниқланади.

$$\text{1- мисол. } \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2+1 & 3+2 \\ 1+3 & 0+1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 3 & 5 \\ 4 & 1 \end{pmatrix}.$$

$$\text{2- мисол. } \begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 2 & 4 & 5 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 2 & 4 & 1 \\ 3 & 0 & 5 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 3 & 6 & 4 \\ 5 & 4 & 10 \end{pmatrix}.$$

Матрикаларни қўшиш амали қўйидаги ўрин алмаштириш ва груп палаш қонунларига бўйсунишини текшириб кўриш осон:

$$A + B = B + A, \quad (A + B) + C = A + (B + C).$$

Барча элементлари нолга тенг бўлган матрица **ноль-матрица** деб агалади ва (0) билан ёки оддий қилиб 0 билан белгиланади.

Матрикаларни қўшишда ноль-матрица сонларни қўшишдаги одатдаги ноль сони ролини ўйнайди:

$$A + 0 = A.$$

Масалан,

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}.$$

Матрицани сонга кўпайтириш. $A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ матрицанинг ү сонга кўпайтмаси деб,

$$A\mu = \mu A = \begin{pmatrix} \mu a_{11} & \mu a_{12} \\ \mu a_{21} & \mu a_{22} \end{pmatrix}$$

матрицага айтилади.

Биз матрицани сонга кўпайтириш қоидасини иккинчи тартибли квадрат матрица бўлган ҳол учун кўрдик. Учинчи тартибли квадрат матрикалар ва тўғри бурчакли матрикалар сонга худди шундай кўпайтирилади.

Матрицани нолга кўпайтирилганда ноль-матрица ҳосил бўлади:

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \cdot 0 = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Матрикаларни кўпайтириш. Иккинчи ва учинчи тартибли иккита квадрат матрицани кўпайтириш қоидасини кўриб чиқамиз. Ушбу матрикалар берилган бўлсин:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} \\ b_{21} & b_{22} \end{pmatrix}.$$

Таърифга кўра A матрицанинг B матрицага кўпайтмаси деб, элементлари қўйидагича тузиладиган $C = AB$ матрицага айтилади:

$$AB = \begin{pmatrix} a_{11}b_{11} + a_{12}b_{21} & a_{11}b_{12} + a_{12}b_{22} \\ a_{21}b_{11} + a_{22}b_{21} & a_{21}b_{12} + a_{22}b_{22} \end{pmatrix}. \quad (90)$$

Агар учинчи тартибли

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} & b_{13} \\ b_{21} & b_{22} & b_{23} \\ b_{31} & b_{32} & b_{33} \end{pmatrix}$$

матрикалар берилган бўлса, у ҳолда $C = AB$ матрица қўйидагича тузилади:

$$AB = \begin{pmatrix} a_{11}b_{11} + a_{12}b_{21} + a_{13}b_{31}a_{11}b_{12} + a_{12}b_{22} + a_{13}b_{32}a_{11}b_{13} + \\ + a_{12}b_{23} + a_{13}b_{33} \\ a_{21}b_{11} + a_{22}b_{21} + a_{23}b_{31}a_{21}b_{12} + a_{22}b_{22} + a_{23}b_{32}a_{21}b_{13} + \\ + a_{22}b_{23} + a_{23}b_{33} \\ a_{31}b_{11} + a_{32}b_{21} + a_{33}b_{31}a_{31}b_{12} + a_{32}b_{22} + a_{33}b_{32}a_{31}b_{13} + \\ + a_{32}b_{23} + a_{33}b_{33} \end{pmatrix}. \quad (91)$$

Кўриб турибмизки, кўпайтма матрицанинг i -сатри ва k -устуни кесишган жойда турадиган элементни биринчи матрицанинг i -сатри элементлари билан иккинчи матрицанинг k -устуни мос элементлари жуфт кўпайтмаларининг йиғиндинисига тенг.

Масалан, AB кўпайтма матрицанинг иккинчи сатри ва биринчи устунида турган элементи A матрица иккинчи сатри элементларининг B матрица биринчи устуни элементларига кўпайтмалари нинг йиғиндисига тенг.

Бу қоида тўғри бурчакли матрикалар учун кўпаювчи матрицанинг устуналари сони кўпайтувчи матрицанинг сатрлари сонига тенг бўлган ҳолда ҳам ўз кучини сақлади.

$$3\text{- мисол. } \begin{pmatrix} 2 & 1 & 0 \\ 3 & 1 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 2 & 1 \\ 2 & 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2 \cdot 1 + 1 \cdot 2 + 0 \cdot 2 & 2 \cdot 2 + 1 \cdot 1 + 0 \cdot 2 \\ 3 \cdot 1 + 1 \cdot 2 + 1 \cdot 2 & 3 \cdot 2 + 1 \cdot 1 + 1 \cdot 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 4 & 5 \\ 7 & 9 \end{pmatrix}.$$

$$4\text{- мисол. } \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 \end{pmatrix}.$$

Иккита матрицани кўпайтириш натижасида кўпаювчи матрица нечта сатрга эга бўлса, шунча сатрга ва кўпайтувчи матрица нечта устунга эга бўлса, шунча устунга эга бўлган матрица ҳосил бўлади.

Матрикаларни кўпайтиришга доир яна мисоллар кўрамиз.

5- мисол.

$$AB = \begin{pmatrix} 3 & -1 \\ -1 & 2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 3 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 3 \cdot 1 - 1 \cdot 3 & 3 \cdot 1 - 1 \cdot 1 \\ -1 \cdot 1 + 2 \cdot 3 & -1 \cdot 1 + 2 \cdot 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & 2 \\ 5 & 1 \end{pmatrix}.$$

6- мисол.

$$BA = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 3 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 3 & -1 \\ -1 & 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 \cdot 3 + 1 \cdot (-1) & 1 \cdot (-1) + 1 \cdot 2 \\ 3 \cdot 3 + 1 \cdot (-1) & 3 \cdot (-1) + 1 \cdot 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2 & 1 \\ 8 & -1 \end{pmatrix}.$$

Бу мисоллардан кўриниб турибдик, икки матрицанинг кўпайтмаси, умуман айтганда, ўрин алмаштириш қонунига бўйсунмайди, яъни

$$AB \neq BA.$$

Матрикаларни кўпайтириш ушбу

$$A(BC) = (AB)C$$

группалаш қонунига ва ушбу

$$(A+B)C = AC + BC$$

таксимот қонунига бўйсунишини текшириб кўриш мумкин.

Иккинчи тартибли матрикаларни кўпайтиришда

$$E = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$$

квадрат матрица алоҳида аҳамиятга эга. Исталган иккинчи тартибли A квадрат матрицани E матрицага кўпайтирилганда яна A матрица ҳосил бўлишини текшириб кўриш осон:

$$AE = EA = A. \quad (92)$$

E матрица бирлик матрица деб аталади.

Учинчи тартибли бирлик квадрат матрица қўйидаги кўринишга эга:

$$E = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}.$$

Равшанки, бирлик матрицанинг детерминанти бирга тенг:

$$|E| = 1. \quad (93)$$

Агар A ва B бир хил тартибли квадрат матрикалар бўлиб, уларнинг детерминантлари $|A|$ ва $|B|$ бўлса, у ҳолда $C = AB$ матрицанинг детерминанти кўпайтирилувчи матрикаларнинг детерминантлари кўпайтмасига тенглигини кўрсатиш мумкин, яъни

$$|C| = |A||B|. \quad (94)$$

7- мисол. $A = \begin{pmatrix} 3 & -1 \\ -1 & 2 \end{pmatrix}$, $B = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 3 & 1 \end{pmatrix}$ бўлсин, 5- мисолда

$$C = AB = \begin{pmatrix} 0 & 2 \\ 5 & 1 \end{pmatrix}$$

эканлиги кўрсатилган эди. Бу матрикаларнинг детерминантлари қўйидагичадир:

$$|A| = \begin{vmatrix} 3 & -1 \\ -1 & 2 \end{vmatrix} = 5, |B| = \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 3 & 1 \end{vmatrix} = -2, |C| = \begin{vmatrix} 0 & 2 \\ 5 & 1 \end{vmatrix} = -10.$$

Шундай қилиб, ҳақиқатан ҳам, $|A||B| = |C|$ дир.

Кўйидаги қизиқ фактни қайд қилиб ўтамиш. Маълумки, нолдан фарқли иккита соннинг кўпайтмаси нолга тенг эмас. Матрикалар учун бундай ҳолат ўринли бўлмаслиги мумкин, яъни иккита нолмас матрицанинг кўпайтмаси ноль-матрицага тенг бўлиб қолиши мумкин*.

8- мисол. Агар

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & 1 \end{pmatrix} \text{ ва } B = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix}$$

бўлса, у ҳолда

$$AB = \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ -1 & -1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

3. Тескари матрица. Энди тескари матрица деб аталадиган матрицани қараймиз, бу тушунча фақат квадрат матрица учун киритилади.

Агар A —квадрат матрица бўлса, у ҳолда унга *тескари матрица* деб A^{-1} билан белгиланадиган ва

$$AA^{-1} = E \quad (95)$$

шартни қаноатлантирадиган матрицага айтилади.

* Шунга ўхшаш хоссага, маълумки, векторларнинг скаляр ва вектор кўпайтмалари ҳам эга.

Агар (95) тенглик бажариладиган бўлса, у ҳолда у билан бир вақтда

$$A^{-1}A = E \quad (96)$$

тенглик ҳам бажарилишини исботлаш мумкин.

Энди қуидаги асосий теоремани келтирамиз.

Теорема. *A квадрат матрица тескари матрицага эга бўлиши учун A матрица айнимаган матрица бўлиши, яъни унинг детерминанти нолдан фарқли бўлиши зарур ва қифоядир.*

Исботи. Зарур ийлиги. Фараз қилайлик, A матрица учун A^{-1} тескари матрица мавжуд бўлсин. Бу ҳолда A матрица айнимаган матрица бўлиши лозимлигини, яъни унинг детерминанти $|A| \neq 0$ бўлиши кераклигини кўрсатамиз. Ҳақиқатан ҳам, агар $|A|=0$ бўлганида эди, у ҳолда кўпайтманинг детерминанти учун:

$$|AA^{-1}| = |A||A^{-1}| = 0.$$

Бироқ (96) тенгликка асосан бунинг бўлиши мумкин эмас, чунки (96) дан $|AA^{-1}| = |E| = 1$ эканлиги келиб чиқади.

Кифоялиги. Содалик мақсадида исботни учинчи тартибли матрица учун ўтказамиз. Айтайлик,

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}$$

айнимаган матрица, яъни унинг детерминанти нолдан фарқли бўлсин:

$$|A| = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \neq 0.$$

Бу ҳолда тескари матрица мавжудлигини кўрсатамиз.

Ҳақиқатан ҳам, A_{ik} тегишли a_{ik} элементнинг алгебраик тўлдирувчиси бўлсин. A матрицага тескари A^{-1} матрица қуидагича ҳосил қилинади.

1) A матрицада унинг ҳар бир a_{ik} элементини бу элементнинг A матрицанинг $|A|$ детерминантига бўлинган A_{ik} алгебраик тўлдирувчиси билан алмаштириб, B матрицани тузамиз:

$$B = \begin{pmatrix} A_{11}/|A| & A_{12}/|A| & A_{31}/|A| \\ A_{21}/|A| & A_{22}/|A| & A_{23}/|A| \\ A_{31}/|A| & A_{32}/|A| & A_{33}/|A| \end{pmatrix}.$$

2) B матрицада унинг сатрлари ва устунларининг ўринларини алмаштириб, B^* матрицани тузамиз. (B^* матрица B матрица-

га нисбатан транспонирланган матрица деб аталади.). Қуйидагыға әлемиз:

$$B^* = \begin{pmatrix} A_{11}/|A| & A_{21}/|A| & A_{31}/|A| \\ A_{12}/|A| & A_{22}/|A| & A_{32}/|A| \\ A_{13}/|A| & A_{23}/|A| & A_{33}/|A| \end{pmatrix}.$$

B^* матрица A матрицага тескари матрица бўлишини исбот қиласмиш. Бунинг учун ушбу кўпайтмани тузамиз:

$$AB^* = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} A_{11}/|A| & A_{21}/|A| & A_{31}/|A| \\ A_{12}/|A| & A_{22}/|A| & A_{32}/|A| \\ A_{13}/|A| & A_{23}/|A| & A_{33}/|A| \end{pmatrix} =$$

$$= \begin{pmatrix} \frac{a_{11}A_{11} + a_{12}A_{12} + a_{13}A_{13}}{|A|} & \frac{a_{11}A_{21} + a_{12}A_{22} + a_{13}A_{23}}{|A|} & \frac{a_{11}A_{31} + a_{12}A_{32} + a_{13}A_{33}}{|A|} \\ \frac{a_{21}A_{11} + a_{22}A_{12} + a_{23}A_{13}}{|A|} & \frac{a_{21}A_{21} + a_{22}A_{22} + a_{23}A_{23}}{|A|} & \frac{a_{21}A_{31} + a_{22}A_{32} + a_{23}A_{33}}{|A|} \\ \frac{a_{31}A_{11} + a_{32}A_{12} + a_{33}A_{13}}{|A|} & \frac{a_{31}A_{21} + a_{32}A_{22} + a_{33}A_{23}}{|A|} & \frac{a_{31}A_{31} + a_{32}A_{32} + a_{33}A_{33}}{|A|} \end{pmatrix}. \quad (97)$$

(97) тенгликнинг ўнг томонидаги матрица II бобдаги (18) ва (19) формуласарга асосан бирлик матрицадир. Шундай қилиб, $AB^* = E$, бундан $B^* = A^{-1}$. Шундай қилиб,

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} A_{11}/|A| & A_{21}/|A| & A_{31}/|A| \\ A_{12}/|A| & A_{22}/|A| & A_{32}/|A| \\ A_{13}/|A| & A_{23}/|A| & A_{33}/|A| \end{pmatrix} \quad (98)$$

ва демак, тескари матрица мавжуд.

Иккинчи тартибли

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$$

матрицага тескари матрицани тузамиз. Бу ерда $A_{11} = a_{22}$, $A_{12} = -a_{21}$, $A_{21} = -a_{12}$, $A_{22} = a_{11}$. Ў ҳолда

$$B = \begin{pmatrix} A_{11}/|A| & A_{12}/|A| \\ A_{21}/|A| & A_{22}/|A| \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{22}/|A| & -a_{21}/|A| \\ -a_{12}/|A| & a_{11}/|A| \end{pmatrix}$$

ва демак,

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} a_{22}/|A| & -a_{12}/|A| \\ -a_{21}/|A| & a_{11}/|A| \end{pmatrix}. \quad (98')$$

Мисол. $A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 0 \\ 3 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 2 \end{pmatrix}$ матрицага тескари матрицани тузинг.

Ечилиши. Бу матрицанинг детерминанти: $|A| = \begin{vmatrix} 1 & 2 & 0 \\ 3 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 2 \end{vmatrix} = -9$. $|A| \neq 0$

бүлгандык учун A матрица айнимаган матрицадир ва демак, унга тескари матрица мавжуддир.

Алгебраик түлдирүвчиларни ҳисоблаймиз:

$$A_{11} = (-1)^{1+1} \begin{vmatrix} 2 & 1 \\ 1 & 2 \end{vmatrix} = 3, A_{12} = (-1)^{1+2} \begin{vmatrix} 3 & 1 \\ 0 & 2 \end{vmatrix} = -6,$$

$$A_{13} = (-1)^{1+3} \begin{vmatrix} 3 & 2 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 3,$$

$$A_{21} = (-1)^{2+1} \begin{vmatrix} 2 & 0 \\ 1 & 2 \end{vmatrix} = -4, A_{22} = (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 2 \end{vmatrix} = 2,$$

$$A_{23} = (-1)^{2+3} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = -1,$$

$$A_{31} = (-1)^{3+1} \begin{vmatrix} 2 & 0 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} = 2, A_{32} = (-1)^{3+2} \begin{vmatrix} 1 & 0 \\ 3 & 1 \end{vmatrix} = -1,$$

$$A_{33} = (-1)^{3+3} \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 2 \end{vmatrix} = -4.$$

B матрицани тузамиз:

$$B = \begin{pmatrix} -3/9 & 6/9 & -3/9 \\ 4/9 & -2/9 & 1/9 \\ -2/9 & 1/9 & 4/9 \end{pmatrix}.$$

Бу матрицада сатрлар ва устунларнинг ўринларини алмаштириб,

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} -1/3 & 4/9 & -2/9 \\ 2/3 & -2/9 & 1/9 \\ -1/3 & 1/9 & 4/9 \end{pmatrix}$$

матрицани ҳосил қиласиз. Ҳақиқатан ҳам, $AA^{-1} = E$ эканлигини текшириб күришни китобхонга тавсия қиласиз.

A матрица билан унга тескари A^{-1} матрицанинг детерминантлари қийматлари бўйича ўзаро тескари эканлигини исботлаймиз:

$$|A^{-1}| = 1/|A|, \quad (99)$$

Ҳақиқатан ҳам, (95) формулага асосан $AA^{-1} = E$ га эгамиз. Сўнгра (93) ва (94) формулалардан фойдаланиб қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$|AA^{-1}| = |A||A^{-1}| = |E| = 1,$$

бундан

$$|A^{-1}| = 1/|A|.$$

4. Биринчи даражали тенгламалар системасининг матрица-вий ёзуви ва матрицавий ечилиши. 2-пунктда қаралган матрицаларни кўпайтириш қоидасини тенгламаларнинг матрицавий ёзи-

лиши деб аталадиган усулга татбиқ әтамиз. Ушбу тенгламалар системаси берилган бўлсин:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 = c_1, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 = c_2, \\ a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 = c_3. \end{array} \right\} \quad (100)$$

Системанинг матрицасини ҳамда номаълумлар ва озод ҳадлар матрица-устунларини қараймиз:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}, \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}, \quad C = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \\ c_3 \end{pmatrix}.$$

Равшанки,

$$AX = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 \\ a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 \end{pmatrix}.$$

Берилган (100) система матрицаларнинг тенглиги таърифидан (2-пункт) фойдаланиб, қуийдагича ёзиш мумкин:

$$\begin{pmatrix} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 \\ a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \\ c_3 \end{pmatrix},$$

еки қисқароқ ёзилса,

$$AX = C. \quad (101)$$

(101) тенглик матрицавий тенглама деб аталади.

Агар (100) система матрицавий формада ёзилган бўлиб, системанинг A матрицаси айнимаган бўлса, у ҳолда бу тенглама қуийдагича ечилади. Унинг иккала томонини A матрицага тескари A^{-1} матрицага кўпайтирамиз:

$$A^{-1}(AX) = A^{-1}C.$$

Матрицаларни кўпайтиришнинг группалаш қонунидан фойдаланиб, бундай ёзиш мумкин:

$$(A^{-1}A)X = A^{-1}C.$$

Бироқ $A^{-1}A = E$ ва $EX = X$ бўлганлиги учун матрицавий тенгламанинг ечимини қуийдаги кўринишда ҳосил қиласиз:

$$X = A^{-1}C. \quad (102)$$

Мисол. Ушбу тенгламалар системасини матрицавий усулда ечинг:

$$\left. \begin{array}{l} x_1 + 2x_2 = 10, \\ 3x_1 + 2x_2 + x_3 = 23, \\ x_2 + 2x_3 = 13. \end{array} \right\}$$

Ечилиши. Бу система матрицавий формада $AX = C$ күринишида ёзилади. Бу ерда

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 0 \\ 3 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 2 \end{pmatrix}, X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}, C = \begin{pmatrix} 10 \\ 23 \\ 13 \end{pmatrix}.$$

A^{-1} матрица 3-пунктдаги мисолда топилган эди:

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} -1/3 & 4/9 & -2/9 \\ 2/3 & -2/9 & 1/9 \\ -1/3 & 1/9 & 4/9 \end{pmatrix}.$$

Системанинг ечимини (102) күринишида ёзамиз:

$$X = \begin{pmatrix} -1/3 & 4/9 & -2/9 \\ 2/3 & -2/9 & 1/9 \\ -1/3 & 1/9 & 4/9 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 10 \\ 23 \\ 13 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 4 \\ 3 \\ 5 \end{pmatrix}.$$

Бу ердан матрицаларнинг тенглиги таърифига асосан $x_1 = 4$, $x_2 = 3$, $x_3 = 5$ эканлиги келиб чиқади. Номаълумларнинг бу қийматлари берилган системани қаноатлантиришини бевосита текшириб кўриш билан ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

5. Матрица ранги. Энди m та сатр ва n та устунга эга бўлган қуйидаги тўғри бурчакли матрицани қараймиз:

$$A = \left(\begin{array}{cccccc} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1k} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2k} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{l1} & a_{l2} & \dots & a_{lk} & \dots & a_{ln} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mk} & \dots & a_{mn} \end{array} \right).$$

Бундай матрицани $m \times n$ ўлчамли матрица деб атаемиз. Бу матрицада ихтиёрий k та устун ва k та сатрни ажратамиз. Ажратилган сатрлар ва устунлар кесишган жойда турган элементлар k -тартибли квадрат матрица ҳосил қиласи.

А матрицанинг k -тартибли минори деб, бу матрицадан ихтиёрий k та сатр ва k та устунни ажратишдан ҳосил бўлган квадрат матрицанинг детерминантига айтилади.

Масалан, учта сатр ва тўртта устунга эга бўлган

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 3 & 4 & 5 \\ 0 & -2 & 3 & 1 \\ 0 & 2 & 2 & -4 \end{pmatrix}$$

матрица учун учинчи тартибли минорлардан бири $\begin{vmatrix} 2 & 3 & 4 \\ 0 & -2 & 3 \\ 0 & 2 & 2 \end{vmatrix}$ детерминант бўлиб, у A матрицанинг биринчи, иккинчи, учинчи сатрларини ва биринчи, иккинчи, учинчи устунларини ажратиш-

дан ҳосил бўлади. Иккинчи тартибли минорлардан бири, масалан, $\begin{vmatrix} 3 & 4 \\ -2 & 3 \end{vmatrix}$ детерминант бўлади.

Матрицанинг элементларининг ўзларини биринчи тартибли минорлар деб қараш мумкин. Матрицанинг минорларидан баъзилари нолга тенг, баъзилари нолдан фарқли бўлиши мумкин.

Матрицанинг ранги деб, унинг нолдан фарқли минорлари тартибларининг энг каттасига айтилади.

Агар A матрицанинг ранги r га тенг бўлса, бу нарса A матрицада ҳеч бўлмаганда битта нолдан фарқли r -тартибли минор борлигини, бироқ r дан катта тартибли ҳар қандай минор нолга тенглигини англатади. A матрицанинг рангини $r(A)$ билан белгилаймиз.

Ушбу матрицани қарайлик:

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & 5 & 3 \\ 0 & 1 & 7 & 4 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Унинг ягона тўртинчи тартибли минори нолга тенг:

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & 5 & 3 \\ 0 & 1 & 7 & 4 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 0 \end{vmatrix} = 0$$

(битта сатрининг барча элементлари нолга тенг бўлган детерминант сифатида); учинчи тартибли минорларидан бири эса нолдан

фарқли масалан, $\begin{vmatrix} 1 & 2 & 5 \\ 0 & 1 & 7 \\ 0 & -1 & 0 \end{vmatrix} = 7 \neq 0$. Демак, берилган матрица-

нинг ранги 3 га тенг, яъни $r(A) = 3$.

Матрицанинг рангини аниқлашда одатда, кўп сондаги детерминантларни ҳисоблашга тўғри келали. Бу ишни осонлаштириш учун маҳсус усуллардан фойдаланилади. Бу усулларни баён қилишдан олдин *матрицани элементар алмаштиришлар* ҳақидаги тушунчани киритамиз.

Элементар алмаштиришлар деб қўйидаги алмаштиришларга айтилади:

1) матрицанинг бирор сатри (устуни) элементларини нолдан фарқли бир хил сонга кўпайтириш;

2) матрицанинг бирор сатри (устуни) элементларига бошқа сатри (устуни) нинг мос элементларини бирор сонга кўпайтириб қўшиш;

3) матрицанинг сатрлари (устунлари) ўрнини алмаштириш;

4) матрицанинг барча элементлари нолга тенг бўлган сатрини (устунини) ташлаб юбориш.

Бир-биридан элементар алмаштиришлар орқали ҳосил қилинадиган матрицалар эквивалент матрицалар деб аталади. Эквивалент матрицалар, умуман айтганда, бир-бирига тенг эмас, лекин эквивалент матрицаларнинг ранглари тенг бўлишини исботлаш мумкин. Бундан матрицаларнинг рангини ҳисоблашда фойдаланилади.

Мисол. Матрицанинг рангини ҳисобланг:

$$A = \begin{pmatrix} 2 & 3 & 5 & -3 & -2 \\ 3 & 4 & 3 & -1 & -3 \\ 5 & 6 & -1 & 3 & -5 \end{pmatrix}.$$

Ечилиши. Берилган матрицанинг биринчи сатри элементларини 2 га бўлиб, ушбу эквивалент матрицани ҳосил қиласиз:

$$A_1 = \begin{pmatrix} 1 & 3/2 & 5/2 & -3/2 & -1 \\ 3 & 4 & 3 & -1 & -3 \\ 5 & 6 & -1 & 3 & -5 \end{pmatrix}.$$

Матрицанинг иккинчи ва учинчи сатрларидан унинг мос равишда 3 ва 5 га кўпайтирилган биринчи сатрини айриб, ушбу матрицани ҳосил қиласиз*:

$$A_2 = \begin{pmatrix} 1 & 3/2 & 5/2 & -3/2 & -1 \\ 0 & -1/2 & -9/2 & 7/2 & 0 \\ 0 & -3/2 & -27/2 & 21/2 & 0 \end{pmatrix}.$$

A_2 матрицанинг учинчи сатридан 3 га кўпайтирилган иккинчи сатрини айриб,

$$A_3 = \begin{pmatrix} 1 & 3/2 & 5/2 & -3/2 & -1 \\ 0 & -1/2 & -9/2 & 7/2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

матрицани ҳосил қиласиз. A_3 матрицада ноллардан иборат сатрни ташлаб юбориб,

$$A_4 = \begin{pmatrix} 1 & 3/2 & 5/2 & -3/2 & -1 \\ 0 & -1/2 & -9/2 & 7/2 & 0 \end{pmatrix}$$

матрицани ҳосил қиласиз; унинг ранги иккига тенглиги равшан. Демак, берилган матрицанинг ранги ҳам иккига тенг, яъни $r(A) = 2$.

7-§. ЧИЗИҚЛИ ТЕНГЛАМАЛАР СИСТЕМАЛАРИНИНГ УМУМИЙ НАЗАРИЯСИ

2- ва 6-§ ларда чизиқли тенгламалар системаларини ечиш методлари қаралган эди. Бу методлар асосан тенгламалари сони номаълумлари сонига тенг бўлган системалар учун қўлланилади. Бу параграфда биз номаълумлари сони тенгламалари сонига тенг

* Сатрларни (устунларни) айриш дейилганда бу сатрларнинг (устунларнинг) тегишли элементларини айриш кўзда тутилади.

бўлиши ҳам, ундан фарқли бўлиши ҳам мумкин бўлган чизиқли тенгламалар системаларини ечишнинг умумий методини кўриб чиқамиз.

1. Чизиқли тенгламалар системалари ҳақида умумий маълумотлар. n та номаълумли m та тенглама системасини қараймиз:

a_{ik} коэффициентнинг белгиланишидаги биринчи индекс тенглами номерини, иккинчи индекс эса номаълум номерини билдиради. Ҳар бир номаълум индексли битта x ҳарфи билан белгиланган бўлиб, бу индекс номаълумнинг номерини билдиради.

Агар чизиқтың тенгламалар системасы ечимга зәғін берсе, у биргаликта, агар ечимге зәғін берсе, у биргаликта әмбеттесе.

Биргаликда чизиқли тенгламалар системаси ягона ечимга эга бўлса, у аниқланган, агар чексиз кўп ечимларга эга бўлса, у аниқмас система деб аталади.

Агар иккита биргаликдаги тенгламалар системасидан бирининг ҳар бир ечими иккинчисининг ечими ва аксинча, иккинчисининг ҳар бир ечими биринчисининг ечими бўлса, бу системалар *тенг кучли системалар* деб аталади.

Күйидаги алмаштиришлар тенгламалар системасини унга тенг кучли системага ўтказишини исботлаш мүмкін:

- 1) исталган иккита тенгламанинг ўринларини алмаштириш;
 - 2) тенгламалардан исталган бирининг иккала томонини нолдан фарқли исталган сонга кўпайтириш;
 - 3) система тенгламаларидан бирининг иккала томонига бошқа бир тенгламанинг исталган ҳақиқий сонга кўпайтирилган мос қисмини кўшиш.

Бу алмаштиришларни ҳам матрицаларни элементар алмаштиришларга қиес қилиб, элементар алмаштиришлар деб атайды.

Бир нечта шундай алмаштиришлардан сүнг системада барча коэффициентлари ва озод ҳади нолга тенг бўлган тенглама ҳосил бўлиши мумкин. Бундай тенгламани номаълумларнинг истаган қийматлари қаноатлантиргани учун уни ташлаб юбориш мумкин. Бу ҳолла биз берилган системага тенг кучли, лекин ундан битта кам тенгламага эга бўлган системани ҳосил қиласиз.

Агар элементар алмаштиришларни татбиқ қилинганидан сүнг системада чап томонининг барча коэффициентлари нолга тенг, озод ҳади эса нольдан фарқли тенглама ҳосил бўлса, бу нарса номаълумларнинг ҳеч қандай қийматлари бу тенгламани қаноатлантириласлигини кўрсатади ва, демак, ҳосил бўлган система бир галикда эмас. Бинобарин, дастлабки система ҳам бир галикда эмас.

2. Чизиқли тенгламалар системаларини ечишнинг Гаусс методи (номаълумларни кетма-кет йўқотиш методи). Гаусс* методининг моҳияти қуидагидан иборат. Айтайлик, (103) системада биринчи номаълум олдидағи a_{11} коэффициент нолдан фарқли бўлсин: $a_{11} \neq 0^{**}$.

Дастлаб (103) системанинг биринчи тенгламасидан бошқа барча тенгламаларидан x_1 номаълумни йўқотамиз. Бунинг учун энг аввало биринчи тенгламанинг иккала томонини $a_{11} \neq 0$ коэффициентга бўламиз; у ҳолда берилган системага тенг кучли ушбу системани хосил киласмиз:

$$\left. \begin{aligned} x_1 + \frac{a_{12}}{a_{11}}x_2 + \dots + \frac{a_{1k}}{a_{11}}x_k + \dots + \frac{a_{1n}}{a_{11}}x_n &= c_1, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2k}x_k + \dots + a_{2n}x_n &= c_2, \\ \vdots &\quad \vdots \\ a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{ik}x_k + \dots + a_{in}x_n &= c_i, \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mk}x_k + \dots + a_{mn}x_n &= c_m, \end{aligned} \right\} \quad (104)$$

Энди (104) системанинг биринчи тенгламасини a_{21} га кўпайтирамиз ва иккинчи тенгламасидан айрамиз. Сўнгра биринчи тенгламани a_{31} га кўпайтирамиз ва учинчи тенгламадан айрамиз ва ҳоказо. Натижада яна берилган системага тенг кучли ушбу янги системани ҳосил қиласиз:

$$\left. \begin{aligned} x_1 + a'_{11}x_2 + \dots + a'_{1k}x_k + \dots + a'_{1n}x_n &= c'_1, \\ a'_{22}x_2 + \dots + a'_{2k}x_k + \dots + a'_{2n}x_n &= c'_2, \\ \vdots &\quad \vdots \\ a'_{i2}x_2 + \dots + a'_{ik}x_k + \dots + a'_{in}x_n &= c'_i, \\ \vdots &\quad \vdots \\ a'_{m2}x_2 + \dots + a'_{mk}x_k + \dots + a'_{mn}x_n &= c'_m. \end{aligned} \right\} \quad (105)$$

Бу ерда қуйидаги белгилашлар кириллелгендікten

$$a'_{ik} = \frac{a_{1k}}{a_{11}}, \quad a'_{ik} = a_{ik} - \frac{a_{1k}}{a_{11}} a_{11}; \quad i = 2, 3, \dots, m; \quad k = 2, 3, \dots, n; \quad (106)$$

$$c'_1 = \frac{c_1}{a_{11}}, \quad c'_i = c_i - \frac{c_1}{a_{11}} a_{i1}; \quad i = 2, 3, \dots, m. \quad (107)$$

Энди (105) системанинг иккинчи тенгламасини a'_{22} коэффициентга бўламиз (уни нолдан фарқли деб фараз қиласиз); сўнгра ҳосил бўлган системанинг иккинчи тенгламасини кетма-кет $a'_{32} \dots$
 $\dots, a'_{12} \dots, a'_{m2}$ га қўпайтирамиз ва системанинг биринчи ва иккинчи тенгламаларидан бошқа тенгламаларидан навбати билан айтирамиз.

* К. Гаусс (1777 – 1855) — юрик немис математиги.

** Агар $a_{11} = 0$ бўлса, у ҳолда ҳар доим номаълумларни шундай қайта номерлаш мумкинки, бунда биринчи номаълум олдидаги коэффициент нолдан фарқли бўлсин.

Биз бу жараённи давом эттира бориб, чап томонидаги барча коэффициентлари нолга тенг, озод ҳади эса нолдан фарқли тенг-ламани ўз ичига олган системага келсак, у ҳолда бу система, 1-пунктда айтилганидек, биргаликдамас. Система биргаликда бўлган ҳолда биз ё

$$\left. \begin{array}{l} x_1 + b_{12}x_2 + \dots + b_{1k}x_k + \dots + b_{1n}x_n = B_1, \\ x_2 + \dots + b_{2k}x_k + \dots + b_{2n}x_n = B_2, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ x_p + \dots + b_{pk}x_k + \dots + b_{pn}x_n = B_p \end{array} \right\} \quad (108)$$

системага (бүнла $p < n$), ё

$$\left. \begin{aligned} x_1 + b_{12}x_2 + \dots + b_{1k}x_k + \dots + b_{1n}x_n &= B_1, \\ x_2 + \dots + b_{2k}x_k + \dots + b_{2n}x_n &= B_2, \\ \vdots &\quad \vdots \\ x_k + \dots + b_{kn}x_n &= B_k, \\ \vdots &\quad \vdots \\ x_n &= B_n \end{aligned} \right\} \quad (109)$$

системага келамиз. (108) күринишдаги система *погонали система*, (109) күринишдаги система эса *учбурчак система* деб атады.

Учбұрчак система бўлган ҳолда сўнгги тенгламадан $x_n = B_n$ ни топамиз; сўнгра x_n нинг қийматини олдинги тенгламага қўйиб, x_{n-1} ни топамиз ва хоказо.

Шундай қилиб, берилган (103) тенгламалар системаси бир қатор элементар алмаштиришларни бажарғандан сүнг (109) учбұрчак системага келтирилса, бу нарса (103) системаның биргаликда аниқланған эканлигини билдиради.

Агар берилган (103) система элементар алмаштиришлардан сүнг (108) ногонали системага келтириса, у ҳолда (103) система бирғалықда ва аникмасидір.

Хақиқатан ҳам, (103) система тенгламаларининг ҳар бирида x_{n+1}, \dots, x_n номаълумли ҳадларни ўнг томонга ўтказиб,

$$\left. \begin{aligned} x_1 + b_{12}x_2 + \dots + b_{1p}x_p &= B_1 - b_{1,p+1}x_{p+1} - \dots - b_{1n}x_n, \\ x_2 + \dots + b_{2p}x_p &= B_2 - b_{2,p+1}x_{p+1} - \dots - b_{2n}x_n, \\ \vdots &\quad \vdots \\ x_p &= B_p - b_{p,p+1}x_{p+1} - \dots - b_{pn}x_n \end{aligned} \right\}$$

күринишдаги системани ҳосил қиласыз. Оздөн номағлумлар деб аталаған x_{p+1}, \dots, x_n номағлумларга ихтиёрий $\alpha_{p+1}, \alpha_{p+2}, \dots, \alpha_n$ қийматлар беріб, учбурчак системани ҳосил қиласыз, ундан эса қолған барча x_p, x_{p-1}, \dots, x_1 номағлумларни кетма-кет топамыз. $\alpha_{p+1}, \alpha_{p+2}, \dots, \alpha_n$ сонлар түрли қийматларни қабул қилиши мүмкінлігидан, дастлабки (103) система чексиз күп ечимлар түплемига әгадір.

1- мисол. Ушбу тенгламалар системасини ечинг:

$$\begin{cases} 2x_1 + x_2 - x_3 = 1, \\ 3x_1 + 2x_2 - 2x_3 = 1, \\ x_1 - x_2 + 2x_3 = 5. \end{cases}$$

Ечилиши. Биринчи тенгламанинг барча ҳадларини $x_{11} = 2$ коэффициентга бўлиб.

$$\begin{cases} x_1 + 0,5x_2 - 0,5x_3 = 0,5, \\ 3x_1 + 2x_2 - 2x_3 = 1, \\ x_1 - x_2 + 2x_3 = 5 \end{cases}$$

системани ҳосил қиласиз. Аввал ҳосил бўлган бу системанинг биринчи тенгламасиниң барча ҳадларини 3 га кўпайтирамиз ва иккинчи тенгламасидан айирамиз; сўнгра учинчи тенгламадан биринчи тенгламани айирамиз:

$$\begin{cases} x_1 + 0,5x_2 - 0,5x_3 = 0,5, \\ 0,5x_2 - 0,5x_3 = -0,5, \\ -1,5x_2 + 2,5x_3 = 4,5. \end{cases}$$

Иккичи тенгламанинг барча ҳадларини $x_{22}' = 0,5$ га бўламиш:

$$\begin{cases} x_1 + 0,5x_2 - 0,5x_3 = 0,5, \\ x_2 - x_3 = -1, \\ -1,5x_2 + 2,5x_3 = 4,5. \end{cases}$$

Иккинчи тенгламани — 1,5 га кўпайтирамиз ва учинчи тенгламадан айирамиз. Натижада ушбу системани ҳосил қиласиз:

$$\begin{cases} x_1 + 0,5x_2 - 0,5x_3 = 0,5, \\ x_2 - x_3 = -1, \\ x_3 = 3. \end{cases}$$

бундан эса кетма-кет-қўйидагиларни топамиш:

$$x_3 = 3, x_2 = -1 + 3 = 2, x_1 = 0,5 - 0,5x_2 + 0,5x_3 = 0,5 - 1 + 1,5 = 1.$$

Шундай қилиб, учбурчак системанинг, бинобарин, унга тенг кучли дастлабки системанинг ечими қўйлагидаиди $x_1 = 1$ $x_2 = 2$; $x_3 = 3$. Берилган система биргаликда ва аниқланганадир.

Бошқа мисолларни Гаусс методи бўйича ечишга киришишдан олдин (103), (104), (105), (108) ва (109) системаларни ёзиб ўтиришнинг ҳеч бир зарурати йўқлигини айтиб ўтамиш. Барча алмаштиришларни бу системаларнинг коэффициентларидан тузилган матрицалар устида бажариш мумкин.

(103) системага ушбу иккита A ва B матрица мос келади:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1k} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2k} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{i1} & a_{i2} & \dots & a_{ik} & \dots & a_{in} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mk} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix},$$

$$B = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1k} & \dots & a_{1n} & c_1 \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2k} & \dots & a_{2n} & c_2 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots & \vdots \\ a_{i1} & a_{i2} & \dots & a_{ik} & \dots & a_{in} & c_i \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mk} & \dots & a_{mn} & c_m \end{pmatrix}.$$

А матрица системанинг матрицаси деб аталиб, у системанин коэффициентларидан ибораг, В матрица кенгайтирилган матрица деб аталади ва у системанинг матрицасидан система тенг ламаларининг озод ҳадларидан иборат устун билан фарқ қиласди (103) системани Гаусс методи билан ечишда системани элемент лар алмаштиришлар системанинг кенгайтирилган матрицаси L устида бажариладиган мос элементтар алмаштиришлар билан ал маштирилади.

2-мисол. Ушбу тенгламалар системасини ечинг:

$$\left. \begin{array}{rcl} x_1 + 2x_2 + 4x_3 - x_4 - 3x_5 = 7, \\ 2x_1 + x_3 + x_5 = 4, \\ x_2 + 2x_4 - x_5 = 6. \end{array} \right\}$$

Е ч и л и ш и. Системанинг кенгайтирилган матрицасини тузамиз ва унинг устида Гаусс методидан кўрсатилган элементтар алмаштиришларни бажарамиз:

$$\begin{aligned} & \left(\begin{array}{cccccc} 1 & 2 & 4 & -1 & -3 & 7 \\ 2 & 0 & 1 & 0 & 1 & 4 \\ 0 & 1 & 0 & 2 & -1 & 6 \end{array} \right) \rightarrow \left(\begin{array}{cccccc} 1 & 2 & 4 & -1 & -3 & 7 \\ 0 & -4 & -7 & 2 & 7 & -10 \\ 0 & 1 & 0 & 2 & -1 & 6 \end{array} \right) \rightarrow \\ & \rightarrow \left(\begin{array}{cccccc} 1 & 2 & 4 & -1 & -3 & 7 \\ 0 & 1 & 0 & 2 & -1 & 6 \\ 0 & -4 & -7 & 2 & 7 & -10 \end{array} \right) \rightarrow \left(\begin{array}{cccccc} 1 & 2 & 4 & -1 & -3 & 7 \\ 0 & 1 & 0 & 2 & -1 & 6 \\ 0 & 0 & -7 & 10 & 3 & 14 \end{array} \right) \end{aligned}$$

Биз бу ерда қуйидаги алмаштиришларни кетма-кет бажардик: 1) биринчи сатрни 2 га кўпайтиридик ва иккинчи сатрдан айирдик; 2) иккинчи ва учинчи сатрларнинг ўринларини алмаштиридик; 3) учинчи сатрга иккинчи сатрни 4 га кўпайтириб қўшдик.

Сўнгги матрицага ушбу тенгламалар системаси мос келади:

$$\left. \begin{array}{rcl} x_1 + 2x_2 + 4x_3 - x_4 - 3x_5 = 7, \\ x_2 + 2x_4 - x_5 = 6, \\ -7x_3 + 10x_4 + 3x_5 = 14. \end{array} \right\}$$

у берилган системага тенг кучлидир. Ҳосил бўлган бу системани қуйидагича қайта ёзиб оламиз:

$$\left. \begin{array}{rcl} x_1 + 2x_2 + 4x_3 = 7 + x_4 + 3x_5, \\ x_2 = 6 - 2x_4 + x_5, \\ 7x_3 = 14 - 10x_4 - 3x_5. \end{array} \right\}$$

Кўриб турибмизки, x_1, x_2, x_3 номаълумларни x_4 ва x_5 орқали ифодалаш мумкин:

$$\left. \begin{array}{l} x_3 = -2 + \frac{10}{7}x_4 + \frac{3}{7}x_5, \\ x_2 = 6 - 2x_4 + x_5, \\ x_1 = 3 - \frac{5}{7}x_4 - \frac{5}{7}x_5. \end{array} \right\}$$

x_4 ва x_5 га иктиёрий қийматлар бераб, x_1, x_2 ва x_3 нинг тегишли қийматлари ни ҳосил қиласмиш. Бу ҳолда x_4 ва x_5 номаълумлар озод номаълумлар бўлади.

Шундай қилиб, берилган система биргаликда ва аниқмасдир. Унинг ечимлари, масалан, $x_5 = 0, x_4 = 0, x_3 = -2, x_2 = 6, x_1 = 3$ ёки $x_5 = 7, x_4 = 7, x_3 = 11, x_2 = -1, x_1 = -7$ ва доказо.

3- мисол. Ушбу тенгламалар системасини ечингі

$$\begin{cases} 2x_1 + x_2 + x_3 - x_4 = 8, \\ 3x_1 + 2x_3 + 5x_4 = 12, \\ x_1 - x_2 + x_3 = 4, \\ 8x_1 + x_2 + 5x_3 + 3x_4 = 10. \end{cases}$$

Е ч и л и ш и. Кенгайтирилган матрицаны тузамиз ва унинг сатрлари устида элементар алмаштиришлар бажарамиз:

$$\begin{aligned} & \left(\begin{array}{ccccc} 2 & 1 & 1 & -1 & 8 \\ 3 & 0 & 2 & 5 & 12 \\ 1 & -1 & 1 & 0 & 4 \\ 8 & 1 & 5 & 3 & 10 \end{array} \right) \rightarrow \left(\begin{array}{ccccc} 1 & 1/2 & 1/2 & -1/2 & 4 \\ 3 & 0 & 2 & 5 & 12 \\ 1 & -1 & 1 & 0 & 4 \\ 8 & 1 & 5 & 3 & 10 \end{array} \right) \rightarrow \\ & \rightarrow \left(\begin{array}{ccccc} 1 & 1/2 & 1/2 & -1/2 & 4 \\ 0 & -3/2 & 1/2 & 13/2 & 0 \\ 0 & -3/2 & 1/2 & 1/2 & 0 \\ 0 & -3 & 1 & 7 & -22 \end{array} \right) \rightarrow \left(\begin{array}{ccccc} 1 & 1/2 & 1/2 & -1/2 & 4 \\ 0 & 1 & -1/3 & -13/3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -6 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -6 & -22 \end{array} \right) \rightarrow \\ & \rightarrow \left(\begin{array}{ccccc} 1 & 1/2 & 1/2 & -1/2 & 4 \\ 0 & 1 & -1/3 & -13/3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -6 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -6 & -22 \end{array} \right). \end{aligned}$$

Ҳосил қилинган матрицага ушбу тенгламалар системаси мос келади:

$$\left. \begin{aligned} x_1 + \frac{1}{2}x_2 + \frac{1}{2}x_3 - \frac{1}{2}x_4 &= 4, \\ x_2 - \frac{1}{3}x_3 - \frac{13}{3}x_4 &= 0, \\ -6x_4 &= 0, \\ 0 \cdot x_1 + 0 \cdot x_2 + 0 \cdot x_3 + 0 \cdot x_4 &= -22. \end{aligned} \right\}$$

Бу системанинг сўнгги тенгламаси зиддиятлидир, демак, у биргаликда эмас. Бинобарин, бу системага тенг кучли бўлган берилган система ҳам биргаликда эмас.

Бу пунктнинг якунида кейинчалик ҳам керак бўладиган бир изоҳни келтирамиз.

Озод ҳадлари нолга тенг бўлган ушбу чизиқли тенгламалар системаси берилган бўлсин:

$$\left. \begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= 0, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= 0, \\ \dots & \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (110)$$

Бундай тенгламалар системаси *бир жиссли система* дейилади. Бу система $x_1 = 0, x_2 = 0, \dots, x_n = 0$ ечимга эга бўлганлиги учун у доимо биргаликдадир. (110) системада тенгламалар сони номаълумлар сонидан кичик бўлсин: $m < n$. Равшанки, бу система

мани Гаусс методи билан ечишда биз поғонали системага келамиз, демак, $m < n$ бўлганда (110) система чексиз кўп ечимлар тўпламига эга бўлиб, улар орасида нолмас ечимлар ҳам мавжуд бўлади.

Шундай қилиб, чизиқли бир жинсли системанинг тенгламалари сони номаъумлари сонидан кичик бўлса, у ҳолда бундай система ҳар доим нолмас ечимларга эга.

3. n ўлчовли вектор фазо тушунчаси. Биз биламизки, фазодаги вектор сонлар учлиги билан—ўзининг координаталари билан аниқланади: $a = \{a_1; a_2; \dots; a_n\}$. Агар вектор текисликда ётган бўлса, у сонлар жуфтлиги билан аниқланади: $a = \{a_1; a_2\}$. Бундан буён векторнинг координаталарини фазода x_1, x_2 ва x_3 билан, текисликда эса мос равишда x_1 ва x_2 билан белгилаш қулай бўлади. $a = \{x_1; x_2\}$ вектор икки ўлчовли, $a_1 = \{x_1; x_2; x_3\}$ вектор эса уч ўлчовли вектор деб аталади.

n ўлчовли вектор тушунчаси шунга ўхшаш тарзда киритилади.

Маълум тартибда берилган n та x_1, x_2, \dots, x_n ҳақиқий сон системаси n ўлчовли вектор деб аталади. n ўлчовли векторни қўйидагича ёзамиш: $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$. x_1, x_2, \dots, x_n сонлар векторнинг координаталари деб аталади.

Барча координаталари нолга тенг бўлган вектор ноль вектор ёки оддийгина ноль деб аталади: $0 = \{0; 0; \dots; 0\}$.

$\{-x_1; -x_2; \dots; -x_n\}$ вектор $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ векторга қараш-қарши вектор деб аталади ва $-a$ билан белгиланади.

1- мисол. Ушбу тенгламалар системасини қараймиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = b_1; \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = b_2; \\ \vdots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n = b_m. \end{array} \right\}$$

Айтайлик, $x_1 = a_1, x_2 = a_2, \dots, x_n = a_n$ қийматлар набори бу системанинг ечиши бўлсин. Бу ечимни n ўлчовли $\mathbf{X} = \{a_1; a_2; \dots; a_n\}$ вектор сифатида қараш мумкин. Озод ҳадлар қийматлари b_1, b_2, \dots, b_m наборини m ўлчовли $\mathbf{B} = \{b_1; b_2; \dots; b_m\}$ вектор сифатида қараш мумкин.

Иккита $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ ва $b = \{y_1; y_2; \dots; y_n\}$ векторнинг мос координаталари тенг, яъни $x_i = y_i (i = 1, 2, \dots, n)$ бўлса, бу векторларни тенг деб аталади: $a = b$.

Маълумки, текисликда ва фазода векторлар устидаги чизиқли амалларни уларнинг координаталари устидаги тегишли арифметик амаллар билан алмаштириш мумкин. Шунга ўхшаш тарзда n ўлчовли векторлар устидаги чизиқли амалларни киритамиз.

Иккита $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ ва $b = \{y_1; y_2; \dots; y_n\}$ векторнинг йиғиндиси деб, янги

$$\mathbf{c} = \mathbf{a} + \mathbf{b} = \{x_1 + y_1; x_2 + y_2; \dots; x_n + y_n\}$$

векторга, уларнинг айирмаси деб,

$$\mathbf{d} = \mathbf{a} - \mathbf{b} = \{x_1 - y_1; x_2 - y_2; \dots; x_n - y_n\}$$

векторга айтилади.

$a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ векторнинг λ сонга кўпайтмаси деб,

$$\lambda a = \{\lambda x_1; \lambda x_2; \dots; \lambda x_n\}$$

векторга айтилади.

n ўлчовли векторлар устидаги чизиқли амаллар текисликдаги ва фазодаги векторлар устидаги чизиқли амаллар учун аниқланган хоссаларга эга (3- §, 2- пунктта қаранг).

Кўшиш ва сонга кўпайтириш амаллари аниқланган барча n ўлчовли векторлар тўплами *арифметик вектор фазо* деб аталади ва R_n билан белгиланади.

4-§, 1-пунктда текислик ва фазодаги векторларнинг чизиқли боғлиқлиги ва чизиқли эрклилиги, векторларнинг чизиқли комбинацияси тушунчалари киритилган эди. Бу таърифлар ҳеч бир ўзгаришсиз R_n арифметик вектор фазога ҳам ўтказилади.

Масалан, $a_1 = \{x_1^{(1)}; x_2^{(1)}; \dots; x_n^{(1)}\}$, $a_2 = \{x_1^{(2)}; x_2^{(2)}; \dots; x_n^{(2)}\}$..., $a_k = \{x_1^{(k)}; x_2^{(k)}; \dots; x_n^{(k)}\}$ векторлар учун орасида нолга тенг бўлмаганлари ҳам бўлган шундай $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_k$ сонлар мавжуд бўлсаки, улар учун

$$\lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \dots + \lambda_k a_k = 0 \quad (111)$$

тенглик ўринли бўлса, бу векторлар *чизиқли боғлиқ векторлар* деб аталади.

(111) тенглик векторнинг координаталари учун шунга ўхшашиб шубу тенгликларга тенг кучли:

$$\lambda_1 x_i^{(1)} + \lambda_2 x_i^{(2)} + \dots + \lambda_n x_i^{(n)} = 0 \quad (i = 1, 2, \dots, n). \quad (112)$$

Бу ерда пастки индекс координата номерини, юқориги индекс эса вектор номерини билдиради.

2-мисол. Тўрт ўлчовли $a_1 = \{2; 3; 4; 5\}$, $a_2 = \{1; -2; 2; -1\}$ ва $a_3 = \{6; 2; 12; 8\}$ векторлар чизиқли боғлиқдир, чунки $2a_1 + 2a_2 - a_3 = 0$ тенглик ўринлидир. Ҳақиқатан ҳам, тегишли координаталар учун шунга ўхшашиб тенгликлар ўринлидир. Масалан, биринчи координаталар учун $2 \cdot 2 + 2 \cdot 1 + (-1) \cdot 6 = 0$, иккинчи координаталар учун $2 \cdot 3 + 2 \cdot (-2) + (-1) \cdot 2 = 0$ ва ҳоказо.

Қўйидаги теоремалар ўринлидир.

1-теорема. R_n фазода n та чизиқли эркли n ўлчовли векторлар мавжуд.

Исботи. Ушбу n ўлчовли

$$e_1 = \{1; 0; 0; \dots; 0\}, e_2 = \{0; 1; 0; \dots; 0\}, \dots, e_n = \{0; 0; 0; \dots; 0; 1\}$$

векторларни қараймиз ва уларнинг чизиқли эрклилигини, яъни

$$\lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2 + \dots + \lambda_n e_n = 0$$

тенглик ёки

$$\lambda_1 \cdot \{1; 0; 0; \dots; 0; 0\} + \lambda_2 \cdot \{0; 1; 0; \dots; 0; 0\} + \dots + \lambda_n \cdot \{0; 0; 0; \dots; 0; 1\} = 0$$

тенглик фақат $\lambda_1 = \lambda_2 = \dots = \lambda_n = 0$ бўлгандагина ўринли бўлишини кўрсатамиз. Бу ердаги сўнгги тенглик берилган векторлар-

нинг координаталари учун ушбу n та тенглик системасига тенг кучлидир:

$$\left. \begin{array}{l} \lambda_1 \cdot 1 + \lambda_2 \cdot 0 + \dots + \lambda_n \cdot 0 = 0, \\ \lambda_1 \cdot 0 + \lambda_2 \cdot 1 + \dots + \lambda_n \cdot 0 = 0, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ \lambda_1 \cdot 0 + \lambda_2 \cdot 0 + \dots + \lambda_n \cdot 1 = 0. \end{array} \right\}$$

Бу ердан $\lambda_1 = \lambda_2 = \dots = \lambda_n = 0$ эканлиги келиб чиқади, яъни e_1, e_2, \dots, e_n векторлар чизиқли эрклидир.

2-теорема. R_n вектор фазода исталған $n+1$ та вектор чизиқли боғлиқдир.

Исботи. Ушбу $n+1$ та векторни қараймиз:

$$\begin{aligned} a_1 &= \{x_1^{(1)}; x_2^{(1)}; \dots; x_n^{(1)}\}, a_2 = \{x_1^{(2)}, x_2^{(2)}; \dots; x_n^{(2)}\}, \dots \\ &\dots, a_n = \{x_1^{(n)}; x_2^{(n)}; \dots; x_n^{(n)}\}, a_{n+1} = \\ &= \{x_1^{(n+1)}; x_2^{(n+1)}; \dots; x_n^{(n+1)}\} \end{aligned}$$

ва

$$\lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \dots + \lambda_n a_n + \lambda_{n+1} a_{n+1} = 0 \quad (113)$$

тенглик λ_i ларнинг орасида нолга тенг бўлмаганлари ҳам мавжуд бўлган шартда ўринли бўлиши мумкинлигини кўрсатамиз. (113) муносабат берилган векторларнинг координаталари учун ушбу n та тенглик системасига тенг кучлидир:

$$\left. \begin{array}{l} \lambda_1 x_1^{(1)} + \lambda_2 x_1^{(2)} + \dots + \lambda_n x_1^{(n)} + \lambda_{n+1} x_1^{(n+1)} = 0, \\ \lambda_1 x_2^{(1)} + \lambda_2 x_2^{(2)} + \dots + \lambda_n x_2^{(n)} + \lambda_{n+1} x_2^{(n+1)} = 0, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ \lambda_1 x_n^{(1)} + \lambda_2 x_n^{(2)} + \dots + \lambda_n x_n^{(n)} + \lambda_{n+1} x_n^{(n+1)} = 0. \end{array} \right\} \quad (114)$$

(114) тенгликлар системасини $n+1$ та $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n, \lambda_{n+1}$ но маълумли n та тенглама системаси сифатида қараш мумкин.

(114) системада тенгламалар сони но маълумлар сонидан кичик бўлганлиги учун бу система нолмас ечимларга эга (2-пунктдаги изоҳга қаранг).

Шундай қилиб, биз (113) тенглик λ_i ларнинг орасида нолга тенг бўлмаганлари ҳам бўлганда бўлиши мумкинлигини кўрсатдик, бу эса $a_1, a_2, \dots, a_n, a_{n+1}$ векторлар чизиқли боғлиқлигини билдиради.

1- ва 2-теоремалардан R_n фазодаги чизиқли эркли векторларнинг максимал сони n га тенг бўлиши келиб чиқади.

Вектор фазодаги чизиқли эркли векторларнинг максимал сони бу фазонинг ўлчами деб аталади.

Шундай қилиб, R_n фазо n ўлчамга эга; шу сабабли у n ўлчовли арифметик вектор фазо деб аталади. Хусусан, текислик векторлари тўплами икки ўлчовли арифметик вектор фазо R_2 ни ҳосил қиласи; фазо векторлари тўплами эса уч ўлчовли арифметик вектор фазо R_3 ни ҳосил қиласи.

н ўлчовли вектор фазонинг базиси деб, бу фазонинг n та чи-
зикли эркли векторидан иборат исталган тўпламга айтилади.

Шундай қилиб, базиснинг векторлари сони фазонинг ўлчами билан бир хил бўлади. R_n фазонинг базисларидан бири ушбу векторлар бўлади:

$$\mathbf{e}_1 = \{1; 0; 0; \dots; 0; 0\}, \mathbf{e}_2 = \{0; 1; 0; \dots; 0; 0\}, \dots \\ \dots; \mathbf{e}_n = \{0; 0; 0; \dots; 0; 1\}.$$

n ўлчовли вектор фазонинг бу базисидан ташқари яна чексиз күп базислари мавжудлигини айтиб үтамиз. Улардан бири, масалан, $a_1 = \{1; 0; 0; \dots; 0\}$, $a_2 = \{1; 1; 0; \dots; 0\}$, ..., $a_n = \{1; 1; \dots; 1\}$ векторлардан иборат базисдир. Ҳақиқатан ҳам,

$$\lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \lambda_3 a_3 + \dots + \lambda_n a_n = 0$$

тenglik faqat $\lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_3 = \dots = \lambda_n = 0$ bülgandagina ýuriildir, чунки берилган векторларнинг координаталари учун тузилган ушбу

n та тенглама системаси юқоридаги тенгликтек тенг күчли бўлиб, бу системадан $\lambda_n = 0, \lambda_{n-1} = 0; \dots, \lambda_1 = 0$ эканлиги келиб чиқади. Шундай қилиб, $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ векторлар чизиқли эрклидир ва, демак, улар R_n да базис ҳосил қиласди.

n ўлчовли вектор фазо учун R_2 ва R_3 вектор фазолар учун бўлгани каби ушбу даъво ўринлидир.

п ўлчовли вектор фазонинг ҳар қандай вектори унинг базиси векторларининг чизиқли комбинацияси кўринишида ягона равишда ифодаланиши мумкин:

$$a = \lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \lambda_3 a_3 + \dots + \lambda_n a_n. \quad (115)$$

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \dots, \lambda_n$ сонлар бу векторнинг берилган базисдаги координаталари деб аталади, (115) тенглик эса а векторнинг $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ базис бўйича ёйилмаси деб аталади:

R_n вектор фазода $\mathbf{a} = \{x_1; x_2, x_3, \dots, x_n\}$ вектор берилган бүлсөн.

УНИНГ

$$\mathbf{a}_1 = \{1; 0; 0; \dots; 0\}, \quad \mathbf{a}_2 = \{1; 1; 0; \dots; 0\}, \dots, \\ \mathbf{a}_n = \{1; 1; 1; \dots; 1\}$$

базисдаги $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \dots, \lambda_n$ координаталарини топамиз. (115) фор-

мулага кўра қўйидагига эгамиз: $a_1 = \lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \dots + \lambda_n a_n$ ёки
 $\{x_1; x_2; \dots; x_n\} = \lambda_1 \{1; 0; 0; \dots; 0\} + \lambda_2 \{1; 1; 0; \dots; 0\} +$
 $+ \dots + \lambda_n \{1; 1; 1; \dots; 1\}$.

Бу ердан векторни сонга кўпайтириш ва векторлар йиғиндиси таърифларидан фойдаланиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\{x_1; x_2; \dots; x_n\} = \{\lambda_1 + \lambda_2 + \dots + \lambda_n; \lambda_2 + \lambda_3 + \dots + \lambda_n; \dots; \lambda_n\}.$$

Шундай қилиб, а векторнинг a_1, a_2, \dots, a_n базисдаги $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ координаталарини аниқлаш учун

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = \lambda_1 + \lambda_2 + \dots + \lambda_n, \\ x_2 = \lambda_2 + \lambda_3 + \dots + \lambda_n, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ x_{n-1} = \lambda_{n-1} + \lambda_n, \\ x_n = \lambda_n \end{array} \right\}$$

тenglamalap системасига эгамиз, уни ечиб эса $\lambda_n = x_n, \lambda_{n-1} = x_{n-1} - x_n, \dots, \lambda_1 = x_1 - x_2$ ни топамиз.

Энди шу $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ векторнинг $e_1 = \{1; 0; 0; \dots; 0\}, e_2 = \{0; 1; 0; \dots; 0\}; \dots; e_n = \{0; 0; 0; \dots; 1\}$ базисдаги $\mu_1, \mu_2, \dots, \mu_n$ координаталарини топамиз. Бу ҳолда (115) formulага асосан қўйидагига эгамиз: $a = \mu_1 e_1 + \mu_2 e_2 + \dots + \mu_n e_n$ ёки

$$\{x_1; x_2; \dots; x_n\} = \mu_1 \{1; 0; 0; \dots; 0\} + \mu_2 \{0; 1; 0; \dots; 0\} + \dots + \mu_n \{0; 0; 0; \dots; 1\}.$$

Демак, $\mu_1 = x_1, \mu_2 = x_2, \dots, \mu_n = x_n$.

Шундай қилиб, R_n фазода n ўлчовли $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ вектор учун x_1, x_2, \dots, x_n сонлар унинг e_1, e_2, \dots, e_n базисдаги координаталари бўлади.

Изоҳ. Арифметик n ўлчовли вектор фазо чизиқли вектор фазо деб аталадиган фазонинг хусусий ҳолидир.

Чизиқли вектор фазо деб, қўшиш ва сонга кўпайтириш амаллари аниқланган исталган табиатли x, y, z, \dots элементлар тўпламига айтилади. Бу қўйидагини англатади: мазкур тўпламнинг исталган иккита элементининг йиғиндиси ва бу тўпламнинг исталган элементининг исталган ҳақиқий сонга кўпайтмаси яна шу тўпламнинг элементидир. Бунда қўшиш ва сонга кўпайтириш амаллари векторлар устида чизиқли амаллар қаноатлантирадиган барча хоссаларни (3- §, 2- пунктга қаранг) қаноатлантириши лозим. Чизиқли фазонинг элементлари арифметик вектор фазонинг элементлари каби векторлар деб аталади. Чизиқли вектор фазо учун унинг элементларининг чизиқли боғлиқлиги ва чизиқли эрклилиги, базис, ўлчам тушунчалари бу тушунчалар арифметик вектор фазо учун қандай киритилган бўлса, шунга ўхшаш киритилади.

Чизиқли фазога мисол сифатида даражаси n дан катта бўлмаган барча кўпҳадлар тўпламини олиш мумкин, бунда қўшиш ва сонга кўпайтириш амаллари сифатида кўпҳадларни одатдагида қўшиш ва уларни сонга кўпайтиришни тушунилади. Бу фазо $n+1$ ўлчамга эга, чунки унинг базиси сифатида $n+1$ ва $x^0 = 1, x, x^2, \dots, x^n$ элементни олиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, биринчидан, даражаси n дан катта бўлмаган исталган кўпҳадни, равшанки, юқорида кўрсатилган элементларнинг чизиқли комбинацияси кўринишида ифодалаш мумкин, иккинчидан, бу элементлар чизиқли эрклидир. Бу эса исталган x учун $\lambda_0 x^n + \lambda_1 x^{n-1} + \dots + \lambda_{n-1} x + \lambda_n \cdot 1 = 0$ тенглик фақат $\lambda_0 = \lambda_1 = \dots = \lambda_n = 0$ бўлгандағина ўринли бўйиши мумкинлигидан келиб чиқади (акс ҳолда у n тадан кўп бўлмаган илдизга* эга бўлгани ҳолда даражаси n дан катта бўлмаган x нинг исталган қийматида нолга айланмайдиган алгебраик тенглама бўлар эди).

4. Матрицанинг ранги ҳақидаги теорема. m сатр ва n та устунга эга бўлган

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

матрица берилган бўлсин. Бу матрицанинг устунларини ушбу m ўлчовли векторлар сифатида қараш мумкин:

$$\begin{aligned} a_1 &= \{a_{11}; a_{21}; \dots; a_{m1}\}, a_2 = \{a_{12}; a_{22}; \dots; a_{m2}\}, \dots \\ &\dots, a_n = \{a_{1n}; a_{2n}; \dots; a_{mn}\}. \end{aligned}$$

Шунга ўхшаш, бу матрицанинг сатрларини ушбу n ўлчовли векторлар сифатида қараш мумкин:

$$\begin{aligned} a'_1 &= \{a_{11}; a_{12}; \dots; a_{1n}\}, a'_2 = \{a_{21}; a_{22}; \dots; a_{2n}\}, \dots, a'_m = \\ &= \{a_{m1}; a_{m2}; \dots; a_{mn}\}. \end{aligned}$$

Кўйидаги теорема ўринли бўлиб, биз уни исботсиз келтирамиз.

Теорема. А матрицанинг чизиқли эркли вектор-устунларининг максимал сони унинг чизиқли эркли вектор-сатрларининг максимал сони билан бир хил бўлиб, А матрицанинг ранги $r(A)$ га teng.

Бу теоремадан n та вектор R_n фазода базис ҳосил қилиш шартини келтириб чиқариш осон.

Теорема. R_n фазонинг n та векторидан иборат система базис ҳосил қилиши учун бу векторларнинг координаталаридан тузилган детерминант нолдан фарқли бўлиши зарур ва кифоядир.

* 3.3 бетга қаранг.

Исботи. Зарурийлиги. n та

$$a_1 = \{x_1^{(1)}; x_2^{(1)}; \dots; x_n^{(1)}\}, \dots, a_n = \{x_1^{(n)}, x_2^{(n)}, \dots, x_n^{(n)}\}$$

вектор R_n да базис ҳосил қиласин, бинобарин, улар чизиқли эркли бўлсин. Ушбу матрицани қараймиз:

$$A = \begin{pmatrix} x_1^{(1)} & x_2^{(1)} & \dots & x_n^{(1)} \\ x_1^{(2)} & x_2^{(2)} & \dots & x_n^{(2)} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_1^{(n)} & x_2^{(n)} & \dots & x_n^{(n)} \end{pmatrix}.$$

унинг ҳар бир сатрида тегишли векторнинг координаталари турибди. Бу матрица n та эркли вектор-сатрга эга бўлганлиги учун унинг ранги n га тенг. Шу сабабли A матрицанинг ягона n -тартибли минори, яъни бу матрицанинг

$$|A| = \begin{vmatrix} x_1^{(1)} & x_2^{(1)} & \dots & x_n^{(1)} \\ x_1^{(2)} & x_2^{(2)} & \dots & x_n^{(2)} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_1^{(n)} & x_2^{(n)} & \dots & x_n^{(n)} \end{vmatrix}$$

дeterminант нолдан фарқли.

Кифоялиги. $|A|$ determinант нолдан фарқли бўлсин: $|A| \neq 0$. Демак, A матрицанинг n -тартибли минори нолдан фарқли ва демак, A матрицанинг ранги n га тенг. Шу сабабли матрицанинг ранги ҳақидаги теоремага асосан $a_k = \{x_1^{(k)}; x_2^{(k)}; \dots; x_n^{(k)}\}$ ($k = 1, 2, \dots, n$) вектор-сатрлар чизиқли эрклидир, бинобарин, қаралаётган векторлар R фазонинг базисини ҳосил қиласи.

Мисол. $a_1 = \{2; 3; 1\}$; $a_2 = \{1; 0; 2\}$ ва $a_3 = \{3; 3; 1\}$ векторлар R_3 фазода базис ҳосил қилиш-қилмаслигини текшириб кўринг.

Ечилиши. Берилган векторларнинг координаталаридан тузилган

$$\begin{vmatrix} 2 & 3 & 1 \\ 1 & 0 & 2 \\ 3 & 3 & 1 \end{vmatrix} = 6$$

дeterminант нолдан фарқли бўлганлиги учун a_1, a_2 ва a_3 векторлар базис ҳосил қиласи.

5. n ўлчовли евклид вектор фазоси тушунчаси. 5-§, 1-пунктда текисликдаги ва фазодаги иккита векторнинг скаляр кўпайтмаси тушунчаси киритилиб, унинг хоссалари кўриб чиқилган эди. Бу тушунчани

$$e_1 = \{1; 0; \dots; 0\}, e_2 = \{0; 1; 0; \dots; 0\}, \dots, e_n = \{0; 0; \dots; 1\}$$

базисли n ўлчовли вектор фазо бўлган ҳолга умумлаштирамиз. Бу фазонинг ҳар бир $a = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ ва $b = \{y_1; y_2; \dots; y_n\}$ векторлари жуфтига

$$a \cdot b = x_1 y_1 + x_2 y_2 + \dots + x_n y_n \quad (116)$$

сонни мос қўямиз ва уни бу векторларнинг скаляр кўпайтмаси деб атаемиз [(76) формула билан таққослаб кўринг].

Шу тариқа аниқланган скаляр кўпайтма текисликдаги ва фазодаги векторлар учун скаляр кўпайтманинг хоссаларига ўхшаш хоссаларга эга.

$$1^{\circ}. \mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = \mathbf{b} \cdot \mathbf{a} \text{ (ўрин алмаштириш хоссаси);}$$

$$2^{\circ}. (\mathbf{a} + \mathbf{b}) \cdot \mathbf{c} = \mathbf{a} \cdot \mathbf{c} + \mathbf{b} \cdot \mathbf{c} \text{ (тақсимот хоссаси);}$$

$$3^{\circ}. \lambda \cdot (\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) = (\lambda \mathbf{a}) \cdot \mathbf{b} = \mathbf{a} \cdot (\lambda \mathbf{b}) \text{ (\lambda сонга нисбатан груп палаш хоссаси)}$$

$$4^{\circ}. \mathbf{a} \cdot \mathbf{a} > 0, \text{ бунда тенглик белгиси факат } \mathbf{a} = 0 \text{ бўлгандагина ўринлидир.}$$

п ўлчовли чизиқли вектор фазода скаляр кўпайтма аниқланган ҳолда бу фазони n ўлчовли евклид фазоси* деб аталади ва E_n билан белгиланади.

E_n да векторнинг модули тушунчаси текислик ва фазодаги шу тушунчага ўхшаш тарзда киритилади:

$$|\mathbf{a}| = \sqrt{\mathbf{a} \cdot \mathbf{a}} = \sqrt{\mathbf{a} \cdot \mathbf{a}}. \quad (117)$$

(116) муносабатга асосан

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{a} = x_1 x_1 + x_2 x_2 + \dots + x_n x_n = x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2$$

бўлганлиги учун

$$|\mathbf{a}| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}. \quad (118)$$

Скаляр кўпайтма учун қўйидаги тенглик ўринлидир:

$$|\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}| \leq |\mathbf{a}| |\mathbf{b}|. \quad (119)$$

у Коши – Буняковский тенгсизлиги** деб аталади.

Бу тенгсизликни исботлаш учун $\mathbf{a} + \lambda \mathbf{b}$ векторни қараймиз, бунда λ – бирор сон. Скаляр кўпайтманинг 4° -хоссасига асосан қўйидагига эгамиз:

$$(\mathbf{a} + \lambda \mathbf{b}) \cdot (\mathbf{a} + \lambda \mathbf{b}) \geq 0 \text{ ёки } \mathbf{a} \cdot \mathbf{a} + 2\lambda(\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}) + \lambda^2(\mathbf{b} \cdot \mathbf{b}) \geq 0.$$

Бу тенгсизликнинг чап томони λ га нисбатан квадрат учҳаддан иборатdir. Исталган λ да бу учҳад манфиймас бўлганидан, унинг дискриминанти мусбат бўлмаслиги лозим, яъни

$$(\mathbf{a} \cdot \mathbf{b})^2 - (\mathbf{a} \cdot \mathbf{a})(\mathbf{b} \cdot \mathbf{b}) \leq 0 \text{ ёки } (\mathbf{a} \cdot \mathbf{b})^2 \leq (\mathbf{a} \cdot \mathbf{a})(\mathbf{b} \cdot \mathbf{b}).$$

Шундай қилиб, $|\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}| \leq \sqrt{\mathbf{a} \cdot \mathbf{a}} \sqrt{\mathbf{b} \cdot \mathbf{b}}$, бундан (117) формулага асосан $|\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}| \leq |\mathbf{a}| |\mathbf{b}|$ ни ҳосил қиласмиш, ана шуни исботлаш талаб қилинган эди.

Изоҳ. (119) муносабатда тенглик белгиси \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторлар чизиқли боғлиқ, яъни $\mathbf{a} = k\mathbf{b}$ бўлганда ва фақат шундагина ўринли бўлиши мумкинлигини кўрсатиш мумкин.

* Евклид (эрамиздан олдинги IV аср) – қадимги грек математиги.

** О. Коши (1789 – 1857) – француз математиги; В. Я. Буняковский (1804 – 1889) – рус математиги

n ўлчовли фазода икки вектор орасидаги бурчак косинуси-ни (78) формулага қиёс қилиб (5-§, 3-пунктга қаранг), қуйида-гича киритамиз:

$$\cos \varphi = \frac{\mathbf{a} \cdot \mathbf{b}}{|\mathbf{a}| \cdot |\mathbf{b}|}.$$

Бу тенглик маънога эга, чунки унинг ўнг томони (119) муносабатга асосан абсолют қиймати бўйича бирдан катта эмас.

n ўлчовли евклид фазосининг иккита \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторининг скаляр кўпайтмаси нолга тенг, яъни $\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = 0$ бўлса, бу векторлар ортогонал (ёки перпендикуляр) деб аталади.

Бу ҳолда, равшанки, $\cos \varphi = 0$ ва демак, векторлар орасидаги бурчак $\pi/2$ га тенг. Евклид фазосининг турли базислари орасида векторлари жуфт-жуфт перпендикуляр бўлгачлари алоҳида аҳамиятга эга. Бундай базислар ортогонал базислар деб аталади. Агар бунинг устига базис векторларининг модуллари бирга тенг бўлса, бундай базис ортонормаланган базис деб аталади.

$\mathbf{e}_1, \mathbf{e}_2, \dots, \mathbf{e}_n$ векторлар ортонормаланган базис ташкил қишишини кўрсатамиз. Ҳақиқаган,

$$\mathbf{e}_i \cdot \mathbf{e}_j = \begin{cases} 0, & \text{агар } i \neq j \text{ бўлса,} \\ 1, & \text{агар } i = j \text{ бўлса} \end{cases}$$

эканлигини (116) формуладан фойдаланиб кўрсатиш осон. Масалан,

$$\mathbf{e}_1 \cdot \mathbf{e}_2 = 1 \cdot 0 + 0 \cdot 1 + 0 \cdot 0 + \dots + 0 \cdot 0 = 0,$$

$$\mathbf{e}_1 \cdot \mathbf{e}_1 = 1 \cdot 1 + 0 \cdot 0 + 0 \cdot 0 + \dots + 0 \cdot 0 = 1.$$

Уч ўлчовли фазода ортонормаланган базис i, j, k векторлардан иборатлигини биз энди биламиз.

$\mathbf{e}_1, \mathbf{e}_2, \dots, \mathbf{e}_n$ ортонормаланган базисли *n* ўлчовли евклид фазоси E_n ни қараймиз. $\mathbf{a} = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ вектор берилган бўлсин, бу ерда x_i — шу векторнинг берилган базисдаги координатлари. Уч ўлчовли фазо бўлган ҳолдаги каби *n* ўлчовли фазонинг ҳар бири a векторига M нуқтани мос қўянимиз ва бунда x_1, x_2, \dots, x_n сонлар наборини тушунамиз. Бу сонлар M нуқтанинг тўғри бурчакли декарт координаталари деб аталади ва бундай ёзилади: $M(x_1, x_2; \dots; x_n)$. Координаталари ноллардан иборат бўлган $O(0; 0; \dots; 0)$ нуқтани координаталар боши деб атаемиз. O координаталар боши билан $\mathbf{e}_1, \mathbf{e}_2, \dots, \mathbf{e}_n$ базис векторлари тўпламини *n* ўлчовли фазода тўғри бурчакли декарт координаталар системаси деб атаемиз.

$A(x_1; x_2; \dots; x_n)$ ва $B(y_1; y_2; \dots; y_n)$ нуқталарни туташтирувчи \overrightarrow{AB} вектор сифатида уч ўлчовли фазодаги каби $\overrightarrow{AB} = \{x_1 - y_1; x_2 - y_2; \dots; x_n - y_n\}$ векторни тушунамиз. Бунда A нуқтани \overrightarrow{AB} векторнинг боши, B нуқтани эса унинг охири деб атаемиз. Агар векторнинг боши $O(0; 0; \dots; 0)$ координата-

талар боши билан, охири эса $M(x_1; x_2; \dots; x_n)$ нүкта билан уст-ма-уст тушадиган бўлса, у ҳолда $\overline{OM} = \{x_1; x_2; \dots; x_n\}$ векторни M нүктанинг *радиус-вектори* деб аталади. Унинг координаталари M нүктанинг мос координаталари билан бир хил бўлади.

Иккига A ва B нүкта орасидаги масофа d деб, бу нүкталарни туташтирувчи \overline{AB} векторнинг модулини айтамиз. (118) формулага асосан қўйидагига эгамиз:

$$d = |\overline{AB}| = \sqrt{(x_1 - y_1)^2 + (x_2 - y_2)^2 + \dots + (x_n - y_n)^2}.$$

6. Чизиқли тенгламалар системаси ечимининг мавжудлиги ҳақидаги теорема. Чизиқли тенгламалар системасини Гаусс методи билан ечишда мазкур системанинг биргаликда ёки биргаликда эмаслигини аниқлаш ҳақидаги саволга фақат ҳисоблашларнинг охиридагина жавоб бериш мумкин бўлади (2-пунктга қаранг). Бироқ кўпинча (103) кўринишдаги

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = c_1, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = c_2, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n = c_m \end{array} \right\}$$

системанинг биргаликдами ёки биргаликдамаслигини аниқлаш ҳақидаги масалани ечимларнинг ўзини топмасдан ҳал этиш муҳим бўлади. Бу саволга ушбу теорема орқали жавоб берилади.

Кронекер — Капелли* теоремаси. (103) *чизиқли тенгламалар системаси биргаликда бўлиши учун система матрицаси*

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

нинг ранги унинг

$$B = \begin{pmatrix} a_{11}a_{12} \dots a_{1n}c_1 \\ a_{21}a_{22} \dots a_{2n}c_2 \\ \vdots \\ a_{m1}a_{m2} \dots a_{mn}c_m \end{pmatrix}$$

кенгайтирилган матрицасининг рангига тенг бўлиши зарур ва кифоядир.

Исботи. Зарурийлиги. (103) система биргаликда ва $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ унинг ечимларидан бирни бўлсин. $r(A) = r(B)$ эканлигини исботлаймиз. $\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n$ сонларни берилган система-

* Л. Кронекер (1823 — 1891) — немис математиги; А. Капелли (1855 — 1910) — италиялик математик.

даги номаълумларнинг ўрнига қўйиб, ушбу m та тенгликни ҳосил қиласиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}\lambda_1 + a_{12}\lambda_2 + \dots + a_{1n}\lambda_n = c_1, \\ a_{21}\lambda_1 + a_{22}\lambda_2 + \dots + a_{2n}\lambda_n = c_2, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{m1}\lambda_1 + a_{m2}\lambda_2 + \dots + a_{mn}\lambda_n = c_m. \end{array} \right\} \quad (120)$$

B матрица устида қўйидаги элементар алмаштиришларни баъжарамиз: унинг охирги устунига $-\lambda_1$ га кўпайтирилган биринчи устунини, сўнгра $-\lambda_2$ га кўпайтирилган иккинчи устунини, \dots , $-\lambda_n$ га кўпайтирилган n -устунини қўшамиз. У ҳолда B матрица (120) тенгликларга асосан ушбу B' матрицага ўтади:

$$B \rightarrow B' = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} & 0 \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} & 0 \end{pmatrix}.$$

Бироқ элементар алмаштиришлар натижасида матрицанинг ранги ўзгармайди (2-пунктга қаранг), шу сабабли $r(B) = r(B')$ матрицанинг сўнгги устуни ноллардан иборат бўлганлиги учун равшанки, $r(B') = r(A)$ ва демак, $r(A) = r(B)$.

Етарлилиги. A ва B матрицалар бир хил рангга эга бўлсин: $r(A) = r(B) = r$. (103) система биргаликда эканлигини исботлаймиз. r -тартибли нолдан фарқли Δ детерминант A матрицанинг ҳам, B матрицанинг ҳам юқори чап бурчагида жойлашган деб фараз қилиш мумкин, яъни

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1r} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2r} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{r1} & a_{r2} & \dots & a_{rr} \end{vmatrix} \neq 0.$$

Бунга номаълумлар ва тенгламаларнинг номерланишини ўзгариш йўли билан эришиш мумкин. Матрицанинг ранги унинг чизиқли эркли вектор-сатрларининг максимал сонига тенг бўлганлиги учун (4-пунктга қаранг) A ва B матрицаларнинг биринчи r та сатри чизиқли эркли, қолган сатрларининг ҳар бири эса биринчи r та сатрнинг чизиқли комбинацияси сифатида ифодаланиши мумкин. Бу (103) системанинг сўнгги $n-r$ та тенгламаси биринчи r та тенгламанинг натижалари, деган сўздир. Шунинг учун уларни тушириб қолдириш мумкин, берилган система биринчи r та тенгламадан иборат ушбу системага тенг кучлидир:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = c_1, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = c_2, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{r1}x_1 + a_{r2}x_2 + \dots + a_{rn}x_n = c_r. \end{array} \right\} \quad (120').$$

Ушбу икки ҳол бўлиши мумкин: $r = n$ ёки $r < n$.

Агар $r = n$ бўлса, (120) системанинг тенгламалари сони унинг номаъумлари сонига тенг, шу билан бирга бу системанинг дeterminанти нолга тенг эмас. Демак, бу система ягона ечимга, чунончи Крамер формулалари (II боб, 2-§, 2-пунктга қаранг) бўйича топиш мумкин бўлган ечимга эга.

Агар $r < n$ бўлса, у ҳолда тенгламалар сони номаълумлар со-
нидан кичик. $x_{r+1}, x_{r+2}, \dots, x_n$ номаълумларни ўз ичига олган
ҳадларни тенгламаларнинг ўнг томонларига ўтказиб,

системаны ҳосил қиласиз. $x_{r+1}, x_{r+2}, \dots, x_n$ озд номаълумларга $\alpha_{r+1}, \alpha_{r+2}, \dots, \alpha_n$ қийматларни бериб, r та x_1, x_2, \dots, x_r номаълумларга нисбатан r та тенглама системасига келамиз:

$$\left. \begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1r}x_r &= c_1 - a_{1,r+1}x_{r+1} - \dots - a_{1n}x_n, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2r}x_r &= c_2 - a_{2,r+1}x_{r+1} - \dots - a_{2n}x_n, \\ \vdots &\quad \vdots \\ a_{r1}x_1 + a_{r2}x_2 + \dots + a_{rr}x_r &= c_r - a_{r,r+1}x_{r+1} - \dots - a_{rn}x_n. \end{aligned} \right\}$$

Бу системанинг Δ детерминанти нолдан фарқли бўлганлиги учун у ягона ечимга эга.

$\alpha_{r+1}, \alpha_{r+2}, \dots, \alpha_n$ қиймаглар ихтиёрий бўлганлиги учун (120") система, бинобарин, унга тенг кучли бўлган (103) система ҳам чексиз кўп ечимлар тўпламига ёга.

Шундай қилиб, A ва B матрицаларнинг ранглари номаълумлар сонига тенг, яъни $r(A) = r(B) = n$ бўлса, у ҳолда (103) система ягона ечимга эга.

Агар бу матрицаларнинг ранглари ўзаро тенг бўлиб, лекин номаълумлар сонидан киичик, яъни $r(A) = r(B) < n$ бўлса, у ҳолда (103) система чексиз кўп ечимлар тўпламига эга.

7. *n* та номаълумли чизиқли бир жинсли *n* та тенглама системаси, *n* та номаълумли биринчи даражали *n* та тенглама-нинг чизиқли бир жинсли системасини қараймиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = 0, \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n = 0, \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots + a_{nn}x_n = 0. \end{array} \right\} \quad (121)$$

Бү системе биргаликда, чунки у $x_1 = 0, x_2 = 0, \dots, x_n = 0$ ноль ечимга эга.

Күйидаги теоремада (121) система ноль ечимдан фарқли ечимларга эга бўладиган шартлар келтирилган.

Теорема. (121) система нолмас ечимларга эга бўлиши учун унинг детерминанти нолга тенг бўлиши зарур ва кифоядир:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{vmatrix} = 0.$$

Исботи. Зарурийлиги. Бир жинсли тенгламалар системаси бўлган ҳолда (40) формуладаги (2-§, 2-пунктга қаранг) барча $\Delta x_1, \Delta x_2, \dots, \Delta x_n$ детерминантлар нолга тенг, чунки уларнинг ҳар бири нолга тенг бўлган озод ҳадлардан иборат устуни ўз ичига олади. Шу сабабли (40) тенгликлар мазкур ҳолда қўйидаги кўринишни олади:

$$\Delta \cdot x_1 = 0, \Delta \cdot x_2 = 0, \dots, \Delta \cdot x_n = 0. \quad (122)$$

Агар (121) система нолмас ечимга эга бўлса, у ҳолда номаълумлардан камида бири нолдан фарқли, масалан, $x_1 \neq 0$. У ҳолда (122) даги биринчи тенгламадан $\Delta = 0$ эканлиги келиб чиқади.

Кифоявийлиги. Энди $\Delta = 0$ бўлсин. У ҳолда

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix}$$

матрица $r(A) < n$ рангга эга. Бу ҳолда (105-бетга қаранг) система чексиз кўп ечимлар тўпламига эга, яъни нолмас ечими мавжуд.

8-§. ЧИЗИҚЛИ АКСЛАНТИРИШЛАР

1. Асосий тушунчалар. Q текисликда тўғри бурчакли координаталар системаси берилган бўлсин. Ёзувни соддалаштириш ва алмаштиришларни қулайлаштириш мақсадида нуқтанинг координаталарини x ва у орқали эмас, балки x_1 ва x_2 ёки y_1 ва y_2 орқали ва ҳ. к., асосий ортларни эса i ва j ўрнига e_1 ва e_2 орқали белгилаймиз.

x_1 ва x_2 ўзгарувчиларни y_1 ва y_2 ўзгарувчилар билан боғлайдиган ушбу тенгламаларни қараймиз:

$$\begin{aligned} y_1 &= a_{11}x_1 + a_{12}x_2, \\ y_2 &= a_{21}x_1 + a_{22}x_2, \end{aligned} \quad (123)$$

бу ерда $a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ — ўзгармаслар.

Q текисликнинг x_1 ва x_2 координатали ҳар бир M нуқтасига шу текисликнинг y_1 ва y_2 координаталари (123) муносабатлар билан аниқланадиган ягона N нуқтаси мос келади.

N нуқта M нуқтанинг образи деб аталади. Агар M нуқта Q текисликда бирор L чизиқни чизадиган бўлса, у ҳолда унинг образи ҳам, умуман айтганда, бирор λ чизиқни чизади. Одатда айтилишича, (123) тенгламалар ёрдамида Q текисликни ўзини-ўзига акслантириш ёки алмаштириш аниқланади (123) тенгламаларнинг ўнг томонлари x_1 ва x_2 га нисбаган биринчи дара-жага эга бўлиши муносабати билан бу акслантириш чизиқли акслантириш деб аталади. Берилган $Ox_1 x_2$ координаталар системасида чизиқли акслантириш (123) чизиқли акслантиришининг коэффициентларидан тузилган

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$$

матрица билан тўлиқ аниқланади.

Агар $X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}$, $Y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix}$ матрица-устунларини киритиладиган бўлса, у ҳолда (123) тенгламалар системасини қўйидаги матрицали шаклда ёзиш мумкин (6-§, 4-пунктга қаранг).

$$Y = AX. \quad (124)$$

A матрица чизиқли акслантиришининг матрицаси, унинг $|A| = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}$ детерминанти эса чизиқли акслантиришининг детерминанти деб аталади. Агар чизиқли акслантиришининг матрицаси айнимаган, яъни $|A| \neq 0$ бўлса, у ҳолда у айнимаган (ёки аффин) акслантириш деб аталади. Агар $|A| = 0$ бўлса, у ҳолда акслантириш айнигана акслантириш деб аталади.

Аффин акслантириш бўлган ҳолда (123) система x_1 ва x_2 га нисбатан бир қийматли ечилади. Крамер формулаларига кўра қуидагига эгамиз:

$$x_1 = \frac{\begin{vmatrix} y_1 & a_{12} \\ y_2 & a_{22} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}} = \frac{a_{22}}{|A|} y_1 - \frac{a_{12}}{|A|} y_2,$$

$$x_2 = \frac{\begin{vmatrix} a_{11} & y_1 \\ a_{21} & y_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}} = -\frac{a_{21}}{|A|} y_1 + \frac{a_{11}}{|A|} y_2.$$

Шундай қилиб,

$$\left. \begin{aligned} x_1 &= \frac{a_{22}}{|A|} y_1 - \frac{a_{12}}{|A|} y_2, \\ x_2 &= -\frac{a_{21}}{|A|} y_1 + \frac{a_{11}}{|A|} y_2. \end{aligned} \right\} \quad (125)$$

(125) тенгламалардан кўринадики, аксинча, ҳар бир $N(y_1; y_2)$ нуқтага ягона $M(x_1; x_2)$ нуқта, чунончи образи N нуқта бўлган M нуқта мос келади. Шундай қилиб, аффин акслантириш Q тескликинг ўз-ўзига бир қийматли акслантирилишини аниқлайди. (125) тенгликлардан тескари акслантириш ҳам аффин акслантириш, унинг матрицаси эса A матрицага тескари матрица эканлиги келиб чиқади. (6-§, 3-пунктга қаранг):

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} a_{22}/|A| - a_{12}/|A| \\ -a_{21}/|A| & a_{11}/|A| \end{pmatrix}.$$

(125) формулаларга (124) матрицали тенгламанинг иккала томонини A^{-1} матрицага кўпайтириш йўли билан ҳам келиш мумкин:

$$A^{-1}Y = A^{-1}AX.$$

$A^{-1}A = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} = E$ ва $EX = X$ бўлганлиги учун $A^{-1}Y = X$. Шундай қилиб,

$$X = A^{-1}Y. \quad (126)$$

Равшанки, ушбу

$$\left. \begin{array}{l} y_1 = x_1 \\ y_2 = x_2 \end{array} \right\} \quad (127)$$

айнан акслантиришга $E = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$ бирлик матрица мос келади.

I- мисол. Ушбу

$$\left. \begin{array}{l} y_1 = 2x_1 + 3x_2 \\ y_2 = 3x_1 + 5x_2 \end{array} \right\} \quad (*)$$

чизиқли акслантириш аффин акслантиришdir, чунки унинг $A = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 3 & 5 \end{pmatrix}$ матрицаси нолдан фарқли детерминантга эга: $|A| = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 3 & 5 \end{vmatrix} = 1$. Тескари акслантириши (*) системани x_1 ва x_2 га нисбатан ечиб топамиш:

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = 5y_1 - 3y_2 \\ x_2 = -3y_1 + 2y_2 \end{array} \right\} \quad (**)$$

Бу акслантириш $A^{-1} = \begin{pmatrix} 5 & -3 \\ -3 & 2 \end{pmatrix}$ матрицага эга. (*)

$M(1; 2)$ нуқтанинг образи $y_1 = 2 \cdot 1 + 3 \cdot 2 = 8$, $y_2 = 3 \cdot 1 + 5 \cdot 2 = 13$ координатали N нуқтадир. $L: x_1 + 2x_2 - 2 = 0$ тўғри чизиқнинг* образи λ тўғри чизиқ бўлиб, унинг тенгламасини $x_1 + 2x_2 - 2 = 0$ тенгламага x_1 ва x_2 нинг

* x_1 ва x_2 координаталарга нисбатан биринчи даражали тенглама x_1x_2 тесклика ётувчи тўғри чизиқ тенгламасидир (III боб, 1-§ га қаранг).

y_1 ва y_2 орқали ифодаларини (**) формулалар бўйича қўйиш билан ҳосил қиласиз:

$$(5y_1 - 3y_2) + 2(-3y_1 + 2y_2) - 2 = 0 \text{ ёки } -y_1 + y_2 - 2 = 0.$$

Умумий ҳолда аффин акслантиришда тўғри чизиқнинг образи тўғри чизиқ бўлишини исботлаш мумкин.

2- мисол. Ушбу

$$\begin{cases} y_1 = 2x_1 + 3x_2, \\ y_2 = 4x_1 + 6x_2 \end{cases} \quad (*)$$

чизиқли акслантириш айнигар акслантиришdir,

чунки унинг $A = \begin{pmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 6 \end{pmatrix}$ матрицаси нолга тенг бўлган $A = \begin{vmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 6 \end{vmatrix}$ детерминантга эга. Бу акслантириш тескари акслантиришга эга эмас ва у текислик нинг ўзини-ўзига бир қийматли аксланишини аниқтамайди. Ҳақиқатан ҳам, (*) муносабатлардан кўриш осонки, $2x_1 + 3x_2 = 0$ тўғри чизиқнинг исталган M нуқтасининг образи координаталар бошидир, чунки $y_1 = 2x_1 + 3x_2 = 0$ ва $y_2 = 4x_1 + 6x_2 = 2(2x_1 + 3x_2) = 2 \cdot 0 = 0$.

3- мисол. $A = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$ матрицали

$$\begin{cases} y_1 = x_1, \\ y_2 = -x_2 \end{cases} \quad (*)$$

чизиқли акслантириш айнимаган акслантиришdir; бунда ҳар бир $M(x_1; x_2)$ нуқтанинг образи Ox_1 ўққа нисбатан симметрик бўлган N нуқтадир (кўэгули акслантириш) Масалан, $M(1; 2)$ нуқтанинг образи $N(1; -2)$ нуқтадир.

\overline{OM} вектор — $M(x_1; x_2)$ нуқтанинг радиус-вектори бўлсин: $\overline{OM} = x_1\mathbf{e}_1 + x_2\mathbf{e}_2$. (123) акслантириш бу векторга M нуқтанинг образи бўлган N нуқтанинг радиус-вектори \overline{ON} ни мос қўяди: $\overline{ON} = y_1\mathbf{e}_1 + y_2\mathbf{e}_2$; бу векторларнинг x_1, x_2 ва y_1, y_2 координаталари бир-бира билан (123) формулалар орқали боғланган.

Пировардида шуни айтиб ўтамизки, $Ox_1x_2x_3$ фазо бўлган ҳолда чизиқли акслантириш

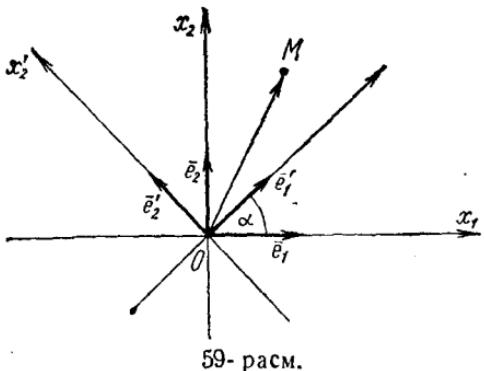
$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}$$

матрицали

$$\begin{cases} y_1 = a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3, \\ y_2 = a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3, \\ y_3 = a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 \end{cases} \quad (128)$$

тенгламалар системаси билан аниқланади. Агар бу A матрицанинг детерминанти нолга тенг бўлмаса, у ҳолда акслантириш айнимаган ёки аффин акслантириш деб аталади.

$X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$ ва $Y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix}$ матрица-устунларни киритиб, айнимаган ёки аффин акслантириш деб аталади.

59- расм.

ган акслантириш учун (124) ва (126) тенгламаларга ўхшаш қўйидаги иккита матрицавий тенгламани ҳосил қиласиз:

$$Y = AX, \quad X = A^{-1}Y.$$

Фазони аффин акслантиришда текисликнинг образи текислик, тўғри чизиқнинг образи эса тўғри чизиқ бўлишини кўрсатиш мумкин.

2. Координаталарни алмаштириш. Q текисликда

ортлари e_1 ва e_2 бўлган Ox_1x_2 тўғри бурчакли координаталар системасини қараймиз. Ox_1x_2 координаталар системаси билан бир қаторда (биз уни эски система деб атаемиз) ортлари e'_1 ва e'_2 бўлган янги $Ox'_1x'_2$ координаталар системасини қараймиз. Эски ва янги системаларнинг координаталар боши устма-уст тушади (59-расм).

Q текисликда ихтиёрий M нуқтани оламиз. Айтайлик, x_1, x_2 — унинг эски си темадаги координаталари, x'_1, x'_2 эса янги системадаги координаталари бўлсин. Эски ва янги координаталар орасидаги боғланишни топамиз. Бунинг учун M нуқтанинг \overline{OM} радиус-векторини e_1, e_2 ва e'_1, e'_2 ортогонал базислар бўйича ташкил этувчиларга ажратамиз:

$$\overline{OM} = x_1 e_1 + x_2 e_2, \quad \overline{OM} = x'_1 e'_1 + x'_2 e'_2.$$

Шундай қилиб,

$$x_1 e_1 + x_2 e_2 = x'_1 e'_1 + x'_2 e'_2. \quad (129)$$

(129) тенгликнинг иккала томонини e_1 га скаляр кўпайтирамиз. $e_1 \cdot e_1 = 1$ ва $e_1 \cdot e_2 = 0$ эканлигини ҳисобга олиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$x_1 = x'_1 (e_1 \cdot e'_1) + x'_2 (e_1 \cdot e'_2). \quad (130)$$

(129) тенгликнинг иккала томонини e_2 га скаляр кўпайтириб юқоридагига ўхшаш қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$x_2 = x'_1 (e_2 \cdot e'_1) + x'_2 (e_2 \cdot e'_2). \quad (131)$$

Қўйидагича белгилашлар киритамаз:

$$\left. \begin{aligned} a_{11} &= e_1 \cdot e'_1 = |e_1| \cdot |e'_1| \cos(\widehat{e_1, e'_1}) = \cos(\widehat{e_1, e'_1}), \\ a_{12} &= e_1 \cdot e'_2 = \cos(\widehat{e_1, e'_2}), \\ a_{21} &= e_2 \cdot e'_1 = \cos(\widehat{e_2, e'_1}), \quad a_{22} = e_2 \cdot e'_2 = \cos(\widehat{e_2, e'_2}). \end{aligned} \right\} \quad (132)$$

Бу ҳолда (130) ва (131) тенгламалар қўйидаги кўринишда ёзилади:

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = \alpha_{11} x'_1 + \alpha_{12} x'_2, \\ x_2 = \alpha_{21} x'_1 + \alpha_{22} x'_2. \end{array} \right\} \quad (133)$$

(133) формулалар *текисликда координаталарни алмаштириш формулалари*,

$$L = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} \end{pmatrix} \quad (134)$$

матрица эса *алмаштириш матрицаси* деб аталади.

$X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}$ ва $X' = \begin{pmatrix} x'_1 \\ x'_2 \end{pmatrix}$ матрица-устунларни қараймиз. У ҳолда (133) координаталарни алмаштириш формулалари матрицавий шаклда қўйидагича ёзилади:

$$X = LX'.$$

L матрицанинг баъзи хоссаларини аниқлаймиз. Энг аввало e_1 ва e_2 векторларнинг e'_1, e'_2 янги базис бўйича ёйилмасини топамиз: пр $e'_1 \cdot e_1 = \cos(e_1, e'_1) = \alpha_{11}$, пр $e_1 = \alpha_{12}$, пр $e_2 = \alpha_{21}$, пр $e_2 = \alpha_{22}$

бўлганлиги учун

$$\left. \begin{array}{l} e_1 = \alpha_{11} e'_1 + \alpha_{12} e'_2, \\ e_2 = \alpha_{21} e'_1 + \alpha_{22} e'_2. \end{array} \right\} \quad (135)$$

(135) формулалар e_1, e_2 векторларнинг e'_1, e'_2 базис бўйича ёйилмасини беради. e'_1 ва e'_2 ортларнинг e_1, e_2 базис бўйича ёйилмасини шунга ўхшаш ҳосил қиласми:

$$\left. \begin{array}{l} e'_1 = \alpha_{11} e_1 + \alpha_{21} e_2, \\ e'_2 = \alpha_{12} e_1 + \alpha_{22} e_2. \end{array} \right\} \quad (136)$$

$e_1 \cdot e_1 = 1, e'_1 \cdot e_2 = 0, e_2 \cdot e_2 = 1$ бўлганлиги учун (132) ва (135) формулаларни ҳисобга олиб, қўйидагиларни ҳосил қиласми:

$$\left. \begin{array}{l} e_1 \cdot e_1 = \alpha_{11}^2 + \alpha_{12}^2 = 1, \\ e_2 \cdot e_2 = \alpha_{21}^2 + \alpha_{22}^2 = 1. \end{array} \right. \quad (137)$$

$e'_1 \cdot e'_1 = 1, e'_1 \cdot e'_2 = 0, e'_2 \cdot e'_2 = 1$ бўлганлиги учун (136) формулалардан юқоридагига ўхшаш қўйидагини ҳосил қиласми:

$$\alpha_{11}^2 + \alpha_{21}^2 = 1, \alpha_{11}\alpha_{12} + \alpha_{21}\alpha_{22} = 0, \alpha_{12}^2 + \alpha_{22}^2 = 1. \quad (138)$$

Бошқача айтганда, L матрица қўйидаги хоссаларга эга: сатри (устуни) элементлари квадратларининг йиғиндиси бирга тенг; сатри (устуни) элементларининг бошқа сатр (устуннинг) мос элементларига кўпайтмалари йиғиндиси нолга тенг. Бу хоссаларга эга бўлган матрица *ортогонал матрица* деб аталади.

L матрицадан сатрларни устунларга алмаштириш йўли билан ҳосил қилинадиган транспонирланган $L^* = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{21} \\ \alpha_{12} & \alpha_{22} \end{pmatrix}$ матрицани қараймиз. Матрицалар кўпайтмаси $L^* L$ ни тузамиз. (137) ва (138) тенгликларни ҳисобга олиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$L^* L = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{21} \\ \alpha_{12} & \alpha_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha_{11}^2 + \alpha_{21}^2 & \alpha_{11}\alpha_{12} + \alpha_{21}\alpha_{22} \\ \alpha_{12}\alpha_{11} + \alpha_{22}\alpha_{21} & \alpha_{12}^2 + \alpha_{22}^2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} = E. \quad (139)$$

Шундай қилиб, L^* матрица L матрицага нисбатан тескари матрицадир, яъни $L^* = L^{-1}$.

Изоҳ. Агар янги координаталар системаси эски системадан ўқларни α бурчакка буриш билан ҳосил қилинган бўлса, у ҳолда (133) формулалар 1 боб, 3-§, 5-пунктда кўрилган координата ўқларини буриш формулаларига ўхшашлигини кўриш осон.

Ҳақиқатан ҳам, бу ҳолда (59-расмга қаранг):

$$\alpha_{11} = \cos(\widehat{\mathbf{e}_1, \mathbf{e}'_1}) = \cos\alpha, \quad \alpha_{12} = \cos(\widehat{\mathbf{e}_1, \mathbf{e}'_2}) = \cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = -\sin\alpha,$$

$$\alpha_{21} = \cos(\widehat{\mathbf{e}_2, \mathbf{e}'_1}) = \cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\alpha, \quad \alpha_{22} = \cos(\widehat{\mathbf{e}'_2, \mathbf{e}'_2}) = \cos\alpha$$

ва демак, (133) формуулалар қўйидаги кўринишни олади:

$$\begin{aligned} x_1 &= x'_1 \cos\alpha - x'_2 \sin\alpha, \\ x_2 &= x'_1 \sin\alpha + x'_2 \cos\alpha. \end{aligned} \quad \left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\}$$

$Ox_1 x_2$ эски координаталар системасида Q текисликнинг ўзини-ўзига акслантириш матрицаси $A = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} \end{pmatrix}$ бўлган

$$\begin{aligned} y_1 &= \alpha_{11}x_1 + \alpha_{12}x_2, \\ y_2 &= \alpha_{21}x_1 + \alpha_{22}x_2 \end{aligned} \quad \left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\}$$

(123) чизиқли акслантириш берилган бўлсин. Биз биламизки, бу акслантиришни $Y = AX$ матрицавий шаклда ёзиш мумкин, бунда $X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}$, $Y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix}$. Бу ерда x_1 , x_2 лар M нуқтанинг координаталари, y_1 , y_2 лар эса унинг образи N нуқтанинг эски координаталар системасидаги координаталари. Айтайлик, янги координаталар системасида M нуқтанинг координаталари x'_1 ва x'_2 , унинг образи N нуқтанинг координаталари y'_1 , y'_2 бўлсин. У ҳолда (133) формуулаларга кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} x_1 &= \alpha_{11}x'_1 + \alpha_{12}x'_2, \\ x_2 &= \alpha_{21}x'_1 + \alpha_{22}x'_2, \end{aligned} \quad \left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\}$$

шунга ўхшаш

$$\left. \begin{array}{l} y_1 = \alpha_{11}y'_1 + \alpha_{12}y'_2, \\ y_2 = \alpha_{21}y'_1 + \alpha_{22}y'_2. \end{array} \right\}$$

Агар $X' = \begin{pmatrix} x'_1 \\ x'_2 \end{pmatrix}$ ва $Y' = \begin{pmatrix} y'_1 \\ y'_2 \end{pmatrix}$ матрица-устунларни ва алмаштириш матрицаси $L = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} \end{pmatrix}$ ни киритиладиган бўлса, у ҳолда бизга маълумки, алмашгириш формулаларини ушбу матрицавий шаклда ёзиш мумкин:

$$X = LX', \quad Y = LY'. \quad (140)$$

Энди M нуқта ва унинг N образининг янги $Ox'_1 x'_2$ координаталар системасидаги координаталари орасидаги боғланишни топамиз. Бунинг учун (124) тенгламага X ва Y нинг (140) формулалар бўйича ифодаларини қўямиз:

$$LY' = ALX'. \quad (141)$$

Бу матрицавий тенгликтининг иккала томонини L матрицага тескари L^{-1} матрицага кўпайтирамиз. $L^{-1}L = E$, $EY' = Y'$ эканлигини ҳи обга олиб қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$Y' = L^{-1}ALX'. \quad (142)$$

Шундай қилиб, янги $Ox'_1 x'_2$ координаталар системасида M нуқтанинг x'_1 ва x'_2 координаталари ва унинг образи N нуқтанинг y'_1 ва y'_2 координаталари (142) формула орқали боғланган, у эса янги координаталар системасида Q текисликни ўзини-ўзига акслантириш $A' = L^{-1}AL$ матрицага эга эканлигини кўрсагади.

Шундай қилиб, янги координаталар системасида чизиқли акслантириш ушбу кўринишга эга:

$$\left. \begin{array}{l} y'_1 = \alpha'_{11}x'_1 + \alpha'_{12}x'_2, \\ y'_2 = \alpha'_{21}x'_1 + \alpha'_{22}x'_2. \end{array} \right\}$$

Бу алмаштиришнинг $A' = \begin{pmatrix} \alpha'_{11} & \alpha'_{12} \\ \alpha'_{21} & \alpha'_{22} \end{pmatrix}$ матрицаси эски A матрица

билин $A' = L^{-1}AL$ муносабат орқали боғланган.

Юқорида текислик бўлган ҳол учун айтилган барча муроҳазалар фазо бўлган ҳолга ҳам осон ўтказилади.

$Ox_1 x_2 x_3$ ва $Ox'_1 x'_2 x'_3$ — фазода O умумий бошга ва мос равища e_1, e_2, e_3 ва e'_1, e'_2, e'_3 ортларга эга бўлган иккита тўғри бурчакли координаталар системаси бўлсин.

Қўйидагича белгилаймиз:

$$\alpha_{ij} = e_i \cdot e'_j = \cos(\widehat{e_i, e'_j}) \quad (i = 1, 2, 3; j = 1, 2, 3)$$

Масалан: $\alpha_{11} = \mathbf{e}_1 \cdot \mathbf{e}'_1 = \cos(\widehat{\mathbf{e}_1}, \widehat{\mathbf{e}'_1})$, $\alpha_{23} = \mathbf{e}_2 \cdot \mathbf{e}'_3 = \cos(\widehat{\mathbf{e}_2}, \widehat{\mathbf{e}'_3})$.

У ҳолда, юқоридагига ўхшаш, алмаштириш матрицаси

$$L = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} & \alpha_{13} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} & \alpha_{23} \\ \alpha_{31} & \alpha_{32} & \alpha_{33} \end{pmatrix}$$

бўлган ушбу

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = \alpha_{11} x'_1 + \alpha_{12} x'_2 + \alpha_{13} x'_3, \\ x_2 = \alpha_{21} x'_1 + \alpha_{22} x'_2 + \alpha_{23} x'_3, \\ x_3 = \alpha_{31} x'_1 + \alpha_{32} x'_2 + \alpha_{33} x'_3. \end{array} \right\} \quad (143)$$

координаталарни алмаштириш формулаларини ҳосил қиласиз.
L матрица ортогонал ва

$$L^* = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{21} & \alpha_{31} \\ \alpha_{12} & \alpha_{22} & \alpha_{32} \\ \alpha_{13} & \alpha_{23} & \alpha_{33} \end{pmatrix} = L^{-1}$$

эканлигини кўрсатиш мумкин.

Агар $Ox_1x_2x_3$ эски координаталар системасида алмаштириш матрицаси

$$A = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} & \alpha_{13} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} & \alpha_{23} \\ \alpha_{31} & \alpha_{32} & \alpha_{33} \end{pmatrix} \text{ бўлган}$$

$$\left. \begin{array}{l} y_1 = \alpha_{11} x_1 + \alpha_{12} x_2 + \alpha_{13} x_3, \\ y_2 = \alpha_{21} x_1 + \alpha_{22} x_2 + \alpha_{23} x_3, \\ y_3 = \alpha_{31} x_1 + \alpha_{32} x_2 + \alpha_{33} x_3 \end{array} \right\}$$

чизиқли акслантириш берилгац бўлса, у ҳолда янги координаталар системасида чизиқли акслантириш матрицаси $A' = L^{-1}AL$ формула билан ациқланади.

З. Квадратик формани каноник кўринишга келтириш. Икки x_1 ва x_2 ўзгарувчининг квадратик формаси деб, x_1 ва x_2 ўзгарувчиларга нисбатан иккинчи даражали бир жинсли кўпҳадга айтилади:

$$F(x_1, x_2) = \alpha_{11} x_1^2 + 2\alpha_{12} x_1 x_2 + \alpha_{22} x_2^2. \quad (144)$$

Квадратик формани матрицавий шаклда қандай қилиб ёзиш мумкинлигини кўрсатамиз. Энг аввало, $\alpha_{11} = \alpha_{12}$ деб олиб, квадратик формани

$$F(x_1, x_2) = (\alpha_{11} x_1 + \alpha_{12} x_2) x_1 + (\alpha_{21} x_1 + \alpha_{22} x_2) x_2$$

кўринишда ёзив оламиз.

$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ матрица квадратик форманинг матрицаси деб аталади.

$X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}$ марица-устун ва $X^* = (x_1 x_2)$ матрица-сатрни кири-тиб, (144) квадратик формани қуйидагида ёзиш мүмкінлігінше ишонч ҳосил қилиш осон:

$$F(x_1, x_2) = X^* A X. \quad (145)$$

Хақиқатан ҳам, матрицаларни күпайтириш қоидасига күра кетма-кет қуйидагиларни ҳосил қиласыз:

$$\begin{aligned} AX &= \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 \end{pmatrix}, \\ X^* A X &= (x_1 x_2) \begin{pmatrix} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 \end{pmatrix} = \\ &= x_1(a_{11}x_1 + a_{12}x_2) + x_2(a_{21}x_1 + a_{22}x_2) = F(x_1 x_2). \end{aligned}$$

x_1 ва x_2 ўзгарувчиларни $Ox_1 x_2$ түфри бурчакли координаталар системасидеги нүкталарнинг координаталари сифатида талқин қиласыз. Янги $Ox'_1 x'_2$ түфри бурчакли координаталар система-сини қараймыз. Айтайлык, нүкталарнинг эсси ва янги системалардаги координаталари ўзаро (133) алмаштириш формулалари

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = a_{11}x'_1 + a_{12}x'_2, \\ x_2 = a_{21}x'_1 + a_{22}x'_2 \end{array} \right\}$$

орқали боғланган бўлиб, унинг ортогонал алмаштириш матрица-си $L = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ бўлсин. (133) алмаштириш формулаларини қуйидаги матрицавий шаклда ёзиш мумкин (2-пунктга қаранг):

$$X = L X'. \quad (146)$$

Бу ерда $X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \end{pmatrix}$, $X' = \begin{pmatrix} x'_1 \\ x'_2 \end{pmatrix}$.

Агар (144) квадратик формада x_1 ва x_2 нинг ўрнига уларнинг (133) даги x'_1 ва x'_2 орқали ифодаларини қўйсак, x'_1 ва x'_2 ўзгарувчиларга нисбатан $F(x'_1, x'_2)$ квадратик формани ҳосил қиласыз.

Ўз олдимизга бундай вазифа қўямиз: янги $Ox'_1 x'_2$ координаталар системаси шундай танлансанки, $F(x'_1, x'_2)$ квадратик формада координаталар кўпайгасини ўз ичига олган ҳад бўлмасин, бошқача айтганда, у каноник кўриниш деб аталадиган

$$F(x'_1, x'_2) = \lambda_1 x'^2_1 + \lambda_2 x'^2_2 \quad (147)$$

кўринишни олсин.

Езувни қисқартириш мақсадида алмаштиришларни матрицавий шаклда бажарамиз. Энг аввало $X^{1*} = (x'_1 \ x'_2)$ матрица-сатрни қараймиз. Ушбу тенгликкінг бажарилишига ишонч ҳосил қилиш осон:

$$X^* = X'^* L^{-1}. \quad (148)$$

Хақиқатан ҳам, $L^{-1} = L^* = \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{21} \\ \alpha_{12} & \alpha_{22} \end{pmatrix}$ бўлганлиги учун (2-пунктга қаранг)

$$X'^* L^{-1} = (x'_1 \ x'_2) \begin{pmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{21} \\ \alpha_{12} & \alpha_{22} \end{pmatrix} = (\alpha_{11}x'_1 + \alpha_{12}x'_2, \alpha_{21}x'_1 + \alpha_{22}x'_2).$$

Бироқ (133) тенгликларга асосан $\alpha_{11}x'_1 + \alpha_{12}x'_2 = x_1$ ва $\alpha_{21}x'_1 + \alpha_{22}x'_2 = x_2$ бўлгани учун $X'^* L^{-1} = (x_1, x_2) = X^*$.

(145)-тентгликкінг ўнг томонига (148) ва (146) тенгликлардан X^* ва X нинг ифодаларини қўямиз:

$$F(x_1, x_2) = X^* A X = (X'^* L^{-1}) A (L X') = X'^* (L^{-1} A L) X' = F(x'_1, x'_2)$$

Демак, янги координаталар системасида $F(x'_1, x'_2) = X'^* (L^{-1} \times A L) X'$ квадратик форманинг матрицаси

$$A' = L^{-1} A L$$

кўринишга эга. Энди янги $Ox'_1 x'_2$ координаталар системасини шундай танлаймизки, A матрица қўйидаги кўринишни олсин:

$$A' = \begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix}.$$

Бу ҳолда матрица *диагонал кўринишга* келтирилган деб атала-ди. Бунда $F(x'_1, x'_2)$ квадратик форма (147) кўринишда ёзилади.

Шундай қилиб, янги координаталар системасини шундай танлаш керакки, L алмаштириш матрицаси

$$\begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix} = L^{-1} A L$$

муносабатни қаноатлантирун. Бу тенгликкінг иккала томонини чапдан L матрицага кўпайтирамиз:

$$L \begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix} = L L^{-1} A L = E A L = A L.$$

Бинобарин, L алмаштириш матрицаси

$$L \begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix} = A L$$

шартни қаноаглантиради. Сүнгра

$$L \begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}\lambda_1 & a_{12}\lambda_2 \\ a_{21}\lambda_1 & a_{22}\lambda_2 \end{pmatrix}$$

ва

$$AL = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}a_{11} + a_{12}a_{21} & a_{11}a_{12} + a_{12}a_{22} \\ a_{21}a_{11} + a_{22}a_{21} & a_{21}a_{12} + a_{22}a_{22} \end{pmatrix}$$

бўлганлиги учун

$$\begin{pmatrix} a_{11}\lambda_1 & a_{12}\lambda_2 \\ a_{21}\lambda_1 & a_{22}\lambda_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11}a_{11} + a_{12}a_{21} & a_{11}a_{12} + a_{12}a_{22} \\ a_{21}a_{11} + a_{22}a_{21} & a_{21}a_{12} + a_{22}a_{22} \end{pmatrix}.$$

Бу ердан матрицаларнинг тенглиги таърифига кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}\lambda_1 = a_{11}a_{11} + a_{12}a_{21}, \\ a_{21}\lambda_1 + a_{21}a_{11} + a_{22}a_{21} \end{array} \right\} \text{ ва } \left. \begin{array}{l} a_{12}\lambda_2 = a_{11}a_{12} + a_{12}a_{22}, \\ a_{22}\lambda_2 = a_{21}a_{12} + a_{22}a_{22} \end{array} \right\}$$

ёки

$$\left. \begin{array}{l} a_{11}(a_{11} - \lambda_1) + a_{21}a_{12} = 0, \\ a_{11}a_{21} + a_{21}(a_{22} - \lambda_1) = 0 \end{array} \right\} \quad (149)$$

ва

$$\left. \begin{array}{l} a_{12}(a_{11} - \lambda_2) + a_{22}a_{12} = 0, \\ a_{12}a_{21} + a_{22}(a_{22} - \lambda_2) = 0. \end{array} \right\} \quad (150)$$

Шундай қилиб, алмаштиришнинг номаълум $a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ коэффициентлари (149) ва (150) тенгламалар системаларидан топилади. Бу системаларнинг ҳар бири бир жинсли системадир. Улар нолдан фарқли ечимларга эга бўлиши учун бу системаларнинг ҳар бирининг детерминанти нолга тенг бўлиши зарур ва кифоядир (7 • §, 7 - пунктга қаранг):

$$\begin{vmatrix} a_{11} - \lambda_1 & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda_1 \end{vmatrix} = 0, \quad \begin{vmatrix} a_{11} - \lambda_2 & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda_2 \end{vmatrix} = 0.$$

Шундай қилиб, λ_1 ва λ_2 сонлар ушбу квадраг тенгламанинг илдизларидир:

$$\begin{vmatrix} a_{11} - \lambda & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda \end{vmatrix} = 0 \quad (151)$$

ёки

$$\lambda^2 - (a_{11} + a_{22})\lambda + (a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21}) = 0. \quad (151')$$

Бу квадрат тенгламанинг D дискриминанти доимо манфий эмас. Ҳақиқатан,

$$\begin{aligned} D &= (a_{11} + a_{22})^2 - 4(a_{11}a_{22} - a_{12}a_{21}) = \\ &= a_{11}^2 + a_{22}^2 - 2a_{11}a_{22} + 4a_{12}a_{21} = (a_{11} - a_{22})^2 + 4a_{12}^2, \end{aligned}$$

чунки $a_{12} = a_{21}$. Демак, (151) тенглама доимо ҳақиқий илдизларга эга. У A матрицанинг *характеристик тенгламаси* деб аталади. Бу тенгламанинг λ_1 ва λ_2 илдизлари A матрицанинг *хос сонлари* деб аталади. λ_1 ва λ_2 нинг (151) тенгламадан топилган қийматларини (149), (150) системаларга қўйиб ва уларни ечиб, координаталарни алмаштириш коэффициентлари a_{11} , a_{12} , a_{21} , a_{22} ни топамиз.

Мисол. $F(x_1, x_2) = 5x_1^2 + 4x_1x_2 + 2x_2^2$ квадратик форма каноник кўринишга келтирилсия.

Е ч и л и ш и Бу ерда $a_{11} = 5$, $a_{12} = a_{21} = 2$, $a_{22} = 2$. Квадратик форманинг матрикаси:

$$A = \begin{pmatrix} 5 & 2 \\ 2 & 2 \end{pmatrix}.$$

(151) характеристик тенгламани тузамиз:

$$\begin{vmatrix} 5 - \lambda & 2 \\ 2 & 2 - \lambda \end{vmatrix} = 0 \quad \text{ёки } \lambda^2 - 7\lambda + 6 = 0,$$

бундан $\lambda_1 = 1$, $\lambda_2 = 6$. Шундай қилиб, берилган квадратик форма $F(x'_1, x'_2) = x'_1^2 + 6x'_2^2$ каноник кўринишга келтирилади.

1-изоҳ. Учга x_1 , x_2 , x_3 ўзгарувчининг квадратик формаси ишбу кўринишга эга:

$$F(x_1, x_2, x_3) = a_{11}x_1^2 + a_{22}x_2^2 + a_{33}x_3^2 + 2a_{12}x_1x_2 + 2a_{13}x_1x_3 + 2a_{23}x_2x_3.$$

Бу квадратик форманинг матрикаси деб учинчи тартибли.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}$$

матрицага айтилади, бу ерда $a_{12} = a_{21}$, $a_{13} = a_{31}$, $a_{23} = a_{32}$. A матрица бу ҳолда *симметрик матрица* деб аталади.

Уч ўзгарувчининг квадратик формасини

$$F(x'_1, x'_2, x'_3) = \lambda_1 x'_1^2 + \lambda_2 x'_2^2 + \lambda_3 x'_3^2 \quad (153)$$

кўринишга келтириш мумкин, бу ерда λ_1 , λ_2 ва λ_3 сонлар доимо мусбат ва

$$\begin{vmatrix} a_{11} - \lambda a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} - \lambda \end{vmatrix} = 0$$

характеристик тенгламани қаноатлантиради.

2-изоҳ. Квадратик форманинг $A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ матрикасига Ox_1 , x_2 координаталар системасида

$$\left. \begin{array}{l} y_1 = a_{11}x_1 + a_{12}x_2, \\ y_2 = a_{21}x_1 + a_{22}x_2 \end{array} \right\}$$

чизиқли акслантириш мос келади. Алмаштириш матрицаси $L = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ бўлган янги $Ox'_1 x'_2$ координаталар системасига ўтишда чизиқли акслантириш

$$\left. \begin{array}{l} y'_1 = a'_{11} x'_1 + a'_{12} x'_2, \\ y'_2 = a'_{21} x'_1 + a'_{22} x'_2 \end{array} \right\}$$

кўринишни олади. Янги акслантиришнинг $A' = \begin{pmatrix} a'_{11} & a'_{12} \\ a'_{21} & a'_{22} \end{pmatrix}$ матрицаси A матрица билан $A' = L^{-1} A L$ муносабат орқали боғланган (2- пунктга қаранг).

Агар янги координаталар системаси сифатида квадратик форма $F(x'_1, x'_2) = \lambda_1 x'^2_1 + \lambda_2 x'^2_2$ кўринишда бўладиган системани танланса, у ҳолда бу координаталар системасида, юқорида кўрсатилганидек, A' матрица $\begin{pmatrix} \lambda_1 & 0 \\ 0 & \lambda_2 \end{pmatrix}$ кўринишда бўлади ва $Ox'_1 x'_2$ координаталар системасида (123) чизиқли алмаштириш формуулари қўйидаги ча ёзилади:

$$\left. \begin{array}{l} y'_1 = \lambda_1 \cdot x'_1 + 0 \cdot x'_2, \\ y'_2 = 0 \cdot x'_1 + \lambda_2 \cdot x'_2 \end{array} \right\}$$

ёки

$$\left. \begin{array}{l} y'_1 = \lambda_1 x'_1, \\ y'_2 = \lambda_2 x'_2 \end{array} \right\} \quad (154)$$

Янги $Ox'_1 x'_2$ координаталар системасида $M_1(1; 0)$ ва $M_2(0; 1)$ нуқталарни қараймиз. Равшанки, $\overline{OM}_1 = \mathbf{e}_1$ ва $\overline{OM}_2 = \mathbf{e}_2$. (154) формулаларга асосан M_1 ва M_2 нуқталарнинг образлари мос равишида $Q_1(\lambda_1; 0)$ ва $Q_2(0; \lambda_2)$ нуқталар бўлади. $\overline{OQ}_1 = \lambda_1 \mathbf{e}_1$ вектор $\overline{OM}_1 = \mathbf{e}_1$ векторнинг образи, $\overline{OQ}_2 = \lambda_2 \mathbf{e}_2$ вектор эса $\overline{OM}_2 = \mathbf{e}_2$ векторнинг образидир.

Шундай қилиб, (154) чизиқли акслантиришда \mathbf{e}_1 ва \mathbf{e}_2 векторлар мос равишида коллинеар $\lambda_1 \mathbf{e}_1$ ва $\lambda_2 \mathbf{e}_2$ векторларга аксланади.

Агар бирор чизиқли акслантиришда нолга тенг бўлмаган шундай r вектор мавжуд бўлсаки, унинг образи унга коллинеар λr вектор бўлса, у ҳолда бу вектор шу чизиқли акслантиришнинг хос вектори, λ сон эса акслантиришнинг хос қиймати деб аталади. Шундай қилиб, \mathbf{e}_1 ва \mathbf{e}_2 векторлар (154) чизиқли акслантиришнинг хос векторларидир.

Ш Б О Б

ТЕКИСЛИКДАГИ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ

I-§ ТҮФІ И ЧИЗИҚ

1. Түғри чизиқнинг нормал вектори. Берилган нүктадан ўтывчи, берилган векторга перпендикуляр түғри чизиқ тенгламаси. Декарт координаталар системасыда түғри чизиқ тенгламасини келтириб чиқарамыз. Бу (I боб, 5-§, 2-пунктта қ.) берилган түғри чизиқ иктиёрий нүктасининг x ва у декарт координатларини боғловчы тенгламани топамыз деган сүздир. Бу түғри чизиқда ётмаган нүкталарнинг координаталари тенгламани қаноатлантирмайды.

Oxy текисликда иктиёрий l түғри чизиқни қараймиз (60-расм). Қаралаған түғри чизиқнинг бирорта $M(x_1, y_1)$ нүктаси ва унга перпендикуляр бўлган $\mathbf{N} = Ai + Bj$ вектор берилган бўлсин. Бу вектор *түғри чизиқнинг нормал вектори* дейилади. M_1 , нүкта ва N нормал вектор l түғри чизиқнинг Oxy текисликдаги ҳолатни тўла аниқлайди. Айтайлик, $M(x; y)$ нүкта l түғри чизиқнинг иктиёрий нүктаси бўлсин. Шартга кўра N вектор шу түғри чизиқда ётган $\overline{M_1 M} = (x - x_1)\mathbf{i} - (y - y_1)\mathbf{j}$ векторга перпендикуляр. Шунинг учун бу векторларнинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг: $\mathbf{N} \cdot \overline{M_1 M} = 0$, N ва $\overline{M_1 M}$ векторларнинг скаляр кўпайтмасини уларнинг проекциялари орқали ифёдалаб (II боб, 5-§, 2-пунктта қ.), қўйидагига эга бўламиз:

$$A(x - x_1) + B(y - y_1) = 0. \quad (1)$$

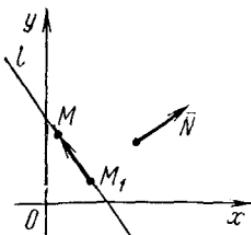
l түғри чизиқнинг иктиёрий $M(x; y)$ нүктасининг координаталари ҳосил қилинган тенгламани қаноатлантиради. Агар Oxy текисликнинг $M_2(x_2; y_2)$ нүктаси l түғри чизиқда ётмаса, унинг координаталари (1) тенгламани қаноатлантиримайди, чунки бу ҳолда $\mathbf{N} \cdot \overline{M_2 M} \neq 0$. Шундай қилиб, (1) тенглама түғри чизиқнинг тенгламаси экан. У берилган нүктадан ўтывчи, берилган векторга перпендикуляр түғри чизиқ тенгламаси дейилади.

Мисол. $M_1(-1; 3)$ нүктадан ўтывчи ва $\mathbf{N} = 2\mathbf{i} - 5\mathbf{j}$ векторга перпендикуляр түғри чизиқ тенгламасини топинг.

Ечилиши. Бу ҳолда $A = 2$, $B = -5$, $x = -1$ ва $y_1 = 3$. (1) формуласага кўра

$$2(x + 1) - 5(y - 3) = 0 \text{ ёки } 2x - 5y + 17 = 0$$

ни ҳосил қиласмиш.

60-расм.

2. Түғри чизиқнинг умумий тенгламаси Аввалги пунктда *Oxy* текисликда ётувчи иктиёрий l түғри чизиқнинг тенгламаси (декарт координаталар системасида) (1) кўринишда бўлиши, яъни x ва y координаталарга нисбатан биринчи дарражали тенглама бўлиши кўрсатилган эди.

Аксинча, x ва y координаталарга нисбатан исталган биринчи дарражали

$$Ax + By + C = 0 \quad (2)$$

тенглама *Oxy* текисликда ётувчи бирорта түғри чизиқнинг тенгламаси эканлигини кўрсатайлик.

Ҳақиқатан, (2) тенгламада A ёки B коэффициентлардан жуда бўлмаса биттаси нолга тенг эмас (акс ҳолда биз тенглама эмас, $C = 0$ айниятга эга бўлардик). Масалан, $B \neq 0$ бўлсин. У ҳолда бу тенглама

$$A(x - 0) + B(y + \frac{C}{B}) = 0 \quad (3)$$

тенгламага тенг кучли. Бироқ бу тенглама $(0; -C/B)$ нуқтадан ўтувчи $\mathbf{N} = A\mathbf{i} + B\mathbf{j}$ векторга перпендикуляр түғри чизиқ тенгламасидир. Демак, (2) тенглама бу түғри чизиқнинг тенгламасидир. (2) кўринишдаги тенглама *түғри чизиқнинг умумий тенгламаси* дейилади. Унинг A ва B коэффициентлари мос равишда берилган түғри чизиқ ҳормал векторининг координаталар ўқидаги проекцияларига тенг.

Агар озод ҳад C нолга тенг бўлса, (2) тенглама $Ax + By = 0$ кўринишга эга ва уни $x = 0, y = 0$ координаталар боши қаноатлантиради. Бундай ҳолда түғри чизиқ координаталар бошидан ўтади.

$y = 0$ тенглама *Ox* ўқнинг тенгламаси эканлигини кўриш осон, чунки буни координаталар бошининг координаталари қаноатлантиради, нормал вектор $\mathbf{N} = \mathbf{j}$. Шунга ўхшаш, *Oy* ўқнинг тенгламаси $x = 0$ кўринишда бўлади.

3. Түғри чизиқларнинг кесишиш нуқтаси. Түғри чизиқни унинг тенгламаси бўйича ясаш. Иккита $Ax + By + C = 0$ ва $A_1x + B_1y + C_1 = 0$ түғри чизиқлар берилган бўлсин. Уларнинг кесишиш нуқталарини топиш талаб қилинсин. Бу нуқта түғри чизиқларнинг иккаласига ҳам тегишли бўлгани учун унинг координаталари биринчи түғри чизиқ тенгламасини ҳам, иккинчи түғри чизиқ тенгламасини ҳам қаноатлантириши керак.

Шундай қилиб, иккита түғри чизиқ кесишиш нуқталарининг координаталарини топиш учун қуйидаги

$$\left. \begin{array}{l} Ax + By + C = 0, \\ A_1x + B_1y + C_1 = 0 \end{array} \right\} \quad (4)$$

тенгламалар системасини ечиш керак бўлади.

1- мисол. $2x + y - 1 = 0$ ва $x + 2y + 1 = 0$ түғри чизиқларнинг кесишиш нуқтасини топинг.

Ечилиши. Изданаётган нуқта координаталарини

$$\left. \begin{array}{l} 2x + y - 1 = 0, \\ x + 2y + 1 = 0 \end{array} \right\}$$

тenglamalap системасини ечиб топамиз. Кесишиш нуқтаси M нинг координаталари $x = 2$ ва $y = -1$ бўлади.

Тўғри чизиқни унинг tenglamasi бўйича қандай ясашни кўрсатамиз. Тўғри чизиқни ясаш учун унинг иккита нуқтасини билиш етарли. Бу нуқталардан ҳар бирини ясаш учун улардан бирининг координаталарига ихтиёрий қиймат берамиз, сўнгра tenglamadan иккинчи координатанинг мос қийматини топамиз.

Агар тўғри чизиқнинг умумий tenglamasi $Ax + By + C = 0$ да бериладиган координаталарда иккала коэффициент ҳам ($A \neq 0$ ва $B \neq 0$) нолга teng бўлмаса, у ҳолда бу тўғри чизиқни ясаш учун унинг координата ўқлари билан кесишган нуқталарни топган яхши.

2-мисол. $2x + 3y - 6 = 0$ тўғри чизиқни ясанг.

Ечилиши. Берилган тўғри чизиқнинг absissalar ўқи билан кесишган нуқтаси $M(x_1; y_1)$ ни топамиз. Бунинг учун уларнинг tenglamasini биргаликда ечамиз:

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y - 6 = 0, \\ y = 0 \end{array} \right\}$$

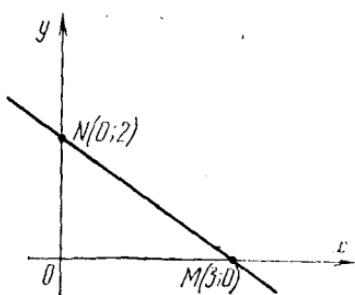
ва $x_1 = 3$, $y_1 = 0$ ни ҳосил қиласиз. Шундай қилиб, берилган тўғри чизиқнинг absissalar ўқи билан кесишиш нуқтаси $M(3; 0)$ топилди. Энди берилган тўғри чизиқ tenglamasini ординаталар ўқи tenglamasi билан биргаликда ечамиз:

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y - 6 = 0, \\ x = 0 \end{array} \right\}$$

ва тўғри чизиқнинг ординаталар ўқи билан кесишиш нуқтаси $N(0; 2)$ ни топамиз. Нижоят, тўғри чизиқни унинг иккита M ва N нуқтаси бўйича ясаймиз (61-расм).

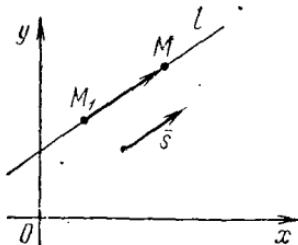
3-мисол. $2y + 5 = 0$ тўғри чизиқни ясанг.

Ечилиши. Тўғри чизиқнинг нормали $N = 2j$ бўлгани учун тўғри чизиқ absissalar ўқига параллел. Унинг tenglamasini $y = -5/2$ кўрнишда ёзиш мумкин. Шундай қилиб, тўғри чизиқнинг ҳар бир ординатаси $-5/2$ га teng экан. Тўғри чизиқни ясаш учун керакли бўлган иккита координатасини ихтиёрий танлаш мумкин. Масалан, $x_1 = 0$ ва $x_2 = 1$ дейлик. У ҳолда биз тўғри чизиқнинг уни ясаш мумкин бўлган иккита $M(0; -5/2)$ ва $N(1; -5/2)$ нуқтасини ҳосил қиласиз

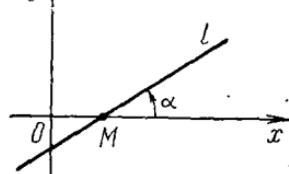

61-расм.

4. Тўғри чизиқнинг йўналтирувчи вектори. Тўғри чизиқнинг каноник tenglamasi. Oxy tekislikda ихтиёрий l тўғри чизиқни қараймиз. Унинг ҳолати бирорта $M_1(x_1; y_1)$ нуқтасининг ва берилган тўғри чизиқка параллел бўлган ёки шу тўғри чизиқда ётадиган $s = mi + nj$ векторнинг берилиши билан тўла аниқланади. Бу

62- расм.

63- расм.

вектор l түғри чизиқнинг йўналтирувчи вектори дейилади (62-расм). Айтайлик, $M(x; y)$ — l түғри чизиқнинг иктиёрий нуқтаси бўлсин. $\overline{M_1M} = (x - x_1)\mathbf{i} + (y - y_1)\mathbf{j}$ ва $s = m\mathbf{i} + n\mathbf{j}$ векторлар коллинеар бўлгани учун уларнинг проекциялари пропорционал (II боб, 4-§, ё-пунктга к.):

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n}. \quad (5)$$

Ҳосил қилинган тенгламани l түғри чизиқ исталган $M(x; y)$ нуқтасининг координатаси қаноатлантиради. У түғри чизиқнинг **каноник тенгламаси** дейилади.

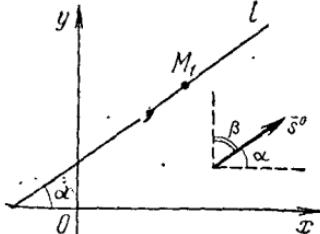
Эслагма. Агар $M_1(x_1; y_1)$ нуқтадан ўтувчи l түғри чизиқ Oy ўққа параллел бўлса, унинг тенгламаси $x = x_1$ кўринишда бўлади. Унинг йўналтирувчи вектори s ҳам бу ўққа параллел, демак, Ox ўқдаги проекцияси m нолга тенг. Бироқ бу ҳолда ҳам түғри чизиқнинг каноник тенгламасини формал равиша

$$\frac{x - x_1}{0} = \frac{y - y_1}{n}$$

кўринишда ёзишга келишамиз. Шунга ўхшаш, Ox ўққа параллел түғри чизиқ тенгламаси $\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{0}$ кўринишда ёзилади.

5. Берилган нуқтадан берилган йўналиш бўйича ўтувчи түғри чизиқ тенгламаси. Түғри чизиқлар дастаси. Oxy тексисликда Ox ўқни M нуқтада кесиб ўтувчи l түғри чизиқ берилган бўлсин (63-расм). Ox ўқ билан l түғри чизиқ орасидаги α бурчак деб, Ox ўқни M нуқта атрофида соат стрелкасига қарама-қарши йўналишда ҳаракатлантириб, унинг түғри чизиқ билан устма-уст тушунгача бурилган энг кичик бурчакка айтилади. Агар түғри чизиқ Ox ўқ билан устма-уст тушса ёки унга параллел бўлса, α бурчак нолга тенг ҳисобланади.

Oxy тексисликда Oy ўққа параллел бўлмаган l түғри чизиқни қарайлик. Унинг ҳолати Ox ўқ билан l түғри чизиқ орасидаги α бурчак ва шу түғри чизиқда ётган $M_1(x_1; y_1)$ нуқта берилиши билан тўла аниқланади. Йўналтирувчи вектор сифатида l түғри чизиқ каби Ox ўқ билан α бурчак ташкил қиласидиган $s^o = \cos \alpha \mathbf{i} +$

64-расм.

$+\cos\beta$ бирлик векторни оламиз. Равшанки, $\cos\beta = \sin\alpha$ (64-расм) бўлгани учун $s = \cos\alpha \cdot i + \sin\alpha \cdot j$. Шунинг учун (5) тенгламада $m = \cos\alpha$, $n = \sin\alpha$ деб олиш керак; у ҳолда тенглама қўйидағи шаклда ёзилади:

$$\frac{x - x_1}{\cos\alpha} = \frac{y - y_1}{\sin\alpha}. \quad (6)$$

Бу тенгламани $y - y_1$ га нисбатан ечиб,

$$y - y_1 = \tan\alpha (x - x_1)$$

ни ҳосил қиласиз. $\tan\alpha = k$ деб белгилаймиз. У ҳолда охирги тенглама қўйидағи

$$y - y_1 = k(x - x_1) \quad (7)$$

кўринишга эга бўлади. $k = \tan\alpha$ тўғри чизиқнинг бурчак коэффициенти дейилади, (7) тенглама берилган нуқтадан берилган йўналиш бўйича ўтувчи тўғри чизиқ тенгламаси дейилади.

Мисол. $M_1(2; -1)$ нуқтадан ўтиб, Ox ўқ билан $\alpha = \pi/3$ бурчак ҳосил қиласидиган тўғри чизиқ тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Тўғри чизиқнинг бурчак коэффициентини топамиз; $k = \tan\alpha = \tan(\pi/3) = \sqrt{3}$. (7) формула бўйича изланадиган

$$y + 1 = \sqrt{3}(x - 2) \text{ ёки } \sqrt{3}x - y - 1 - 2\sqrt{3} = 0$$

тенгламани ҳосил қиласиз.

Эслатма. Агар $M_1(x_1; y_1)$ нуқта орқали ўтувчи чизиқ Oy ўқ-қа параллел бўлса ($\alpha = \pi/2$), унинг учун бурчак коэффициент $k = \tan\alpha$ аниқланмаган бўлади ва тўғри чизиқ тенгламасини (7) кўринишда ёзиб бўлмайди. Бу ҳолда у $x = x_1$ кўринишда бўлади.

Текисликдаги бирорта M нуқта орқали ўтувчи тўғри чизиқлар тўплами тўғри чизиқлар дастаси дейилади, M нуқта эса дастасининг маркази дейилади.

Фараз қиласилик, (7) тенгламада $M_1(x_1; y_1)$ нуқтанинг координаталари ўзгармасдан қолсин, бурчак коэффициент k турли (ихтиёрий танланадиган) қийматларни қабул қиласин. У ҳолда k нинг ҳар бир сон қийматига M_1 нуқтадан ўтадиган тўғри чизиқ тўғри келади. Аксинча, M_1 нуқта орқали ўтувчи ихтиёрий тўғри чизиқ (абсциссалар ўқига перпендикуляр бўлган $x = x_1$, тўғри чизиқдан ташқари) тўла аниқланган k бурчак коэффициентга эга бўлади, демак, (7) кўринишдаги тенглама билан аниқланади.

Шундай қилиб, (7) тенглама k ихтиёрий қийматларни қабул қилганда маркази $M_1(x_1; y_1)$ нуқтада бўлган тўғри чизиқлар дастасини ($x = x_1$, тўғри чизиқни ҳисобга олмагандан) аниқлади.

6. Тўғри чизиқнинг бурчак коэффициентли тенгламаси. Айтайлик, Ox ўқ билан α бурчак ташкил қиладиган тўғри чизиқ (65-расм) Oy ўқни $B(0; b)$ нуқтада кессин. (7) формулада $x_1 = 0$, $y_1 =$

$= b$ деб олиб, бу түгри чизиқнинг тенгламасини тузамиз: $y - b = k(x - 0)$ ёки

$$y = kx + b \quad (8)$$

ни ҳосил қиласиз. (8) тенглама түгри чизиқнинг бурчак коэффициентли тенгламаси, b эса түгри чизиқнинг Oy үқда кесадиган кесмаси дейилади.

Хусусий ҳолларни қарайлик. Агар $b = 0$ бўлса, (8) тенглама

$$y = kx \quad (9)$$

кўришишни олади. Бу ҳолда түгри чизиқ координаталар бошидан ўтади.

1-мисол. I ва III координата бурчаклари биссектрисаларининг тенгламасини топинг.

Ечилиши, I ва III координата бурчакларининг биссектрисалари координаталар бошидан ўтадиган түгри чизиқдир. Унинг тенгламаси (9) кўринишда, яъни $y = kx$ бўлди. Бундан бурчак коэффициент $k = \operatorname{tg}\alpha = \operatorname{tg}(\pi/4) = 1$. Шунинг учун изланган тенглама $y = x$ кўринишда ёзилади.

(8) тенгламанинг иккинчи хусусий ҳолини $k = \operatorname{tg}\alpha = 0$ бўлганда, (демак, $\alpha = 0$ да) ҳосил қиласиз:

$$y = b. \quad (10)$$

Бу Ox ўқига параллел түгри чизиқ тенгламасидир. Агар $k = 0$ ва $b = 0$ бўлса, Ox ўқининг тенгламасини ҳосил қиласиз: $y = 0$ (2-пунктга қ.).

Агар Ox ўқига перпендикуляр бўлмаган түгри чизиқ $Ax + By + C = 0$ тенглама билан берилган бўлса, бу тенгламани уга нисбатан ечиб, түгри чизиқнинг бурчак коэффициентли тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$y = -\frac{A}{B}x - \frac{C}{B}. \quad (11)$$

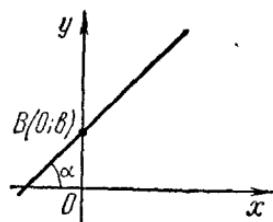
Бу ерда $k = -A/B$, $b = -C/B$.

2- мисол. Тўғри чизиқнинг умумий тенгламаси $2y - 2x + 3 = 0$ берилган. Бу түгри чизиқ Oy үқда кесадиган кесмани ва Ox ўқи билан бу түгри чизиқ орасидаги бурчакни топинг.

Ечилиши. Берилган тенгламани уга нисбатан ечиб, түгри чизиқнинг бурчак коэффициентли тенгламасини ҳосил қиласиз: $y = x - 1,5$; бу ерда $k = \operatorname{tg}\alpha = 1$, $b = -1,5$. Шундай қилиб, тўғри чизиқнинг ординаталар ўқида кессан кесмаси $-1,5$ га тенг. Ox ўқ билан берилган түгри чизиқ орасидаги α бурчак $\pi/4$ га тенг.

7. Берилган икки нуқта орқали ўтувчи түгри чизиқ тенгламаси. Текисликда иккита $M_1(x_1; y_1)$ ва $M_2(x_2; y_2)$ нуқта берилган бўлсин. Бу нуқталар орқали ўтувчи тўғри чизиқнинг каноник тенгламасини тузамиз. Унинг йўналтирувчи s вектори сифатида $\overline{M_1 M_2}$ векторни оламиз. У ҳолда

$$s = \overline{M_1 M_2} = (x_2 - x_1)i + (y_2 - y_1)j.$$

65- расм.

$m = x_2 - x_1$, $n = y_2 - y_1$ да (5) формуладан фойдаланиб

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} \quad (12)$$

га ега бўламиз. (12) тенглама барилган икки нуқта орқали ўтувчи тўғри чизиқ тенгламаси дейилади.

Мисол. $M_1(1; 2)$ ва $M_2(-2; 3)$ нуқталар орқали ўтувчи тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг.

Ечилиши. (12) формулада $x_1 = 1$, $y_1 = 2$, $x_2 = -2$ ва $y_2 = 3$ деб олиб,

$$\frac{y - 2}{3 - 2} = \frac{x - 1}{-2 - 1} \text{ ёки } x + 3y - 7 = 0$$

ни ҳосил қиласиз.

8. Икки тўғри чизиқ орасидаги бурчакни ҳисоблаш. Иккита тўғри чизиқнинг параллеллик ва перпендикулярлик шарти. M нуқтада кесишадиган l_1 ва l_2 тўғри чизиқлар мос равишда $y = k_1 x + b_1$ ва $y = k_2 x + b_2$ тенгламалар билан аниқлансан. Бу тўғри чизиқлар орасидаги φ бурчакнинг тангенсини топамиз (66-расм). Биз бу тўғри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр эмас деб фараз қилишимиз керак, акс ҳолда $\operatorname{tg}\varphi$ мавжуд бўлmas эди. l_1 тўғри чизиқ абсциссалар ўқи билан α_1 бурчакни, l_2 тўғри чизиқ эса α_2 бурчакни ташкил қиласин. l_1 ва l_2 тўғри чизиқ кесишадиган M нуқта орқали Ox ўққа параллел тўғри чизиқ ўтказиб, кўрамизки, $\alpha_2 = \alpha_1 + \varphi$ ёки $\varphi = \alpha_2 - \alpha_1$. Демак,

$$\operatorname{tg}\varphi = \operatorname{tg}(\alpha_2 - \alpha_1) = \frac{\operatorname{tg}\alpha_2 - \operatorname{tg}\alpha_1}{1 + \operatorname{tg}\alpha_1 \operatorname{tg}\alpha_2}.$$

Бироқ, $\operatorname{tg}\alpha_1 = k_1$, $\operatorname{tg}\alpha_2 = k_2$, шунинг учун

$$\operatorname{tg}\varphi = \frac{k_2 - k_1}{1 + k_1 k_2}. \quad (13)$$

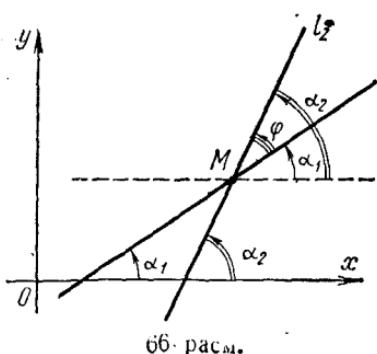
Шундай қилиб, агар иккита кесишувчи l_1 ва l_2 тўғри чизиқлар перпендикуляр бўлмаса, улар орасидаги бурчакнинг тацгени (13) формула бўйича топилади. Бунда φ бурчак l_1 тўғри чизиқдан l_2 тўғри чизиқка қараб йўналиш бўйича ҳисобланади.

Агар тўғри чизиқлар параллел бўлса ёки устма-уст тушса, $\alpha_1 = \alpha_2$ ва демак, $\operatorname{tg}\alpha_1 = \operatorname{tg}\alpha_2$, яъни

$$k_2 = k_1. \quad (14)$$

Аксинча, агар $k_2 = k_1$ бўлса, $\alpha_1 = \alpha_2$ бўлади ва демак, l_1 ва l_2 тўғри чизиқлар ё параллел, ё устма-уст тушади. Устма-уст тушадиган тўғри чизиқларниң параллел бўлишини келишиб олгандан кейин биз параллел тўғри чизиқларниң қуидаги аломатига келамиз,

Тўғри чизиқлар бурчак коэффициентларининг тенглиги бу икки

түғри чизиқ параллел бўлишининг етарли ва зарурий шартидир*.

Агар l_1 ва l_2 түғри чизиқлар перпендикуляр бўлса, (13) формула ўз маъносини йўқотади. Бироқ бу ҳолда түғри чизиқлар орасидаги бурчакнинг котангенсини қараш мумкин:

$$\operatorname{ctg}\varphi = \operatorname{ctg}(\alpha_2 - \alpha_1) = \frac{1 + \operatorname{tg}\alpha_1 \operatorname{tg}\alpha_2}{\operatorname{tg}\alpha_2 - \operatorname{tg}\alpha_1} = \frac{1 + k_1 k_2}{k_2 - k_1}.$$

Түғри чизиқлар перпендикуляр бўлганда $\operatorname{ctg}\varphi = \operatorname{ctg}\frac{\pi}{2} = 0$. Демак, $\frac{1 + k_1 k_2}{k_2 - k_1} = 0$, бундан $1 + k_1 k_2 = 0$ ёки

$$k_1 k_2 = -1. \quad (15)$$

Тескари ҳолни, яъни агар (15) тенглик бажарилса, l_1 ва l_2 түғри чизиқлар перпендикуляр бўлишини исбот қилиш мумкин. Шундай қилиб, (15) формула икки түғри чизиқ перпендикуляр бўлишининг етарли ва зарурий шартини ифодалайди.

1-мисол. $3x + y - 6 = 0$ түғри чизиқ билан $x + 2y + 1 = 0$; $6x + 2y - 1 = 0$ ва $x - 3y + 2 = 0$ түғри чизиқлар ҳосил қилган бурчакни топинг.

Ечилиши. Берилган түғри чизиқлар тенгламасини бурчак коэффициентли тенглама шаклига келтирамиз. Бунинг учун уларнинг ҳар бирини у га нисбатан ечамиз:

$$y = -3x + 6; \quad y = -\frac{1}{2}x - \frac{1}{2}; \quad y = -3x + \frac{1}{2}; \quad y = \frac{1}{3}x + \frac{2}{3}.$$

Кўриб турибмизки, бу түғри чизиқларнинг бурчак коэффициентлари мос равишида қўйидагиларга тенг: $k_1 = -3$, $k_2 = -1/2$, $k_3 = -3$ ва $k_4 = 1/3$. (13) формулага кўра биринчи түғри чизиқ билан иккинчи түғри чизиқ орасидаги φ бурчак тангенсийни топамиз:

$$\operatorname{tg}\varphi = \frac{k_2 - k_1}{1 + k_1 k_2} = \frac{-1/2 + 3}{1 + (-3)(-1/2)} = 1.$$

Демак, $\varphi = \pi/4$.

Учинчи түғри чизиқ биринчи түғри чизиқка параллел, чунки уларнинг бурчак коэффициентлари тенг: $k_1 = k_3 = -3$. Иккита параллел түғри чизиқ орасидаги бурчак нолга тенг.

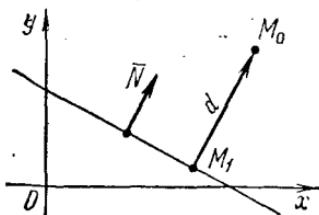
Тўртинчи түғри чизиқ биринчи түғри чизиқка перпендикуляр (улар орасидаги бурчак $\frac{\pi}{2}$ га тенг), чунки уларнинг бурчак коэффициентлари түғри чизиқларнинг перпендикулярлик шарти (15) ни қаноатлантиради:

$$k_1 k_4 = (-3) \cdot 1/3 = 1.$$

2-мисол. $M_1(-3; -1)$ нуқта орқали ўтувчи ва $2x + y - 3 = 0$ түғри чизиқка перпендикуляр бўлган түғри чизиқ тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Берилган түғри чизиқ тенгламасини $y = -2x + 3$ кўринишда ёзиш мумкин, бундан унинг бурчак коэффициенти $k_1 = -2$ эканлиги келиб чиқади. Берилган түғри чизиқка перпендикуляр бўлган изланадётган түғри чизиқнинг коэффициенти k_1 билан $k_1 k_2 = -1$ шарт орқали боғланган. Демак,

* l_1 ва l_2 түғри чизиқлар параллел бўлган ҳолда (13) формула ўринли бўлиб қолаверишини кўриш қийин эмас (параллел түғри чизиқлар орасидаги бурчак шартга кўра нолга тенг бўлишини эслатиб ўтамиз).

67- расм.

$k_2 = -1/k_1 = 1/2$. Энди $x_1 = -3$, $y_1 = -1$ ва $k = 1/2$ деб, (7) тенгламадан фойдаланиш қолди:

$$y + 1 = \frac{1}{2}(x + 3) \text{ ёки } x - 2y + 1 = 0.$$

9. Нуқтадан түғри чизиққа бўлган масофа. Oxy текисликда $Ax + By + C = 0$ түғри чизик ва $M(x_0; y_0)$ нуқта берилган бўлсин. M_0 нуқтадан берилган түғри чизиққа бўлган d масофани топамиз. M_0 нуқтадан түғри чизиққа туширилган перпендикулярнинг асосини $M_1(x_1; y_1)$ орқали белгилаймиз (67-расм).

Излананаётган d масофа бу перпендикулярнинг узунлигига, яъни d векторнинг модулига теңг; $d = \overline{M_1 M_0} = (x_0 - x_1)i + (y_0 - y_1)j$. Бу вектор билан берилган түғри чизик $N = Ai + Bj$ нормал векторининг скаляр кўпайтмасини қарайлик. Бир томондан скаляр кўпайтманинг таърифидан $N \cdot d = |N| |d| \cos \varphi$ га эгамиз, бунда φ — кўпайтирилаётган векторлар орасидаги бурчак. Бу векторлар коллинеар бўлганлиги учун улар орасидаги бурчак нолга ёки π га тенг; шунинг учун $\cos \varphi = \pm 1$. Шундай қилиб,

$$N \cdot d = \pm |N| |d| = \pm |N| d. \quad (16)$$

Иккинчи томондан, иккита векторнинг скаляр кўпайтмаси уларнинг бир исмли проекциялари кўпайтмаларининг йигиндисига тенг:

$$N \cdot d = A(x_0 - x_1) + B(y_0 - y_1) = Ax_0 + By_0 - (Ax_1 + By_1).$$

Бироқ $M_1(x_1; y_1)$ нуқта берилган түғри чизиқда ётади, шунинг учун унинг координаталари бу түғри чизиқнинг тенгламасини қаноатлантиради: $Ax_1 + By_1 + C = 0$. Бундан $Ax_1 + By_1 = -C$. Буни ҳисобга олиб, қўйидагига эга бўламиз:

$$N \cdot d = Ax_0 + By_0 + C. \quad (17)$$

(16) ва (17) формулаларни таққослаб, қўйидагига эга бўламиз:

$$\pm |N| d = Ax_0 + By_0 + C,$$

бундан $d = \pm \frac{Ax_0 + By_0 + C}{|N|}$. $|N| = |Ai + Bj| = \sqrt{A^2 + B^2}$ бўлгани учун

$$d = \pm \frac{Ax_0 + By_0 + C}{\sqrt{A^2 + B^2}} \text{ ёки} \\ d = \frac{|Ax_0 + By_0 + C|}{\sqrt{A^2 + B^2}}. \quad (18)$$

Шуни эслатиб ўтамизки, (18) формула ўнг томонининг суратида ифоданинг абсолют қиймати турибди, у берилган $Ax + By + C = 0$ түғри чизик тенгламасининг чап томонада бе-

рилган координаталар ўрнига берилган $M_0(x_0; y_0)$ нуқтанинг координаталарини қўйиш натижасида ҳосил қилинади.

1-мисол. Учбурчак ўзининг $A(1; 2)$, $B(-2; 1)$ ва $C(2; 3)$ учлари билан берилган. Унинг A учидан туширилган баландлигининг узунligини топинг.

Ечилиши. Иккита $B(-2; 1)$ ва $C(2; 3)$ нуқта орқали ўтувчи тўғри чизик тенгламасини топамиш:

$$\frac{x - 2}{-2 - 2} = \frac{y - 3}{1 - 3} \text{ ёки } x - 2y + 4 = 0.$$

Баландликнинг изланаетган узунлигини (18) формуладан $A(1; 2)$ нуқтадан BC тўғри чизиккача бўлган масофа сифатида топамиш:

$$d = \frac{|1 - 2 \cdot 2 + 4|}{\sqrt{1^2 + (-2)^2}} = \frac{1}{\sqrt{5}} = \frac{\sqrt{5}}{5} \approx 0,45.$$

2-мисол. $3x - 4y - 2 = 0$ ва $5x + 12y - 1 = 0$ тўғри чизиклар орасидаги бурчак биссектрисаларининг тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Бурчак биссектрисаси бу бурчакнинг томонларидан баравар узоқлашган текисликнинг барча нуқталари тўпламиди. $M(\bar{x}, \bar{y})$ нуқта берилган тўғри чизиклар орасидаги бурчак биссектрисасининг исталган нуқтаси (68-расм) бўлсин. (18) формулага кўра унинг биринчи тўғри чизиккача бўлган масофаси

$$d_1 = \frac{|3\bar{x} - 4\bar{y} - 2|}{\sqrt{3^2 + (-4)^2}} = \frac{|3\bar{x} - 4\bar{y} - 2|}{5}$$

га, иккинчи тўғри чизиккача бўлган масофаси

$$d_2 = \frac{|5\bar{x} + 12\bar{y} - 1|}{\sqrt{5^2 + 12^2}} = \frac{|5\bar{x} + 12\bar{y} - 1|}{13}$$

га тенг.

Биссектрисанинг таърифига кўра $d_1 = d_2$, яъни

$$\frac{|3\bar{x} - 4\bar{y} - 2|}{5} = \frac{|5\bar{x} + 12\bar{y} - 1|}{13}.$$

Икки миқдор абсолют қийматининг модули тенг бўлса, у ҳолда бу миқдорлар ёки тенг бўлиши керак, ёки фақат ишораси билангина фарқ қилиши керак. Демак,

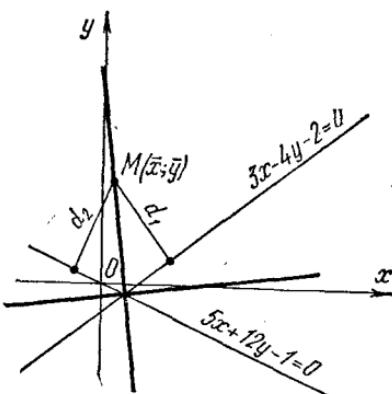
$$\frac{3\bar{x} - 4\bar{y} - 2}{5} = \frac{5\bar{x} + 12\bar{y} - 1}{13} \text{ ёки } \frac{3\bar{x} - 4\bar{y} - 2}{5} = -\frac{5\bar{x} + 12\bar{y} - 1}{13}.$$

Охирги иккита тенгламани соддалаштириб,

$$2\bar{x} - 16\bar{y} - 3 = 0 \text{ ёки } 64\bar{x} + 8\bar{y} - 31 = 0$$

ни ҳосил қиласиз. \bar{x} ва \bar{y} координаталар ўрнига берилган x ва y координаталари қўйиб, биссектрисаларининг қўйидаги тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$2x - 16y - 3 = 0 \text{ ёки } 64x + 8y - 31 = 0.$$

68-расм.

2-§. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЭГРИ ЧИЗИҚЛАР

1. Иккинчи тартибли эгри чизиқнинг таърифи. Берилган декарт координаталарига нисбатан иккинчи даражали тенгламалар билан аниқланган эгри чизиқ *иккинчи тартибли эгри чизиқ* дейилади.

Умумий ҳолда бу тенглама қуйидаги күринишга эга бўлади:

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0, \quad (19)$$

бу ерда $A, 2B, C, 2D, 2E$ ва F коэффициентлар^{*} ҳақиқий сонлардир, бундан ташқари A, B ёки C лардан камида биттаси нолдан фарқли.

Аввал айлананинг тенгламаси қелтириб чиқарилган эди (I боб, 5- §, 2- пунктга қ.):

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 = R^2. \quad (20)$$

Бу тенглама x ва y га нисбатан иккинчи даражали. Демак, айлана иккинчи тартибли эгри чизиқ әкан. Кейинги пунктларда тўртта иккинчи тартибли эгри чизиқ: айлана, эллипс, гипербола ва парабола қаралади.

2. Айлана. (20) тенгламада қавсларни очиб ва баъзи бир айният алмаштиришларни бажариб, айлананинг қуйидаги тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$x^2 + y^2 - 2ax - 2by + a^2 + b^2 - R^2 = 0. \quad (21)$$

Бу тенгламани иккинчи тартибли эгри чизиқнинг умумий тенгламаси (19) билан солиширганда айлана тенгламаси учун қуйидаги иккита шарт бажарилганини кўриш осон; 1) x, y координаталарнинг кўпайтмаси бўлган xy ли ҳад қатнашмаяпти; 2) x^2 ва y^2 лар олдидаги коэффициентлар ўзаро тенг**.

Тескари масалани қарайлик. Иккинчи тартибли эгри чизиқ тенгламасида xy ли ҳад қатнашмасин ва x^2, y^2 олдидаги коэффициентлар ўзаро тенг, яъни $A = C$ ва $2B = 0$ бўлсин. Бу тенглама айлана тенгламаси бўла оладими? Аввало умумийликни сақлаган ҳолда (19) тенгламада $A = 1$, демак, $C = 1$ деб ҳисоблаш мумкин, агар бундай бўлмаганда тенгламанинг иккала томонини ҳам A га бўлиб юбориш мумкин эди.

Шундай қилиб, иккинчи тартибли эгри чизиқ тенгламаси қуйидаги күринишга эга:

$$x^2 + y^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0. \quad (22)$$

Бу тенгламанинг чап томонида иккита $x^2 + 2Dx$ ва $y^2 + 2Ey$ ҳад-

* xy, x ва y олдидаги коэффициентлар кейинчалик (19) тенгламани қулай ёзиш учун мос равишда $2B, 2D$ ва $2E$ орқали белгиланган.

** Бу коэффициентларнинг ҳар бири бирга тенглиги муҳим эмас, (21) тенгламанинг иккала томонини бирорта $\lambda (\lambda \neq 0, \lambda \neq 1)$ сонга кўпайтирилса, айлана тенгламасидаги x^2 ва y^2 олдидаги коэффициентлар бирга тенг бўлмайди.

лар группасини ажратиб, уларнинг ҳар бирини тўла квадратгача тўлдирамиз. У ҳолда тенглама

$$x^2 + 2Dx + D^2 + y^2 + 2Ey + E^2 - D^2 - E^2 + F = 0$$

ёки

$$(x + D)^2 + (y + E)^2 = D^2 + E^2 - F \quad (23)$$

кўринишни олади.

Мумкин бўлган учта ҳолни кўрамиз:

1) $D^2 + E^2 - F > 0$. Бу ҳолда (23) тенглама ва демак, унга тенг кучли бўлган (22) тенглама ҳам маркази $O_1(-D; -E)$ нуқтада бўлган, радиуси $R = \sqrt{D^2 + E^2 - F}$ дан иборат айланани аниқлайди;

2) $D^2 + E^2 - F = 0$. Бу ҳолда (23) тенглама қўйидаги

$$(x + D)^2 + (y + E)^2 = 0$$

кўринишга эга бўлади. Ушбу тенгламани ва демак, унга тенг кучли бўлган (22) тенгламани ягона $O_1(-D; -E)$ нуқтанинг координаталари қаноатлантиради;

3) $D^2 + E^2 - F < 0$. Бу ҳолда (23) тенглама ва демак, унга тенг кучли бўлган (22) тенглама ҳам ҳеч қандай чизиқни аниқламайди, чунки (23) тенгламанинг ўнг томони манфий, чап томони эса квадратлар йиғиндиси бўлганидан манфий бўла олмайди.

1- мисол. $x^2 + y^2 - 2x + 4y - 11 = 0$ тенглама айланани ифодалашини кўрсатинг ва унинг маркази координаталарини ҳамда радиусини топинг.

Ечилиши. $A = C = 1$ ва $2B = 0$ шартлар бўйерда бажаритади. Берилган тенгламани ўзгартирамиз:

$$(x^2 - 2x + 1) + (y^2 + 4y + 4) - 1 - 4 - 11 = 0$$

ёки

$$(x - 1)^2 + (y + 2)^2 = 16.$$

Биз маркази $O_1(1; -2)$ нуқтада, радиуси $R = 4$ бўлган айлана тенгламасини ҳосил қилдик.

2- мисол. $x^2 + y^2 + 6x - 6y + 22 = 0$ тенглама ҳеч қандай чизиқни аниқламаслигини кўрсатинг.

Ечилиши. Бу тенгламани ўзгартирамиз:

$$(x^2 + 6x + 9) + (y^2 - 6y + 9) - 9 - 9 + 22 = 0$$

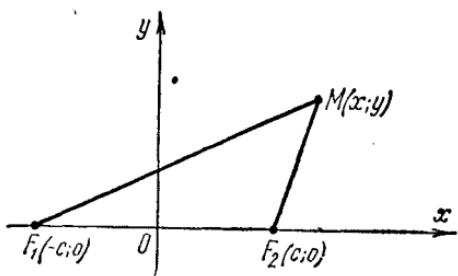
ёки

$$(x + 3)^2 + (y - 3)^2 = -4.$$

Энди бу тенглама ҳеч қандай чизиқни аниқламаслиги равшан.

3. Эллипс. Эллипс деб текисликнинг барча шундай нуқталари тўпламига айтиладики, бу нуқталарнинг ҳар биридан шу текисликнинг фокуслар деб аталувчи икки нуқтасигача бўлган масофалар йиғиндиси ўзгармас катталикдир (бу катталик фокуслар орасидаги масофадан катта бўлиши шарт).

Фокусларни F_1 ва F_2 орқали, улар орасидаги масофани $2c$ орқали, эллипснинг ҳар бир нуқтасидан фокусларгача бўлган масофалар йиғиндисига тенг ўзгармас миқдорни $2a$ (шартга кўра $2a > 2c$) орқали белгилаймиз.

69- расм.

ни келтириб чиқарамыз. Шу мақсадда эллипснинг иктиёрий $M(x; y)$ нүктасини қарайлик. Эллипснинг таърифига кўра, бу нүктадан F_1 ва F_2 фокусларгача бўлган масофалар йиғиндиси $2a$ га teng:

$$MF_1 + MF_2 = 2a.$$

Икки нүкта орасидаги масофа формуласидан фойдаланиб, $MF_1 = \sqrt{(x+c)^2 + y^2}$, $MF_2 = \sqrt{(x-c)^2 + y^2}$ ни ҳосил қиласиз, демак,

$$\sqrt{(x+c)^2 + y^2} + \sqrt{(x-c)^2 + y^2} = 2a. \quad (24)$$

Бу тенгламани соддалаштириш учун уни

$$\sqrt{(x+c)^2 + y^2} = 2a - \sqrt{(x-c)^2 + y^2}$$

кўринишда ёзамиз. Тенгламанинг икки томонини квадратга кўтариб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$(x+c)^2 + y^2 = 4a^2 + (x-c)^2 + y^2 - 4a\sqrt{x-c^2 + y^2}$$

ёки соддалаштиришдан сўнг:

$$cx - a^2 = -a\sqrt{(x-c)^2 + y^2}.$$

Энди бу тенгламанинг иккала томонини яна квадратга ошириб,

$$c^2x^2 - 2cxa^2 + a^4 = a^2[(x-c)^2 + y^2]$$

ни ҳосил қиласиз ёки айний алмаштиришлардан сўнг:

$$(a^2 - c^2)x^2 + a^2y^2 = a^2(a^2 - c^2). \quad (25)$$

Эллипснинг таърифига кўра $2a > 2c$ бўлгани учун $a^2 - c^2$ сон мусбат.

$$a^2 - c^2 = b^2 \quad (26)$$

белгилаш киритамиз. У ҳолда (25) тенглама $b^2x^2 + a^2y^2 = a^2b^2$ ёки

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

Декарт координаталар системасини F_1 ва F_2 фокуслар абсциссалар ўқида жойлашадиган қилиб, координаталар боши эса F_1F_2 кесманинг ўртаси билан устма-уст тушадиган қилиб ясаймиз (69-расм). Бундай танланган системада фокуслар қўйидаги координаталарга эга: чап фокус $F_1(-c; 0)$ ва ўнг фокус $F_2(c; 0)$. Ўзимиз танлаган координаталар системасида эллипс тенгламаси-

ни келтириб чиқарамыз. Шу мақсадда эллипснинг иктиёрий $M(x; y)$ нүктасини қарайлик. Эллипснинг таърифига кўра, бу нүктадан F_1 ва F_2 фокусларгача бўлган масофалар йиғиндиси $2a$ га teng:

$$MF_1 + MF_2 = 2a.$$

Икки нүкта орасидаги масофа формуласидан фойдаланиб, $MF_1 = \sqrt{(x+c)^2 + y^2}$, $MF_2 = \sqrt{(x-c)^2 + y^2}$ ни ҳосил қиласиз, демак,

$$\sqrt{(x+c)^2 + y^2} + \sqrt{(x-c)^2 + y^2} = 2a. \quad (24)$$

Бу тенгламани соддалаштириш учун уни

$$\sqrt{(x+c)^2 + y^2} = 2a - \sqrt{(x-c)^2 + y^2}$$

кўринишда ёзамиз. Тенгламанинг икки томонини квадратга кўтариб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$(x+c)^2 + y^2 = 4a^2 + (x-c)^2 + y^2 - 4a\sqrt{x-c^2 + y^2}$$

ёки соддалаштиришдан сўнг:

$$cx - a^2 = -a\sqrt{(x-c)^2 + y^2}.$$

Энди бу тенгламанинг иккала томонини яна квадратга ошириб,

$$c^2x^2 - 2cxa^2 + a^4 = a^2[(x-c)^2 + y^2]$$

ни ҳосил қиласиз ёки айний алмаштиришлардан сўнг:

$$(a^2 - c^2)x^2 + a^2y^2 = a^2(a^2 - c^2). \quad (25)$$

Эллипснинг таърифига кўра $2a > 2c$ бўлгани учун $a^2 - c^2$ сон мусбат.

$$a^2 - c^2 = b^2 \quad (26)$$

белгилаш киритамиз. У ҳолда (25) тенглама $b^2x^2 + a^2y^2 = a^2b^2$ ёки

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

күринишни олади. Эллипснинг таърифига кўра, унинг ихтиёрий нуқтасининг координаталари (24) тенгламани қаноатлантиради. Бироқ (27) тенглама (24) тенглама натижасидир. Демак, эллипс ихтиёрий нуқталарининг координаталари ҳам бу тенгламани қаноатлантиради.

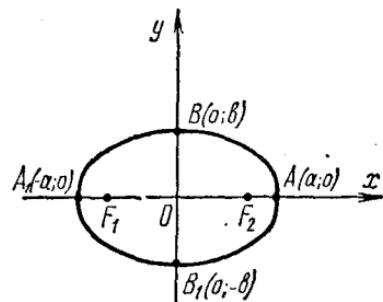
Эллипсда ётмаган нуқталарнинг координаталари (27) тенгламани қаноатлантирумаслигини кўрсатиш мумкин. Шундай қилиб, (27) тенглама эллипс тенгламаси экан. У **эллипснинг каноник тенгламаси** дейилади.

Эллипснинг каноник тенгламасидан фойдаланиб, унинг шаклини аниқлаймиз. Даставвал тенглама x ва y нисбатан жуфт дарражаларини ўз ичига олишига эътибор берайлик. Бу агар бирорта $M(x, y)$ нуқта эллипсга тегишли бўлса, у ҳолда абсциссалар ўқига нисбатан $M(x, y)$ нуқтага симметрик бўлган $M'(x, -y)$ нуқта ва ординаталар ўқига нисбатан $M(x, y)$ нуқтага симметрик бўлган $M'(-x, y)$ нуқта ҳам эллипсга тегишли бўлади. Шундай қилиб, эллипс иккита ўзаро перпендикуляр ўққа эга экан, улар биз танлаган координаталар системасида координаталар ўқи билан устма-уст тушади. Эллипснинг симметрия ўқлари ни эллипс ўқлари деб, уларнинг кесиши нуқтасини эллипс *маркази* деб атаемиз. Эллипс фокуслари жойлашган ўқ (берилган ҳолда абсциссалар ўқи) *фокал ўқ* дейилади.

Эллипснинг шаклини аввал I чоракда аниқлаймиз. Бунинг учун (27) тенгламани y га нисбатан ечиб, $y = \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x^2}$ ни ҳосил қиласиз. Равшанки, бу ерда $0 < x \leq a$, чунки илдиз остидаги ифода манфий бўлмаслиги керак. x катталик 0 дан a гача ўсганда у катталик b дан 0 гача камаяди. Эллипснинг I чоракда ётган бўллаги координаталар ўқида жойлашган $A(a; 0)$ ва $B(0; b)$ нуқталар билан чегараланган ёй экан (70-расм). Энди эллипс симметриясидан фойдаланиб, эллипс 70-расмда тасвирланган шакла гэга экан, деган холосага келамиз.

Эллипснинг ўқлар билан кесишган нуқталари унинг *учлари* дейилади. Эллипс симметриясидан эллипс $A(a, 0)$ ва $B(0, b)$ учларидан ташқари яна иккита $A_1(-a, 0)$ ва $B_1(0, -b)$ учларга эга бўлиши келиб чиқади. Эллипснинг қарама-қарши учларини бирлаштирувчи AA_1 ва BB_1 кесмалар ва уларнинг $2a$ ва $2b$ узунлуклари мос равишда эллипснинг *катта* ва *кичик ўқлари* дейилади. a ва b сонлар мос равишда эллипснинг *катта* ва *кичик ярим ўқлари* дейилади. c/a нисбат, яъни фокуслар орасидаги ма-софа ярмининг эллипс катта ўқига нисбати эллипснинг *эксцентриситети* дейилади ва одатда ϵ ҳарфи билан белгиланади:

$$\epsilon = c/a. \quad (28)$$

70- расм.

$c < a$ бўлгани учун эллипс эксцентриситети бирдан кичик: $\epsilon < 1$. Эксцентриситет эллипснинг шаклини характерлайди. Ҳақиқатан, (26) формуладан $(b/a)^2 = 1 - (c/a)^2 = 1 - \epsilon^2$ келиб чиқади. Бундан қўйидаги хулоса келиб чиқади: эллипснинг эксцентриситети қанчалик кичик бўлса, унинг кичик ярим ўқи b катта ярми ўқи a дан шунча кам фарқ қиласди, яъни эллипс фокал ўқ бўйлаб шунча кам тортилган бўлади.

$b = a$ лимит ҳолда a радиусли айланада ҳосил бўлади: $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} = 1$ ёки $x^2 + y^2 = a^2$. Бунда $c = \sqrt{a^2 - b^2} = \sqrt{a^2 - a^2} = 0$ ва эллипс фокуслари гўё битта нуқтада—айланада марказида бирлашиб кетади. Айланада эксцентриситети нолга тенг: $\epsilon = 0/a = 0$.

Эллипс ва айланада орасидаги боғланишни бошқа нуқтаи назардан ҳам ўрнатиш мумкин. Ярим ўқлари a ва b бўлган эллипсни a радиусли айлананинг проекцияси деб қараш мумкинлигини кўрсатамиз.

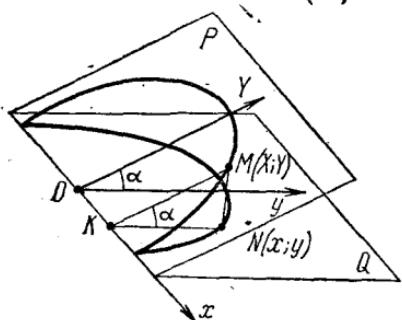
Ўзаро $\alpha(\cos\alpha = b/a)$ бурчакни ташкил қиласиган P ва Q текисликларни қарайлик (71-расм). P текислика OXY координаталар системасини, Q текислика эса Oxy координаталар системасини ясаймиз. Координаталар боши O ва текисликларнинг кесишиш нуқтаси билан устма-уст тушадиган абсциссалар ўқи иккала координаталар системаси учун умумий. P текислика маркази координаталар бошида, радиуси a бўлган

$$X^2 + Y^2 = a^2 \quad (29)$$

айлананинг қарайлик. $M(X; Y)$ — айлананинг ихтиёрий нуқтаси, $N(x, y)$ — унинг Q текисликдаги проекцияси ва $K(x, 0)$ — M нуқтанинг OX ўқдаги проекцияси бўлсин. $\Lambda(x, y)$ нуқта ярим ўқлари a ва b бўлган эллипсда ётишини кўрсатамиз.

Ҳақиқатан, ясалишига кўра $X = x$. Бундан ташқари, KMN учбуручакдан $y = KN = KM \cos\alpha = Y \cdot b/a$ га эгамиз, бундан $Y = ay/b$. (29) тенгламада X ва Y ларни x ва y ифодалари билан алмаштириб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$x^2 + \left(\frac{ay}{b}\right)^2 = a^2 \text{ ёки } \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

71- расм.

Биз кўрамизки, $N(x; y)$ нуқтанинг координаталари ярим ўқлари a ва b бўлган эллипсни қаноатлантиради. Бу (29) айлананинг ихтиёрий $M(X, Y)$ нуқтасининг проекцияси эллипсга тегишли эканлигини билдиради. Аксинча, эллипснинг ихтиёрий $N(x, y)$ нуқтаси айлананинг $M(X, Y)$ нуқтасининг проекцияси бўлишини кўриш осон. Шундай қилиб, эллипс айлананинг проекцияси экан.

1-мисол. Катта ярим ўқи $a = 5$ ва эксцентрикитети $\epsilon = 0,6$ бўлган ҳолда эллипснинг каноник тенгламасини топинг.

Ечилиши. Шартга кўра $\epsilon = c/a = 0,6$ Демак, фокуслар орасидаги масофанинг ярми $c = a \cdot \epsilon = 5 \cdot 0,6 = 3$. Бироқ бу ҳолда эллипс кичик ярим ўқининг квадрати $b^2 = a^2 - c^2 = 25 - 9 = 16$. Шундай қилиб, эллипснинг изланган каноник тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$\frac{x^2}{25} + \frac{y^2}{16} = 1.$$

2-мисол. $M_1(2; -3)$ нуқта орқали ўтувчи, катта ярим ўқи $a = 4$ бўлган эллипснинг каноник тенгламасини тузинг.

Ечилиши. $a = 4$ да эллипснинг каноник тенгламаси қуйидаги кўришишга эга:

$$\frac{x^2}{16} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

$M_1(2; -3)$ нуқтанинг координаталари бу тенгламани қаноатлантириши керак. Демак, $\frac{2^2}{16} + \frac{(-3)^2}{b^2} = 1$, Бундан $b^2 = 12$ ни топиб ва уни (*) тенглама-га қўйиб, эллипснинг изланган каноник тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$\frac{x^2}{16} + \frac{y^2}{12} = 1.$$

4. Гипербола. Гипербола деб, текисликнинг барча шундай нуқталари тўпламига айтиладики, бу нуқталарнинг ҳар биридан шу текисликнинг фокуслар деб аталувчи берилган икки нуқтасигача бўлган масофалар айрмаларининг абсолют қийматлари ўзгармас бўлади (бу катталик нолга тенг бўлмаган ва фокуслар орасидаги масофалардан кичик бўлган шартда).

F_1 ва F_2 фокуслар орасидаги масофани $2c$ орқали, гиперболанинг ҳар бир нуқтасидан фокусларгача бўлган масофалар айрмасининг модулига тенг бўлган ўзгармас миқдорни $2a$ орқали ($0 < 2a < 2c$ шарт бўйича) белгилаймиз. Эллипс ҳолида бўлгани каби абсциссалар ўқини фокуслар орқали ўтказамиз, F_1F_2 кесманинг ўргасини эса координаталар боши деб қабул қиласиз (69-расмга қ). Бундай системада фокуслар $S_1(-c; 0)$ ва $F_2(c; 0)$ координаталарга эга бўлади. Танланган координаталар системасида гипербола тенгламасини келтириб чиқарамиз. Гиперболанинг таърифига кўра унинг ихтиёрий $M(x; y)$ нуқтаси учун $|MF_1 - MF_2| = 2a$ ёки

$$MF_1 - MF_2 = \pm 2a.$$

Бироқ $-MF_1 = \sqrt{(x+c)^2 + y^2}$ ва $MF_2 = \sqrt{(x-c)^2 + y^2}$. Демак

$$\sqrt{(x+c)^2 + y^2} - \sqrt{(x-c)^2 + y^2} = \pm 2a. \quad (30)$$

Эллипс тенгламасини келтириб чиқаришдагига ўхшашиб соддалаштиришларни бажаргандан сўнг, қуйидаги тенгламани ҳосил қиласиз:

$$(a^2 - c^2)x^2 + a^2y^2 = a^2(a^2 - c^2), \quad (31)$$

бу (30) тенгламанинг натижасидир.

Бу тенглама эллипс учун ҳосил қилинган (25) тенглама билан бир хил эканлиги күриниб турибди. Бироқ (31) тенгламада гипербола учун $2a < 2c$ бўлгандан айрма нолдан кичик: $a^2 - c^2 < 0$. Шунинг учун

$$c^2 - a^2 = b^2 \quad (32)$$

деймиз. У ҳолда (31) тенглама қуидаги кўринишга келтирилади:

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1. \quad (33)$$

У гиперболанинг каноник тенгламаси дейилади. (33) тенглама (32) тенгламанинг натижаси сифатида гиперболанинг исталган нуқтаси координаталарини қаноатлантиради. Гиперболада ётмайдиган нуқталар (33) тенгламани қаноатлантирумаслигини кўрсатиш мумкин.

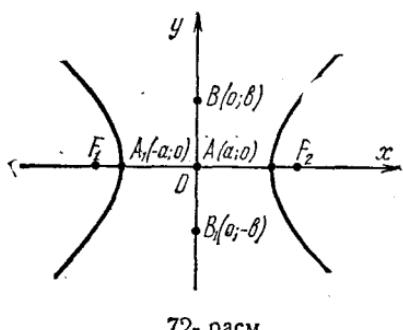
Каноник тенгламасидан фойдаланиб, гиперболанинг шаклини аниқлаймиз. Бу тенглама берилган координаталарнинг фақат жуфт даражаларини ўз ичига олади. Демак, гипербола иккита симметрия ўқига эга, бу ҳолда улар координаталар ўқи билан устма-уст тушади. Бундан буён гиперболанинг симметрия ўқларини гиперболанинг ўқлари, уларнинг кесишиш нуқталарини эса гиперболанинг маркази деб атамиз. Гиперболанинг фокуслари жойлашган ўқ фокал ўқ дейилади.

$$y = \frac{b}{a} \sqrt{x^2 - a^2} \quad (34)$$

бўлган I чоракда гиперболанинг шаклини текшириб кўрамиз. Бу ерда $x \geq a$, чунки илдиз остида мусбат сон бўлиши керак. x миқдор a дан ∞ гача ўсганда y миқдор 0 дан $+\infty$ гача ўсади. Гиперболанинг I чоракда ётган бўлаги 72-расмда тасвирланган MA ёйдан иборат.

Гипербола координаталар ўқига нисбатан симметрик жойлашганидан, бу эгри чизиқ 72-расмда тасвирланган кўринишга эга. Гиперболанинг фокал ўқ билан кесишган нуқталари унинг учлари дейилади. Гипербола тенгламасида $y = 0$ деб, унинг учларининг координаталарини топамиз: $x = \pm a$.

Шундай қилиб, гипербола иккита учга эга экан: $A(a; 0)$ ва $A_1(-a; 0)$. Гипербола ординаталар ўқи билан кесишимайди. Ҳақиқатан, гипербола тенгламасига $x=0$ ни қўйиб, у учун мавхум қийматларни ҳосил қиласиз*: $y = \pm \sqrt{-b^2}$. Шунинг учун гиперболанинг фокал ўқи ҳақиқий

* VII боб, 3- §, 1- пунктта қаранг.

ўқ, фокал ўққа перпендикуляр бўлган симметрия ўқи эса гиперболанинг мавҳум ўқи дейилади.

Шунингдек, гиперболанинг учларини туташтирувчи кесма ва унинг $2a$ узунлиги ҳам ҳақиқий ўқ деб аталади. $B(0, b)$ ва $B_1(0; -b)$ нуқталарни туташтирувчи кесма ва унинг $2b'$ узунлиги ҳам гиперболанинг мавҳум ўқи деб аталади. a ва b сонлар мос равишда гиперболанинг ҳақиқий ва мавҳум ярим ўқлари деб аталади.

Энди гиперболанинг I чоракда жойлашган ва $y = \frac{b}{a} \sqrt{x^2 - a^2}$ функциянинг графиги бўлган бўллагини қарайлик. Бу графикнинг координаталар бошидан етарлича катта масофада жойлашган нуқталари координаталар бошидан ўтувчи ва $k = b/a$ бурчак коэффициентига эга бўлган

$$y = \frac{b}{a} x \quad (35)$$

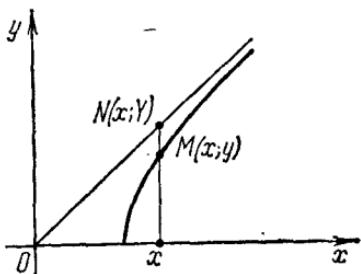
тўғри чизиқка исталганча яқин бўлишини кўрсатайлик.

Шу мақсадда битта x абсциссага эга бўлган ва мос равишда (34) эгри чизиқда ва (35) тўғри чизиқда (73-расм) ётувчи иккита $M(x; y)$ ва $N(x; Y)$ нуқтани қараймиз ҳамда бу нуқталарнинг ординаталари айрмасини тузамиз*:

$$\begin{aligned} Y - y &= \frac{b}{a} x - \frac{b}{a} \sqrt{x^2 - a^2} = \frac{b}{a} (x - \sqrt{x^2 - a^2}) = \\ &= \frac{b}{a} \cdot \frac{(x - \sqrt{x^2 - a^2})(x + \sqrt{x^2 - a^2})}{x + \sqrt{x^2 - a^2}} = \frac{b}{a} \cdot \frac{a^2}{x + \sqrt{x^2 - a^2}} = \frac{ab}{x + \sqrt{x^2 - a^2}}. \end{aligned}$$

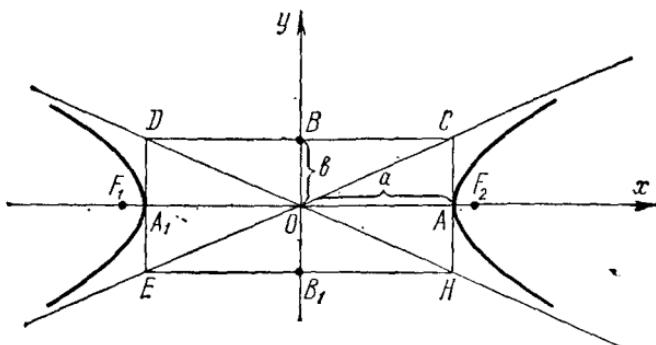
Бу касрнинг сурати ўзгармас миқдор, махражи эса x чексиз ўсганда чексиз ўсади. Шунинг учун $Y - y$ айрма нолга интилади, яъни абсцисса чексиз ўсиши билан M ва N нуқталар бирбирига чексиз яқинлашади.

Гиперболанинг координаталар ўқига нисбатан симметриясига кўра яна бигта $y = -\frac{b}{a} x$ тўғри чизиқ бўлиши керак. Координаталар бошидан чексиз узоқлашган сари гиперболанинг нуқталари бу тўғри чизиқка чексиз яқинлашади. $y = \frac{b}{a} x$ ва $y = -\frac{b}{a} x$ тўғри чизиқлар гиперболанинг асимптоталари дейилади. 74-расмда гипербола ва унинг асимптоталарининг ўзаро жойлашиши кўрсатилган. Бу чизмада гипербола асимптоталарининг қандай ясалиши ҳам

73- расм.

* Тўғри чизиқ нуқтасининг ординатасини гиперболада ётган нуқтанинг у ординатасидан фарқ қилиш учун Y орқали белгиланган.

74- расм.

кўрсатилган. Бунинг учун маркази координаталар бошида бўлган, томонлари мос равиша $2a$ ва $2b$ га тенг ҳамда Ox ва Oy ўқларига параллел бўлган $CDEH$ тўғри тўртбурчакни ясаш керак. Бу асосий тўғри тўртбурчак дейилади. Икки томонга чексиз давом этган унинг диагоналлари эса гиперболанинг асимптоталаридир. Гиперболани ясашдан аввал унинг асимптоталарини ясаш тавсия қилинади.

Фокуслари орасидаги масофа ярмининг гипербола ҳақиқий ўқига нисбати гиперболанинг *эксцентриситети* дейилади ва одатда ϵ ҳарфи билан белгиланади:

$$\epsilon = c/a \quad (36)$$

Гипербола учун $c > a$ бўлганидан, гиперболанинг эксцентриситети бирдан катта: $\epsilon > 1$. Эксцентриситет гиперболанинг шаклини характерлайди. Ҳақиқатан (32) формуладан қўйидаги келибчиқади: $(b/a)^2 = (c/a)^2 - 1 = \epsilon^2 - 1$. Бундан эксцентриситети қанчалик кичик бўлса, гиперболанинг ярим ўқлари нисбати b/a шунчалик кичик бўлиши кўринади. Бироқ b/a нисбат гипербола асосий тўғри тўртбурчагининг шаклини, демак, гиперболанинг ўзининг шаклини аниқлайди. Гиперболанинг эксцентриситети қанчалик кичик бўлса, унинг асосий тўғри тўртбурчаги фокал ўқ йўналиши бўйича шунчалик тортилган бўлади.

Агар гиперболанинг ҳақиқий ярим ўқи мавҳум ярим ўққа тенг бўлса ($a = b$), у тенг томонли (ёки тенг ёнли) гипербола дейилади. Тенг томонли гиперболанинг каноник тенгламаси

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{a^2} = 1$$

ёки

$$x^2 - y^2 = a^2 \quad (37)$$

кўринишга эга бўлади. Тенг томонли гипербола асимптоталарининг тенгламаси

$$y = x, \quad y = -x \quad (38)$$

кўринишида бўлади ва демак, координата бурчакларининг биссектисалари бўлади.

Тенг томонли гиперболанинг эксцентриситети:

$$e = c/a = \sqrt{a^2 + a^2}/a = \sqrt{2}.$$

1-мисол. Фокуслари орасидаги масофа 26 га, эксцентриситети эса $13/12$ га генглигини билган ҳолда гиперболанинг каноник тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Шартга кўра $2c = 26$ ва $e = c/a = 13/12$. Демак, гипербонанг катта ярим ўқи $a = 12/13 \cdot c = (12/13) \cdot 26/2 = 12$. (32) формулага кўра гиперболанинг кичик ярим ўқи $b = \sqrt{c^2 - a^2} = \sqrt{13^2 - 12^2} = 5$. Гипербона тенгламасининг кўриниши қуидагича бўлади: $\frac{x^2}{144} - \frac{y^2}{25} = 1$.

2-мисол. Ўқлари координата ўқлари билан устма-уст тушадиган гипербона $M_1(-3; \sqrt{2}/2)$ ва $M_2(4; -2)$ нуқталар орқали ўтади. Унинг каноник тенгламасини топинг.

Ечилиши. Гиперболанинг каноник тенгламасини ёзамиш:

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1,$$

Бу тенгламани $M_1(-3; \sqrt{2}/2)$ ва $M_2(4; -2)$ нуқталарнинг координаталари қаноатлантиради. Демак,

$$\frac{(-3)^2}{a^2} - \frac{(\sqrt{2}/2)^2}{b^2} = 1 \text{ ва } \frac{4^2}{a^2} - \frac{(-2)^2}{b^2} = 1$$

ёки

$$\frac{9}{a^2} - \frac{1/2}{b^2} = 1 \text{ ва } \frac{16}{a^2} - \frac{4}{b^2} = 1.$$

Бундан $a^2 = 8$ ва $b^2 = 4$ ни топамиш ва уни гиперболанинг каноник тенгламасига қўйамиз ҳамда узил-кесил қуидагини ҳосил қиласиз:

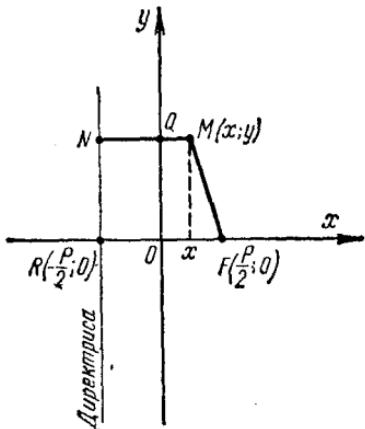
$$\frac{x^2}{8} - \frac{y^2}{4} = 1.$$

5. Парабола. Парабола деб, текисликнинг фокус деб аталувчи берилган F нуқтасидан ва директриса деб аталувчи берилган тўғри чизиқдан баравар узоқлашган барча нуқталар тўпламига айтилади (фокус директрисада ётмайди деб фараз қилинади).

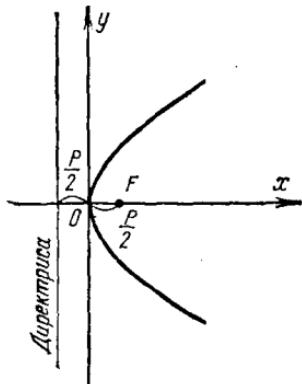
Фокусдан директрисагача бўлган масофани p орқали белгилаймиз. Бу катталик параболанинг параметри дейилади.

Парабола тенгламасини келтириб чиқарамиз. Абсциссалар ўқини шундай жойлаштирамизки, у директрисага перпендикуляр бўлиб, фокус орқали ўтсин ва директрисадан фокусга қараб мусбат йўналишга эга бўлсин (75-расм). Координаталар боши сифатида фокусдан директрисага туширилган FR перпендикулярнинг ўртасини танлаймиз. Шундай қилиб, танланган системада фокус $F(p/2; 0)$ координаталарга эга. Директриса тенгламаси $x = -p/2$ кўринишини олади.

Айтилик, $M(x; y)$ — параболанинг нуқтаси бўлсин. Параболанинг таърифига кўра, $M(x; y)$ нуқтанинг директрисадан MN узоқлиги унинг фокусдан бўлган MF масофасига тенг: $MN = MF$.

75- расм.

76- расм.

75-чизмадан равшанки, $MN = NQ + QM = \frac{P}{2} + x$, $MF = \sqrt{(x - \frac{P}{2})^2 + (y - 0)^2}$. Демак,

$$\frac{P}{2} + x = \sqrt{(x - \frac{P}{2})^2 + y^2}.$$

Бу тенгламанинг иккала томонини квадратга кўтариб, $x^2 + px + \frac{P^2}{4} = x^2 - px + \frac{P^2}{4} + y^2$ ни ёки соддалаштиришлардан сўнг

$$y^2 = 2px \quad (39)$$

ни ҳосил қиласиз.

(39) тенглама параболанинг каноник тенгламаси дейилади. Уни равшанки, параболанинг ихтиёрий нуқталари қаноатлантиради. Параболада ётмаган нуқталарнинг координаталари (39) тенгламани қаноатлантирумаслигини кўрсатиш мумкин.

Каноник тенгламаси бўйича параболанинг шаклини текширамиз. Бу тенгламага у фақат жуфт даража билан (квадратда) қатнашганлиги учун абсциссалар ўқи параболанинг симметрия ўқи бўлади. Бутун эгри чизиқ ординаталар ўқидан ўнг томонда жойлашган, чунки (39) тенгламанинг чап томони манфий мас ва демак, бу тенгламанинг ўнг томонида жойлашган x манфий бўла олмайди. $x=0$ да $y=0$ га эга бўламиз. Демак, парабола координаталар бошидан ўтади. x чексиз ўсганда у нинг абсолют қиймати ҳам чексиз ўсади. (39) тенглама билан аниқланадиган парабола 76-расмда тасвирланган кўринишга эга.

Параболанинг симметрия ўқи фокал ўқ дейилади. Параболанинг симметрия ўқи билан кесишиш нуқтаси унинг учи дейилади. Берилган ҳолда параболанинг учи координаталар боши билан устма-уст тушади.

Мисол. $y^2 = 6x$ парабола берилган. Унинг директрисаси тенгламасини тузинг ва фокусини топинг.

Е чилиши. Берилган тенгламани параболанинг каноник тенгламаси (39) билан тақослаб, кўрамизки, $2p = 6$, $p = 3$. Парабола директрисасининг тенгламаси $x = -p/2$ ва фокуси $p/2$ ва 0 координаталарга эга бўлганидан, кўрилаётган ҳол учун директриса тенгламаси $x = -3/2$ ва фокус $F(3/2; 0)$ бўлади.

Эслатма. Агар параболанинг фокал ўқи деб ордината ўқини қабул қиласак, парабола тенгламаси қўйидаги кўринишда бўлади:

$$x^2 = 2py. \quad (40)$$

6. Айлана, эллипс, гипербола ва парабола конус кесимлар сифатида. Берилган тўғри чизиқни уни кесувчи бошқа бир тўғри чизиқ (айланиш ўқлари) атрофида айлантириш натижасида ҳосил қилинган сирт доиравий конус дейилади. Бунда айланаётган тўғри чизиқ ўзининг исталган ҳолатида конуснинг ясовчиси деб, тўғри чизиқнинг айланиш ўқи билан кесишиш нуқтаси эса конуснинг учи деб аталади. Конус унинг учи ажратиб турадиган иккита паллага эга.

Айлана, эллипс, гипербола ва параболани доиравий конуснинг учидан ўтмайдиган текисликнинг кесимлари сифатида ҳосил қилиш мумкин. (Бунинг исботини биз келтирмаймиз.) Шунинг учун бу эгри чизиқлар **конус кесимлар** дейилади.

Агар текислик конус ўқига перпендикуляр бўлса, кесимда айлана ҳосил бўлади.

Агар текислик ўқقا перпендикуляр бўлмай, конуснинг фақат битта палласини кесса ва унинг ясовчиларидан биттасига ҳам параллел бўлмаса, кесимда эллипс ҳосил бўлади.

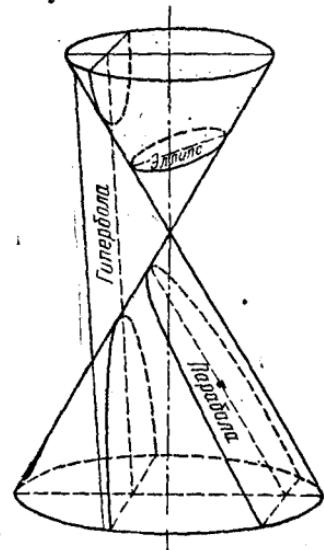
Агар текислик конус ясовчиларидан бирига параллел равишда унинг палларидан бирини кесса, кесимда парабола ҳосил бўлади.

Ниҳоят, агар текислик конуснинг иккала палласини кесса, кесимда гипербола ҳосил бўлади (77-расм).

Иккинчи тартибли эгри чизиқлар фан ва техниканинг кўп соҳаларида кенг кўлланилади. Бунга мисоллар келтирамиз.

1. Маътумки, қуёш системасининг планеталари Куёш жойлашган умумий фокусга эга эллипслар бўйича ҳаракат қиласади.

2. Агар парабола фокусига ёруғлик манбай жойлаштирилса, параболадан қайтган нурлар унинг ўқига параллел ҳолда кетади. Прожекторнинг тузилиши шу хоссаги асосланган.

77- расм.

3. Механикада исбот қилинганидек, Ер юзидан горизонтга қараб бурчак остида $v_0 = 11,2$ км/с (иккинчи космик тезлик) бошланғич тезлик билан чиқарылған ракета парабола бүйлаб Ер юзидан чексиз узоқлашиб боради $v_0 > 11,2$ км/с бошланғич тезлик билан ҳаракат қилаётган ракета ҳам Ер юзасидан чексиз узоқлашиб боради, фақат—гипербола бүйлаб ҳаракат қилади. Ниҳоят, $v_0 < 11,2$ км/с бошланғич тезликтің ракета эллипс бүйлаб ҳаракатланиб ёки яна Ерга қайтиб тушади, ёки Ернинг сунъий йўлдоши бўлиб қолади.

7. Иккинчи тартибли эгри чизиқ тенгламасини соддалаштириш. Квадрат учқаднинг графиги Эгри чизиқ тенгламасининг кўриниши координаталар системасининг танланишига боғлиқ. Турли координаталар системасида битта эгри чизиқ учун турли мураккабликдаги тенгламани ҳосил қилишимиз мумкин. Шунинг учун кўпинча қўйидаги масала қўйилади. *Oxy* декарт координаталар системасида иккинчи тартибли эгри чизиқнинг уччалик содда бўлмаган тенгламаси берилган. Координаталарни алмаштириш билан (I боб, 3-§ га қ.) берилган эгри чизиқнинг тенгламасини ҳосил қилинг ва унинг кўринишига қараб эгри чизиқнинг турини, яъни эгри чизиқ эллипсни, гиперболани ва ҳ. к. ни тасвирилашини аниқланг. Ўнг томонда квадрат учқад бўлган қўйидаги

$$y = ax^2 + bx + c \quad (41)$$

тенглама берилган бўлсин. Берилган эгри чизиқнинг энг содда тенгламасини ҳосил қилиш учун ўқларни параллел кўчириш формуласидан (I боб, 3-§, 4-пунктга қ.) фойдаланамиш:

$$x = X + x_0, \quad y = Y + y_0, \quad (42)$$

бунда x_0 ва y_0 —янги O_1 координата бошининг координаталари. (41) тенгламадаги эски x ва y координаталар ўрнига уларнинг янги X ва Y координаталар орқали ифодаларини қўйиб:

$$Y + y_0 = a(X + x_0)^2 + b(X + x_0) + c$$

ёки соддалаштиришдан сўнг

$$Y = aX^2 + (2ax_0 + b)X + ax_0^2 + bx_0 + c - y_0 \quad (43)$$

ни ҳосил қиласиз.

Янги координаталар бошининг x_0 ва y_0 координаталарици шундай танлаймизки, (43) тенгламанинг ўнг томонидаги X олдидаги коэффициент ва озод ҳад нолга айлансин, яъни

$$\left. \begin{array}{l} 2ax_0 + b = 0, \\ ax_0^2 + bx_0 + c - y_0 = 0 \end{array} \right\} \quad (44)$$

шартлар бажарилсан.

Бу тенгламалар системасини номаълум x_0 ва y_0 га нисбатан ечиб, $x_0 = -\frac{b}{2a}$, $y_0 = \frac{4ac - b^2}{4a}$ ни ҳосил қиласиз*. Бундай тан-

* (44) дан $y_0 = ax_0^2 + bx_0 + c$ эканлиги кўриниш турибди.

лашда янги тенгламалар системаси (43) нинг O_1 координаталар боши $Y = aX^2$ кўринишни олади, яъни O_1Y ўқ симметрия ўқи бўлган параболанинг энг содда тенгламаси бўлади.

Шундай қилиб, $y = ax^2 + bx + c$ квадрат учҳаднинг графиги симметрия ўқи ординаталар ўқига параллел бўлган, учи $\left(-\frac{b}{2a}; \frac{4ac - b^2}{4a}\right)$ нуқтада бўлган параболадан иборат экан.

Худди шундай, $x = ay^2 + by + c$ эгри чизиқ ўқ симметрияси абсциссалар ўқига параллел ва учи $\left(\frac{4ac - b^2}{4a}; -\frac{b}{2a}\right)$ нуқтада бўлган параболадан иборат эканлигини кўрсатиш мумкин.

Мисол. $y = 2x^2 - 8x + 11$ парабола тенгламасини энг содда ҳолга келтиринг ва унинг учи координаталарини толинг.

Ечилиши. Берилган тенгламадаги x ва у ларни уларнинг (42) формула бўйича x ва у ифо алари билан алмаштириб, қўйидагиларни ҳосил қиласиз:

$$Y + y_0 = 2(X + x_0)^2 - 8(X + x_0) + 11$$

ёки

$$Y = 2X^2 + (4x_0 - 8)X + 2x_0^2 - 8x_0 + 11 - y_0.$$

$4x_0 - 8 = 0$, $2x_0^2 - 8x_0 + 11 - y_0 = 0$ деб олиб янги координаталар боши - парабола учлари координаталарини ҳосил қиласиз: $x_0 = 2$; $y_0 = 3$. Бунда парабола тенгламаси $Y = 2X^2$ кўринишни олади.

8. Асимптоталари координаталар ўқи учун қабул қилинган тенг томонли гипербола тенгламаси.

$$y = k/x \quad (45)$$

функциянинг графиги асимптоталари координаталар ўқлари билан устма-уст тушадиган тенг томонли гипербола эканлигини кўрсатамиш.

Бунинг учуи координаталар ўқини $\alpha = \pi/4$ бурчакка буриб (78-расм), янги OXY координаталар системасини ҳосил қиласиз, бунда $x = \frac{\sqrt{2}}{2}(X - Y)$, $y = \frac{\sqrt{2}}{2}(X + Y)$ (I боб, 3-§, 5-пунктдаги мисолга қ.).

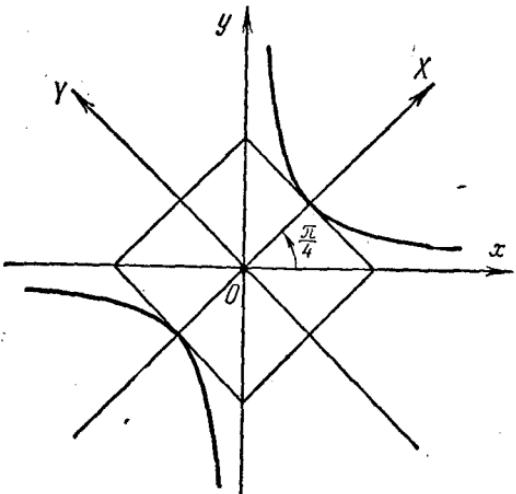
x ва у нинг бу ифодаларини (45) тенгламага қўйиб,

$$\frac{\sqrt{2}}{2}(X + Y) = k, \frac{\sqrt{2}}{2}(X - Y).$$

ёки соддалаштиришлардан сўнг

$$X^2 - Y^2 = 2k$$

тенгламани ҳосил қиласиз. Бу тенг томонли гиперболанинг тенгламасидир. Унинг ҳақиқий ўқи $k > 0$ да OX ўқ билан, $k < 0$ да эса OY ўқ билан устма-уст тушади (78-расмда $k > 0$ деб фараз қилинади). Бунда эски Ox ва Oy ўқлар янги OXY координаталар системасининг биссектрисалари бўлиб хизмат қиласи ва демак, тенг томонли гиперболанинг асимптоталари бўлади. Гипер-

78- расм.

боланинг ҳақиқий ўқи $a = \sqrt{2|k|}$. Шундай қилиб, $y = k/x$ функцияниң графиги Ox ва Oy ўқлар асимптоталар ролини бажарадиган тенг томонли гипербола экан.

9. Каср-чизиқли функцияниң графиги. Ушбу

$$y = \frac{ax + b}{cx + d} \quad (46)$$

функция каср-чизиқли функция дейилади, бунда a, b, c ва d — ўзгармаслар ($a/b \neq c/d$). Бу функцияниң графиги асимптоталари координаталар ўқига параллел бўлган тенг томонли гипербola бўлишини кўрсатамиз.

(46) тенгламанинг ўнг томонида турған ифоданинг сурати ва маҳражини c га бўламиш ва $a/c = \alpha$; $b/c = \beta$; $d/c = \gamma$ белгилашлар киритамиз. У ҳолда $y = \frac{ax + b}{x + \gamma}$ ифодани ҳосил қиласмиш. Бу тенгламанинг ўнг томонида қуидагича алмаштириш бажарамиз:

$$\frac{ax + b}{x + \gamma} = \frac{ax + a\gamma + \beta - a\gamma}{x + \gamma} = \frac{\alpha(x + \gamma) + \beta - a\gamma}{x + \gamma} = \alpha + \frac{\beta - a\gamma}{x + \gamma}.$$

Шундай қилиб,

$$y = \alpha + \frac{\beta - a\gamma}{x + \gamma} \text{ ёки } y - \alpha = \frac{\beta - a\gamma}{x + \gamma}.$$

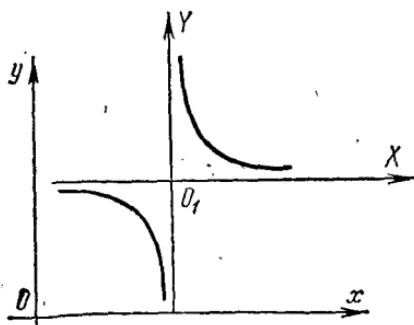
$x + \gamma = X$ ва $y - \alpha = Y$ деб оламиш, яъни янги координаталар боши $O_1(-\gamma; \alpha)$ бўлган $x = X - \gamma$ ва $y = Y + \alpha$ ўқларни параллел қўчирамиш. У ҳолда

$$Y = \frac{\beta - a\gamma}{X}$$

ифода ҳосил бўлади.

8-пунктга кўра, бу O_1X ва O_1Y асимптоталари мос равища эски Ox ва Oy ўқларга параллел бўлган тенг томонли гиперболанинг тенгламасидир (79-расм).

Шундай қилиб, (46) каср-чизиқли функцияниң графиги асимптоталари координаталар ўқига параллел бўлган тенг то-

79- расм.

монли гипербола әкан. Бу гиперболанинг маркази $O_1(-\gamma; \alpha)$ нүктада жойлашган, бунда $\alpha = a/c$; $\gamma = d/c$.

10. Координаталар кўпайтмасини ўз ичига олган ҳад қатнашмаган иккинчи тартибли эгри чизиқларнинг тенгламасини алмаштириш.

Биз иккинчи тартибли эгри чизиқларнинг тўрттасини: айлана, гипербода, эллипс, параболани қараб чиқдик. Иккинчи тартибли $Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0$ тенглама билан аниқланадиган бошқа эгри чизиқлар мавжудми? деган савол туғилди. Бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги мисолларни кўрамиз.

1) Иккинчи тартибли $(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 = 0$ тенгламани ягона ($x_0; y_0$) нүктанинг координатлари қаноатлантиради (2-punktga қ.)

2) $x^2 - y^2 = 0$ тенгламани $(x - y)(x + y) = 0$ кўринишда ёзиб олиш мумкин ва у ҳолда равshan бўладики, бу тенгламани $x - y = 0$ тўғри чизиқнинг ва $x + y = 0$ тўғри чизиқнинг исталған нүқтасининг (фақат шу нүқталарнинг) координатлари қаноатлантириши мумкин. $x - y = 0$ ва $x + y = 0$ тўғри чизиқлар (координаталар бурчагининг биссектрисалари) ўзаро координаталар бошида кесишиади. $x^2 - y^2 = 0$ тенглама ўзаро кесишуви иккита тўғри чизиқнинг тенгламасидир.

3) $(y - 2)(y + 2) = 0$ кўринишда ёзиш мумкин бўлган $y^2 = 4$ тенгламани $y - 2 = 0$ ва $y + 2 = 0$ параллел тўғри чизиқлар нүқталарининг (фақат шу нүқталарнинг) координатлари қаноатлантиради. Бинобарин, $y^2 = 4$ тенглама иккита параллел тўғри чизиқнинг тенгламасидир.

4) $x^2 - 2xy + y^2 = 0$ тенгламани $(x - y)^2 = 0$ деб қайтадан ёзиш мумкин, демак, у $x - y = 0$ тенгламага (Іва III координата бурчакларининг биссектрисаларига) тенг кучли. $x^2 - 2xy + y^2 = 0$ тенгламани шартли равища бир-бирига устма-уст тушувчи чизиқлар тенгламаси дейишимиз мумкин.

5) Ниҳоят, шундай бўлиши мумкинки, x ва y га нисбатан иккинчи тартибли тенглама ҳеч қандай чизиқни ифодаламайди. Масалан, $x^2 + y^2 + 1 = 0$ тенгламани x ва y ларнинг ҳеч қандай ҳақиқий қиймати қаноатлантирумайди, демак, у нүқталарнинг бўш тўпламини аниқлайди.

Шундай қилиб, коэффициентларининг қийматларига боғлиқ равища иккинчи тартибли (19)

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0$$

тенглама айланани, эллипсни, гиперболани, параболани, кесишуви тўғри чизиқлар жуфтини, параллел тўғри чизиқлар жуфтини, устма-уст тушувчи тўғри чизиқлар жуфтини, нүқтани аниқлаши ва ниҳоят, ҳеч қандай чизиқни аниқламаслиги мумкин.

Бу тенглама юқорида санаб ўтилган чизиқлардан фарқли бўлган ҳеч қандай чизиқни аниқлай олмаслигини кўрсатиш мумкин.

Коэффициентларнинг берилган сонли қийматларида (19) тенглама қандай чизиқни аниқлашини билиш учун координаталар ўқини буриш ва параллел кўчириш каби алмаштиришдан фой-

даланилади. 11-пунктда буриш алмаштириши ёрдамида (19) тенгламадан координаталар күпайтмасидан иборат ҳад қатнашмаган иккинчи тартибли тенгламага ҳар доим ўтиш мүмкінліги күрсатилади. Сүнгра параллел күчириш алмаштириши ёрдамида ҳар доим иккинчи тартибли әгри чизиқнинг әнг содда тенгламасини ҳосил қилиш ва у бүйича әгри чизиқнинг турини аниқлаш мүмкін. Бунинг қандай бажарилишини мисолда күрсатамиз.

Мисол. Ўқларни параллел күчириш ёрдамида $x^2 - 2y + 2x + 12y - 33 = 0$ әгри чизиқнинг әнг содда тенгламасини ҳосил қилинг ва уни ясанг.

Ечилиши. x ни ўз ичига олган ҳадлар ва y ни ўз ичига олган ҳадлар учун тұла квадрат ажратып билан қойылады алмаштиришни бажарамиз:

$$x^2 + 2x = x^2 + 2x + 1 - 1 = (x + 1)^2 - 1;$$

$$-2y^2 + 12y = -2(y^2 - 6y) = -2(y^2 - 6y + 9 - 9) = -2(y - 3)^2 + 18.$$

Берилған тенгламани әнді қойылады қайта ёзіб олиш мүмкін:

$$(x + 1)^2 - 2(y - 3)^2 - 1 + 18 - 33 = 0,$$

бундан

$$(x + 1)^2 - 2(y - 3)^2 = 16 \text{ әки} \quad \frac{(x + 1)^2}{16} - \frac{(y - 3)^2}{8} = 1.$$

Янги координаталар боши $O_1(-1; 3)$; $x = X - 1$; $y = Y + 3$ бўлган ўқларни параллел күчириш алмаштиришини бажарамиз. У ҳолда әгри чизиқ тенгламаси

$$\frac{X^2}{16} - \frac{Y}{8} = 1$$

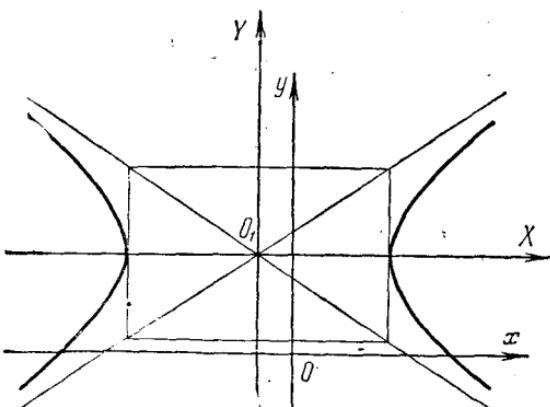
кўринишни олади. Бу ярим ўқлари $a = 4$ ва $b = 2\sqrt{2}$ бўлган гипербола тенгламасидир. 80-расмда бу әгри чизиқ O_1XY координаталар системасида ясалган. Бирок бу аввал берилған Oxy координаталар системасиңа ҳам таалукли дейиш мүмкін (бу ҳам 80-расмда берилған).

11. Иккинчи тартибли әгри чизиқ тенгламасини соддалаштириш.

Квадратик шаклларни алмаштириш ёрдамида иккинчи тартибли әгри чизиқнинг (19) умумий тенгламаси $Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0$ ни қандай соддалаштиришни күрсатамиз. Агар бу тенглама координаталар күпайтмасини ўз ичига олган ҳадни ўз

ичига олмаса, яъни $2B = 0$ бўлса, у ҳолда x ва y қатнашган ҳадларни тұла квадратларга түлдириб, (19) тенгламани каноник кўринишга келтиришимиз мүмкін (10-пунктга қ.).

Әнді (19) тенгламада коэффициент $2B \neq 0$ бўлсин. Бу ҳолда тенгламани координаталар күпайтмасини ўз ичига олган ҳад қатнашмаган кўринишга келтириш учун қойылады әгри чизиқ тенгламасини соддалаштириш иш тутамиз.

80-расм.

(19) тенгламанинг чар томонидаги юқори ҳадлардан ташкил топган $F = (x, y) = Ax^2 + 2Bxy + Cy^2$ квадратик шаклни қараётшиб, уни II боб, 8-§, 3- пунктда баён қилинган методлар билан каноник кўринишга келтирамиз. Бунда иккинчи тартибли эгри чизиқнинг умумий тенгламаси координаталар кўлайтмасини ўз ичига олган ҳад қатнашмаган кўринишга келади.

Мисол. Иккинчи тартибли эгри чизиқнинг умумий

$$5x^2 + 8xy + 5y^2 - 18x - 18y + 9 = 0$$

тенгламасини каноник кўринишга келтиринг.

Ечилиши. Берилган тенгламанинг юқори ҳадларидан тузилган квадратик форма қўйидагича кўринишга эга:

$$F(x, y) = 5x^2 + 8xy + 5y^2.$$

Бу ерда $a_{11} = 5$, $a_{12} = a_{21} = 4$, $a_{22} = 5$; матрица $A = \begin{pmatrix} 5 & 4 \\ 4 & 5 \end{pmatrix}$.

Характеристик тенгламани тузамиз [II боб, (151) формулага к.]:

$$\begin{vmatrix} 5-\lambda & 4 \\ 4 & 5-\lambda \end{vmatrix} = 0 \text{ ёки } \lambda^2 - 10\lambda + 9 = 0.$$

Бу тенгламанинг илдизлари $\lambda_1 = 9$, $\lambda_2 = 1$. II боб, (147) формулагага биноан янги $Ox'y'$ координаталар системасидаги квадратик форма қўйидаги кўринишда ёзилади;

$$F(x', y') = \lambda_1 x'^2 + \lambda_2 y'^2 = 9x'^2 + 1 \cdot y'^2.$$

Эски Oxy координаталар системасидан янги $Ox'y'$ координаталар системасига ўтиш матрицаси $L = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{pmatrix}$ ни топамиз. Бунинг учун тенгламалар системасини тузамиз:

$$\left. \begin{array}{l} (5-9)a_{11} + 4a_{21} = 0, \\ 4a_{11} + (5-9)a_{21} = 0 \end{array} \right\} \quad \left. \begin{array}{l} (5-1)a_{12} + 4a_{22} = 0, \\ 4a_{12} + (5-1)a_{22} = 0, \end{array} \right\}$$

ёки

$$\left. \begin{array}{l} -4a_{11} + 4a_{21} = 0, \\ 4a_{11} - 4a_{21} = 0 \end{array} \right\} \quad \left. \begin{array}{l} 4a_{12} + 4a_{22} = 0, \\ 4a_{12} + 4a_{22} = 0 \end{array} \right\}$$

(II бобдаги (149) ва (150) формулаларга к.).

Бу системаларнинг ҳар бирни битта тенгламага келтирилади; биринчи система $a_{11} = a_{21}$ тенгламага, иккинчиси эса $a_{22} = -a_{12}$ тенгламага. L матрица ортоғоналлар (II боб, 8-§, 2-punktga k.). Шунинг учун қўйидаги тенгликлар ўринли бўлиши кераки

$$a_{11}^2 + a_{12}^2 = 1 \text{ ва } a_{21}^2 + a_{22}^2 = 1.$$

Айни пайтда $a_{11} = a_{21}$ ва $a_{22} = -a_{12}$ бўлгани учун

$$a_{11} = a_{21} = 1 / (\pm \sqrt{2})$$

ва

$$a_{12} = -1 / (\pm \sqrt{2}), \quad a_{22} = 1 / (\pm \sqrt{2})$$

ни топамиз ёки аниқлик учун илдизнинг „плюс“ ишоралисини танлаб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$a_{11} = 1 / \sqrt{2}, \quad a_{21} = 1 / \sqrt{2},$$

$$a_{12} = -1 / \sqrt{2}, \quad a_{22} = 1 / \sqrt{2}.$$

Шундай қилиб, координаталарни алмаштириш формуласи бу ҳолда қуйидагича бўлади:

$$x = \frac{1}{\sqrt{2}} (x' - y'),$$

$$y = \frac{1}{\sqrt{2}} (x' + y').$$

Энди янги координаталар системасида эрги чизиқ умумий тенгламасининг қуи ҳадлари қандай бўлишини топамиш:

$$-18x - 18y + 9 = -\frac{18}{\sqrt{2}} (x' - y') -$$

$$-\frac{18}{\sqrt{2}} (x' + y') + 9 = -\frac{36}{\sqrt{2}} x' + 9.$$

81- расм.

Шундай қилиб, янги $Ox'y'$ координаталар системасида чизиқ тенгламаси қуйидагича ёзилади:

$$9x'^2 + y'^2 - \frac{36}{\sqrt{2}} x' + 9 = 0 \quad \text{ёки} \quad x'^2 + \frac{y'^2}{9} - \frac{4x'}{\sqrt{2}} + 1 = 0.$$

x' қатнашган ҳадларда тўлиқ квадрат ажратиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{(x' - \sqrt{2})^2}{1} + \frac{y'^2}{9} = 1.$$

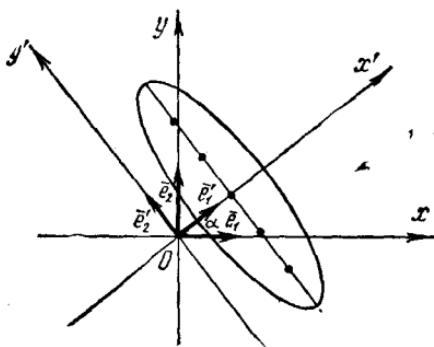
Шундай қилиб, берилган чизиқ маркази янги координаталар системасида $O_1(\sqrt{2}; 0)$ нуқтага жойлашган эллипс экан. Эллипснинг эски координаталар системасига нисбатан ҳолатини аниқлаш учун янги ўқларнинг эски системага нисбатан жойлашишини аниқлаш керак. Бунинг учун эски системанинг e_1 ва e_2 ортлари ҳамда янги системанинг e'_1 ва e'_2 ортлари орасидаги бурчакни аниқлаш етарли. И боблаги (132) формулаларга кўра қуйидагиларни топамиш:

$$\cos(\widehat{e_1, e'_1}) = \alpha_{11} = 1/\sqrt{2}, \cos(\widehat{e_1, e'_2}) = \alpha_{12} = -1/\sqrt{2},$$

$$\cos(\widehat{e_2, e'_1}) = \alpha_{21} = 1/\sqrt{2}, \cos(\widehat{e_2, e'_2}) = \alpha_{22} = 1/\sqrt{2}.$$

Демак, янги система ўқлари эски система ўқлари билан ташкил қиласиди-

ган бурчаклар $\widehat{e_1, e'_1} = 45^\circ$, $\widehat{e_1, e'_2} = 135^\circ$, $\widehat{e_2, e'_1} = 45^\circ$, $\widehat{e_2, e'_2} = 45^\circ$. Уқларнинг жойлашиши ва эллипс 81-расмда келтирилган.

, IV бөб
ФАЗОДАГИ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ
1- §. ТЕКИСЛИК

1. Сирт тенгламаси. I боб, 5-§ да айтилганидек, $F(x, y) = 0$ тенглама, умуман айтганда, текисликда бирор түғри чизиқни аниқтайди, яъни Oxu текисликнинг координаталари x ва у бўлган барча нуқталар тўплами бу тенгламани қаноатлантиради. Шунга ўхшаш

$$F(x, y, z) = 0 \quad (1)$$

тенглама $Oxuz$ фазода бирор сиртни, яъни x, y ва z координаталари $F(x, y, z) = 0$ тенгламани қаноатлантирадиган нуқталар тўпламини аниқтайди. (1) тенглама бу сиртнинг тенгламаси, x, y, z лар эса унинг ўзгарувчи координаталари дейилади.

Бироқ, кўпинча, фазо тенглама билан эмас, балки у ёки бу хоссага эга бўлган барча нуқталар тўплами билан берилади. Бундай ҳолда сиртнинг геометрик хоссаларидан келиб чиқсан ҳолда унинг тенгламасини топиш талаб қилинади.

Мисол. Маркази $O_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтада, радиуси R бўлган шар сирт (сфера) тенгламасини топинг.

Ечилиши, Сферанинг таърифига кўра, унинг исталган $M(x, y, z)$ нуқтасининг $O_1(x_1; y_1; z_1)$ марказдан узоқлиги R радиусга тенг, яъни $O_1M = R$. Бироқ

$$O_1M = \sqrt{(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 + (z - z_1)^2}$$

(I боб, (2) формулага қ.). Демак,

$$\sqrt{(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 + (z - z_1)^2} = R$$

ёки

$$(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 + (z - z_1)^2 = R^2. \quad (*)$$

Биз сферанинг изланган тенгламасини ҳосил қилдиқ, чунки сферанинг исталган нуқтасининг координаталари тенгламани қаноатлантиради ва равшаники, бу сферада ётмаган нуқталар координаталари тенгламани қаноатлантиради.

Хусусан, агар сфера маркази координаталар боши билан устма-уст тушса, (*) сферанинг тенгламаси қўйидаги кўринишни олади:

$$x^2 + y^2 + z^2 = R^2. \quad (**)$$

2. Текисликнинг нормал вектори. Берилган нуқта орқали ўтuvchi текислик тенгламаси. Фазода Q текисликни қараймиз. Унинг ҳолати бу текисликка перпендикуляр бўлган N векторнинг ва Q текисликда ўтuvchi бирор белгиланган $M_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтанинг берилиши билан тўлиқ аниқланади. Q текисликка пер-

пендикуляр бўлган \mathbf{N} вектор шу текисликнинг *нормал вектори* дейилади. Агар нормал вектор \mathbf{N} нинг проекцияларини A, B ва C орқали белгиласак,

$$\mathbf{N} = Ai + Bj + Ck. \quad (2)$$

Берилган $M_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқта орқали ўтувчи ва берилган (2) нормал векторга эга бўлган Q текисликнинг тенгламасини келтириб чиқарамиз. Бунинг учун M_1 нуқтани Q текисликнинг ихтиёрий $M(x, y, z)$ нуқтаси билан боғловчи (бирлаштирувчи) $\overline{M_1 M}$ векторни қарайлик (82- расм).

Q текисликдаги M нуқтанинг ихтиёрий ҳолатида $\overline{M_1 M}$ вектор Q текисликнинг нормал вектори \mathbf{N} га перпендикуляр бўлади. Шунинг учун скаляр кўпайтма нолга тенг: $\overline{M_1 M} \cdot \mathbf{N} = 0$. Скаляр кўпайтма $\overline{M_1 M} \cdot \mathbf{N}$ ни проекциялар орқали ёзамиз. $\overline{M_1 M} = (x - x_1)\mathbf{i} + (y - y_1)\mathbf{j} + (z - z_1)\mathbf{k}$, $\mathbf{N} = Ai + Bj + Ck$ бўлгани учун

$$\overline{M_1 M} \cdot \mathbf{N} = A(x - x_1) + B(y - y_1) + C(z - z_1)$$

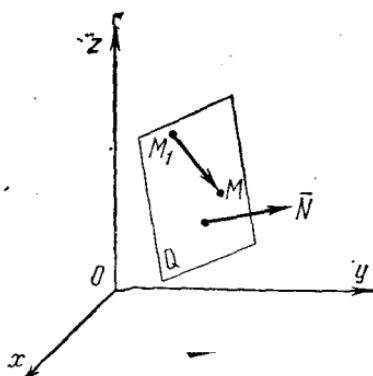
ва демак,

$$A(x - x_1) + B(y - y_1) + C(z - z_1) = 0. \quad (3)$$

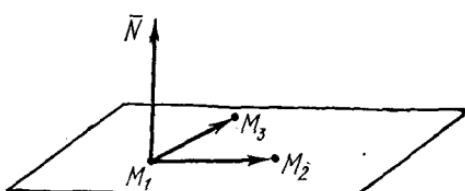
Биз Q текисликнинг ихтиёрий $M(x; y; z)$ нуқтаси (3) тенгламани қаноатлантиришини кўрсатдик. Q текисликда ётмаган нуқталарнинг координаталари бу тенгламани қаноатлантирмаслигини кўриш қийин эмас (охирги ҳолда $\overline{M M_1} \cdot \mathbf{N} \neq 0$). Демак, биз Q текисликнинг изланган тенгламасини ҳосил қилдик. (3) тенглама *берилган нуқта орқали ўтувчи текислик тенгламаси* дейилади. У x, y ва z ўзгарувчи координаталарга нисбатан биринчи даражалидир.

Шундай қилиб, биз ҳар қандай текисликка ўзгарувчи координаталарга нисбатан биринчи даражали тенглама мос келишини кўрсатдик.

1- мисол. $\mathbf{N} = 2\mathbf{i} + 4\mathbf{k}$ векторга перпендикуляр, $M(1; -2; 3)$ нуқта орқали ўтувчи текислик тенгламасини ёзинг.

82- расм.

83- расм.

Ечилиши. Бу ерда $A=2$, $B=0$, $C=4$. (3) формулага биноан қийндагини ҳосил қиласыз.

$$2(x-1) + 0(y+2) + 4(z-3) = 0 \text{ ёки } x+2z-7=0.$$

(3) тенгламанинг A , B ва C коэффициентларига турли қийматлар беріб, $M_1(x_1; y_1; z_1)$ нұқта орқали ўтувчи ихтиерий текислик тенгламасини ҳосил қилишимиз мүмкін. Берилған нұқта орқали ўтувчи барча текисликтер түплами *текисликтер болалар* дейилади. A , B ва C коэффициентлар турли қийматларни қабул қиласыз (3) тенглама *текисликтер болалар* тенгламаси дейилади.

2-мисол. Берилған учта $M_1(1; -1; 0)$, $M_2(2; 1; -3)$ ва $M_3(-1; 0; 1)$ нұқталар орқали ўтувчи текислик тенгламасини түзинг (83-расм).

Ечилиши. M_1 нұқта орқали ўтувчи текисликтер болалар тенгламасини өзәмиз:

$$A(x-1) + B(y+1) + Cz = 0.$$

$\overrightarrow{M_1 M_2}$ ва $\overrightarrow{M_1 M_3}$ векторлар изланған текисликта ётганлиги учун уларнанғ вектор күпайтмасыга тенг векторни ва демек, бу текисликка перпендикуляр векторни үнінг нормал вектори сифатида қабул қилиш мүмкін:

$$\mathbf{N} = \overrightarrow{M_1 M_2} \times \overrightarrow{M_1 M_3} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ 1 & 2 & -3 \\ -2 & 1 & 1 \end{vmatrix} = 5\mathbf{i} + 5\mathbf{j} + 5\mathbf{k}.$$

Шундай қилиб, $A = 5$, $B = 5$, $C = 5$ ва изланған тенглама қийдаги күришины олади:

$$5(x-1) + 5(y+1) + 5z = 0 \text{ ёки } x+y+z = 0.$$

3. Текисликкінг умумий тенгламасы. 2-пунктда ҳар қандай текисликка ўзгарувчи координаталарга нисбатан биринчи тартибли тенглама түғри келишини күрсатдик.

Әнди учта x , y ва z ўзгарувчили биринчи даражали умумий тенгламани қарайлай:

$$Ax + By + Cz + D = 0. \quad (4)$$

A , B ёки C коэффициентлардан камида биттаси нольдан фарқли, акс ҳолда биз тенгламага эмес, балки $D = 0$ айниятта эга бўлар эдик. Аниқлик учун $C \neq 0$ деб, (4) тенгламани қуйидагича ёзиб олайлик:

$$A(x-0) + B(y-0) + C\left(z + \frac{D}{C}\right) = 0. \quad (5)$$

(5) тенглама (4) тенгламага тенг кучли. (5) тенгламани (3) тенглама билан таққослаб, у ва демек, унга тенг кучли бўлган (4) тенглама ҳам $\mathbf{N} = Ai + Bj + Ck$ нормал векторга эга, $M_1(0; 0; -D/C)$ нұқта орқали ўтувчи текислик тенгламаси эканлигини кўрамиз. Шундай қилиб, 2-пунктда исбот қилинган фикрга тескари фикр ўринли эканини кўрсатдик, чунончи, ўзгарувчи x , y , z декарт координаталарига нисбатан биринчи тартибли бўлган ҳар қандай $Ax + By + Cz + D = 0$ тенглама бирор текис-

ликнинг тенгламасини ифодалайди. Бунда A, B, C коэффициентлар текислик нормал векторининг координаталар ўқидаги проекциялариdir.

(4) тенглама текисликнинг умумий тенгламаси дейилади.

Мисол. $M_1(1; 2; -3)$ ва $M_2(4; 2; 1)$ нуқталар $2x + 3y - 5z - 23 = 0$ текисликда ётиш-ётмаслигини аниқланг.

Е ч и ли ш и. Нуқта ўзининг координаталари текислик тенгламасини қаноатлантиргандагина, фақат шу ҳолда бу текисликда ётади. Шунинг учун масалани ечишда M_1 ва M_2 нуқталарнинг координаталари текислик тенгламасини қаноатлантиришини текшириш керак. M_1 нуқтанинг координаталарини бу тенгламага қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласиз: $2 \cdot 1 + 3 \cdot 2 - 5(-3) - 23 = 0$, яъни M_1 нуқта текисликда ётар экан. $M_2(4; 2; 1)$ нуқта учун $2 \cdot 4 + 3 \cdot 2 - 5 \cdot 1 - 23 = -14 \neq 0$. Демак, M_2 нуқта бу текисликда ётмас экан.

Агар озод ҳад $D = 0$ бўлса, у ҳолда текислик тенгламаси $Ax + By + Cz = 0$ кўринишни олади ва уни координаталар бошининг $x = 0, y = 0$ ва $z = 0$ координаталари қаноатлантиради. Демак, текислик координаталар боши орқали ўтади.

$x=0, y=0, z=0$ тенгламалар мос равишида Oyz , Oxz ва Oxy координата текисликларининг тенгламалари эканлигига осонгина ишонч ҳосил қилиши мумкин.

4. Текисликни тенгламаси бўйича ясаш. Текислик тенгламасини билган ҳолда унинг шаклини чизиш осон. Бунинг учун унинг бир тўғри чизиқда ётмаган учта нуқтасини топиш етарли. $Ax + By + Cz + D = 0$ текисликда бирор нуқтани топиш учун иккита координатага ихтиёрий қиймат бериб, учинчисини текислик тенгламасидан топиш етарли. Текисликнинг координаталар ўқи билан кесишган нуқталарини аниқлаш жуда осон.

1-мисол. $2x + 3y + 6z - 6 = 0$ текисликни ясанг.

Е ч и ли ш и. Текисликнинг координаталар ўқи билан кесишган нуқталарини топамиз. Текисликни Ox ўқ билан кесишган нуқтасини топиш учун текислик тенгламасида $y = 0$ ва $z = 0$ деб олиш керак (чунки Ox ўзининг ихтиёрий нуқтаси учун $y = z = 0$). $2x + 3 \cdot 0 + 6 \cdot 0 - 6 = 0$ га эгамиз, бундан $x = 3$. Шунга ўхшаш, $x = 0, y = 0$ деб, текисликнинг Oz ўқ билан кесишган нуқтасининг, аппликатасини топамиз: $2 \cdot 0 + 3 \cdot 0 + 6 \cdot z - 6 = 0$, бундан $z = 1$. Ниҳоят $x = z = 0$ да $y = 2$ ни топамиз. Шундай қилиб, берилган $2x + 3y + 6z - 6 = 0$ текислик $M_1(3; 0; 0), M_2(0; 0; 1), M_3(0; 2; 0)$ нуқталар орқали ўтар экан (84-расм).

2-мисол. $2x + 5y - 10 = 0$ текисликни ясанг.

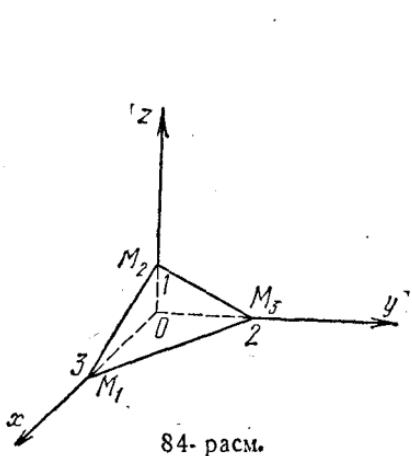
Е ч и ли ш и. $N = 2i + 5j$ нормал вектор Oz ўқига перпендикуляр бўлгани учун изланган текислик бу ўқка параллел. Текисликни ясаш учун унинг Ox ва Oy ўқлари билан кесишган нуқталарини топиш етарли. $x = 0$ деб, $y = 2$ ни топамиз; $y = 0$ деб, $x = 5$ ни топамиз. Демак, текислик $M_1(0; 2; 0), M_2(5; 0; 0)$ нуқталар орқали ўтар экан (85-расм).

5. Текисликлар орасидаги бурчак. Иккита текисликнинг параллеллик ва перпендикулярлик шартлари. Мос равишида

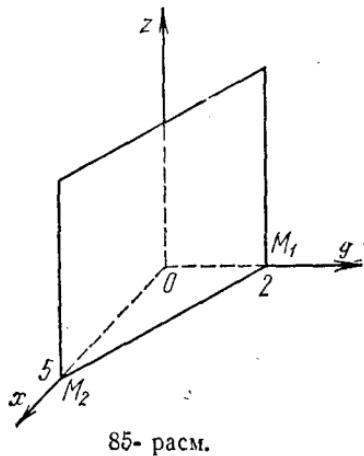
$$A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0 \quad (Q_1)$$

$$\text{ва} \quad A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0 \quad (Q_2)$$

тенгламалар билан берилган иккита Q_1 ва Q_2 текисликни қарайлик. Иккита текислик орасидаги бурчак деганда бу текисликлар

84- расм.

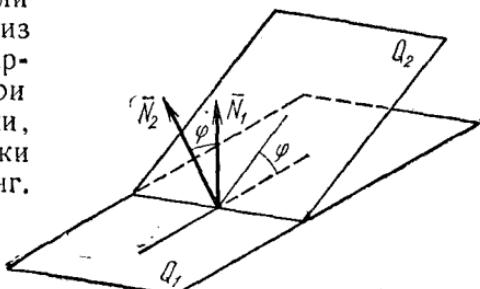

85- расм.

ташкил қилган құшни икки ёқли бурчаклардан бирини тушунамиз (86-расм). Q_1 ва Q_2 текисликлар нинг N_1 ва N_2 нормал векторлари орасидаги φ бурчак равшанки, юқорида күрсатылған құшма икки ёқли бурчаклардан бирига тенг. Шунинг учун

$$\cos \varphi = \frac{N_1 \cdot N_2}{|N_1| \cdot |N_2|}$$

(ІІ бобдаги (78) формулага қ.). Лекин

86- расм.

$$N_1 = A_1 i + B_1 j + C_1 k, \quad N_2 = A_2 i + B_2 j + C_2 k$$

бүлгани учун

$$\cos \varphi = \frac{A_1 A_2 + B_1 B_2 + C_1 C_2}{\sqrt{A_1^2 + B_1^2 + C_1^2} \sqrt{A_2^2 + B_2^2 + C_2^2}}. \quad (6)$$

1- мисол. $x + 2y - 3z + 4 = 0$ ва $2x + 3y + z + 8 = 0$ текисликлар орасидаги бурчакни анықланғ.

Е ч и л и ш и . (6) формулага күра қуйндагига әгамиз:

$$\cos \varphi = \frac{1 \cdot 2 + 2 \cdot 3 + (-3) \cdot 1}{\sqrt{1^2 + 2^2 + (-3)^2} \cdot \sqrt{2^2 + 3^2 + 1^2}} = \frac{5}{14}.$$

Жадвалдан $\varphi \approx 69^\circ 05'$ ни топамиз. Шундай қилиб, құшма икки ёқли бурчаклардан бири тахминан $69^\circ 05'$ га тенг экан.

Иккита Q_1 ва Q_2 текислик:

- уларнинг нормал векторлари N_1 ва N_2 коллинеар бүлгандыгина, ва фәқат шундагина бир-бирига параллел;

б) уларниң нормал векторлари N_1 ва N_2 перпендикуляр бўлганда ва фақат шундагина бир-бирига перпендикуляр бўлишини эслатиб ўтамиш.

2-мисол. $M_1(-2; 1; 4)$ нуқта орқали ўтувчи, $3x + 2y - 7z + 8 = 0$ текисликка параллел бўлган тенгламасини тузинг.

Ечилиши. (3) формулага биноан $M_1(-2, 1, 4)$ нуқта орқали ўтувчи текисликлар боғлами тенгламасини ёзамиш:

$$A(x+2) + B(y-1) + C(z-4) = 0. \quad (*)$$

Текисликлар боғламидан $3x + 2y - 7z + 8 = 0$ текисликка параллел бўлганинни ажратиш керак. Изланадиган ва берилган текислик параллел бўлгани учун излачаётган текисликнинг $Ai + Bj + Ck$ нормал вектори сифатида берилган текисликнинг $N = 3i + 2j - 7k$ нормал векторини қабул қилиш мумкин. Демак, $A = 3$, $B = 2$, $C = -7$. Коэффициентларнинг бу қийматларини (*) тенгламага қўйиб, изланган текислик тенгламасини ҳосил қиласмиш:

$$3(x+2) + 2(y-1) + (-7)(z-4) = 0 \text{ ёки } 3x + 2y - 7z + 32 = 0.$$

3-мисол. $M_1(-2; 3; 6)$ нуқта орқали $2x + 3y - 2z - 4 = 0$ (Q_1) ва $3x + 5y + z = 0$ (Q_2) текисликларга перпендикуляр текислик ўтказинг.

Ечилиши. M_1 нуқта орқали ўтувчи текисликлар боғлами тенгламасини ёзамиш:

$$A(x+2) + B(y-3) + C(z-6) = 0. \quad (*)$$

Q_1 ва Q_2 текисликлар мос равнешда $N_1 = 2i + 3j - 2k$ ва $N_2 = 3i + 5j + k$ нормал векторларга эга. Текисликларнинг перпендикулярлик шартига кўра изланган текисликнинг $N = Ai + Bj + Ck$ нормал вектори N_1 ва N_2 векторларга перпендикуляр бўлиши керак. Шунинг учун N вектор сифатида N_1 ва N_2 векторларнинг вектор кўпайтмасини олиш мумкин:

$$N = N_1 \times N_2 = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 2 & 3 & -2 \\ 3 & 5 & 1 \end{vmatrix} = 13i - 8j + k.$$

Демак, $A = 13$, $B = -8$, $C = 1$. A , B ва C ларнинг топилган қийматларини (*) тенгламага қўйиб, изланган текислик тенгламасини ҳосил қиласмиш.

$$13(x+2) - 8(y-3) + 1(z-6) = 0 \text{ ёки } 13x - 8y + z + 44 = 0.$$

6. Учта текисликнинг кесишиш нуқтаси. Учта $A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0$, $A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0$, $A_3x + B_3y + C_3z + D_3 = 0$ текислик берилган бўлсин. Бу текисликларнинг кесишиш нуқтасини топиш учун равшанки, қуйидаги тенгламалар системасини ечиш керак:

$$\left. \begin{array}{l} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0 \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0 \\ A_3x + B_3y + C_3z + D_3 = 0 \end{array} \right\} \quad (7)$$

Агар бу системанинг

$$\Delta = \begin{vmatrix} A_1 & B_1 & C_1 \\ A_2 & B_2 & C_2 \\ A_3 & B_3 & C_3 \end{vmatrix} \neq 0$$

дeterminantti нолдан фарқли бўлса, система ягона ечимга эга*, яъни учта текислик битта нуқтада кесишиди.

Мисол. Қўйидаги текисликларнинг кесишиш нуқтасини топинг:

$$x + y - 2z + 3 = 0, \quad 2x - 2y + 3z - 7 = 0, \quad x + 3y - z - 4 = 0.$$

Ечилиши.

$$\left. \begin{array}{l} x + y - 2z + 3 = 0, \\ 2x - 2y + 3z - 7 = 0, \\ x + 3y - z - 4 = 0 \end{array} \right\}$$

системани ечиб, текисликларнинг кесишиш нуқтаси координаталарини топамиз: $x = 1$, $y = 2$, $z = 3$.

7. Нуқтадан текисликкача бўлган масофа. $M_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқта ва $Ax + By + Cz + D = 0$ тенгламага эга Q текислик берилган бўлсин. Улар орасидаги d масофа, яъни M_1 нуқтадан Q текисликка туширилган перпендикуляр узунлиги қўйидаги формула орқали аниқланади:

$$d = \frac{|Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D|}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}}, \quad (8)$$

буни келтириб чиқариш нуқтадан текисликдаги тўғри чизиққача бўлган масофани топиш формуласини келтириб чиқаришга ўхшаш.

Мисол. $M_1(1; 0; -2)$ нуқтадан $2x - y + 2z - 4 = 0$ текисликкача бўлган масофани топинг.

Ечилиши. (8) формуласага кўра қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$d = \frac{|Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D|}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}} = \frac{|2 \cdot 1 - 1 \cdot 0 + 2 \cdot (-2) - 4|}{\sqrt{2^2 + (-1)^2 + 2^2}} = \frac{6}{3} = 2.$$

2- §. ФАЗОДАГИ ТЎҒРИ ЧИЗИҚ

1. Фазодаги тўғри чизиқнинг тенгламаси. Фазодаги тўғри чизиқни биз иккита кесишувчи сиртларнинг ҳар бирига тегишли бўлган барча нуқталар тўплами деб қараймиз. Агар бу сиртлар $F(x, y, z) = 0$ ва $\Phi(x, y, z) = 0$ тенгламалар билан берилган бўлса, уларнинг кесишиш чизиқлари қўйидаги тенгламалар системаси билан аниқланади:

$$\left. \begin{array}{l} F(x, y, z) = 0, \\ \Phi(x, y, z) = 0. \end{array} \right\} \quad (9)$$

Масалан, $x^2 + y^2 + z^2 = 25$ сферанинг $z = 3$ текислик билан кесишишидан ҳосил бўлган айлана қўйидаги тенгламалар системаси билан аниқланади:

$$\left. \begin{array}{l} x^2 + y^2 + z^2 = 25, \\ z = 3 \end{array} \right\}$$

* II боб, 2- §, 2- пунктга қаранг.

Күрсатилган айлананинг ихтиёрий $M(x; y; z)$ нуқтасининг ўзгарувчи координаталари бу системанинг ҳар бир тенгламасини қаюатлантиради.

2. Тўғри чизиқнинг умумий тенгламалари. Қуйидаги биринчи даражали тенгламалар системасини қараймиз:

$$\left. \begin{array}{l} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0, \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0. \end{array} \right\} \quad (10)$$

Бу системанинг ҳар бир тенгламаси текисликнинг тенгламасидир. Агар бу текисликлар параллел бўлмаса (яъни уларнинг нормал векторлари коллинеар бўлмаса), у ҳолда (10) система тўғри чизиқни иккита текисликнинг кесишиш чизиги сифатида аниқлайди, яъни фазонинг координаталари (10) системанинг ҳар бир тенгламасини қаюатлантирадиган барча нуқталарининг тўплами сифатида аниқлайди.

(10) тенглама тўғри чизиқнинг умумий тенгламаси дейилади.

Мисол. Қуйидаги умумий тенгламалар билан берилган тўғри чизиқни ясанг:

$$\left. \begin{array}{l} x + y + z - 3 = 0, \\ x - 3y - z + 5 = 0. \end{array} \right\}$$

Ечилиши. Тўғри чизиқни ясаш учун унинг иккита нуқтасини билиш етарли. Тўғри чизиқнинг координаталар текислиги билан кесишиш нуқтаси тўғри чизиқнинг изи дейилади. Берилган тўғри чизиқнинг Oxy текисликдаги M_1 изининг координаталарини тўғри чизиқ тенгламасида $z = 0$ деб топамиз. Бу $y = 2$, $x = 1$ ни беради Шундай қилиб, M_1 нуқтанинг координаталари қўйилагича: $x = 1$, $y = 2$, $z = 0$. Шунга ўхшашиб, тўғри чизиқ тенгламасида $x = 0$ деб, тўғри чизиқнинг Oyz текисликдаги M_2 изининг координаталарини ҳосил қиласмиз: $M_2(0; 1; 2)$. M_1 ва M_2 нуқталарни билган ҳолда улар орқали ўтувчи тўғри чизиқни ясашимиз мумкин.

3. Тўғри чизиқнинг вектор тенгламаси. Тўғри чизиқнинг параметрик тенгламаси. Тўғри чизиқнинг фазодаги вазияти унда белгиланган бирорта M_1 нуқтани ва бу тўғри чизиқка параллел ёки шу тўғри чизиқда ётган s векторнинг берилиши билан тўла аниқланади. s вектор бу тўғри чизиқнинг йўналтирувчи вектори, унинг координата ўқларидаги проекциялари тўғри чизиқнинг йўналтирувчи коэффициентлари дейилади. Айтайлик, L тўғри чизиқ ўзининг $M_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтаси ва йўналтирувчи коэффициентлари m , n ва p бўлган $s = m\mathbf{i} + n\mathbf{j} + p\mathbf{k}$ йўналтирувчи вектори билан берилган бўлсин.

Тўғри чизиқдаги ихтиёрий $M(x, y, z)$ нуқтани қарайлик. 87-расмдан бевосита

$$\overline{OM} = \overline{OM}_1 + \overline{M_1M} \quad (11)$$

ни ҳосил қиласмиз. L тўғри чизиқда ётган $\overline{M_1M}$ вектор йўналтирувчи s векторга коллинеар, шунинг учун (II боб, З-§, 2-пунктга қ.)

$$\overline{M_1M} = ts. \quad (12)$$

бу ерда *параметр* деб атап-
лувчи t скаляр күпайтувчи M
нуқтанинг түғри чизиқда жой-
лашишига қараб ихтиёрий қий-
мат қабул қилиши мүмкін. M_1
ва M нуқталарнинг радиус-
векторларини* мос равища
 $\mathbf{r}_1 = \overline{OM_1}$, $\mathbf{r} = \overline{OM}$ орқали бел-
гилаб ва (12) формулалың әтти-
борга олган ҳолда (11) тенг-
ламани

$$\mathbf{r} = \mathbf{r}_1 + t\mathbf{s} \quad (13)$$

күринишда ёзамиз. (13) тенг-
лама түғри чизиқнинг вектор

тенгламаси дейилади. t параметрнинг ҳар бир қийматига түғри
чизиқта ётадиган бирорта M нуқтанинг радиус-вектори мос ке-
лишини күрсатади. (13) тенгламани координата шаклида ифода-
лаймиз.

$$\mathbf{r} = \overline{OM} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}.$$

$$\mathbf{r}_1 = \overline{OM_1} = x_1\mathbf{i} + y_1\mathbf{j} + z_1\mathbf{k},$$

$$t\mathbf{s} = tm\mathbf{i} + tn\mathbf{j} + tp\mathbf{k}$$

ни әттиборга олиб,

$$\left. \begin{array}{l} x = x_1 + tm \\ y = y_1 + tn \\ z = z_1 + tp \end{array} \right\} \quad (14)$$

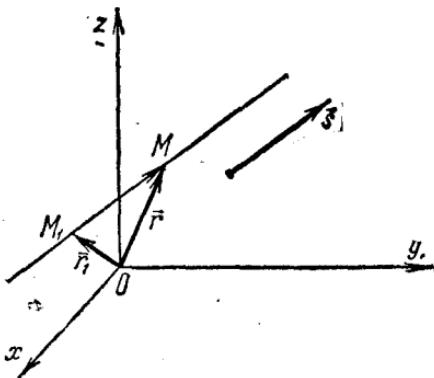
ни ҳосил қиласиз. (14) тенглама түғри чизиқнинг параметрик
тенгламалари дейилади. t параметрнинг ўзгариши билан x , y
ва z координаталар ўзгаради ҳамда $M(x, y, z)$ нуқта түғри чи-
зиқ бүйлаб силжиди.

4. Түғри чизиқнинг каноник тенгламалари. Айтайлик, $M_1(x_1;$
 $y_1; z_1)$ — түғри чизиқ L да ёгувчи нуқта, $\mathbf{s} = m\mathbf{i} + n\mathbf{j} + p\mathbf{k}$ — түғри
чизиқнинг йўналтирувчи вектори бўлсин. L түғри чизиқнинг
ўзгарувчи $M(x, y, z)$ нуқтаси билан M_1 нуқтани бирлаштирувчи
 $\overline{M_1M}$ вектор \mathbf{s} векторга коллинеар (87-расмга қ.). Шунинг учун
 $\overline{M_1M}$ ва \mathbf{s} векторларнинг проекциялари пропорционал. $\frac{\overline{M_1M}}{\overline{M_1M}} =$
 $= (x - x_1)\mathbf{i} + (y - y_1)\mathbf{j} + (z - z_1)\mathbf{k}$ бўлгани учун

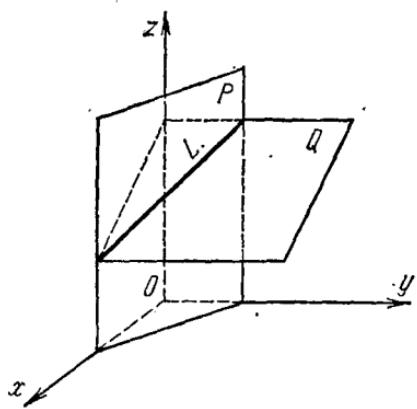
$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}. \quad (15)$$

Шундай қилиб, түғри чизиқнинг ихтиёрий нуқтасининг коор-
динаталари берилган нуқта орқали ўтувчи түғри чизиқ тенг-

* Нуқтанинг радиус-вектори деб, координаталар бошини шу нуқта билан
туташтирувчи векторга айтилади.

87- расм.

88. расм.

ламалари ёки түғри чизиқнинг каноник тенгламалари деб аталувчи (15) тенгламаларни қаноатлантириши керак.

Хусусий ҳолда s йўналтирувчи вектор бирлик вектор бўлганида, яъни $s = i \cos\alpha + j \cos\beta + k \cos\gamma$ (II боб, (69) формулага к.) да (15) тенглами

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p} \quad (16)$$

кўринишга эга бўлади. s векторнинг йўналтирувчи косинуслари бу ерда йўналтирувчи коэффициентлар бўлади.

(15) тенгламалар биринчى тартибли иккита тенглама система-сига тенг кучли, масалан:

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n}, \quad \frac{x - x_1}{m} = \frac{z - z_1}{p}. \quad (17)$$

Учинчи $\frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}$ тенглама (17) тенгламанинг натижасидир.

$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n}$ тенгламада z координата қатнашмаяпти. Демак, текисликнинг нормал вектори Oz ўққа перпендикуляр (унинг Oz ўққа проекцияси нолга тенг). Шундай қилиб, бу тенглама Oz ўққа параллел P текисликни аниқлайди (88-расм). Бу текислик, равшанки, L түғри чизиқни Oxy текислика проекциялайди. Хўдди шунга ўхшаш, тенгламаси $\frac{x - x_1}{m} = \frac{z - z_1}{p}$ бўлган Q текислик L түғри чизиқни Oxz координаталар текислигига проекциялайди. (17) тенгламалар системаси L түғри чизиқни кесишувчи текисликларнинг түғри чизиги сифатида аниқлайди, бу текисликлар түғри чизиқни Oxy ва Oxz координаталар текисликларига проекциялайди. (17) система ўрнига ўша L түғри чизиқни аниқлайдиган

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n}, \quad \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p} \quad (18)$$

системани ёки

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{z - z_1}{p}, \quad \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p} \quad (19)$$

системани қараш мумкин.

1- изоҳ. (15)-тегламади түғри чизиқларнинг параметрик тенгламаси (14) дан t ни йўқотиб бирданнага топиш мумкин эди. Ҳақиқатан, (14) тенгламадан қўйидагитарни топамиз:

$$\frac{x - x_1}{m} = t, \quad \frac{y - y_1}{n} = t, \quad \frac{z - z_1}{p} \quad \text{ёки} \quad \frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}.$$

2-изоҳ. Түғри чизиқ координаталар ўқидан бирига, масалан, Ox ўққа перпендикуляр бўлсин. У ҳолда $t = 0$ ва (15) параметрик тенгламалар қўйидаги кўринишни олади:

$$\left. \begin{array}{l} x = x_1 \\ y = y_1 + nt, \\ z = z_1 + pt. \end{array} \right\} \quad (20)$$

(20) тенгламадан t параметрни йўқотиб, түғри чизиқнинг қўйидаги кўринишдаги тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$\left. \begin{array}{l} x - x_1 = 0, \\ \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}. \end{array} \right\}$$

Бироқ бу ҳолда түғри чизиқ тенгламасини формал равишда қўйидагича каноник кўринишда ёзишга келишиб оламиз:

$$\frac{x - x_1}{0} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}.$$

Бунда тенг нисбатларда маҳражларидан бири нолга тенг бўлса, у ҳолда тегишли касрнинг сурати ҳам нолга тенг бўлишини эсга олиш керак.

Шунга ўхшаш, түғри чизиқнинг

$$\frac{x - x_1}{0} = \frac{y - y_1}{0} = \frac{z - z_1}{p}$$

каноник тенгламасига $x = x_1$, $y = y_1$, тенгламалар билан берилган түғри чизиқ мос келади. Бу түғри чизиқ Oz ўққа параллел, хусусан, $\frac{x}{0} = \frac{y}{0} = \frac{z}{1}$ тенглама Oz ўқнинг каноник тенгламасидир.

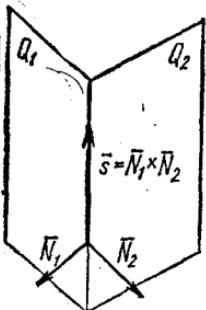
Бу пунктнинг ниҳоясида түғри чизиқнинг умумий тенгламаларидан каноник тенгламаларига қандай ўтишни қараб ўтамиш. Бунинг учун түғри чизиқнинг бирор $M_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтасини ва s йўналтирувчи векторини топиш керак.

Түғри чизиқ (10) умумий тенгламалари

$$\left. \begin{array}{l} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0, \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0 \end{array} \right\}$$

билин берилган бўлсин. M_1 нуқтанинг L түғри чизиқдаги координаталарини координаталарга иктиёрий қиймат бериб, (10) тенгламалар системасидан топамиш. Түғри чизиқ $N_1 = A_1\mathbf{i} + B_1\mathbf{j} + C_1\mathbf{k}$ ва $N_2 = A_2\mathbf{i} + B_2\mathbf{j} + C_2\mathbf{k}$ нормал векторларга (89-расм) перпендикуляр бўлгани учун L түғри чизиқнинг йўналтирувчи s вектори сифатида $N_1 \times N_2$ вектор кўпайтмани олиш мумкин:

$$s = N_1 \times N_2 = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ A_1 & B_1 & C_1 \\ A_2 & B_2 & C_2 \end{vmatrix}.$$

89. расм.

Мисол. Түғри чизиқнинг куйидаги

$$\begin{aligned} 2x + 3y - z + 8 &= 0 \\ x - 3y + 2z + 1 &= 0 \end{aligned} \quad \left. \right\}$$

тenglamasini kanonik кўринишга келтиринг.

Ечилиши. Түғри чизиқнинг tenglamasini kanonik кўринишда ёзамиз:

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}$$

$N_1 = 2i + 3j - k$, $N_2 = i - 3j + 2k$ бўлганидан,

$$s = N_1 \times N_2 = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 2 & 3 & -1 \\ 1 & -3 & 2 \end{vmatrix} = 3i - 5j - 9k$$

ва шунинг учун $m = 3$, $n = -5$, $p = -9$. Түғри чизиқдаги M_1 нуқтани умумий tenglamada, масалан, $z = 0$ деб топамиз:

$$\begin{aligned} 2x + 3y + 8 &= 0, \\ x - 3y + 1 &= 0. \end{aligned} \quad \left. \right\}$$

У ҳолда бу tenglamalardan системасини ечиб, $x = -3$, $y = -2/3$ ни ҳосил қиласиз. Шундай қилиб, $M_1(-3; -2/3; 0)$. Демак, түғри чизиқниң умумий tenglamasi қўйидаги кўринишда бўлади:

$$\frac{x + 3}{3} = \frac{y + 2/3}{-5} = \frac{z - 0}{-9}.$$

5. Иккита нуқта орқали ўтувчи түғри чизиқ tenglamasi. L түғри чизиқ $M_1(x_1; y_1; z_1)$ ва $M_2(x_2; y_2; z_2)$ нуқгалар орқали ўтсин. Бу түғри чизиқнинг kanonik tenglamasini tuzamiz. Шу мақсадда түғри чизиқнинг s йўналтируvchi vektorini topamiz, ҳамда M_1 ва M_2 нуқталарни tutashтиruvchi vektorni s йўналтируvchi vektor deb olamiz:

$$s = \overrightarrow{M_1 M_2} = (x_2 - x_1)i + (y_2 - y_1)j + (z_2 - z_1)k.$$

Демак, $m = x_2 - x_1$, $n = y_2 - y_1$, $p = z_2 - z_1$ ва шунинг учун (15) tenglamalardan

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{z - z_1}{z_2 - z_1} \quad (21)$$

га эга бўламиз.

(21) tenglama ikki nuqta orqali utuvchi tuygri chiziq tenglamasi deyiladi.

Мисол. $M_1(1; 3; -5)$ ва $M_2(1; 4; 2)$ нуқталар орқали ўтуvchi tuygri chiziq tenglamasini tuzing.

Ечилиши. (21) tenglamadan foydalaniib, қўйидагини topamiz:

$$\frac{x - 1}{1 - 1} = \frac{y - 3}{4 - 3} = \frac{z + 5}{2 + 5} \quad \text{ёки} \quad \frac{x - 1}{0} = \frac{y - 3}{1} = \frac{z + 5}{7}.$$

$m = 0$ бўлгани учун berilgan tuygri chiziq Ox ўққа perpendikulyar va tuygri chiziq tenglamasini $x = 1$, $\frac{y - 3}{1} = \frac{z + 5}{7}$

ёки*

$$\left. \begin{array}{l} x - 1 = 0 \\ 7y - z - 26 = 0 \end{array} \right\}$$

күрнишда ёзиб олиш мумкин.

6. Икки түғри чизиқ орасидаги бурчак. Түғри чизиқларнинг параллеллик ва перпендикулярлик шартлари. Фазода иккита

$$\frac{x - x_1}{m_1} = \frac{y - y_1}{n_1} = \frac{z - z_1}{p_1} \quad (L_1) \text{ ва } \frac{x - x_2}{m_2} = \frac{y - y_2}{n_2} = \frac{z - z_2}{p_2} \quad (L_2)$$

түғри чизиқлар берилган бўлсин. Маълумки, фазонинг бирор нуқтасидан берилган түғри чизиқларга параллел қилиб ўтказилган түғри чизиқлар ташкил қиласин бўлган қўшини бурчаклардан бири икки түғри чизиқ орасидаги бурчак деб қабул қилинади. Бу қўшини бурчаклардан бири берилган түғри чизиқларнинг s_1 ва s_2 йўналтирувчи векторлари орасидаги φ бурчакка тенг. $s_1 = m_1 i + n_1 j + p_1 k$, $s_2 = m_2 i + n_2 j + p_2 k$ бўлгани учун векторлар орасидаги бурчак косинуси формуласига кўра

$$\cos \varphi = \frac{s_1 \cdot s_2}{|s_1| |s_2|}$$

ёки

$$\cos \varphi = \frac{m_1 m_2 + n_1 n_2 + p_1 p_2}{\sqrt{m_1^2 + n_1^2 + p_1^2} \sqrt{m_2^2 + n_2^2 + p_2^2}} \quad (22)$$

ни топамиз.

Иккита түғри чизиқнинг параллеллик ва перпендикулярлик шартлари мос равишда уларнинг s_1 ва s_2 йўналтирувчи векторларининг коллинеарлик ва перпендикулярлик шартларига тенг кучли.

$$1\text{-мисол. } \frac{x - 2}{5} = \frac{y + 3}{3} = \frac{z - 1}{-2}, \quad \frac{x + 2}{3} = \frac{y}{2} = \frac{z - 3}{5}$$

Түғри чизиқлар орасидаги бурчакни топинг.

Ечилиши. (22) формулага кўра

$$\cos \varphi = \frac{5 \cdot 3 + 3 \cdot 2 + (-2) \cdot 5}{\sqrt{25 + 9 + 4} \sqrt{9 + 4 + 25}} = \frac{11}{38} \approx 0,2895$$

ни ҳосил қиласиз; жадвалдан $\varphi \approx 73^\circ 10'$ ни топамиз.

2- мисол. $M_1(1; 2; 3)$ нуқта орқали ўтувчи

$$\left. \begin{array}{l} 2x + 3y + 5z - 7 = 0 \\ 3x - 4y + z - 8 = 0 \end{array} \right\}$$

Түғри чизиқка параллел түғри чизиқ тенгламасини топинг.

Ечилиши. Изланган түғри чизиқ тенгламасини каноник кўрнишда ёзамиш:

$$\frac{x - 1}{m} = \frac{y - 2}{n} = \frac{z - 3}{p}$$

Изланган түғри чизиқ s йўналтирувчи векторини $N_1 = 2i + 3j + 5k$ ва

* 4- пунктдаги 2-эслатмага қаранг.

$N_2 = 3i - 4j + k$ нормал векторларнинг вектор кўпайтмаси сифатида топамиз (4-пунктга қ.):

$$s = N_1 + N_2 = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 2 & 3 & 5 \\ 3 & -4 & 1 \end{vmatrix} = 23i + 13j - 17k.$$

Демак, $m = 23$, $n = 13$, $p = -17$. Йўналтирувчи коэффициентларнинг бу қийматларини (*) тенгламага қўйимб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{x-1}{23} = \frac{y-2}{13} = \frac{z-3}{-17}.$$

З-мисол. $M_1(-4; 0; 2)$ нуқта орқали ўтувчи $\frac{x+1}{2} = \frac{y+1}{3} = \frac{z}{4}$ ва $\frac{x-2}{3} = \frac{y-3}{2} = \frac{z-5}{2}$ тўғри чизиқларга перпендикуляр тўғри чизиқ тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Берилган нуқтадан ўтувчи тўғри чизиқ тенгламасини ёзамиз:

$$\frac{x+4}{m} = \frac{y-0}{n} = \frac{z-2}{p}. \quad (*)$$

Изланган тўғри чизиқининг $s = mi + nj + pk$ йўналтирувчи вектори сифатида берилган тўғри чизиқларнинг $s_1 = 2i + 3j + 4k$ ва $s_2 = 3i + 2j + 2k$ йўналтирувчи векторларига перпендикуляр бўлган ихтиёрий векторни олиш мумкин. Хусусан, s векторни s_1 ва s_2 векторларнинг вектор кўпайтмаси деб олиш мумкин:

$$s = s_1 \times s_2 = \begin{vmatrix} j & i & k \\ 2 & 3 & 4 \\ 3 & 2 & 2 \end{vmatrix} = -2i + 8j - 5k.$$

Бундан $m = -2$, $n = 8$, $p = -5$. Бу қийматларни (*) формулага қўйимб,

$$\frac{x+4}{-2} = \frac{y}{8} = \frac{z-2}{-5}$$

ни ҳосил қиласиз.

3-§. ФАЗОДА ТЎҒРИ ЧИЗИҚ ВА ТЕКИСЛИК

1. Тўғри чизиқ ва текисликнинг параллеллик ва перпендикулярлик шартлари. Қўйидаги тўғри чизиқ ва текисликни қараймиз:

$$\frac{x-x_1}{m} = \frac{y-y_1}{n} = \frac{z-z_1}{p} (L): Ax + By + Cz + D = 0. (Q)$$

Равшанки, L тўғри чизиқ ва Q текислик;

а) тўғри чизиқнинг $s = \{m, n, p\}$ йўналтирувчи вектори ва текисликнинг $N = \{A, B, C\}$ нормал вектори коллинеар бўлган-дагина, фақат шундагина перпендикуляр бўлади;

б) $s = \{m, n, p\}$ ва $N = \{A, B, C\}$ векторлар перпендикуляр бўлган-дагина ва фақат шундагина бир-бираига параллел бўлади.

Мисол $M_1(2; -3; 4)$ нуқта орқали ўтувчи.

$$\frac{x}{1} = \frac{y-1}{2} = \frac{z-3}{8} \text{ ва } \frac{x+1}{4} = \frac{y-1}{0} = \frac{z+5}{2}$$

түғри чизиқларга параллел тектислик тенгламасини ёзинг.

Ечилиши. Берилган M_1 нүкта орқали ўтувчи тектисликлар боғлами тенгламасини ёзамиз:

$$A(x - 2) + B(y + 3) + C(z - 4) = 0. \quad (*)$$

Изланган тектислик шартга кўра берилган түғри чизиқларга параллел бўлиши учун унинг $\mathbf{N} = Ai + Bj + Ck$ нормал вектори берилган түғри чизиқларининг $\mathbf{s}_1 = i + 2j + 8k$ ва $\mathbf{s}_2 = 4i + 0j + 2k$ ва йўналитирувчи векторларига перпендикуляр бўлиши керак. Шунинг учун \mathbf{N} вектор сифатида \mathbf{s}_1 ва \mathbf{s}_2 векторларининг вектор кўпайтмасини олиш мумкин:

$$\mathbf{N} = \mathbf{s}_1 \times \mathbf{s}_2 = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ 1 & 2 & 8 \\ 4 & 0 & 2 \end{vmatrix} = 4\mathbf{i} + 30\mathbf{j} - 8\mathbf{k}.$$

Демак, $A = 4$, $B = 30$, $C = -8$. Топилган қийматларни (*) тенгламага қўйиб, $4(x - 2) + 30(y + 3) - 8(z - 4) = 0$ ёки $2x + 15y - 4z + 57 = 0$ ни ҳосил қиласиз.

2. Түғри чизиқ билан тектисликнинг кесишиш нүкласи.

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p} \quad (23)$$

түғри чизиқ билан

$$Ax + By + Cz + D = 0 \quad (24)$$

тектисликнинг кесишиш нүкласини топиш талаб қилинсин. Бунинг учун (23) ва (24) тенгламалар системасини ечиш керак. Буни түғри чизиқнинг параметрик тенгламалари орқали бажариш енгилроқ:

$$\left. \begin{array}{l} x = x_1 + mt, \\ y = y_1 + nt, \\ z = z_1 + pt. \end{array} \right\} \quad (25)$$

t параметрининг ҳар бир қийматига түғри чизиқнинг нүкласи мос келади. t нинг шундай қийматини танлаш керакки, бунда түғри чизиқ (24) тектисликда ётсин. (25) муносабатдан x , y ва z ларни тектисликнинг (24) тенгламасига қўйиб, t параметрининг қийматини топиш мумкин бўлган тенгламани ҳосил қиласиз:

$$A(x_1 + mt) + B(y_1 + nt) + C(z_1 + pt) + D = 0$$

ёки

$$t(Am + Bn + Cp) = -(Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D). \quad (26)$$

Фараз қиласиз, түғри чизиқ ва тектислик параллел бўлмасин. У ҳолда тектисликнинг нормал вектори $\mathbf{N} = Ai + Bj + Ck$ ва түғри чизиқнинг йўналтирувчи вектори $\mathbf{s} = mi + nj + pk$ перпендикуляр эмас ва демак, уларнинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг эмас: $\mathbf{N} \cdot \mathbf{s} = Am + Bn + Cp \neq 0$. Бу ҳолда (26) тенгликлан қўйидагини топамиз:

$$t = -\frac{Ax_1 + By_1 + Cz_1 + D}{Am + Bn + Cp}. \quad (27)$$

Мисол. $\frac{x-1}{2} + \frac{y+1}{3} = \frac{z-5}{2}$ түғри чизиқнинг $2x + 3y - 2z + 2 = 0$ тектислик билан кесишиш нүкласини топинг.

Ечилиши. Берилган түғри чизиқ тенгламасини параметрик күрнишда ёзамиш:

$$\left. \begin{array}{l} x = 2t + 1, \\ y = 3t - 1, \\ z = 2t + 5. \end{array} \right\}$$

x , y ва z ларнинг бу қийматларини текислик тенгламасига қўямиз:

$$2(2t + 1) + 3(3t - 1) - 2(2t + 5) + 2 = 0.$$

Бундан $t = 1$. Түғри чизиқнинг параметрик тенгламасига $t = 1$ қийматни қўйиб, қуйидагиларни ҳосил қиласиз: $x = 2 \cdot 1 + 1 = 3$, $y = 3 \cdot 1 - 1 = 2$, $z = 2 \cdot 1 + 5 = 7$. Шундай қилиб, түғри чизиқ ва текислик $M(3; 2; 7)$ нуқтада кесишар экан

3. Текисликлар дастаси. Берилган L түғри чизиқ орқали ўтувчи текисликлар тўплами *текисликлар дастаси*, L түғри чизиқ эса *даста ўқи* дейилади.

Даста ўқи қуйидаги тенгламалар билан берилган бўлсин:

$$\left. \begin{array}{l} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0, \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0. \end{array} \right\} \quad (28)$$

(28) тенгламалар системасининг иккинчи тенгламасини ўзгармас сон λ га ҳадма-ҳад кўпайтирамиз ва биринчи тенгламага қўшамиз:

$$A_1x + B_1y + C_1z + D_1 + \lambda(A_2x + B_2y + C_2z + D_2) = 0. \quad (29)$$

(29) тенглама x , y ва z ларга нисбатан биринчи тартибли, демак λ нинг ихтиёрий сонли қийматида бирор текисликни аниқлайди, (29) тенглама (28) тенгламанинг натижаси бўлганидан, (28) тенгламани қаноатлантирувчи нуқтанинг координаталари (29) тенгламани ҳам қаноатлантиради. Демак, λ нинг ихтиёрий сонли қийматида (29) тенглама (28) түғри чизиқ орқали ўтувчи текислик тенгламасини беради.

(28) тенглама билан берилган ўқи текисликлар дастасининг $A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0$ текисликдан ташқари ҳар қандай текисликни (29) кўрнишда ифодалаш мумкинлигини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, дастанинг ихтиёрий текислиги унинг даста ўқида ётмаган $M(x_1; y_1; z_1)$ нуқтаси билан аниқланади. Бу текисликнинг тенгламасини топиш учун (29) тенгламага M_1 нуқтанинг координаталарини қўямиз:

$$A_1x_1 + B_1y_1 + C_1z_1 + D_1 + \lambda(A_2x_1 + B_2y_1 + C_2z_1 + D_2) = 0. \quad (30)$$

Агар $A_2x_1 + B_2y_1 + C_2z_1 + D_2 \neq 0$ бўлса, яъни берилган (28) текисликлардан иккинчисида M_1 нуқта ётмаса, (30) тенгламадан λ нинг қийматларини топамиз. λ нинг топилган қийматини (29) тенгламага қўйиб, M_1 нуқта орқали ўтувчи текисликлар дастаси тенгламасини ҳосил қиласиз.

Шундай қилиб, λ нинг турли қийматларида (29) тенглама ўқи (28) тенглама билан берилган дастанинг ихтиёрий текислигини ($A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0$ текисликдан ташқари) беради.

Шунинг учун (29) тенглама *текисликлар дастасининг тенгламаси* дейилади.

Текисликлар дастасининг тенгламасидан берилган тўғри чизиқ орқали ўтувчи текисликни топиш масаласини ечишда фойдаланилади, бунда λ кўпайтувчининг қиймати одатда изланадиган текисликнинг ҳолатини аниқлайдиган бирорта қўшимча шартдан топилади.

$$\begin{array}{l} \text{1-мисол. } \quad 2x + 3y - 5z + 1 = 0 \\ \qquad \qquad \qquad 3x - y + z + 28 = 0 \end{array} \quad \left. \begin{array}{l} \\ \end{array} \right\}$$

тўғри чизиқ ва $M_1(1; -2; 3)$ нуқта орқали ўтувчи текислик тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Берилган тўғри чизиқ орқали ўтувчи текисликлар дастасининг тенгламасини ёзамиш:

$$2x + 3y - 5z + 1 + \lambda(3x - y + z + 28) = 0.$$

Даста тенгламасига M_1 нуқтанинг координаталарини қўямиз:

$$2 \cdot 1 + 3(-2) - 5 \cdot 3 + 1 + \lambda[3 \cdot 1 - 1(-2) + 3 + 28] = 0.$$

Демак, $\lambda = 1/2$. λ нинг топилган қийматини дастанинг тенгламасига қўйиб, изланадиган текислик тенгламасини топамиш:

$$2x + 3y - 5z + 1 + \frac{1}{2}(3x - y + z + 28) = 0 \text{ ёки } 7x + 5y - 9z + 30 = 0.$$

2-мисол. $\frac{x-1}{2} = \frac{y+1}{3} = \frac{z}{1}$ тўғри чизиқ орқали ўтувчи $3x + 3y - z + 1 = 0$ текисликка перпендикуляр текислик тенгламасини топинг.

Ечилиши. Берилган $\frac{x-1}{2} = \frac{y+1}{3} = \frac{z}{1}$ тўғри чизиқни уни проекцияловчи

$$\frac{x-1}{2} = \frac{y+1}{3}, \frac{y+1}{3} = \frac{z}{1} \text{ ёки } 3x - 2y - 5 = 0, y - 3z + 1 = 0$$

текисликларнинг кесишмаси деб тасаввур қиласиз. Текисликлар дастаси тенгламасини тузамиш:

$$3x - 2y - 5 + \lambda(y - 3z + 1) = 0 \quad (*)$$

ёки

$$3x + (\lambda - 2)y - 3\lambda z - 5 + \lambda = 0. \quad (**)$$

(**) текислик ва берилган текислик перпендикуляр бўлгани учун уларнинг нормал векторлари $N_1 = 3i + (\lambda - 2)j - 3\lambda k$ ва $N_2 = 3i + 3j - k$ нинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг:

$$3 \cdot 3 + 3(\lambda - 2) + (-1) \cdot (-3\lambda) = 0.$$

Бу тенгламани ечиб, $\lambda = -1/2$ ни топамиш. λ нинг топилган қийматини даста тенгламаси (*) га қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$3x - 2y - 5 + \left(-\frac{1}{2}\right)(y - 3z + 1) = 0 \text{ ёки } 6x - 5y + 3z - 11 = 0.$$

4- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТЛАР

1. Сфера. 1-§, 1-пунктда маркази $O_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтада, радиуси R бўлган сферанинг

$$(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 + (z - z_1)^2 = R^2 \quad (31)$$

тенгламаси келтириб чиқарилган эди.

Қавсларни очиб, барча ҳадларни тенгламанинг чап томонига ўтказиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$x^2 + y^2 + z^2 - 2x_1x - 2y_1y - 2z_1z + x_1^2 + y_1^2 + z_1^2 - R^2 = 0.$$

Бу x , y ва z ўзгарувчи координаталарга нисбатан иккинчи тартибли тенгламадир. Унда координаталар кўпайтмасини ўз ичига олган ҳад қатнашмайди, x^2 , y^2 ва z^2 лар олдидағи коэффициентлар ўзаро тенг. x^2 , y^2 ва z^2 лар олдидағи коэффициентлари ўзаро тенг бўлган, координаталар кўпайтмасини ўз ичига олган ҳад қатнашмаган, x , y ва z ларга нисбатан исталган иккинчи тартибли тенглама, умуман айтганда, сфера тенгламасидир. Аниқроғи, бундай тенглама тўлиқ квадрат ажратиш натижасида ҳамма вақт

$$(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 + (z - z_1)^2 = k \quad (32)$$

кўринишга келтирилиши мумкин. Агар бунда $k > 0$ бўлса, (32) тенглама маркази $O_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтада, радиуси $R = \sqrt{k}$ бўлган сферанинг тенгламасидир. $k = 0$ да тенгламани фақат битта $O_1(x_1; y_1; z_1)$ нуқтанинг координаталари қаноатлантиради. Агар $k < 0$ бўлса, тенглама ҳеч қандай сиртни аниқламайди.

Мисол. $x^2 + y^2 + z^2 - 2x + 4y + 6z - 2 = 0$ тенглама сферанинг тенгламаси эканлигини исботланг ва бу сферанинг радиуси ва марказини топинг.

Е чилиши, Берилган тенгламанинг чаپ томонида алмаштириш бажариб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$(x^2 - 2x + 1) + (y^2 + 4y + 4) + (z^2 + 6z + 9) - 14 - 2 = 0$$

ёки

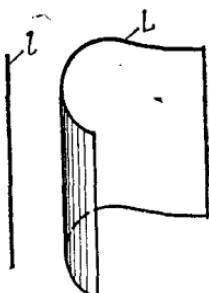
$$(x - 1)^2 + (y + 2)^2 + (z + 3)^2 = 16.$$

Биз маркази $O_1(1; -2; -3)$ нуқтада, радиуси $R = 4$ бўлган сферанинг тенгламасини ҳосил қилдик.

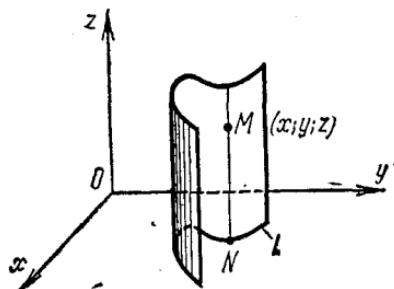
2. Цилиндрик сиртлар. Берилган L тўғри чизиқни кесувчи ва берилган l тўғри чизиққа параллел бўлган барча тўғри чизиқлардан ташкил топган сирт цилиндрик сирт дейилади. Бунда L тўғри чизиқ цилиндрик сиртнинг йўналтирувчиси, бу сиртни ташкил қилувчи ва l тўғри чизиққа параллел бўлган тўғри чизиқлардан ҳар бири унинг ясовчиси дейилади (90-расм). Кейинчалик йўналтирувчилари координата текисликларидан бирида ётадиган, ясовчилари эса бу текисликка перпендикуляр координаталар ўқига параллел бўлган цилиндрик сиртларнигида қараймиз.

Оху текисликда Oxy координаталар системасида

$$F(x, y) = 0 \quad (33)$$

90- расм.

91- расм.

тенгламаға әга бўлган бирорта L чизиқни қараймиз. Ясовчилари Oz ўққа параллел, йўналтирувчиси L бўлган цилиндрик сирт ясаймиз (91-расм). Агар (33) тенгламани фазодаги $Oxuz$ координаталар системасида қарасак, бу сиртнинг тенгламаси (33) тенглама эканлигини кўрсатамиз. Айтайлик, $M(x; y; z)$ — ясалган цилиндрик сиртнинг ихтиёрий тайинланган нуқтаси бўлсин. L йўналтирувчи ва M нуқта орқали ўтувчи ясовчининг кесишган нуқтасини N билан белгилаймиз. N нуқта равшанки, M нуқтанинг Oxu текисликдаги проекциясидир. Шунинг учун M ва N нуқталар битта x абсцисса ва битта у ординатага әга. Лекин N нуқта L эгри чизиқда ётади, шунинг учун у ушбу эгри чизиқнинг (33) тенгламасини қаноатлантиради. Демак, бу тенгламани $M(x; y; z)$ нуқтанинг координаталари ҳам қаноатлантиради, чунки у z ни ўз ичига олмайди. Шундай қилиб, берилган цилиндрик сиртнинг ихтиёрий $M(x; y; z)$ нуқтаси (33) тенгламани қаноатлантиради. Бу сиртда ётмаган нуқталарнинг координаталари (33) тенгламани қаноатлантирмайди, чунки бу нуқталар L эгри чизиқдан ташқарида ётган Oxu текисликда проекцияланади.

Шундай қилиб, z ни ўз ичига олмаган $F(x, y) = 0$ тенглама, агар уни фазодаги $Oxuz$ координаталар системасида олиб қарасак, ясовчилари Oz ўққа параллел, L йўналтирувчиси Oxu текисликда ўша $F(x, y) = 0$ тенглама билан бериладиган цилиндрик сиртнинг тенгламаси бўлади.

$Oxuz$ фазода L йўналтирувчи қуйидаги иккита тенглама системаси билан аниқланади:

$$\left. \begin{array}{l} F(x, y) = 0, \\ z = 0. \end{array} \right\} \quad (34)$$

Худди шунга ўхшаш, у ни ўз ичига олмаган $F(x, z) = 0$ тенглама ва x ни ўз ичига олмаган $F(y, z) = 0$ тенглама $Oxuz$ фазода ясовчилари мос равишда Oy ва Ox ўқларга параллел бўлган цилиндрик сиртларни аниқлашини кўрсатиш мумкин.

Цилиндрик сиртларга мисоллар кўрамиз.

1.

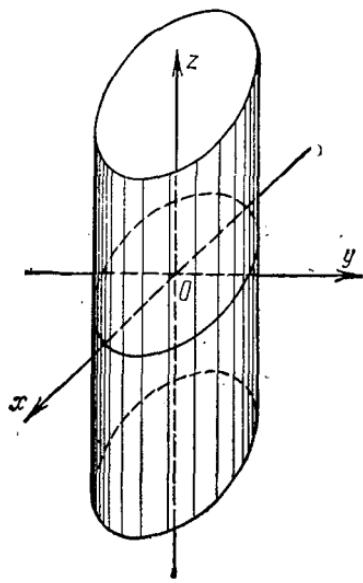
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 \quad (35)$$

тенглама билан аниқланадиган цилиндри сирт эллиптик цилиндр дейилади (92-расм). Унинг ясовчилари Oz ўққа параллел, ярим ўқлари a ва b бўлган Oxu текисликда ётган эллипс эса унинг йўналтирувчиси айланадиган. Хусусан, агар $a = b$ бўлса, унинг йўналтирувчиси айланадиган. Сирт эса түғри доиравий цилиндр бўлади. Унинг тенгламаси:

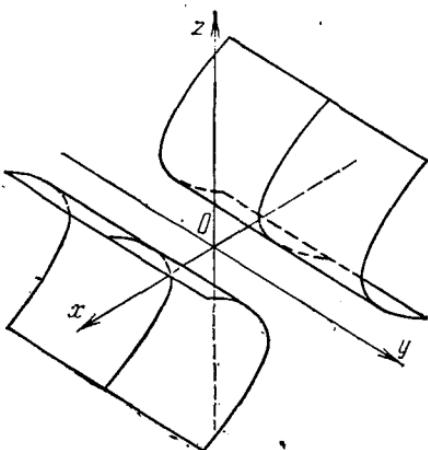
$$x^2 + y^2 = a^2. \quad (35')$$

2.

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{b^2} = 1 \quad (36)$$

92- расм.

93- расм.

тенглама билан аниқланадиган цилиндрик сирт *гиперболик цилиндр* дейилади (93-расм). Бу сиртнинг ясовчилари Oy ўққа параллел, ҳақиқий ўқи a , мавҳум ўқи b бўлган Oxz текисликда жойлашган гипербола унинг йўналтирувчиси бўлиб хизмат қиласиди.

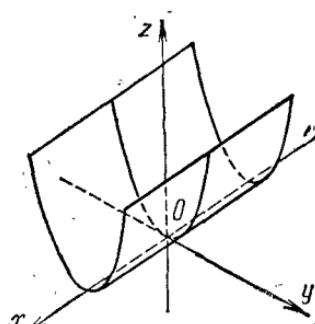
3.

$$y^2 = 2pz \quad (37)$$

тенглама билан аниқланадиган цилиндрик сирт *параболик цилиндр* дейилади (94-расм). Oy текисликда ётган парабола унинг йўналтирувчисидир, ясовчилари эса Ox ўққа параллел.

Эслатма. Маълумки, тўғри чизиқ фазода шу тўғри чизиқ бўйича кесишувчи текисликлар турли жуфтининг тенгламаси билан берилиши мумкин. Шунга ўхшаш, эгри чизиқ фазода бу эгри чизиқ бўйича кесишувчи сиртлар турли жуфтининг тенгламаси билан берилиши мумкин. Масалан, $x^2 + y^2 + z^2 = 25$ сферанинг (2-§, 1-пунктга қаранг) $z=3$ текислик билан кесишишидан ҳосил бўлган сайланана

$$\left. \begin{array}{l} z = 3 \\ x^2 + y^2 + z^2 = 25 \end{array} \right\} \quad (38)$$

94- расм.

тенгламалар системаси билан берилиши мумкин. Иккинчи томондан, бу айланада $x^2 + y^2 = 16$ тўғри доиравий цилиндрнинг

$z=3$ текислик билан кесишиш чизиги сифатида ҳосил бўлган бўлиши, яъни (38) тенгламага тенг кучли

$$\left. \begin{array}{l} z = 3 \\ x^2 + y^2 = 16 \end{array} \right\} \quad (39)$$

тенгламалар системаси билан берилиши ҳам мумкин.

Кейинчалик координаталар текислигига параллел бўлган у ёки бу сиртнинг шаклини текшираётганимизда бу кесимларни координаталар текислигига проекцияладиган цилиндрик сиртлардан кўп фойдаланишимизга тўғри келади. Бу, кўриб ўтилган мисолдагидек, кўрсатилган кесимларнинг ўлчамлари ва шаклларини, шу билан бирга текширилаётган сиртларнинг шаклларини баҳолаш имконини беради.

3. Конус сиртлар. Берилган L чизиқни кесувчи барча тўғри чизиқлардан ташкил топган ва берилган P нуқта орқали ўтувчи сирт *конус сирт* дейилади. Бунда L чизиқ конус сиртнинг йўналтирувчиси, P нуқта — унинг учи, конус сиртларни ташкил қиласидиган ҳар бир тўғри чизиқ конус сирт *ясовчиси* дейилади.

Мисол сифатида учи координаталар бошида, йўналтирувчиси ярим ўқлари a ва b бўлган $Z=c$ текисликда ўтувчи

$$\left. \begin{array}{l} Z = c \\ \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 \end{array} \right\} \quad (40)$$

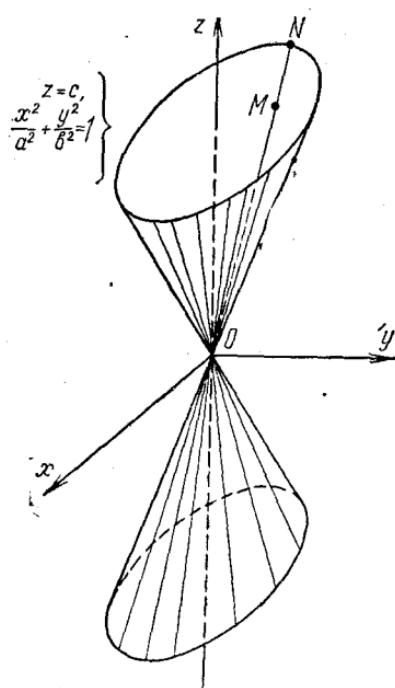
эллипсдан иборат конус сиртни қарайлик*. Бу сирт *иккинчи тартибиди конус* дейилади. Унинг тенгламасини келтириб чиқарамиз.

Конус сиртнинг ихтиёрий танланган $M(x; y; z)$ нуқтасини қараймиз ва у орқали йўналтирувчи билан $N(X; Y; c)$ нуқтада кесишувчи OM ясовчини ўtkazamiz (95-расм). $O(0; 0; 0)$ ва $N(X; Y; c)$ нуқталар орқали ўтувчи OM тўғри чизиқнинг тенгламасини тузамиз (2-§, 5-пунктга қаранг):

$$\frac{x-0}{X-0} = \frac{y-0}{Y-0} = \frac{z-0}{c-0} \quad \text{ёки}$$

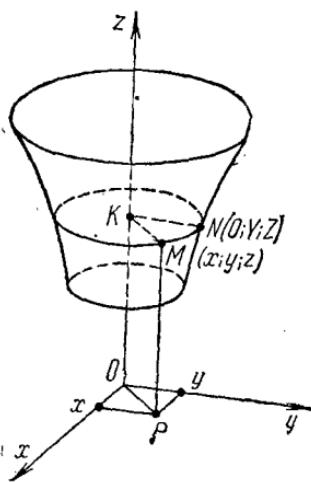
$$\frac{x}{X} = \frac{y}{Y} = \frac{z}{c}.$$

Бундан $X = cx/z$; $Y = cy/z$. Бу ифодаларни эллипснинг иккинчи

95-расм.

* Эллипснинг ўзгарувчи координаталарини конус сиртнинг x , y ва z ўзгарувчи координаталаридан фарқлаш учун X , Y ва Z лар билан белгиладик.

96- расм.

(40) тенгламасига қўйиб, $\frac{c^2x^2}{a^2z^2} + \frac{c^2y^2}{b^2z^2} = 1$ ни ёки соддалаштиришлардан сўнг

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{y^2}{c^2} = 0 \quad (41)$$

ни ҳосил қиласиз. Биз иккинч тартибли конус тенгламасини ҳосил қилдик. Хусусан, агар $a = b$ бўлса, конуснинг йўналтирувчиси

$$\begin{cases} z = c \\ x^2 + y^2 = a^2 \end{cases}$$

айланадан тиборат бўлади, сирт эса тўғри доиравий конус бўлади. Унинг тенгламаси

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0. \quad (41')$$

4. Айланма сиртлар. Oz текисликда ётган L чизиқ

$$\begin{cases} X = 0 \\ F(Y, Z) = 0 \end{cases} \quad (42)$$

тенгламалар* билан берилган бўлсин. Бу чизиқни Oz ўқса нисбатан айлангириш натижасида ҳосил бўлган сиртни қарайлик (96-расм). Бу сирт *айланма сирт* дейилади. Унинг тенгламасини топамиз. Айтайлик, $M(x; y; z)$ — айланма сиртнинг ихтиёрий танланган нуқтаси бўлсин. M нуқта орқали Oz ўқса перпендикуляр бўлган текислик ўтказамиш ва бу текисликнинг Oz ўқи ва L эгри чизиқ билан кесишган нуқталарини мос равишда K ва N орқали белгилаймиз. KM ва KN кесмалар битта айлананинг радиусларидир. Шунинг учун $KM = KN$. Лекин, KN кесманинг узунлигি N нуқтанинг Y ординатасининг абсолют қийматига тенг, яъни $KN = |Y|$, $KM = OP = \sqrt{x^2 + y^2}$. Демак, $|Y| = \sqrt{x^2 + y^2}$ ёки $Y = \pm \sqrt{x^2 + y^2}$. Бундан ташқари равшанки, N нуқтанинг Z аппликатаси, M нуқтанинг z аппликатасига тенг.

N нуқта (42) тенгламалар билан берилган чизиқда ётганлиги учун N нуқтанинг Y ва Z координаталари бу тенгламалардан иккинчисини қаноатлантиради. Унда Y ва Z лар ўрнига уларга мос равишда тенг бўлган $\pm \sqrt{x^2 + y^2}$ ва z ни қўйиб,

$$F(\pm \sqrt{x^2 + y^2}, z) = 0 \quad (43)$$

тенгламани ҳосил қиласиз. Бу тенгламани айланма сиртнинг исталган $M(x; y; z)$ нуқтасининг координаталари қаноатлантиради.

* L чизиқнинг ўзгарувчи координаталарини айланма сиртнинг x , y , z ўзгарувчи координаталаридан фарқлаш учун X , Y ва Z билан белгиладик.

Бу сиртда ётмаган нуқталарнинг координаталари (43) тенгламани қаноатлантириласлигини кўрсатиш мумкин. Шундай қилиб, (43) тенглама (42) тенгламалар системаси билан аниқланадиган L чизикнинг Oz ўққа нисбатан айланнишидан ҳосил бўлган айланма сиргнинг тенгламаси экан. (42) тенгламалар системасининг иккинчи тенгламасида y ва z координаталарни

$$\left. \begin{array}{l} Y = \pm \sqrt{x^2 + y^2} \\ Z = z \end{array} \right\} \quad (44)$$

формулалар орқали x , y ва z ларга алмаштириши натижасида (43) тенглама ҳосил қилинади.

Эслатма. Биз L эгри чизик Oz текисликда берилган ва Oz ўққа нисбатан айланади деб ҳисоблаган эдик. Лекин L эгри чизик бошқа координаталар текислигида берилиши ва бошқа координаталар ўқига нисбатан айланниши ҳам мумкин. (42), (43) ва (44) формулаларга ўхшаш формулаларни китобхоннинг ўзи осонгина тузиши мумкин.

Мисол. $\left. \begin{array}{l} \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1, \\ x = 0 \end{array} \right\}$

эллипснинг Oz ўққа нисбатан айланма сиртини топинг.

Ечилиши. Эллипс тенгламасини $\frac{Y^2}{a^2} + \frac{Z^2}{c^2} = 1$ кўриннишда ёзиб, унда (44) формулаларга кўра Y ва Z ларни ўзгарувчи x , y ва z лар билан алмаштириб, изланган тенгламани ҳосил қиласиз:

$$\frac{(\pm \sqrt{x^2 + y^2})^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad \text{ёки} \quad \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1.$$

Ҳосил қилинган сирт айланма эллипсоид дейилади.

5. Эллипсоид.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad (45)$$

тенглама билан аниқланадиган сирт эллипсоид дейилади. a , b ва c сонлар эллипсоиднинг ярим ўқлари дейилади. (45) тенгламага ўзгарувчи координаталар жуфт даражаларда кирганилигидан, эллипсоид координата текисликларига нисбатан симметрик бўлади. Эллипсоиднинг шаклини аниқлаш учун уни координаталар текисликларига параллел текисликлар билан кесамиз. Агар эллипсоидни $z = h$ ($|h| < c$) текислик билан кессак, кесимда L эллипс ҳосил бўлишини кўрсатамиз.

Хақиқатан,

$$\left. \begin{array}{l} z = h \\ \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \end{array} \right\}$$

тенгламалардан z аппликатани йўқотиб, L кесимни Oxy текислик-

ка проекциялайдиган цилиндрик сиртнинг тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 - \frac{h^2}{c^2} \text{ ёки } \frac{x^2}{\left(a\sqrt{1-\frac{h^2}{c^2}}\right)^2} + \frac{y^2}{\left(b\sqrt{1-\frac{h^2}{c^2}}\right)^2} = 1.$$

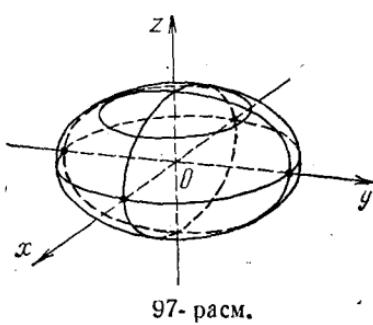
Бу тенгламадан кўринадики, L эгри чизик ярим ўқлари

$$\bar{a} = a\sqrt{1 - \frac{h^2}{c^2}}, \quad \bar{b} = b\sqrt{1 - \frac{h^2}{c^2}} \quad (46)$$

бўлган эллипс экан.

(46) формуладан кўринадики, $|h|$ ўсиши билан эллипснинг ярим ўқлари \bar{a} ва \bar{b} камаяди. $|h| = c$ да $\bar{a} = \bar{b} = 0$ га эга бўла-миз ва кесим нуқтага айланади. $|h| > c$ да равшанки, эллипсоид $z = h$ текислик билан кесишмайди. Эллипсни $x = h$ ($|h| < a$) ва $y = h$ ($|h| < b$) текисликлар билан кесганда ҳам эллипслар ҳосил бўлишини шунга ўхшаш кўрсатиш мумкин. Эллипсоид 97-расмда тасвирланган кўринишга эга. Хусусий $a = b$ ҳолда айланма эллипсоидни ҳосил қиласиз:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad (46')$$

97- расм.

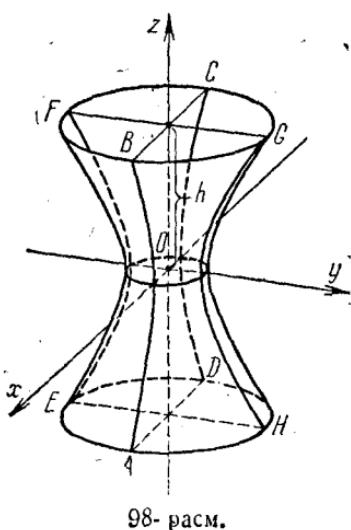
(4-пунктдаги мисолга қаранг). Агар учта ярим ўқ ўзаро тенг ($c = b = 0$) бўлса, $x^2 + y^2 + z^2 = a^2$ сфера ҳосил бўлади.

6. Гиперболоидлар.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad (47)$$

тенглама билан аниқланадиган сирт бир паллали гиперболоид дейила-ди. Бу сирт учта симметрия ўқига эга, чунки ўзгарувчи x , y ва z коор-динаталар (47) тенгламага жуфт да-ражга билан кирган. Бир паллали ги-перболоидни $u = 0$ текислик билан кесиб, Oxz текисликда ётувчи $ABCD$ гиперболани ҳосил қиласиз (98-расм):

$$\left. \begin{aligned} \frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} &= 1, \\ y &= 0. \end{aligned} \right\}$$

98- расм.

Шунга ўхшаш бир паллали гипер- болоидни $x = 0$ текислик билан ке-

силса, кесимда Oyz текисликда ётувчи $EFGH$ гипербола ҳосил бўлади:

$$\left. \begin{aligned} \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} &= 1, \\ x &= 0. \end{aligned} \right\}$$

Бир паллали гиперболоидни $z = h$ текислик билан кесилганда кесимда $BFCG$ эллипс ҳосил бўлади, у қуидаги кўринишга эга:

$$\left. \begin{aligned} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} &= 1 + \frac{h^2}{c^2} \\ z &= h \end{aligned} \right\} \text{ ёки } \left. \begin{aligned} \frac{x^2}{\left(a\sqrt{1 + \frac{h^2}{c^2}}\right)^2} + \frac{y^2}{\left(b\sqrt{1 + \frac{h^2}{c^2}}\right)^2} &= 1, \\ z &= h. \end{aligned} \right\}$$

h абсолют қиймати бўйича ўсиши билан бу эллипснинг ярим ўқлари $\bar{a} = a\sqrt{1 + \frac{h^2}{c^2}}$ ва $\bar{b} = b\sqrt{1 + \frac{h^2}{c^2}}$ камайиб боради. $h = 0$ да Oxy текисликда ётувчи, ярим ўқлари a ва b бўлган эллипс ҳосил бўлади.

$a = b$ да бир паллали айланма гиперболоид ҳосил бўлади:

$$\frac{x^2 + y^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1. \quad (48)$$

Уни $z = h$ текисликлар билан кесганда айланалар ҳосил бўлади:

$$\left. \begin{aligned} z^2 + y^2 &= a^2 \left(1 + \frac{h^2}{c^2}\right), \\ z &= h. \end{aligned} \right\}$$

2- ва 3-пунктларда ҳар бири тўғри чизиқлардан ташкил топган цилиндрик ва конус сиртлар қаралган эди. Бир паллали гиперболоидни ҳам тўғри чизиқлардан ташкил топган сирт деб қараш мумкин экан.

Куидаги

$$\left. \begin{aligned} \frac{x}{a} + \frac{z}{c} &= k \left(1 + \frac{y}{b}\right) \\ \frac{x}{a} - \frac{z}{c} &= \frac{1}{k} \left(1 - \frac{y}{b}\right) \end{aligned} \right\} \quad (49)$$

тенгламалардан аниқланадиган тўғри чизиқни қарайлик, бунда, a , b ва c — бир паллали гиперболоиднинг ярим ўқлари, k — ихтиёрий танланган сон ($k \neq 0$).

Бу тенгламаларни ҳадма-ҳад кўпайтириб,

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1 - \frac{y^2}{b^2} \text{ ёки } \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1,$$

яъни бир паллали гиперболоид тенгламасини ҳосил қиласиз.

Шундай қилиб, бир паллали гиперболоид тенгламаси (49) тенгламалар системасининг натижаси экан. Шунинг учун (49) системани қаноатлантирадиган исталган $M(x; y; z)$ нуқтанинг координаталари бир паллали гиперболоиднинг (47) тенгламасини

ҳам қаноатлантиради. Бошқача айтганда, (49) түғри чизиқнинг барча нуқталари (47) гиперболоидга тегишли бўлади. Қининг қийматларини ўзгартира бориб, (47) сиртда ётадиган түғри чизиқлар оиласини ҳосил қиласмиш. Худди шунга ўхшашибир паллали гиперболоидга

$$\left. \begin{array}{l} \frac{x}{a} + \frac{z}{c} = l \left(1 - \frac{y}{b} \right) \\ \frac{x}{a} - \frac{z}{c} = \frac{1}{l} \left(1 + \frac{y}{b} \right) \end{array} \right\} \quad (50)$$

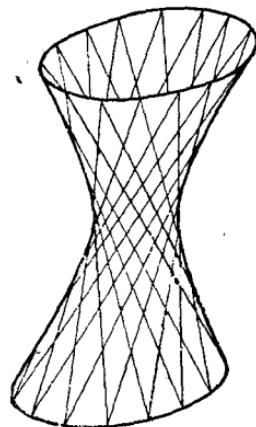
барча түғри чизиқлар оиласи тегишли бўлишини кўрсатиш мумкин, бунда l — ихтиёрий параметр.

Бир паллали гиперболоиднинг ҳар бир нуқтаси орқали юқорида кўрсатилган түғри чизиқлар оиласидан битта түғри чизиқ ўтишини ҳам кўрсатиш мумкин. Шундай қилиб, бир паллали гиперболоидни түғри чизиқлардан *ташкил топган* сирт деб қараш мумкин (99-расм). Бу түғри чизиқлар бир паллали гиперболоиднинг түғри йўналган ясовчилари дейилади.

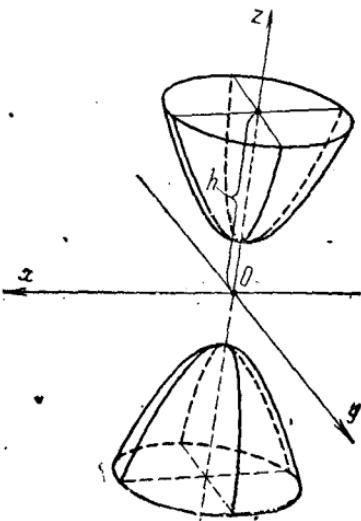
Түғри чизиқлардан бир паллали гиперболоид сиртларни ясаш имкониятлари қурилиш техникасида кенг қўлланилади. Масалан, инженер Шуховнинг* таклиф қилган конструкцияси бўйича бир паллали гиперболоиднинг түғри чизиқли ясовчилари бўйича балкалар жойлаштирилган радиомачта Москвада қурилган. Қуйндаги

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = -1 \quad (51)$$

тенглама билан аниқланадиган сирт икки паллали гиперболоид дейилади.

99- расм.

100- расм.

* Б. Г. Шухов (1853—1939) — СССР ФА нинг фахрий аъзоси.

Координаталар текисликлари икки паллали гиперболоидлар учун симметрия текисликлари бўлади. Бу сиртни Oxz ва Oy координата текисликлари билан кесиб, мос равишда қўйндаги гиперболаларни ҳосил қиласиз (100-расм):

$$\left. \begin{array}{l} \frac{z^2}{c^2} - \frac{x^2}{a^2} = 1, \\ y = 0 \end{array} \right\} \text{ ва } \left. \begin{array}{l} \frac{z^2}{c^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1, \\ x = 0. \end{array} \right\}$$

Агар икки паллали (51) гиперболоид $z = h$ текислик билан кесилса ($|h| > c$ да), кесимда ярим ўқлари $\bar{a} = a \sqrt{\frac{h^2}{c^2} - 1}$ ва $\bar{b} = b \sqrt{\frac{h^2}{c^2} - 1}$ бўлган

$$\left. \begin{array}{l} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = \frac{h^2}{c^2} - 1 \\ z = h \end{array} \right\}$$

эллипс ҳосил бўлади. $|h|$ ўсиши билан бу ярим ўқлар ҳам ўсади. $|h| < c$ да равшанки, (51) сирт $z = h$ текислик билан кесишмайди. Икки паллали гиперболоид иккита айрим қисмлардан (паллалардан) иборатки, буни унинг номи ҳам айтиб турибди, $a = b$ да (51) тенглама

$$\frac{x^2}{b^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = -1 \text{ ёки } \frac{z^2}{c^2} - \frac{x^2 + y^2}{b^2} = 1 \quad (51')$$

кўринишга эга бўлади ва икки паллали айланма гиперболоид тенгламасини беради. Икки паллали айланма гиперболоидни $z = -h$ ($|h| > c$) текислик билан кесганда кесимда радиуси $R = b \sqrt{\frac{h^2}{c^2} - 1}$ бўлган

$$\left. \begin{array}{l} x^2 + y^2 = b^2 \left(\frac{h^2}{c^2} - 1 \right) \\ z = h \end{array} \right\}$$

айланна ҳосил бўлади.

7. Параболоидлар. Қўйидаги

$$2z = \frac{x^2}{p} + \frac{y^2}{q} \quad (52)$$

тенглама билан аниқланадиган сирт p ва q лар бир хил ишорали бўлган шартда эллиптик параболоид дейилади. Бундан бўён аниқлик учун $p > 0$, $q > 0$ деб ҳисоблаймиз.

Эллиптик параболоидни Oxz ва Oyz координаталар текисликлари билан кесганда мос равишда

$$\left. \begin{array}{l} z = \frac{x^2}{2p} \\ y = 0 \end{array} \right\} \text{ ва } \left. \begin{array}{l} z = \frac{y^2}{2q} \\ x = 0 \end{array} \right\}$$

параболалар ҳосил бўлади, $z = h$ ($h > 0$) текислик билан кесганда эса ярим ўқлари $a = \sqrt{2ph}$ ва $b = \sqrt{2qh}$ бўлган

$$\left. \begin{aligned} \frac{x^2}{2ph} + \frac{y^2}{2qh} &= 1 \\ z &= h \end{aligned} \right\}$$

эллипс ҳосил бўлади (101-расм). $p = q$ бўлган ҳолда

$$2pz = x^2 + y^2$$

айланма параболоидни ҳосил қиласиз, x ва y ўзгарувчилар (52) тенгламага иккинчи даражада киргани учун эллиптик параболоид иккита симметрия текислиги: Oxz ва Oyz га эга.

Қуидаги

$$2z = \frac{x^2}{p} - \frac{y^2}{q} \quad (53)$$

тенглама билан аниқланадиган сирт p ва q лар бир хил ишорали бўлган шартда гиперболик параболоид дейилади. (Кейинчалик аниқлик учун $p > 0$, $q > 0$ деб ҳисоблаймиз).

Бу сиртни Oxz текислик билан кесиб,

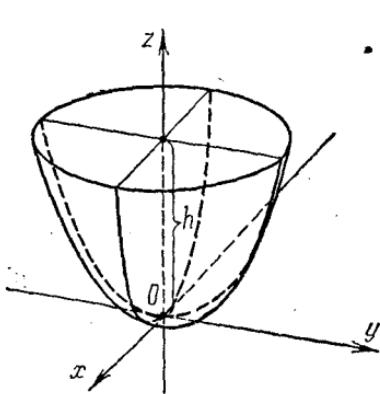
$$\left. \begin{aligned} 2pz &= x^2 \\ y &= 0 \end{aligned} \right\} \quad (54)$$

параболани ҳосил қиласиз (102-расм).

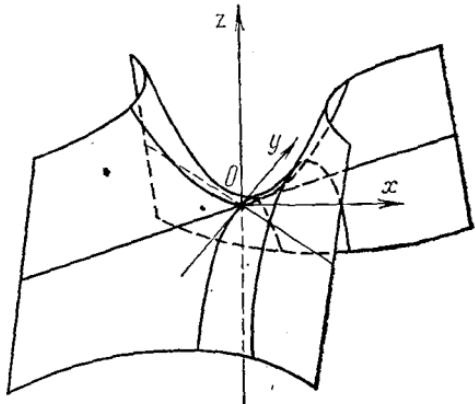
Гиперболик параболоидни $x = h$ текислик билан кесганда

$$\left. \begin{aligned} 2z &= \frac{h^2}{p} - \frac{y^2}{q} \\ x &= h \end{aligned} \right\} \text{ ёки } \left. \begin{aligned} 2q\left(z - \frac{h^2}{2p}\right) &= -y^2 \\ x &= h \end{aligned} \right\}$$

парабола ҳосил бўлади. h нинг турли қайматларида Oyz текисликка параллел текисликларда ётган ва бир хил q параметрли параболалар оиласи ҳосил бўлади.

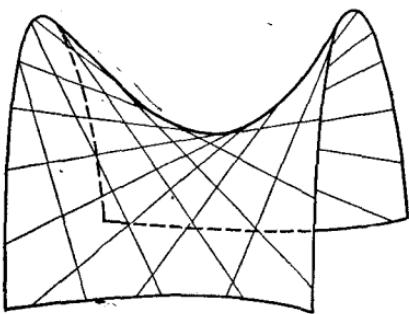
101- расм.

102- расм.

Гиперболик параболоидни ҳаракатланаётган парабола текислиги Oyz текисликка параллел бўлиб қоладиган, параболанинг симметрия ўқи Oxz текисликда қоладиган, учи эса (54) парабола бўйича ҳаракат қиладиган шартда бу параболаларниң ихтиёрий биттасининг ҳаракати билан тавсифланадиган сирт деб қараш мумкин. Гиперболик параболоидни $z=h$ текислик билан кесиб ($h \neq 0$ да) қўйидаги

$$\left. \begin{array}{l} 2h = \frac{x^2}{p} - \frac{y^2}{q}, \\ z = h \end{array} \right\} \text{ ёки } \left. \begin{array}{l} \frac{x^2}{2ph} - \frac{y^2}{2qh} = 1, \\ z = h \end{array} \right\}$$

103- расм.

гиперболани ҳосил қиласиз. 102-расмда бу гиперболанинг икки $h > 0$ ва $h < 0$ ҳол учун жойлашиши тасвирланган. $h=0$ да, яъни гиперболик параболоидни Oxy координаталар текислиги билан кесгандга, Oxy текисликдаги тенгламаси $\frac{x^2}{p} - \frac{y^2}{q} = 0$ бўлган чизик ҳосил бўлади. Охирги тенглама

$$\frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = 0, \quad \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = 0$$

тенгламалар системасига тенг кучли. Бу гиперболик параболоид Oxy текислик билан иккита

$$\left. \begin{array}{l} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = 0 \\ z = 0 \end{array} \right\} \quad \left. \begin{array}{l} \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = 0 \\ z = 0 \end{array} \right\}$$

тўғри чизиқ бўйича кесишади деган сўз. Бу тўғри чизиқлар Oxy текисликда ётади ва координаталар бошидан ўтади. Бу иккита тўғри чизиқдан ташқари гиперболик параболоидда тўлиқ ётадиган бошқа тўғри чизиқлар ҳам мавжуд. Бундан ташқари, бир паллали гиперболоидда бўлгани каби, гиперболик параболоидниң ҳар бир нуқтаси орқали

$$\left. \begin{array}{l} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = 2kz \\ \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = \frac{1}{k} \end{array} \right\} \text{ ва } \left. \begin{array}{l} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = \frac{1}{l} \\ \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = 2lz \end{array} \right\}$$

тўғри чизиқлар оиласининг ҳар биридан биттадан тўғри чизиқ ўтишини кўрсатиш мумкин, бунда k ва l — ихтиёрий параметрлар.

Шундай қилиб, гиперболик параболоидни тўғри чизиқлардан ташкил топган сирт деб қараш мумкин (103-расм).

Изоҳ. Тўғри чизиқлардан ташкил топган сиртлар *тўғри чизиқли сиртлар* дейилади. Шундай қилиб, цилиндрик ва конус сиртлар, шунингдек бир паллали гиперболоид ва гиперболик параболоид тўғри чизиқли сиртлар экан.

V БОБ
ЛИМИТЛАР НАЗАРИЯСИ
1-§. ФУНКЦИЯНИНГ ЛИМИТИ

1. Функциянинг $x \rightarrow +\infty$ даги лимити. $y = f(x) = 2 - \frac{1}{x}$ функция берилган бўлсин. Бу функциянинг қийматлар жадвалини тузамиз ва унинг графигини ясаймиз (104- расм):

x	1	2	10	100	1000
y	1	1,5	1,9	1,99	1,999

Жадвал ва графикни қараётиб, x аргументнинг ўсиши билан бу функция 2 сонга чексиз яқинлашади ёки бошқача айтилишича, x плюс чексизликка интилганда ($x \rightarrow +\infty$) функция лимити 2 сонга тенг деб фараз қилиш мумкин.

$M(x, y)$ нуқта $y = 2 - \frac{1}{x}$ функция графикининг нуқтаси бўлсин. M нуқтадан $y = 2$ тўғри чизиққача бўлган δ масофани топмиз:

$$d = |y - 2| = |f(x) - 2| = \left| \left(2 - \frac{1}{x}\right) - 2 \right| = \left| \frac{1}{x} \right| = \frac{1}{|x|}.$$

$x \rightarrow +\infty$ да $y = 2 - \frac{1}{x}$ функциянинг лимити 2 сонга тенг деган факт функция графикининг $M(x; y)$ нуқтасидан $y = 2$ тўғри чизиққача бўлган масофа, яъни x нинг етарлича катта қийматлари учун $|f(x) - 2|$ ни олдиндан берилган исталган мусбат сондан кичик қилиб олиш мумкин деган сўздир.

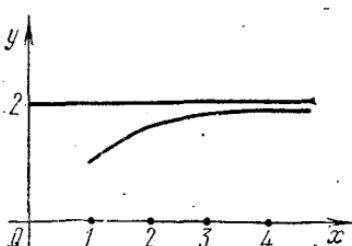
Масалан,

$$|f(x) - 2| = \frac{1}{|x|} < \frac{1}{10}, \quad \text{агар } x > 10 \\ \text{бўлса;}$$

$$|f(x) - 2| = \frac{1}{|x|} < \frac{1}{100}, \quad \text{агар } x > 100 \\ \text{бўлса;}$$

ва умуман $\varepsilon > 0$ бўлганда

$$|f(x) - 2| = \frac{1}{|x|} < \varepsilon, \quad \text{агар } x > \frac{1}{\varepsilon} \\ \text{бўлса.}$$

104- расм.

Энди $y = f(x)$ функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимитига аниқ таъриф берамиз, бунда $y = f(x)$ функция бутун сон ўқида ёки бирор сондан катта бўлган барча x лар учун аниқланган деб фараз қиласиз.

Агар ҳар қандай мусбат ϵ сон учун шундай N сон топилсанси, N дан катта барча x лар учун

$$|f(x) - b| < \epsilon \quad (1)$$

тengsизлик бажарилса, b сон $y = f(x)$ функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимити дейилади.

$f(x)$ функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимитининг таърифи символик равишда қуидагича ёзилади:

$$\forall_{\epsilon} (\epsilon > 0) \exists N \forall_x (x > N) \Rightarrow |f(x) - b| < \epsilon.$$

Бошқача айтганда, агар функцияниң лимити $x \rightarrow +\infty$ да b сон бўлса, у ҳолда x аргументнинг чексиз ўсиши билан бу функцияниң қиймати b сондан исталганча кам фарқ қиласди, яъни функцияниң қиймати билан b сон орасидаги фарқ нолга исталганча яқин бўлади.

Функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимитининг b сонга teng бўлиши қуидагича ёзилади*.

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b.$$

Бу қуидагича ўқиласи: „эф x функцияниң x плюс чексизликка интилгандаги лимити b га teng“. Юқоридаги мисолга қайтсан, қуидагига эгамиз:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \left(2 - \frac{1}{x} \right) = 2.$$

1- мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{5x+3}{x} = 5$ ни исбот қилинг.

Ечилиши. Бу ҳолда $f(x) = \frac{5x+3}{x}$, $b = 5$. Ихтиёрий мусбат ϵ сон олагимиз ва $f(x) - b$ айрманинг абсолют қийматини қараймиз:

$$|f(x) - b| = \left| \frac{5x+3}{x} - 5 \right| = \left| \frac{3}{x} \right| = \frac{3}{|x|}.$$

Бу айрма ϵ дан кичик бўлиши учун яъни

$$\left| \frac{5x+3}{x} - 5 \right| = \frac{3}{|x|} < \epsilon \quad (*)$$

тengsизлик бажарилиши учун $|x| > 3/\epsilon$ бўлиши етарли. Биз функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимитини қараётганимиз учун x ни мусбат деб ҳисоблаш мумкин. Шунинг учун (*) tengsizlik барча $x > 3/\epsilon$ лар учун бажарилади. Ён ҳолда лимитининг таърифида кўрсатилган N сон $3/\epsilon$ га teng. Шундай қилиб,

$$\forall_{\epsilon} (\epsilon > 0) \exists N (N = 3/\epsilon) \forall_x (x > N = 3/\epsilon) \Rightarrow \left| \frac{5x+3}{x} - 5 \right| < \epsilon.$$

* Ўн-латинча „limes“ сўзининг биринчи учта ҳарфидир, у ўзбек тилида чегара (лимит) маъносини англатади.

Бу $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{5x+3}{x} = 5$ әканини билдиради. $y = \frac{5x+3}{x}$ функциянынг x аргументтинг мусбат қийматлари учун графиги 105-расмда тасвирланган.

2- мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{x+\sin x}{x} = 1$ ни исбот қилинг.

Ечилиши, $\varepsilon > 0$ сон оламиз. Қойидагига әлемиз:

$$|f(x)-1| = \left| \frac{x+\sin x}{x} - 1 \right| = \left| \frac{\sin x}{x} \right| = \frac{|\sin x|}{|x|} < \frac{1}{|x|},$$

чунки $|\sin x| < 1$. Агар $1/|x| < \varepsilon$ ёки $1/x < \varepsilon$ бўлса, $\left| \frac{x+\sin x}{x} - 1 \right| < \varepsilon$ тенгсизлик бажарилади, чунки $x \rightarrow +\infty$ да x ни мусбат деб ҳисоблаш мумкин. Охири тенгсизлик барча $x > 1/\varepsilon = N$ лар учун ўринли. Шундай қилиб,

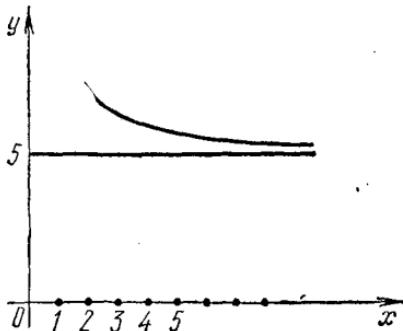
$$\forall (\varepsilon > 0) \exists N \left(N = \frac{1}{\varepsilon} \right) \forall \left(x > \frac{1}{\varepsilon} \right) \Rightarrow \left| \frac{x+\sin x}{x} - 1 \right| < \varepsilon.$$

Шу билан биз $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{x+\sin x}{x} = 1$ әканини кўрсатдик, қаралган функциянынг графиги 106-расмла тасвирланган.

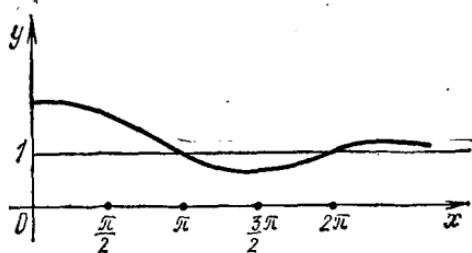
3- мисол. $y = \cos x$ функция $x \rightarrow +\infty$ да лимитга эга эмас. Бу функциянынг қийматлари $x \rightarrow +\infty$ да -1 ва 1 орасида ўзгариб туради.

Лимитнинг таърифидан келиб чиқадики, ўзгармас $f(x) \equiv A$ функциянынг $x \rightarrow +\infty$ даги лимити A га тенг, чунки ихтиёрий $\varepsilon > 0$ да $|f(x) - A| = |A - A| < \varepsilon$ тенгсизлик барча x лар учун бажарилади (бу ерда N исталган сон бўлиши мумкин).

Юқорида кўриб ўтилган мисоллар шуни кўрсатадики, функция ўзининг лимитига (агар унинг лимити мавжуд бўлса) бу қийматдан доимо кичик бўлиб, масалан, $y = 2 - \frac{1}{x}$ функция каби (104-расмга қаранг) ёки лимит қийматидан катта бўлиб, масалан, $y = \frac{5x+3}{x}$ функция каби (105-расмга қаранг) интилиши мумкин ва ниҳоят, функция ўзининг лимити атрофида масалан, $y = \frac{x+\sin x}{x}$ функция каби тебраниши мумкин (106-расмга қаранг).

105- расм.

106- расм.

Энди функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимитининг геометрик маъносини ўрганамиз. Биз биламизки, агар $y = f(x)$ функцияниң лимити b сонга тенг бўлса, исталган $\varepsilon > 0$ сон учун шундай N сон топилади, барча $x > N$ лар учун $|f(x) - b| < \varepsilon$ тенгсизлик бажарилади. Абсолют миқдорларнинг хоссасига асосан (I боб, 1-§, 3-пунктга қаранг) бу тенгсизлик қўйидаги тенгсизликларга тенг кучлидир:

$$-\varepsilon < f(x) - b < \varepsilon \quad (2)$$

еки

$$b - \varepsilon < f(x) < b + \varepsilon. \quad (2')$$

(2') тенгсизликлар $y = f(x)$ функция графигидаги абсциссалари N дан катта бўлган барча нуқталарнинг ординаталари $b - \varepsilon$ ва $b + \varepsilon$ сонлар орасида ёғишини кўрсатади. Бу эса x нинг N сонидан катта бўлган барча қийматлари учун $y = f(x)$ функцияниң графиги $y = b - \varepsilon$ ва $y = b + \varepsilon$ тўғри чизиқлар билан чегараланган полосада ётади, деган маънони англатади (107-а расм). Лимит таърифидаги N сон, умуман айтганда, ε га боғлиқ. ε қанча кичик бўлса, яъни $y = b - \varepsilon$ ва $y = b + \varepsilon$ тўғри чизиқлар орасидаги полоса қанча тор бўлса, N шунча катта бўлади.

2. Функцияниң $x \rightarrow -\infty$ даги лимити. Энди функцияниң x минус чексизликка интилгандаги ($x \rightarrow -\infty$) лимитининг таърифини қарайлик.

Агар ҳар қандай мусбат ε сон учун шундай M сон топилсанси, M дан кичик барча x лар учун

$$|f(x) - b| < \varepsilon$$

тенгсизлик бажарилса, b сон $y = f(x)$ функцияниң $x \rightarrow -\infty$ даги лимити дейилади.

$f(x)$ функцияниң $x \rightarrow -\infty$ даги лимитининг таърифи символик равишда қўйидагича ёзилади:

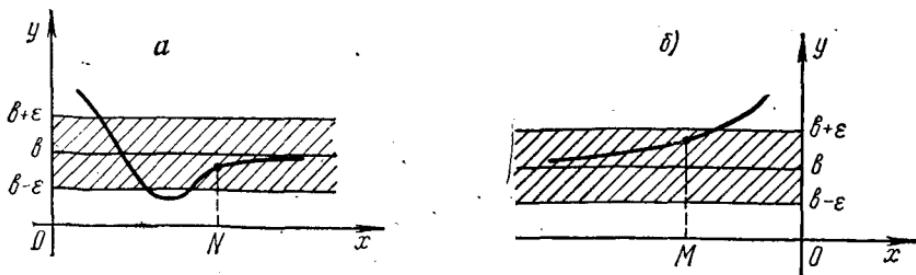
$$\forall (\varepsilon > 0) \exists M \forall (x < M) \Rightarrow |f(x) - b| < \varepsilon.$$

Функцияниң $x \rightarrow -\infty$ даги лимитининг b га тенг бўлиши қўйидагича ёзилади:

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = b.$$

Функцияниң $x \rightarrow -\infty$ даги лимитининг геометрик маъносига функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимитининг геометрик маъносига ўхшаш. Агар $\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = b$ бўлса, ҳар қандай мусбат ε сон учун шундай M сон топилади, барча $x < M$ лар учун $y = f(x)$ функцияниң графиги $y = b - \varepsilon$ ва $y = b + \varepsilon$ тўғри чизиқлар билан чегараланган полоса орасида жойлашган бўлади (107-б расм).

* $|z| < \varepsilon$ тенгсизлик $-\varepsilon < z < \varepsilon$ тенгсизликларга тенг кучли бўлгани учун $z = f(x) - b$ деб, (2) тенгсизликларга келамиз.

107- расм.

3. Функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги лимити. Биз функцияниңг $x \rightarrow +\infty$ ва $x \rightarrow -\infty$ даги лимити түшунчасини киритдик. Энди функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги лимити түшунчасини киритгәмиз. Дастрек, x әркілі үзгарувлы x_0 га қадан яқиналашған ҳолни қарайлык.

Агар ұар қандай мүсбат ε сон учун шундай (x_0 дан кичик) N сон топилсақи, N ва x_0 орасыда ($N < x < x_0$) ётувчи барча x лар учун $|f(x) - b| < \varepsilon$ теңсизлик болжарылса, b сон $y = f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ дәғи чап лимити дейилади.

$f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги чап лимитининг таърифи символик равишида қуйидагыда ёзилади:

$$\forall (\varepsilon > 0) \exists (N < x_0) \forall_x (N < x < x_0) \Rightarrow |f(x) - b| < \varepsilon.$$

Функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги чап лимити түшунчаси $x \rightarrow +\infty$ да лимит түшунчасында үхаш бўлиб, ундан шу билан фарқ қи ладики, $x \rightarrow +\infty$ да лимит ҳолида (1) теңсизлик N дан катта барча x лар учун болжарылади. $x \rightarrow x_0$ даги чап лимит ҳолида эса барча N дан катта, лекин x_0 дан кичик x лар учун болжарылади. Функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги чап лимити қуйидагыда белгиланади: $\lim_{x \rightarrow x_0-0} f(x) = b$. $x \rightarrow x_0-0$ символи x катталык x_0 га қапдан интилишини билдиради.

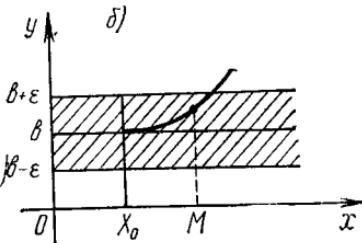
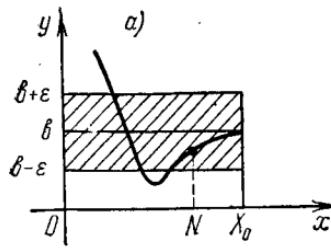
Функцияниңг $x \rightarrow x_0-0$ даги лимитининг геометрик маъноси қуйидагидан иборат: ұар қандай $\varepsilon > 0$ учун, шундай N ($N < x_0$) сон топиладики, N ва x_0 орасыда жойлашган барча x лар учун функцияниңг графиги $y = b - \varepsilon$ ва $y = b + \varepsilon$ (108-а расм) тўғри чизиқлар билан чегараланган полоса орасыда жойлашган бўлади.

Функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги чап лимити түшунчасига үхаш функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги ўнг лимити түшунчаси киритилади.

Агар ұар қандай мүсбат ε сон учун шундай M сон (x_0 дан катта) топилсақи, M ва x_0 орасыда ($x_0 < x < M$) ётувчи барча x лар учун $|f(x) - b| < \varepsilon$ теңсизлик болжарылса, M сон $y = f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги ўнг лимити дейилади.

$f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги ўнг лимитининг таърифи символик равишида қуйидагыда ёзилади:

$$\forall (\varepsilon > 0) \exists (M > x_0) \forall_x (x_0 < x < M) \Rightarrow |f(x) - b| < \varepsilon.$$

108- расм.

Функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги ўнг лимити қыйидагида белгиланади:
 $\lim_{x \rightarrow x_0+0} f(x) = b$. Агар $f(x)$ функцияниңг $x_0 \rightarrow x$ даги ўнг лимити b
 сонга тенг бўлса, у ҳолда унинг геометрик маъноси қыйидагида бўлади: функцияниңг графиги x_0 ва M орасида жойлашган барча x лар учун $y = b - \epsilon$ ва $y = b + \epsilon$ тўғри чизиқлар билан чегараланган полоса орасида жойлашади (108-б чизма).

Функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги чап ($x \rightarrow x_0 - 0$) ва $x \rightarrow x_0$ даги ўнг ($x \rightarrow x_0 + 0$) лимитлари унинг бир томонлама лимитлари дейилади.

Агар иккала бир томонлама лимит мавжуд бўлиб, улар ўзаро тенг бўлса, $f(x)$ функция $x \rightarrow x_0$ да икки томонлама лимитга эга ёки оддийгина $x \rightarrow x_0$ да лимитга эга дейилади.

Шундай қилиб, агар ҳар қандай мусбат $\epsilon > 0$ сон учун шундай M ва N сонлар ($N < x_0 < M$) топилсанки, $[N, M]$ интервалда ётувчи барча x лар учун (x_0 нуқта бундан мустасно бўлиши мумкин) $|f(x) - b| < \epsilon$ тенгсизлик бажарилса, b сон $y = f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги лимити дейилади.

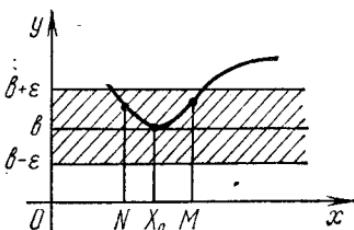
$y = f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги лимитининг таърифи символик равишда қыйидагида ёзилади:

$\forall (\epsilon > 0) \exists \underset{M, N}{\underset{x}{\text{---}}}(N < x_0 < M) \forall (x \in [N, M]) (x_0 \text{ нуқта бундан мустасно бўлиши мумкин}) \Rightarrow |f(x) - b| < \epsilon$.

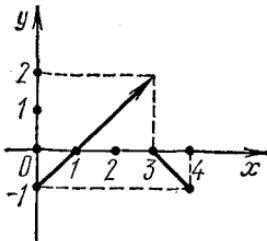
x_0 нуқтани ўз ичига олган исталган интервални унинг *атрофиги* деб атаемиз. Агар b сон $y = f(x)$ функцияниңг $x \rightarrow x_0$ даги лимити бўлса, у ҳолда $|f(x) - b| < \epsilon$ тенгсизлик x_0 нуқтанинг бирор атрофининг барча нуқталари учун (x_0 нуқта бундан мустасно бўлиши мумкин) бажарилишини кўриш осон. Агар $f(x)$ функция $x \rightarrow x_0$ да b га тенг лимитга эга бўлса, у қыйидагида ёзилади: $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = b$.

$x \rightarrow x_0$ даги лимитнинг геометрик маъноси 109-расмдан равшан кўриниб турибди.

1-эслатма. Функцияниңг $x \rightarrow x_0$, даги (ёки $x \rightarrow x_0 - 0$, ёки $x \rightarrow x_0 + 0$ даги) лимитининг таърифида $x \neq x_0$

109- расм.

110-расм.

қийматлар қаралди. x_0 нүктаның үзіда функция аниқланмаган бўлиши ҳам мумкин. Кейинчалик бу эслатмадан кўп фойдаланилади.

2-эслатма. Функцияның $x \rightarrow x_0$ даги (ёки $x \rightarrow x_0 - 0$ даги, ёки $x \rightarrow x_0 + 0$ даги) лимитининг таърифида таъкидланаётган M ва N сонлар е ва x_0 га боғлиқ.

1-мисол. $y = 2x + 1$ функцияны қарайлик. $x = 4$ да унинг қиймати 9 га тенг. Эркли ўзгарувчи x чапдан ва ўнгдан 4 сонга яқинлашган сари функцияның қиймати чегараланмаган ҳолда 9 сонга яқинлашишини, яъни $\lim_{x \rightarrow 4} (2x + 1) = 9$ эканлигини кўрсатайлик.

Бунинг учун мусбат ϵ сонни оламиз ва x нинг $x_0 = 4$ га яқин қийматлари учун функция ва 9 сон орасидаги айнрманнинг абсолют қиймати бўйича елан кичик қилиниши мумкинлигига, яъни $|(2x + 1) - 9| < \epsilon$ бўлиши мумкинлигига ишонч ҳосил қиласиз. Равшанки,

$$\{|(2x + 1) - 9| < \epsilon\} \iff \{-\epsilon < (2x + 1) - 9 < \epsilon\} \iff \left\{4 - \frac{\epsilon}{2} < x < 4 + \frac{\epsilon}{2}\right\}.$$

Шундай қилиб, функция ва 9 сон орасидаги айиғма (абсолют қиймати бўйича) $N = 4 - \frac{\epsilon}{2}$ ва $M = 4 + \frac{\epsilon}{2}$ сонлар орасида ётган барча x лар учун ϵ дан кичик бўлади. Шунинг учун $y = 2x + 1$ функцияның $x \rightarrow 4$ даги лимити $\lim_{x \rightarrow 4} (2x + 1) = 9$ бўлади.

2-мисол. $[0, 4]$ сегментла қуйилғача аниқланган $y = f(x)$ функцияни қараймиз:

$$f(x) = \begin{cases} x - 1, & \text{агар } 0 < x < 3 \text{ бўлса;} \\ 3 - x, & \text{агар } 3 \leq x \leq 4 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

Бу функцияның графиги 110-расмда келтирилган. Равшанки,

$$\lim_{x \rightarrow 3-0} f(x) = \lim_{x \rightarrow 3-0} (x - 1) = 2, \quad \lim_{x \rightarrow 3+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow 3+0} (3 - x) = 0.$$

Бундай бўлиши функцияның графигидан яққол кўриниб турибди. Бу ерда чап лимит ҳам, ўнг лимит ҳам бир-бирига тенг эмас, шунинг учун $y = f(x)$ функция $x \rightarrow 3$ да лимитга икки томонлама лимитга эга эмас.

Энди агар функция лимитга эга бўлса, бу лимит ягона бўлишини кўрсатамиз. Буни геометрик нүктани назардан кўрсатиш осон. Ҳақиқатан ҳам, тескарисини фараз қилайлик, яъни $y = f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да иккита b_1 ва b_2 лимитга эга бўлсин. Бири $y = b_1 - \epsilon$ ва $y = b_1 + \epsilon$ тўғри чизиқлар билан, иккинчиси $y = b_2 - \epsilon$ ва $y = b_2 + \epsilon$ тўғри чизиқлар билан чегараланган иккита полосани қарайлик. Бунда ϵ ни шундай кичик қилиб оламизки, иккала полоса ҳам умумий нүктага эга бўлмасин. У ҳолда x етарлича катта бўлганда функцияның графиги бир вақтда бу полосаларнинг ҳар бирида ёта олмайди. Шундай қилиб, ҳар қандай функция ё ҳеч қандай лимитга эга эмас, ё фақат битта лимитга эга бўлади.

4. Чексиз кичик функциялар. Чегараланган функциялар. Агар $y = f(x)$ функцияниң $x \rightarrow +\infty$ даги лимити нолга тең бўлса, у функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик дейилади. $x \rightarrow -\infty$, $x \rightarrow x_0 - 0$, $x \rightarrow x_0 + 0$, $x \rightarrow x_0$ да чексиз кичик функциялар шунга ўхшаш аниқланади. Чексиз кичик функция учун лимит $b = 0$ ва $|f(x) - b| = |f(x) - 0| = |f(x)|$ бўлгани сабабли лимитнин таърифига кўра, масалан, $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функцияниң юқорида берилган таърифига тең кучли бўлган таърифни бериш мумкин.

Агар ихтиёрий $\varepsilon > 0$ сон учун шундай N сонни топиш мумкин бўлсаки, барча $x > N$ лар учун

$$|f(x)| < \varepsilon$$

тengsizlik* бажарилса, $y = f(x)$ функция ($x \rightarrow +\infty$ да) чексиз кичик дейилади. $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция таърифи нинг символик ёзуви қуйидагича:

$$\forall_{\varepsilon} (\varepsilon > 0) \exists N \forall_x (x > N) \Rightarrow |f(x)| < \varepsilon.$$

1- мисол $y = \frac{1}{x^2}$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик бўлишини кўрсатамиз. Бунинг учун унинг $x \rightarrow +\infty$ даги лимити $b = 0$ эканлигини, яъни ихтиёрий $\varepsilon > 0$ учун шундай N ни топиш мумкинлигини, бунда (3) tengsizlik бажарилишини кўрсатиш керак:

$$|f(x)| = \left| \frac{1}{x^2} \right| = \frac{1}{x^2} < \varepsilon.$$

Лекин бу tengsizlik $x > 1/\sqrt{\varepsilon}$ бўлганда ўринли бўлади.

Умуман айтганда, $y = 1/x^\alpha$ функция (α —ихтиёрий мусбат сон) $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик эканлигини кўрсатиш мумкин.

2- мисол. $y = x^3$ функция $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик функция бўлишини кўрсатамиз.

$|f(x)| = |x^3| < \varepsilon$ tengsizlik, равшанки, x нинг $|x| < \sqrt[3]{\varepsilon}$ бўладиган барча қўйматлари учун бажарилади. Шундай қилиб, $|x^3| < \varepsilon$ tengsizlik $N = -\sqrt[3]{\varepsilon}$ ва $M = \sqrt[3]{\varepsilon}$ орасида ётувчи барча x лар учун бажарилади. Бу $\lim_{x \rightarrow 0} x^3 = 0$, яъни $y = x^3$ функция $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик функция бўлади деган сўздир.

Умуман айтганда $y = x^m$ (бу ерда $m > 0$) функция $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик бўлишини кўрсатиш мумкин.

3- мисол. $y = 2 - \frac{1}{x}$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўла олмайди, чунки $\lim_{x \rightarrow +\infty} \left(2 - \frac{1}{x} \right) = 2 \neq 0$.

Энди чексиз кичик функциялар ҳақидаги бир нечта тесремани исбот қиласиз. Аниқлик учун теоремаларнинг таърифлари ва исботларини $x \rightarrow +\infty$ даги чексиз кичик функциялар учун кел-

* $x \rightarrow -\infty$, $x \rightarrow x_0$, $x \rightarrow x_0 - 0$ ва $x \rightarrow x_0 + 0$ ҳоллар учун чексиз кичик функцияниң иккинчи таърифини ифодалашни китобхоннинг ўзига ҳавола қиласиз.

тирамиз, чунки таъриф ва исботларнинг бошқа барча ҳоллари шунга ўхшаш бўлади. Бу теоремаларни $x \rightarrow -\infty$, $x \rightarrow x_0$, $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функциялар бўлса, уларнинг йигиндиси $\varphi(x) + \psi(x)$ ҳам чексиз кичик функция ($x \rightarrow +\infty$ да) бўлади.

1-теорема. Агар $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функциялар ($x \rightarrow +\infty$ да) чексиз кичик функциялар бўлса, уларнинг йигиндиси $\varphi(x) + \psi(x)$ ҳам чексиз кичик функция ($x \rightarrow +\infty$ да) бўлади.

Исботи. $f(x) = \varphi(x) + \psi(x)$ бўлсин. $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = 0$ эканини, яъни

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \forall x (x > N) \Rightarrow |f(x)| < \varepsilon$$

еканини кўрсатиш талаб қилинади. Шундай қилиб, ε — ихтиёрий мусбат сон бўлсин. Шартга кўра $\varphi(x)$ чексиз кичик функция бўлганидан мусбат $\varepsilon/2$ сон учун:

$$\exists N_1 \forall x (x > N_1) \Rightarrow |\varphi(x)| < \varepsilon/2. \quad (4)$$

Шунга ўхшаш $\varepsilon/2$ мусбат сон учун

$$\exists N_2 \forall x (x > N_2) \Rightarrow |\psi(x)| < \varepsilon/2. \quad (5)$$

N сон N_1 ва N_2 сонлар ичидаги каттаси бўлсин. У ҳолда $x > N$ учун (4) ва (5) тенгсизликларнинг иккаласи бир вақтда бажарилади. Бундай ҳолда*

$$\forall x (x > N) \Rightarrow ||f(x)|| = |\varphi(x) + \psi(x)| \leq |\varphi(x)| + |\psi(x)| < \varepsilon/2 + \varepsilon/2 = \varepsilon.$$

Демак, $\forall x (x > N) \Rightarrow |f(x)| < \varepsilon$, бу $f(x) = \varphi(x) + \psi(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўлади демакдир.

Бу теорема x ихтиёрий чекли сондаги чексиз кичик функциялар учун умумлаштирилиши мумкин. Уни қисқача қўйидагича айтилади: *бир нечта чексиз кичик функцияларнинг йигиндиси чексиз кичик функциядир.*

4-мисол. $y = \frac{1}{x} + \frac{1}{\sqrt{x}} + \frac{1}{x^2}$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция

бўлади, чунки $\frac{1}{x}, \frac{1}{\sqrt{x}}, \frac{1}{x^2}$ кўшилувчиларнинг ҳар бири $x \rightarrow +\infty$ да чексиз

кичик функциядир (1-мисолга қаранг).

5-мисол. $y = x + x^3 + x^5$ функция $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик функция бўлади, чунки $y = x$, $y = x^3$ ва $y = x^5$ функциялар $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик функциялардир (2-мисолга қаранг).

Чексиз кичик функциялар ҳақидаги навбатдаги теоремаларга ўтишдан аввал чегараланган функция тушунчасини киритамиз.

* Бу ерда биз абсолют қийматларнинг қўйидаги хоссасидан фойдаландик $|a+b| \leq |a| + |b|$ (1 боб, 1-§, 3-пунктга қаранг).

Агар шундай мусбат C сон мавжуд бўлсаки, x аргументнинг қийматларидан иборат бирор M тўпламдаги барча $x \in M$ лар учун $|f(x)| \leq C$

тенгсизлик бажарилса, $y = f(x)$ функция M тўпламда чегаралган дейилади. Бундай тўплам, масалан, интервал, сегмент ёки бутун сон ўқи бўлиши ҳам мумкин.

6-мисол. $y = \sin x$ ва $y = \cos x$ функциялар бутун сон ўқида чегаралган, чунки ихтиёрий x қиймат учун $|\sin x| \leq 1$, $|\cos x| \leq 1$ га эгамиз,

7-мисол. $y = x^3 + 4$ функция $[0, 3]$ сегментда чегаралган, чунки бу сегмент тегишли барча x лар учун $|f(x)| \leq f(3) = 3$, яъни $|f(x)| \leq 3$ тенгсизлик ўринди.

8-мисол. $y = 1/x$ функция $]0, 1[$ интервалда чегараланмаган, чунки барча $x \in]0, 1[$ лар учун $|1/x| < C$ тенгсизлик ўрини бўладиган C сонни кўрсатиш мумкин эмас.

Навбатдаги иккита теорема чегаралган функция ва лимитга эга функция орасидаги боғланишни аниқлайди. Аниқлик учун функцияянинг $x \rightarrow +\infty$ бўлган ҳолдаги лимитини караймиз.

2-теорема. Агар $y = f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да лимитга эга бўлса, y бирор чексиз $]N, +\infty[$ интервалда чегаралган бўлади.

Исботи. $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ бўлсин. У ҳолда лимит таърифига кўра $\epsilon = 1$ учун $\exists N \forall x (x > N) \Rightarrow |f(x) - b| < 1$. Абсолют қийматларнинг хоссасига кўра $|f(x) - b| \leq |f(x)| - |b|$ бўлгани учун $|f(x)| - |b| < 1$, бундан $|f(x)| < |b| + 1 = C$. Бу $y = f(x)$ функция чексиз $]N, +\infty[$ интервалда чегараланганини билдиради.

Эслатма. Чексиз $]N, +\infty[$ интервалда чегаралган функцияни $x \rightarrow +\infty$ да чегаралган деб атаемиз.

Натижা. Чексиз кичик функция ($x \rightarrow +\infty$ да) чегаралган.

Энди навбатдаги теоремани исбот қиласиз.

3-теорема. Агар $y = f(x)$ функция нолдан фарқли ($x \rightarrow +\infty$) лимитга эга бўлса, $y = 1/f(x)$ функция (бирор чексиз интервалда) чегараланган.

Исботи. $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ (бу ерда $b \neq 0$) ва бирор мусбат $\epsilon < |b|$ сон берилган бўлсин. Лимитнинг таърифига кўра $\exists N \forall x (x > N) \Rightarrow |f(x) - b| < \epsilon$. $|f(x) - b| = |b - f(x)| \geq |b| - |f(x)|$ бўлгани учун $|b| - |f(x)| < \epsilon$ ва $|1/f(x)| > |b| - \epsilon > 0$.

Демак,

$$\left| \frac{1}{f(x)} \right| = \frac{1}{|f(x)|} < \frac{1}{|b| - \epsilon} = C.$$

Шундай қилиб, теорема исбот қилинди.

4-теорема. Чексиз кичик функцияни ($x \rightarrow +\infty$ да) чегаралган функцияга ($x \rightarrow +\infty$ да) кўпайтмаси чексиз кичик функциядир,

Исботи. $\varphi(x)$ функция чексиз $N_0 < x < +\infty$ интервалда чегараланган бўлсин. Демак,

$$\exists_{C>0} \forall_x (x > N_0) \Rightarrow |\varphi(x)| \leq C. \quad (6)$$

Сўнгра $f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўлсин. $\varphi(x) \cdot f(x)$ кўпайтма ҳам $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўлишини кўрсатамиз. Ҳақиқатан ҳам, $f(x)$ чексиз кичик функция бўлгани учун

$$\forall_{\varepsilon > 0} \exists_{N_1} \forall_x (x > N_1) \Rightarrow |f(x)| < \frac{\varepsilon}{C}. \quad (7)$$

N_0 ва N_1 сонларнинг энг каттаси N бўлсин. У ҳолда $x > N$ учун бир вақтнинг ўзида (6) ва (7) тенгсизликлар бажарилади. Демак, барча $x > N$ лар учун

$$|\varphi(x) \cdot f(x)| = |\varphi(x)| \cdot |f(x)| < C \cdot \frac{\varepsilon}{C} = \varepsilon,$$

яъни $\varphi(x) \cdot f(x)$ чексиз кичик функция экан.

8- мисол. $y = \frac{\sin x}{x^2}$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функциялир. чунки у чегараланган $\sin x$ функция билан чексиз кичик ($x \rightarrow +\infty$ да) $y = \frac{1}{x^2}$ функциянинг кўпайтмасидан иборат.

9- мисол. $y = x^2(1 + \sin x)$ функция чексиз кичик функциялир. чунки ў чегараланган $1 + \sin x$ функция билан $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик бўлган x^2 функциянинг кўпайтмасидан иборат.

1-натижә. Ҳар қандай чексиз кичик функция чегараланган бўлгани учун ҳозиргина исбот қилинган теоремадан иккита чексиз кичик функцияниң кўпайтмаси чексиз кичик функция бўлиши келиб чиқади.

2-натижә. Чексиз кичик функцияниң сонга кўпайтмаси чексиз кичик функциялир.

5-теорема. $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция лимитниң ($x \rightarrow +\infty$ да) нолдан фарқли бўлган $\varphi(x)$ функцияга бўлинмаси чексиз кичик функциялир.

Исботи. $f(x)/\varphi(x)$ функция чексиз кичик $f(x)$ функция билан чегараланган $1/\varphi(x)$ функцияниң кўпайтмаси шаклида ифодаланиши мумкин ($1/\varphi(x)$ функцияниң чегараланганлиги 3-теоремадан келиб чиқади). У ҳолда 4-теоремадан $f(x)/\varphi(x) = f(x) \cdot 1/\varphi(x)$ бўлинма чексиз кичик функция эканлиги келиб чиқади.

5. Чексиз катта функциялар ва уларнинг чексиз кичик функциялар билан боғлиқлиги. Агар ихтиёрий мусбат L -сон учун шундай N сонни танлаш мумкин бўлсаки, x нинг барча $x > N$ қийматлари учун $|f(x)| > L$ тенгсизлик* бажарилса, $y = f(x)$ функция чексиз катта лейилади.

* N сон L сонга боғлиқ.

Масалан, $x \rightarrow +\infty$ да $y = x^2$ функция чексиз катта. Қандай мусбат L сонни олинишидан қатын назар бу функция L дан катта қилиб олиниши мүмкін (x нинг $N = \sqrt{L}$ дан катта бўлган барча қийматлари учун). Шунга ўхшаш, $y = \lg x$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз каттадир, чунки $|\lg x| > L$ тенгсизлик $N = 10^L$ дан катта барча қийматлар учун бажарилади. Равшанки, ҳар қандай чексиз катта функция $x \rightarrow +\infty$ да чегараланган бўлмайди, шунинг учун у лимитга эга бўлмайди (2-пунктдаги 2-теоремага қаранг).

Чексиз катта функция чексизликка интилади ($x \rightarrow +\infty$ да) ёки у чексиз лимитга эга дейилади. Агар $f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз катта бўлса, уни символик равишда қуйидагича ёзилади: $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = \infty$. Бу ёзувни (тенгликни) функция лимитга эга экан деб тушуниш керакмас; у функция (лимитга эга бўлмасдан) чексиз катта деб ҳисобланишини билдиради.

Агар чексиз катта функция (x нинг етарлича катта барча қийматлари учун) мусбат бўлса, $y \rightarrow +\infty$ га интилади дейилади ва қуйидагича ёзилади: $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = +\infty$. Агар чексиз катта функция (x нинг барча етарлича катта қийматлари учун) манфий бўлса, $y \rightarrow -\infty$ га интилади дейилади ва қуйидагича ёзилади: $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = -\infty$.

Шунга ўхшаш, масалан, $\lim_{x \rightarrow +\infty} x^2 = +\infty$, $\lim_{x \rightarrow +\infty} (-x^3) = -\infty$. Исталган кўпхад $x \rightarrow +\infty$ да ҳим, $x \rightarrow -\infty$ да ҳам чексиз катта функция бўлишини исбот қилиш мумкин.

Чексиз катта ва чексиз кичик функциялар орасида узвий боғланиш мавжуд, бу қуйидаги теоремалар орқали намоён бўлди.

1-теорема Агар $f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз катта бўлса, $1/f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўлади.

Исботи. Ихтиёрий $\epsilon > 0$ ни оламиз. Етарлича катти x лар учун $|1/f(x)| < \epsilon$ тенгсизлик бажарилишини кўрсатамиз, бу чексиз кичик эканлигини англаради. $f(x)$ функция шартга чексиз катта функция бўлгани учун шундай N сон мавжудки, $x > N$ да $|f(x)| > 1/\epsilon$, у ҳолда ўша x лар учун $|1/f(x)| < \epsilon$. Бу билан теорема исботланди.

1-мисол. $y = x^2$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз катта функция. Демак, $1/x^2$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўлади.

2-теорема. Агар нолга айланмайдиган $f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция бўлса, у ҳолда $1/f(x)$ $x \rightarrow +\infty$ да чексиз катта функция бўлади.

Бу теоремани исботлашни китобхонга тавсия қиласиз.

$$x \rightarrow -\infty, x \rightarrow x_0 - 0, x \rightarrow x_0 + 0 \text{ ва } x \rightarrow x_0$$

да чексиз катта функциялар шунга ўхшаш аниқланади. Жумладан, масалан, агар $\forall (L > 0) \exists (N < x_0) \forall (x \in [N, x_0]) \Rightarrow |f(x)| > L$

бўлса, $y = f(x)$ функция $x \rightarrow x_0 - 0$ да ($x \rightarrow x_0$ да чапдан) чексиз катта функция дейилади.

Бу пунктда $x \rightarrow -\infty$ да чексиз катта функциялар тўғрисида айтилган барча гаплар $x \rightarrow +\infty$ да, $x \rightarrow x_0 - 0$, $x \rightarrow x_0 + 0$ ва $x \rightarrow x_0$ ҳолда чексиз катта функциялар учун ҳам ўринли.

2- мисол. $y = 1/x^3$ функция 2- теоремага кўра $x \rightarrow 0$ да чексиз катта функция, чунки $y = x^3$ функция $x \rightarrow 0$ да чексиз кичик (4- пунктдаги 2- мисолга қаранг). Бунда $\lim_{x \rightarrow 0^-} (1/x^3) = -\infty$ ва $\lim_{x \rightarrow 0^+} (1/x^3) = +\infty$, чунки $1/x^3$ функция $x \rightarrow 0$ учун манфий, $x > 0$ учун эса мусбат.

6. Лимитлар ҳақидаги асосий теоремалар. Бу пунктда биз лимитга ўтиш қоидалари ҳақидаги баъзи теоремаларни келтирамиз, булар кейинчалик кўрамизки, лимитларни топицни енгиллаштиради. Бунда

$$x \rightarrow +\infty, x \rightarrow -\infty, x \rightarrow x_0 - 0, x \rightarrow x_0 + 0$$

ҳоллар учун бу теоремаларнинг таърифлари ҳам, исботлари ҳам бир хил бўлишини эслатиб ўтамиш. Шунинг учун уларни биз фақат $x \rightarrow +\infty$ ҳол учун келтирамиз.

Аввало лимитга эга бўлган функция билан чексиз кичик функция орасидаги боғланишни аниқлаймиз. Бу боғланиш тубандаги икки теоремада ўз аксини топади.

1-теорема. Агар $f(x)$ функция ($x \rightarrow +\infty$ да) b га тенг лимитга эга бўлса, у ҳолда уни чексиз кичик функция ($x \rightarrow +\infty$ да) ва b соннинг йигиндиси сифатида ифодалаш мумкин.

Исботи. $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ бўлсин.

$$f(x) - b = \alpha(x) \quad (8)$$

айирмани қараймиз ва $\alpha(x)$ функция ($x \rightarrow +\infty$ да) чексиз кичик функция эканини кўрсатамиз. $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ бўлгани учун $\forall (\epsilon > 0) \exists N \forall x (x > N) \Rightarrow |f(x) - b| < \epsilon$, у ҳолда $x > N$ учун $|\alpha(x)| < \epsilon$.

Бу $\alpha(x)$ функция чексиз кичик деган сўз. (8) тенгликдан $f(x) = b + \alpha(x)$ ни топамиш. Шундай қилиб, теорема исботланди.

2-теорема (тескари теорема). Агар $f(x)$ функцияни b сон ва чексиз кичик функция ($x \rightarrow +\infty$ да) йигиндиси сифатида ифодалаш мумкин бўлса, у ҳолда b сон $f(x)$ функциянинг ($x \rightarrow +\infty$ да) лимити бўлади.

Исботи. Шартга кўра $f(x) = b + \alpha(x)$, бу ерда $\alpha(x)$ чексиз кичик функция ($x \rightarrow +\infty$ да) $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ эканини кўрсатамиз.

Ҳақиқатан ҳам, $f(x) - b = \alpha(x)$. $\alpha(x)$ чексиз кичик функция бўлгани учун $\forall (\epsilon > 0) \exists N \forall x (x > N) \Rightarrow |\alpha(x)| < \epsilon$. Лекин $|f(x) - b| = |\alpha(x)| < \epsilon$ бўлгани учун $x > N$ да $|f(x) - b| < \epsilon$ га эгамиш. Бу лимитнинг таърифига кўра $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ эканини билдиради.

1-мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \left(5 + \frac{6}{x} + \frac{1}{x^2} \right) = 5$ эканини исбот қилинг.

Ечилиши. $6/x$ ва $1/x^2$ функциялар $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик бўлгани учун $\frac{6}{x} + \frac{1}{x^2}$ йигинди чексиз кичик функцияларниң йигиндиси сифатидә чексиз кичикдир. $5 + \frac{6}{x} + \frac{1}{x^2}$ функция 5 ва чексиз кичик функцияниң йигиндиси дир. Демак, 2-теоремага кўра

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \left(5 + \frac{6}{x} + \frac{1}{x^2} \right) = 5.$$

Энди лимитга ўтиш қоидаларини келтириб чиқаришга ўтамиз.

3-теорема. Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ ва $\lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x) = c$ бўлса, $f(x) + \varphi(x)$ ва $f(x) - \varphi(x)$ функциялар ҳам $x \rightarrow +\infty$ да лимитга эга бўлади, шу билан бирга

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) \pm \varphi(x)] = \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) \pm \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x),$$

яъни иккита функция йигиндиси (айирмаси) нинг лимити уларнинг лимитлари йигиндиси (айирмаси) га тенг.

Исботи. 1-төрлемага асосан $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функцияларни $f(x) = b + \alpha(x)$ ва $\varphi(x) = c + \beta(x)$ кўринишда ёзиш мумкин, бунда $\alpha(x)$ ва $\beta(x)$ — чексиз кичик функциялар ($x \rightarrow +\infty$ да). У ҳолда

$$f(x) + \varphi(x) = [b + \alpha(x)] + [c + \beta(x)] = (b + c) + [\alpha(x) + \beta(x)]. \quad (9)$$

4-пунктдаги 1-теоремага кўра $\alpha(x) + \beta(x)$ йигинди чексиз кичик функциядир. (9) тенгликдан $f(x) + \varphi(x)$ функцияниң $b + c$ сон ва $\alpha(x) + \beta(x)$ чексиз кичик функция йигиндиси кўринишида тасвирланиши кўриниб турибди. Демак, 2-теоремага кўра $b + c$ сон $f(x) + \varphi(x)$ функцияниң лимити бўлади.

Шундай қилиб,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) + \varphi(x)] = b + c = \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) + \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x)$$

функциялар айирмаси бўлган ҳолда исбот шунга ўхшаш бўлади.

Эслатма. 3-теорема ихтиёрий чекли сондаги функцияларнинг алгебраик йигиндиси учун ҳам ўринили.

4-теорема. Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ ва $\lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x) = c$ бўлса, $f(x)\varphi(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да лимитга эга, шу билан бирга

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x)\varphi(x)] = \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x),$$

яъни иккита функция кўпайтмасининг лимити уларнинг лимитлари кўпайтмасига тенг.

Исботи. 1-теоремага асосан

$$f(x) = b + \alpha(x), \quad \varphi(x) = c + \beta(x)$$

га эгамиз, бу ерда $\alpha(x)$ ва $\beta(x)$ лар $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функциялардир. Демак,

$$f(x)\varphi(x) = [b + \alpha(x)][c + \beta(x)] = bc + [c\alpha(x) + b\beta(x) + \alpha(x)\beta(x)]. \quad (10)$$

$c\alpha(x) + b\beta(x) + \alpha(x)\beta(x)$ функция учта $c\alpha(x)$, $b\beta(x)$ ва $\alpha(x)\beta(x)$ чексиз кичик функцияларнинг йиғиндиши бўлгани учун чексиз кичик бўлади (4-пунктдаги 4-теорема натижасига қаранг). (10) тенглик $f(x)\varphi(x)$ функция bc сон ва $c\alpha(x) + b\beta(x) + \alpha(x)\beta(x)$ чексиз кичик функцияларнинг йиғиндиши шаклида ифодаланганлигини кўрсатади. Демак, 2-теоремага асосан $b \cdot c$ сон $f(x)\varphi(x)$ функцияининг лимитидир. Шундай қилиб,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x)\varphi(x)] = bc = \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) \cdot \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x).$$

Натижада. Ўзгармас кўпайтувчили лимит ишорасидан ташқарига чиқариш мумкин, яъни

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [k \cdot \varphi(x)] = k \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x),$$

бу ерда k ўзгармас кўпайтувчи.

Исботи. Ҳақиқатан ҳам,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [k \cdot \varphi(x)] = \lim_{x \rightarrow +\infty} k \cdot \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x) = k \cdot \lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x),$$

чуники

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} k = k.$$

4-теорема ихтиёрий чекли сондаги кўпайтувчилар учун ўринли. Хусусан, агар бу кўпайтувчилар ўзаро тенг бўлса, қуйидагига эгамиз:

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow +\infty} \{[f(x)]^n\} &= \lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) \cdot f(x) \dots f(x)] = \\ &= \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) \cdot \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) \dots \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = [\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x)]^n. \end{aligned}$$

Буни қуйидагича қисқа баён қилинади: *даражасининг лимити ли-митнинг дарожасига тенг*.

5-теорема. Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$, $\lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x) = c$ ва $c \neq 0$ бўлса, $\frac{f(x)}{\varphi(x)}$

функция $x \rightarrow +\infty$ да лимитга эга, шу билан бирга $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{\varphi(x)} =$

$= \frac{\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x)}{\lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x)}$, яъни махражсининг лимити нолдан фарқли бўлса,

касрнинг лимити сурат лимитининг махраж лимитига нисбатнинг тенг.

Исботи. 1-теоремага кўра $f(x) = b + \alpha(x)$, $\varphi(x) = c + \beta(x)$

га эгамиз, бунда $\alpha(x)$ ва $\beta(x)$ лар $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функциялар. Қуидаги айирмани қараймиз:

$$\frac{f(x)}{\varphi(x)} - \frac{b}{c} = \frac{b + \alpha(x)}{c + \beta(x)} - \frac{b}{c} = \frac{c\alpha(x) - b\beta(x)}{c^2 + c\beta(x)}. \quad (11)$$

(11) тенгликкінг ўнг томонида турған $\frac{c\alpha(x) - b\beta(x)}{c^2 + c\beta(x)} = \gamma(x)$ каср

4-пунктдеги 5-теоремага күра чексиз кичик функциядыр, чунки касрнинг сурати $c\alpha(x) - b\beta(x)$ — чексиз кичик функция, махражы эса 2- теоремага күра $c^2 \neq 0$ лимитта әга.

(11) тенгликдан қуидагига әгамиз:

$$\frac{f(x)}{\varphi(x)} = \frac{b}{c} + \frac{c\alpha(x) - b\beta(x)}{c^2 + c\beta(x)} = \frac{b}{c} + \gamma(x).$$

Шунинг учун 2-теоремага күра $f(x)/\varphi(x)$ бўлинма $x \rightarrow +\infty$ да b/c га тенг лимитта әга:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{\varphi(x)} = \frac{b}{c} = \frac{\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x)}{\lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x)}.$$

Йиғиндининг, кўпайтманинг ва бўлинманинг лимити ҳақидаги теоремалар лимитларни топишни енгиллаштиради.

2-мисол. $y = x^4 + 3x^2 + 4$ функцияниң $x \rightarrow 2$ даги лимитини топинг.
Ечилиши. Қуидагига әгамиз:

$$\lim_{x \rightarrow 2} (x^4 + 3x^2 + 4) = \lim_{x \rightarrow 2} x^4 + \lim_{x \rightarrow 2} 3x^2 + \lim_{x \rightarrow 2} 4.$$

Бу ерда биз йиғиндининг лимити ҳақидаги теоремадан фойдаландик. Энди даражанинг лимити лимитнинг даражасига тенг бўлгани учун

$$\lim_{x \rightarrow 2} x^4 = [\lim_{x \rightarrow 2} x]^4 = 2^4 = 16; \lim_{x \rightarrow 2} 3x^2 = 3 \lim_{x \rightarrow 2} x^2 = 3 [\lim_{x \rightarrow 2} x]^2 = 3 \cdot 2^2 = 12.$$

Ниҳоят, $\lim_{x \rightarrow 2} 4 = 4$ эканлигини эътиборга олиб, қуидагини топамиз:

$$\lim_{x \rightarrow 2} (x^4 + 3x^2 + 4) = 16 + 12 + 4 = 32.$$

3-мисол. $\lim_{x \rightarrow 1} \frac{x^2 + 3x + 2}{x^2 - 2x + 5}$ ни топинг.

Ечилиши. Суратнинг лимити

$$\lim_{x \rightarrow 1} (x^2 + 3x + 2) = \lim_{x \rightarrow 1} x^2 + 3 \lim_{x \rightarrow 1} x + 2 = 1 + 3 + 2 = 6$$

га маҳражанинг лимити эса

$$\lim_{x \rightarrow 1} (x^2 - 2x + 5) = \lim_{x \rightarrow 1} x^2 - 2 \lim_{x \rightarrow 1} x + 5 = 1 - 2 + 5 = 4 \neq 0$$

га тенг бўлгани учун касрнинг лимити ҳақидаги теоремани қўлланиб, қуидагини ҳосил қиласиз:

$$\lim_{x \rightarrow 1} \frac{x^2 + 3x + 2}{x^2 - 2x + 5} = \frac{\lim_{x \rightarrow 1} (x^2 + 3x + 2)}{\lim_{x \rightarrow 1} (x^2 - 2x + 5)} = \frac{6}{4} = \frac{3}{2}.$$

Лимитлар ҳақидаги теоремаларни бевосита қўлланиш ҳамма вақт ҳам мақсадга олиб келавермайди. Масалан, касрнин мах-

ражи нолга интилаётган бўлса, унга касрнинг лимити ҳақидаги теоремани қўлланиб бўлмайди. Шунинг учун бу теоремаларни қўлланишдан олдин кўпинча лимити изланадиган функция устида айний алмаштириш зарур. Бу қандай бажарилишини конкрет мисолларда кўрсатамиз.

4-мисол. $\lim_{x \rightarrow 4} \frac{x^2 - 5x + 4}{x^2 - 6x + 8}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда касрнинг лимити ҳақидаги теоремани бевосита қўлла ниб бўлмайди, чунки $x \rightarrow 4$ да маҳражнинг лимити 0 га тенг:

$$\lim_{x \rightarrow 4} (x^2 - 6x + 8) = \lim_{x \rightarrow 4} x^2 - 6 \lim_{x \rightarrow 4} x + 8 = 4^2 - 6 \cdot 4 + 8 = 0.$$

Ундан ташқари, касрнинг сурати ҳам нолга тенг лимитга эга. Шунинг учун бундай лимитни топиш, о датда айтилишича, 0/0 қўринишдаги аниқмасликни очишига келтирилади. Бунинг учун касрнинг маҳражи ва суратини кўпайтувчи ларга ажратиб, касри алмаштирамиз;

$$\frac{x^2 - 5x + 4}{x^2 - 6x + 8} = \frac{(x-1)(x-4)}{(x-2)(x-4)}.$$

Касрнинг сурат ва маҳражини $x = 4$ га бўламиш. Вундай қисқартириш мумкин, чунки лимитни изланадиганда $x \neq 4$ қийматлар қаралади (183-бетдаги 1-эслатмага қаранг).

Шундай қилиб, барча $x \neq 4$ қийматлар учун қуидаги айният ўринли:

$$\frac{(x-1)(x-4)}{(x-2)(x-4)} = \frac{x-1}{x-2}.$$

Шунинг учун бу функцияларнинг лимитлари ўзаро тенг:

$$\lim_{x \rightarrow 4} \frac{(x-1)(x-4)}{(x-2)(x-4)} = \lim_{x \rightarrow 4} \frac{x-1}{x-2} = \frac{\lim_{x \rightarrow 4} (x-1)}{\lim_{x \rightarrow 4} (x-2)} = \frac{4-1}{4-2} = \frac{3}{2}.$$

5-мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{5x^2 + 6x + 1}{6x^2 + 4x + 2}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда касрнинг лимити ҳақидаги теоремани бевосита қўлланиш мумкин эмас, чунки касрнинг сурати ва маҳражи $x \rightarrow +\infty$ да бир вақтда чексизликка интилади ва лимитга эга эмас**. Шундай қилиб, бу ерда ∞/∞ қўринишдаги аниқмаслик билан иш кўришга тўғри келади. Берилган касрнинг лимитини топиш учун дастлаб сурат ва маҳражини x^2 га бўлиб юбориб, алмаштириш бажарамиз; бу билан каср ва, демак, лимит ҳам ўз миқдорини ўзгартирмайди. Бу алмаштиришдан сўнг лимитни топиш осон:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{5x^2 + 6x + 1}{6x^2 + 4x + 2} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\frac{5}{x^2} + \frac{6}{x} + \frac{1}{x^2}}{\frac{6}{x^2} + \frac{4}{x} + \frac{2}{x^2}} = \frac{\lim_{x \rightarrow +\infty} (5/x^2 + 6/x + 1/x^2)}{\lim_{x \rightarrow +\infty} (6/x^2 + 4/x + 2/x^2)} = \frac{5}{6}$$

* Агар $f(x)/\varphi(x)$ касрнинг лимити изланадиганда сурат ва маҳраж бир вақтнинг ўзида нолга ёки чексизликка интилса, бу каср 0/0 ёки мос равишда ∞/∞ қўринишдаги аниқмасликни ифодалайди деймиз. Бундай касрнинг лимитини топиш 0/0 ёки ∞/∞ қўринишдаги аниқмасликни очиши леб аташга келишиб оламиз.

** 188-бетдаги изоҳга қаранг.

6-мисол.

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} \frac{5x + 6}{3x^2 + 4x + 2} \text{ ни топинг.}$$

Ечилиши. Бу ерда ҳам бўлинманинг лимити ҳақидаги теоремани кўлланиш мумкин бўлиши учун сурат ва маҳражни x^2 га бўламиш:

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} \frac{5x + 6}{3x^2 + 4x + 2} = \lim_{x \rightarrow -\infty} \frac{5/x + 6/x^2}{3 + 4/x + 2/x^2} = \lim_{x \rightarrow -\infty} \frac{(5/x + 6/x^2)}{(3 + 4/x + 2/x^2)} = \frac{0}{3} = 0.$$

7-мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{7x^3 + 6x^2 - 2x}{6x^2 + 5x + 13}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда тескари касрнинг лимити 0 га teng:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{6x^2 + 5x + 13}{7x^3 + 6x^2 - 2x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{6/x + 5/x^2 + 13/x^3}{7 + 6/x - 2/x^2} = \frac{0}{7} = 0,$$

у ҳолда у $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функциядир. Демак, берилган каср 5-пунктдаги 2-теоремага кўра чексиз катта функция.

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{7x^3 + 6x^2 - 2x}{6x^2 + 5x + 13} = \infty.$$

Юқорида кўриб чиқилган мисолларни умумлаштириб, қуйидаги холосага келиш мумкин: $x \rightarrow \pm\infty$ да бир хил даражали иккита кўпхаднинг лимити x нинг катта даражаси олдидағи коэффициентларнинг нисбатига teng. Агар кўпхадларнинг даражалари teng бўлмасдан суратнинг даражаси маҳражнинг даражасидан кичик бўлса, улар нисбатининг лимити нолга teng ва агар маҳражнинг даражаси суратнинг даражасидан катта бўлса, улар нисбатининг лимити чексизликка teng.

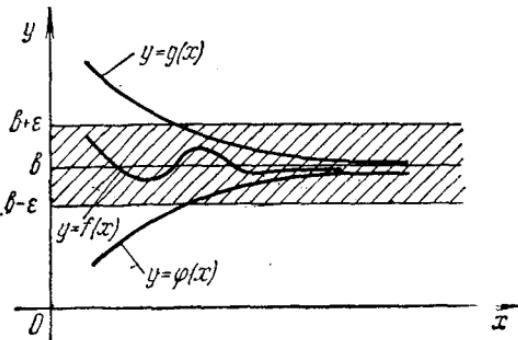
Бу пунктнинг ниҳоясида лимитлар ҳақидаги яна иккита теоремани келтирамиз.

6-теорема. x нинг етарлича катта қийматларда $\varphi(x) \leqslant f(x) \leqslant g(x)$ tengсизликларни қаноатлантирувчи учта $f(x)$, $\varphi(x)$, $g(x)$ функциялар берилган бўлсин. Агар $\varphi(x)$ ва $g(x)$ функциялар $x \rightarrow +\infty$ да бир хил лимитга эга бўлса у ҳолда улар орасида ётадиган $f(x)$ функция ҳам $\varphi(x)$ ва $g(x)$ функциялар лимитига teng бўлган лимитга эга бўлади.

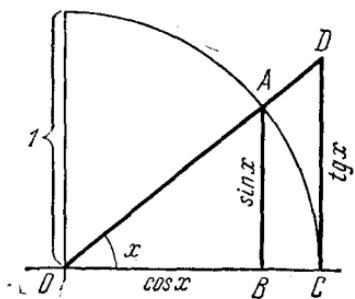
Исботи. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \varphi(x) = b$ берилган.

$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ эканини исботлаш талаб қилинади.

Теореманинг исботи 111-расмдан равшан. Ҳақи-

111 расм.

112-расм.

қатан ҳам, $\varphi(x)$ ва $g(x)$ функциялар $x \rightarrow +\infty$ да b сонга тенг лимитта эга бўлгани учун ихтиёрий $\varepsilon > 0$ учун шундай N сон топиладики, барча $x > N$ лар учун $y = \varphi(x)$ ва $y = g(x)$ функцияларнинг графикилари бир вақтнинг ўзида $y = b - \varepsilon$ ва $y = b + \varepsilon$ тўғри чизиқлар билан чегараланган полоса орасида қолади. У ҳолда $y = \varphi(x)$ ва $y = g(x)$ функцияларнинг графикилари орасида жойлашган $y = f(x)$ функцияянинг графиги ҳам барча $x > N$ лар учун шу полоса ичига тушади. Бу $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ демакдир.

7-теорема. Агар x нинг етарлича катта қийматлари учун $y = f(x) \geq 0$ бўлса ва $y = f(x)$ функция $x \rightarrow +\infty$ да лимитта эга бўлса, бу манфий бўла олмайди.

Исботи. Тескарисини фараз қиласиз, яъни $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b < 0$ бўлсин. У ҳолда ихтиёрий $\varepsilon > 0$ учун шундай N сон топиладики, $y = f(x)$ функцияянинг графиги $x > N$ учун $y = b - \varepsilon$ ва $y = b + \varepsilon$ тўғри чизиқлар билан чегараланган полоса ичига тушади. ε ни бу полоса Ox ўқдан пастда ётадиган даражада кичик қилиб олсак, $x > N$ учун график Ox ўқдан пастда жойлашиши келиб чиқади, демак, унинг нуқталари манфий ординаталарга эга бўлади. Лекин бу барча етарлича катта x лар учун $f(x) \geq 0$ деган шартга зид. Шундай қилиб, $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) \geq 0$.

7. $\frac{\sin x}{x}$ функцияянинг $x \rightarrow 0$ даги лимити. $\frac{\sin x}{x}$ функцияянинг $x \rightarrow 0$ даги лимити билан кўп иш кўришга тўғри келади. Биз кўрамизки, $y = 1$ га тенг. Дастреб, $\lim_{x \rightarrow 0} \sin x = 0$, $\lim_{x \rightarrow 0} \cos x = 1$ эканлигини исбот қиласиз.

$0 < x < \pi/2$ бўлсин. Бирлик радиусли айланани қарайлик. (112-расм.) \overline{AC} ёй радианларда ифодаланган марказий x бурчакка сон жиҳатдан тенг, AB кесма эса сон жиҳатдан $\sin x$ га тенг $0 < AB < \overline{AC}$ (112-расм) бўлгани учун

$$0 < \sin x < x. \quad (12)$$

(12) тенгсизликлардан ва 6-пунктдаги 6-теоремадан $x \rightarrow 0$ да $\sin x \rightarrow 0$ экани келиб чиқади. Шундай қилиб*

$$\lim_{x \rightarrow 0} \sin x = 0. \quad (13)$$

* x манфий бўла туриб $x \rightarrow 0$ да ҳам (13) формула ўринли бўлишини исботлаш мумкин.

Энди $\lim_{x \rightarrow 0} \cos x = 1$ эканини исботлаймиз. $\cos x = 1 - 2 \sin^2 \frac{x}{2}$
ни эътиборга олиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \cos x = \lim_{x \rightarrow 0} \left(1 - 2 \sin^2 \frac{x}{2}\right) = 1 - 2 \lim_{x \rightarrow 0} \sin^2 \frac{x}{2} = 1 - 2 \cdot 0 = 1.$$

Энди $\frac{\sin x}{x}$ функциянинг $x \rightarrow 0$ даги лимитини қарашга ўтамиз.

Каср махражининг лимити нолга тенг бўлгани учун касрнинг лимити ҳақидаги теоремани бу ерда қўлланиб бўлмайди*.

112-расмдан кўриниб турибдики:

$$\triangle OAB_{\text{юзи}} < OAC_{\text{сектор юзи}} < \triangle ODC_{\text{юзи}}, \quad (14)$$

$$\triangle OAB_{\text{юзи}} = \frac{OB \cdot BA}{2} = \frac{\cos x \cdot \sin x}{2}; OAC_{\text{сектор юзи}} =$$

$$= \frac{1}{2} R^2 x = \frac{1}{2} \cdot 1^2 \cdot x = \frac{x}{2}; \triangle ODC = \frac{OC \cdot CD}{2} = \frac{1 \cdot \operatorname{tg} x}{2} = \frac{\operatorname{tg} x}{2}.$$

Юзлар учун топилган ифодаларни (14) тенгсизликка қўямиз:

$$\frac{\cos x \cdot \sin x}{2} < \frac{x}{2} < \frac{\operatorname{tg} x}{2}. \quad (15)$$

(15) тенгсизликлар x нинг 0 ва $\pi/2$ орасида жойлашган барча қийматлари учун ўринди. Бу тенгсизликларнинг барча ҳадлари ни $\frac{1}{2} \sin x$ га бўлиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} \cos x &< \frac{x}{\sin x} < \frac{1}{\cos x} \\ \text{ёки} \quad \frac{1}{\cos x} &> \frac{\sin x}{1} > \cos x. \end{aligned} \quad (16)$$

(16) тенгсизликлар $x > 0$ деган фараз билан келтириб чиқарилди. Лекин улар $x < 0$ да ҳам ўринли, чунки, $\frac{\sin(-x)}{-x} = \frac{\sin x}{x}$, $\cos(-x) = \cos x$, $\frac{1}{\cos(-x)} = \frac{1}{\cos x}$. Юқорида биз $\lim_{x \rightarrow 0} \cos x = 1$ эканини кўрдик. $1/\cos x$ бўлинмага касрнинг лимити ҳақидаги теоремани қўлланиб, $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1}{\cos x} = \frac{1}{\lim_{x \rightarrow 0} \cos x} = \frac{1}{1}$ ни ҳосил қиласиз.

(16) тенгсизликларда икки четдаги $\cos x$ ва $1/\cos x$ функциялар $x \rightarrow 0$ да бир хил лимитга эга бўлиб, бу лимит уга тенг. У ҳолда $\frac{1}{\cos x}$ ва $\cos x$ функциялар орасида жойлашган $\frac{\sin x}{x}$

* $x \rightarrow 0$ да $\frac{\sin x}{x}$ касрнинг сурати ҳам нолга интилгани учун бу ерда 0/0 кўришишдаги аниқмаслик мавжуд.

Функция ҳам 6-пунктдаги 6-теоремага күра $x \rightarrow 0$ да ўша лимитта
ега бўлади:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1. \quad (17)$$

Бу лимит ёрдамида бошқа кўпгина лимитлар топилади.

1-мисол. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\operatorname{tg} x}{x}$ ни топинг.

Ечилиши. Касрнинг сурат ва маҳражи $x \rightarrow 0$ да бир вақтда нолга инти-
лади. Касрнинг лимити ҳақидаги теоремани бу ерда қўланиб бўлмайди. Лимит-
ни топиш учун касрда алмаштириш бажарамиз:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\operatorname{tg} x}{x} = \lim_{x \rightarrow 0} \left(\frac{\sin x}{x} \cdot \frac{1}{\cos x} \right) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} \cdot \lim_{x \rightarrow 0} \frac{1}{\cos x} = 1 \cdot 1 = 1.$$

2-мисол. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \cos x}{x^2}$ ни топинг.

Ечилиши.

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \cos x}{x^2} &= \lim_{x \rightarrow 0} \frac{2 \sin^2(x/2)}{x^2} = \lim_{x \rightarrow 0} \left[\frac{1}{2} \frac{\sin(x/2)}{x/2} \cdot \frac{\sin(x/2)}{x/2} \right] = \\ &= \frac{1}{2} \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin(x/2)}{x/2} \cdot \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin(x/2)}{x/2} = \frac{1}{2} \cdot 1 \cdot 1 = \frac{1}{2}. \end{aligned}$$

8. Кетма-кетлик. е сони. Аниқланиш соҳаси натурал сонлар тўпламидан иборат бўлган $y = f(n)$ функцияни қараймиз. Бундай функция натурал аргументли функция ёки кетма-кетлик дейилади. Бу функцияning қийматлари кетма-кетликнинг ҳадлари дейилади.

Кетма-кетликнинг ҳадлари, одатда аргументнинг ўсиб бориш тартибида жойлашади:

$$y_1 = f(1), y_2 = f(2), \dots, y_n = f(n), \dots;$$

$y_1 = f(1)$ кетма-кетликнинг биринчи ҳади, $y_2 = f(2)$ — иккинчи ҳади, ..., $y_n = f(n)$ эса n -ҳади ёки умумий ҳади дейилади. Кетма-кетлик қисқача $\{y_n\}$ билан белгиланади.

1-мисол. $\{y_n\} = \{n!\}$ бўлсинг. Кетма-кетликнинг биринчи бир нечта ҳадини ғазамиш: $y_1 = 1! = 1, y_2 = 2! = 1 \cdot 2 = 2, y_3 = 3! = 1 \cdot 2 \cdot 3 = 6, y_4 = 4! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 = 24, \dots$

2-мисол. $\{y_n\} = \{1/n^2\}$ бўлсинг. У ҳолда

$$y_1 = 1/1^2 = 1, y_2 = 1/2^2 = 1/4, y_3 = 1/3^2 = 1/9, y_4 = 1/4^2 = 1/16, \dots$$

3-мисол. $\{y_n\} = \{(-1)^n\}$ бўлсинг. У ҳолда

$$y_1 = -1, y_2 = 1, y_3 = -1, y_4 = 1, \dots$$

Энди кетма-кетликнинг лимити тушунчасини киритамиз.

Агар ихтиёрий $\epsilon > 0$ учун шундай N натурал сон топиласки, кетма-кетликнинг номерлари $n \geq N$ бўлган барча ҳадлари учун $|y_n - b| < \epsilon$ (ϵ ки $|f(n) - b| < \epsilon$) тенгсизлик бажарил-

са, b сон $y_1, y_2, \dots, y_n = f(n), \dots$ кетма-кетликнинг лимити дейилади.

$\{y_n = f(n)\}$ кетма-кетлик лимити таърифининг символик ёзиши қўйидагича:

$$\forall (\varepsilon > 0) \exists N \text{ (натурал)} \forall (n \geq N) \Rightarrow |y_n - b| < \varepsilon.$$

Агар b сон кетма-кетликнинг лимити бўлса, у бундай ёзилади:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f(n) = b \text{ ёки } \lim_{n \rightarrow \infty} y_n = b.$$

Кетма-кётлик лимитининг таърифи $x \rightarrow +\infty$ да функция лимитининг таърифига ўхшаш. Функция учун $|f(x) - b| < \varepsilon$ шарти $x > N$ барча $n \geq N$ ҳақиқий қийматлар учун бажарилган бўлса, кетма-кетлик учун $|f(n) - b| < \varepsilon$ тенгсизлик барча $n \geq N$ натурал сонлар учун бажарилади.

$|y_n - b| < \varepsilon$ тенгсизлик $b - \varepsilon < y_n < b + \varepsilon$ тенгсизликларга тенг кучли. Кетма-кетлик ҳадларини Oxy текисликнинг $x = n$, $y = f(n)$ координатани нуқталари орқали белгилаймиз;

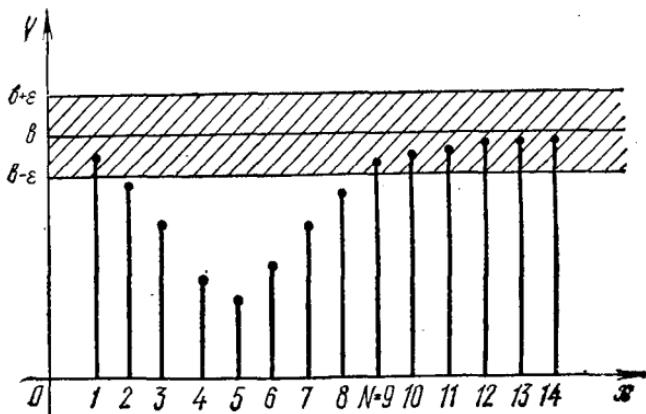
$y = f(n)$ кетма-кетлик лимитининг геометрик маъноси қўйидагидан иборат: агар кетма-кетлик b сонга тенг лимитга эга бўлса, у ҳолда ихтиёрий $\varepsilon > 0$ учун шундай N натурал сон топиладики, кетма-кетликнинг $n \geq N$ номерли ҳадларини ифодаловчи барча нуқталар $y = b - \varepsilon$, $y = b + \varepsilon$ (113-расмда $N = 9$) тўғри чизиқлар билан чегараланган полоса ичига тушади.

Бу параграфда исботланган функция лимити ҳақидаги барча теоремалар кетма-кетликлар учун ҳам ўринли бўлиб қолаверади.

4-мисол. $\{y_n\} = \left\{ \frac{1+2+\dots+n}{n^2} \right\}$ кетма-кетлик лимитини топинг.

Ечилиши. Бу ерда сурат ва маҳраж бир вақтда $+\infty$ га интилади. Лимитни топиш учун суратни арифметик прогрессия формуласи бўйича ифодалаб, y_n ни алмаштирамиз:

$$1 + 2 + \dots + n = n(n+1)/2.$$

113- расм.

Шундай қилиб,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1+2+\dots+n}{n^2} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n(n+1)/2}{n^2} = \frac{1}{2} \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right) = \frac{1}{2}.$$

5-мисол. $\{y_n\} = \{(-1)^n\}$ кетма-кетликни қарайлик. Кетма-кетликкінг ҳадлары олдинма кейин 1 ва -1 қиymаттарни қабул қиласы. Бу кетма-кетлик, равшанки, лимитта әга әмас.

6-мисол. $\{y_n\} = \{q^n\}$ кетма-кетликни қараймиз, бу ерда $q > 0$.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} q^n = \begin{cases} 0, & \text{агар } q < 1 \text{ бўлса,} \\ 1, & \text{агар } q = 1 \text{ бўлса,} \\ \infty, & \text{агар } q > 1 \text{ бўлса,} \end{cases}$$

еканлигини кўрсатамиз.

Ечилиши. Агар $q = 1$ бўлса, исталган n да $y_n = 1$ бўлади. Равшанки, бу ҳолда $\lim_{n \rightarrow \infty} y_n = \lim_{n \rightarrow \infty} 1 = 1$.

Энди $q > 1$ бўлсин. У ҳолда $q = 1 + \alpha$, бу ерда $\alpha > 0$. Ньютон биномига* кўра

$$q^n = (1 + \alpha)^n = 1 + n\alpha + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} \alpha^2 + \dots + \alpha^n.$$

$\alpha > 0$ бўлгани учун охирги йигиндида барча қўшилувчилар мусбат. Биринчи иккита қўшилувчидан бошқаларини ташлаб, $1 + n\alpha < q^n$ ни ҳосил қиласиз. Бу ефда $n \rightarrow \infty$ да $1 + n\alpha$ чегарасиз ўстгани учун q^n ҳам чегараланмаган ҳолда ўсишини эслатамиз, яъни $\lim_{n \rightarrow \infty} q^n = \infty$.

Ниҳоят, $q < 1$ бўлсин. У ҳолда $q = 1/r$. Бу ерда $r > 1$. Юқорида баён қилингандарга кўра $r^n \rightarrow \infty$, шунинг учун $q^n = 1/r^n$ нолга интилади: $\lim_{n \rightarrow \infty} q^n = 0$.

Агар $y_1, y_2, \dots, y_n, \dots$ кетма-кетликда n ўсиши билан унинг ҳадлари ортиб борса, яъни

$$y_1 < y_2 < y_3 < \dots < y_n < y_{n+1} < \dots$$

бўлса, бу кетма-кетлик ўсувчи дейилади.

Агар n ўсиши билан кетма-кетликкінг ҳадлари камайиб борса, яъни $y_1 > y_2 > y_3 > \dots > y_n > y_{n+1} > \dots$ бўлса, кетма-кетлик *камаювчи* дейилади.

1-мисолдаги кетма-кетлик ўсувчи, 2-мисолдаги кетма-кетлик эса камаювчи, 3-мисолдаги кетма-кетлик ўсувчи ҳам әмас, камаювчи ҳам әмас.

Агар барча натурал n лар учун шундай C сон топилсанки, $|y_n| \leq C$ тенгсизлик бажарилса, $y_1, y_2, \dots, y_n, \dots$ кетма-кетлик

* И. Ньютон (1642—1727)—буюк инглиз математиги, физиги ва астрономи, Ньютон биноми қўйидаги кўринишга әга: $(a+b)^n = a^n + na^{n-1}b +$

$$+ \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} a^{n-2}b^2 + \dots + \frac{n(n-1)(n-2) \cdot 2 \cdot 1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} b^n$$

$$\text{ёки } \frac{n(n-1)(n-2) \dots 2 \cdot 1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} = 1 \text{ бўлгани учун } (a+b)^n = a^n + na^{n-1}b +$$

$$+ \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} a^{n-2}b^2 + \frac{n(n-1)(n-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} a^{n-3}b^3 + \dots + b^n.$$

Хусусан, $n = 2$ ва $n = 3$ да бизга маълум формулаларни ҳосил қиласиз:

$$(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2, (a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3.$$

чегараланган кетма-кетлик дейилади. 1-мисолдаги кетма-кетлик чегараланмаган.

Әнди $y_1 < y_2 < \dots < y < \dots$ ўсуви кетма-кетликни қарайлай. Агар бу кетма-кетлик чегараланмаган болса, унинг ҳадлари чегараланмаган ҳолда ўсади ва демак, бундай кетма-кетлик лимитга эга бўлмайди. Агар ўсуви кетма-кетлик чегараланган бўлса, унинг ҳадлари C сондан ортмасдан бирорта $b \leq C$

сонга чегараланмаган ҳолда яқинлашиб боради (114-расм). Бу фактни исботлаб ўтирумасдан, унинг аниқ таърифини келтириш билан чегараланамиз.

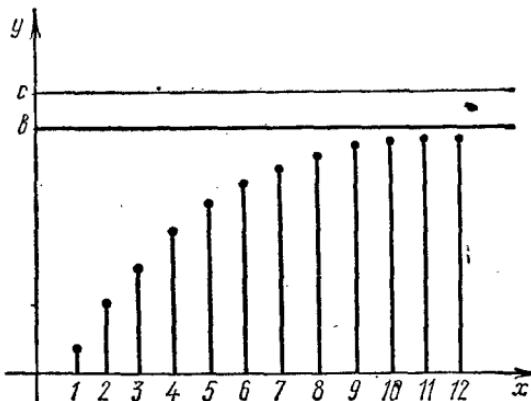
Теорема. (Кетма-кетлик лимити мавжудлигининг етарлилик аломати). Ҳар қандай ўсуви чегараланган кетма-кетлик лимитга эга*.

Бу аломатнинг қўлланишига мисол қилиб умумий ҳади $y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$ бўлган кетма-кетликни оламиз. Бу кетма-кетлик ўсуви ва чегараланганигини кўрсатамиз. $a = 1$, $b = 1/n$ деб, Ньютон формуласига кўра қўйидагига эгамиз:

$$y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = 1 + n \cdot \frac{1}{n} + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} \cdot \frac{1}{n^2} + \frac{n(n-1)(n-2)}{1 \cdot 2 \cdot 3} \times \\ \times \frac{1}{n^3} + \dots + \frac{n(n-1)(n-2) \dots 2 \cdot 1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} \cdot \frac{1}{n^n}$$

Бунда

$$\frac{n(n-1)}{n^2} = 1 - \frac{1}{n}, \quad \frac{n(n-1)(n-2)}{n^3} = \frac{n-1}{n} \cdot \frac{n-2}{n} = \left(1 - \frac{1}{n}\right)\left(1 - \frac{2}{n}\right), \dots, \\ \dots, \quad \frac{n(n-1)(n-2)(n-3) \dots 2 \cdot 1}{n^n} = \frac{n-1}{n} \cdot \frac{n-2}{n} \cdot \frac{n-3}{n} \dots \frac{[n-(n-1)]}{n} = \\ = \left(1 - \frac{1}{n}\right)\left(1 - \frac{2}{n}\right)\left(1 - \frac{3}{n}\right) \dots \left(1 - \frac{n-1}{n}\right)$$

114-расм.

* Камаювчи чегараланган кетма-кетлик учун ҳам шунга ўхшаш теорема ўриниладир.

қаэнини ҳисобга олиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = 1 + 1 + \frac{1}{1 \cdot 2} \left(1 - \frac{1}{n}\right) + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3} \left(1 - \frac{1}{n}\right) \left(1 - \frac{2}{n}\right) + \dots \\ \dots + \frac{1}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots n} \left(1 - \frac{1}{n}\right) \left(1 - \frac{2}{n}\right) \dots \left(1 - \frac{n-1}{n}\right).$$

n ўсиши билан $1/n, 2/n, 3/n, \dots$ касрлар камайиб боради, $1 - \frac{1}{n}, 1 - \frac{2}{n}, 1 - \frac{3}{n}, \dots$ айрмалар эса ўсиб боради. Шунинг учун n ўсиши билан ёйилманинг 3-, 4- ва ҳ. к. ҳадлари ўсиб боради, бундан ташқари, янги мусбат қўшилувчилар қўшилиб боради. Демак, n ўсиши билан $y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$ ўсиб боради. Шундай қилиб, $\{y_n\} = \left\{\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n\right\}$ кетма-кетлик ўсуви. Унинг чегараланганлигини кўрсатамиз.

Агар ёйилмада y_n учун ёйилмадаги қавсларда $\frac{1}{n}, \frac{2}{n}, \dots$ ларни ташлаб юборсак, ҳар бир қўшилувчи учинчисидан бошлаб ортади ва биз дастлабки йиғиндидан ортиқ бўлган йиғиндини ҳосил қиласиз:

$$y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n < 1 + 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2 \cdot 3} + \frac{1}{2 \cdot 3 \cdot 4} + \dots + \frac{1}{2 \cdot 3 \cdot 4 \dots n}.$$

$$\text{Лекин } \frac{1}{2 \cdot 3} < \frac{1}{2 \cdot 3} = \frac{1}{2^2}, \frac{1}{2 \cdot 3 \cdot 4} < \frac{1}{2 \cdot 2 \cdot 2} = \frac{1}{2^3}, \dots$$

$$\dots, \frac{1}{2 \cdot 3 \cdot 4 \dots n} < \underbrace{\frac{1}{2 \cdot 2 \cdot 2 \dots 2}}_{n-1 \text{ та кўпайтиувчи}} = \frac{1}{2^{n-1}}.$$

Шунинг учун

$$y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n < 1 + \left(1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^{n-1}}\right).$$

$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^{n-1}}$ йиғиндини геометрик прогрессия ҳадлари йиғиндиси формуласидан топамиз:

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2^2} + \dots + \frac{1}{2^{n-1}} = \frac{1 - \frac{1}{2^{n-1}}}{1 - \frac{1}{2}} \cdot \frac{1}{2} = 2 \left(1 - \frac{1}{2^n}\right) < 2.$$

Шунинг учун $y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n < 1 + 2 = 3$. Шундай қилиб, берилган кетма-кетлик чегараланган экан.

Демак, чегараланган ўсуви кетма-кетлик лимитининг мавжудлик алматига кўра умумий ҳади $y_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$ бўлган кетма-

кетлик лимитга эга деб хulosага келамиз. Бу лимит математикада катта роль ўйнайды. Уни е сони дейилади. Шундай қилиб,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = e. \quad (18)$$

e сон — иррационал. Унинг 10^{-6} аниқлик билан олинган тақрибий қиймати қуидаги: $e \approx 2,718282$.

$y = \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x$ функцияни қарайдык. x узлуксиз ўзгариб, $+ \infty$

га интилганда бу функция ҳам e сонга тенг лимитга эга бўлишини исбот қилиш мумкин:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e. \quad (19)$$

Бу фактнинг исботини келтирмаймиз.

(19) формула ёрдамида кўп лимитлар ҳисобланади.

1- мисол. $\lim_{x \rightarrow -\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e$ эканини кўрсатинг.

Ечилиши. $x = -(t+1)$ деб ўзгарувчини алмаштирамиз. Унда равшанки $x \rightarrow -\infty$ да $t \rightarrow +\infty$. Шунинг учун

$$\begin{aligned} & \lim_{x \rightarrow -\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = \lim_{t \rightarrow +\infty} \left[1 + \frac{1}{-(t+1)}\right]^{-(t+1)} = \lim_{t \rightarrow +\infty} \left(\frac{t}{t+1}\right)^{-(t+1)} = \\ & = \lim_{t \rightarrow +\infty} \left(\frac{t+1}{t}\right)^{t+1} = \lim_{t \rightarrow +\infty} \left(1 + \frac{1}{t}\right)^{t+1} = \lim_{t \rightarrow +\infty} \left[\left(1 + \frac{1}{t}\right)^t \cdot \left(1 + \frac{1}{t}\right) \right] = \\ & = \lim_{t \rightarrow +\infty} \left(1 + \frac{1}{t}\right)^t \cdot \lim_{t \rightarrow +\infty} \left(1 + \frac{1}{t}\right) = e \cdot 1 = e. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e.$$

$\left(1 + \frac{1}{x}\right)^x$ функция $x \rightarrow +\infty$ да ҳам, $x \rightarrow -\infty$ да ҳам битта лимитга эга бўлгани учун кўпинча

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e$$

деб ёзилади.

2- мисол. $y = (1 + x)^{1/\alpha}$ функциянинг $x \rightarrow 0$ да лимитини топинг.

Ечилиши. Лимитини топиш учун $1/\alpha = x$ деб, ўзгарувчини алмаштирамиз. У ҳолда $x \rightarrow 0$ да $x \rightarrow \infty$. Шунинг учун:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \left(1 + x\right)^{1/\alpha} = \lim_{x \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e.$$

3- мисол. $\lim_{x \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{2}{x}\right)^x$ ни топинг.

Ечилиши. $x = 2t$ дейилек. $x \rightarrow \infty$ да $t \rightarrow \infty$. Демак,

$$\lim_{t \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{2}{x}\right)^x = \lim_{t \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{t}\right)^{2t} = \lim_{t \rightarrow \infty} \left[\left(1 + \frac{1}{t}\right)^t \cdot \left(1 + \frac{1}{t}\right)^t\right] = \\ = \lim_{t \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{t}\right)^t \cdot \lim_{t \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{t}\right)^t = e \cdot e = e^2.$$

Пировардида, асоси e бўлган кўрсаткичли функцияни $y = e^x$ ни бундан кейин кўп ишлатилишини эслатиб ўтамиз.

9. Натурал логарифмлар. Математикада асоси e бўлган логарифмлар асосий роль ўйнайди. e асосли логарифм *натурал* логарифм дейилади ва $\ln x$ деб белгиланади; шундай қилиб: $\ln x = \log_e x$.

Натурал ва ўнли логарифмлар орасидаги боғланишни топамиз. $y = \ln x$ бўлсин. У ҳолда логарифмнинг таърифига кўра $x = e^y$ га эгамиз. Бу тенгликкниг иккала томонини 10 асос бўйича логарифмлаб қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\lg x = \lg e^y, \lg x = y \lg e \ ёки \lg x = \ln x \cdot \lg e.$$

$$\lg e \approx \lg 2,7183 \approx 0,4343 \text{ бўлгани учун}$$

$$\lg x \approx 0,4343 \ln x. \quad (20)$$

Бу формуладан

$$\ln x \approx \frac{1}{0,4343} \lg x$$

ёки

$$\ln x \approx 2,3026 \lg x \quad (21)$$

Экани келиб чиқади.

(20) ва (21) формулалар натурал ва ўнли логарифмлар орасидаги боғланишни беради.

Мисол. $\ln 32,94$ ни топинг

Ечилиши. $\lg 32,94 \approx 1,5177$ бўлгани учун (21) формулага кўра қўйидаги оламиз: $\ln 32,94 \approx 2,3026 \cdot 1,5177 = 3,4947$.

10. Чексиз кичик функцияларни таққослаш. $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функциялар $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функциялар бўлсин. Бу функциялар нисбатининг $x \rightarrow +\infty$ даги лимитини қарайлик ва қўйидаги таърифларни киритайлик*.

Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)}$ мавжуд ва нолга тенг бўлмаса, $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$

функциялар $x \rightarrow +\infty$ да бир хил кичиклик тартибидаги чексиз кичик функция дейилади.

Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)}$ бўлса, $\varphi(x)$ функция $\psi(x)$ функцияга нисбатан юқори кичиклик тартибидаги чексиз кичик функция дейилади.

* Шунга ўхшашиб таърифлар $x \rightarrow -\infty$ да, $x \rightarrow x_0$ да ўнгдан ва чапдан, шундек $x \rightarrow x_0$ да ҳам киритилади.

Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)}$ бўлса, $\varphi(x)$ функция $\psi(x)$ функцияга нисбатан қуши кичиклик тартибидаги чексиз кичик функция дейилади.

Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)}$ мавжуд бўлмаса ва ∞ га тенг бўлмаса, $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функциялар таққосланмайдиган чексиз кичик функциялар дейилади.

1- мисол, $x \rightarrow 0$ да $y = x^2$ функция $y = 5x$ функцияга нисбатан юқори кичиклик тартибидаги чексиз кичик функциядир, чунки $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2}{5x} = \frac{1}{5}$ $\lim_{x \rightarrow 0} x = 0$ нолга интилган сари функция $y = 5x$ функцияга нисбатан тезроқ нолга интилади

2- мисол, $y = x^2 - 4$ ва $y = x^2 - 5x + 6$ функциялар $x \rightarrow 2$ да бир хил кичиклик тартибидаги чексиз кичик функциялардир, чунки,

$$\lim_{x \rightarrow 2} \frac{x^2 - 4}{x^2 - 5x + 6} = \lim_{x \rightarrow 2} \frac{(x-2)(x+2)}{(x-2)(x-3)} = \lim_{x \rightarrow 2} \frac{x+2}{x-2} = \frac{4}{-1} = -4 \neq 0.$$

3- мисол, $\varphi(x) = \frac{\cos x}{x}$ ва $\psi(x) = \frac{1}{x}$ функциялар $x \rightarrow +\infty$ да таққосланмайдиган бекиёс чексиз кичик функциялардир, чунки $x \rightarrow +\infty$ да улар нисбати $\frac{\varphi(x)}{\psi(x)} = \cos x$ нинг лимити мавжуд эмас.

Энди эквивалент чексиз кичик функциялар тушунчасини киритамиз.

Иккита $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функция нисбатининг $x \rightarrow +\infty$ даги лимити бирга тенг* бўлса, бу функциялар эквивалент (ёки тенг кучли) функциялар дейилади. Таърифдан эквивалент чексиз кичик функциялар бир хил кичиклик тартибиага эга бўлиши келиб чиқади.

Масалан, x , $\sin x$, $\operatorname{tg} x$ функциялар $x \rightarrow 0$ да эквивалент чексиз кичик функциядир, чунки $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1$, $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\operatorname{tg} x}{x} = 1$

(7- пунктга қаранг).

$\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ лар $x \rightarrow x_0$ да эквивалент чексиз кичик функциялар бўлсанн; $\lim_{x \rightarrow x_0} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)} = 1$. У ҳолда x нинг x_0 га яқин қийматлари учун $\frac{\varphi(x)}{\psi(x)} \approx 1$ ёки $\varphi(x) \approx \psi(x)$ тақрибий тенглик ўринли бўлиб, унинг аниқлиги x қийматининг x_0 га яқинлашиши билан ортиб боради.

$\sin x$ ва x лар $x \rightarrow 0$ да эквивалент чексиз кичик функциялар бўлгани учун x нинг 0 га яқин қийматлари учун $\sin x \approx x$ бўла-

* 204-бетдаги сноскага қаранг.

ди. Бу ҳол амалда кенг фойдаланилади: x чексиз кичик бўлганда $\sin x$ ни x аргументи билан алмаштириш мумкин.

Шунга ўхшаш, масалан, агар $x = 0,1$ бўлса, $\sin x = \sin 0,1 = 0,0998 \approx 0,1$.

Агар $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ эквивалент чексиз кичик функция бўлса, уни қўйидагича белгиланади: $\varphi(x) \sim \psi(x)$.

1-теорема. $x \rightarrow +\infty$ да $\varphi(x) \sim \varphi_1(x)$ ва $\psi(x) \sim \psi_1(x)$ бўлсин.

Агар $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi_1(x)}{\psi_1(x)}$ мавжуд бўлса, у ҳолда $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)}$ ҳам мавжуд ва бу иккала лимит ўзаро тенг бўлади.

Бу теорема қисқача қўйидагича баён қилинади: иккита чексиз кичик функция нисбатининг лимити уларга эквивалент функциялар нисбатининг лимитига тенг.

Исботи. Қўйидагига эгамиз:

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)} &= \lim_{x \rightarrow +\infty} \left[\frac{\varphi(x)}{\varphi_1(x)} \cdot \frac{\varphi_1(x)}{\psi_1(x)} \cdot \frac{\psi_1(x)}{\psi(x)} \right] = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\varphi_1(x)} \cdot \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi_1(x)}{\psi_1(x)} \times \\ &\times \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\psi_1(x)}{\psi(x)} = 1 \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi_1(x)}{\psi_1(x)} \cdot 1 = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi_1(x)}{\psi_1(x)}. \end{aligned}$$

Исботланган теорема кўп ҳолларда лимитни топишни енгиллаширишга имкон беради.

4-мисол $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin 5x}{\operatorname{tg} 3x}$ ни топинг.

Ечилиши. $x \rightarrow 0$ да $\sin 5x \sim 5x$, $\operatorname{tg} 3x \sim 3x$ бўлгани учун

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin 5x}{\operatorname{tg} 3x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{5x}{3x} = \frac{5}{3}.$$

Бу параграфнинг ниҳоясида иккита чексиз кичик функцияниң эквивалентлик аломатини келтирамиз.

2-теорема. $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ чексиз кичик функцияларниң айрмаси $\varphi(x) - \psi(x)$ ва нисбатан юқори кичиклик тартибида ги бўлганда ва фақат шундагина улар эквивалент бўлади.

Исботи. $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функциялар, масалан $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик бўлсин, уларниң айрмасини $\beta(x)$ орқали белгилаймиз.

1. Агар $\varphi(x) \sim \psi(x)$ бўлса, $\beta(x)$ функция $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функцияларга нисбатан юқори кичиклик тартибидаги чексиз кичик бўлишини,

яъни $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{\varphi(x)} = 0$ ва $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{\psi(x)} = 0$ эканини кўрсатамиз. Ҳақиқатан ҳам,

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{\varphi(x)} &= \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x) - \psi(x)}{\varphi(x)} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \left| 1 - \frac{\psi(x)}{\varphi(x)} \right| = 1 - \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\psi(x)}{\varphi(x)} = \\ &= 1 - 1 = 0. \end{aligned}$$

$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{\psi(x)}$ эканлиги шунга ўхшаш исботланади.

2. Аксинча $\beta(x)$ функция $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ га нисбатан юқори кичиклик тартибидаги чексиз кичик функция бўлсин.

$\varphi(x) \sim \psi(x)$, яъни $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)} = 1$ эканини кўрсатамиз.

Ҳақиқатан ҳам, $\beta(x) = \varphi(x) - \psi(x)$ бўлгани учун $\varphi(x) = \beta(x) + \psi(x)$.

Демак,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{\psi(x)} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x) + \psi(x)}{\psi(x)} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{\psi(x)} + 1 = 0 + 1 = 1,$$

чунки шартга кўра $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{\psi(x)}$ нолга тенг.

З-теорема. Турли тартибдаги чексиз кичик функцияларнинг чекли сондаги йиғиндиси қуий тартибдаги қўшилувчига эквивалент.

Исботи. Аниқлик учун $x \rightarrow +\infty$ да учта чексиз кичик функциянинг йиғиндисини кўрамиз: $F(x) = f(x) + \varphi(x) + g(x)$. Масалан, $f(x)$ қолган қўшилувчиларга нисбатан қуий кичиклик тартибидаги чексиз кичик бўлсин. Бу

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{f(x)} = 0, \quad \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{g(x)}{f(x)} = 0$$

демакдир. У ҳолда

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{F(x)}{f(x)} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \left[\frac{f(x) + \varphi(x) + g(x)}{f(x)} \right] = 1 + \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\varphi(x)}{f(x)} + \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{g(x)}{f(x)} = \\ = 1 + 0 + 0 = 1.$$

Демак, $f(x) + \varphi(x) + g(x)$ — йиғинди чексиз кичик $f(x)$ функцияга эквивалент.

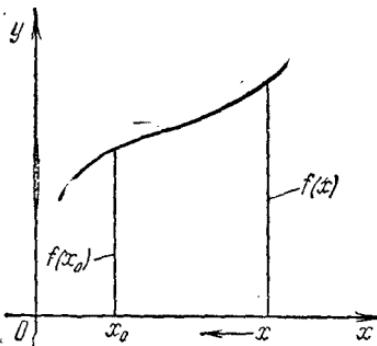
5- мисол. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{5x + 6x^2}{\sin x + \operatorname{tg}^3 x}$ ни топинг.

Ечилиши. $x \rightarrow 0$ да З-теоремага кўра $5x + 6x^2 \sim 5x$ га эгамиз, 1-теоремани қўлланаб, қуийлагани ҳосил қиласиз:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{5x + 6x^2}{\sin x + \operatorname{tg}^3 x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{5x}{\sin x} = 5.$$

2- §. УЗЛУКСИЗ ФУНКЦИЯЛАР

1. Функциянинг нуқтада узлуксизлиги. Узилиш нуқталари. Функциянинг узлуксизлиги тўшунчаси бизнинг бу функциянинг графиги силлиқ ҳеч қаерда узилмайдиган чизиқ бўлиши ҳақида-ги интуитив тасаввуримиз билан боғлиқ. Бундай $y = f(x)$ функциянинг графикини қараётганимизда биз кўрамизки, аргументнинг яқин қийматларига функциянинг яқин қийматлари тўғри келади; агар x эркли ўзгарувчи нуқтага яқинлашса, $y = f(x)$ функциянинг қиймати функциянинг x_0 даги қийматига чегараланмаган ҳолда яқинлашади (115-расм).

115- расм.

Энди функцияниң узлуксизлиги тушунчасининг қатъий таърифини берамиз. Ушбу шартлар ўринли бўлса $y = f(x)$ функция x_0 нуқтада узлуксиз дейилади:

1) функция x_0 нуқтада ва бу нуқтани ўз ичига фуловчи бирор атрофида аниқланган;

2) функция $x \rightarrow x_0$ да лимитга эга,

3) функцияниң $x \rightarrow x_0$ даги лимити функцияниң x_0 нуқтадаги қийматига тенг.

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0). \quad (22)$$

Агар x_0 нуқтада функция узлуксиз бўлса, у ҳолда бу x_0 нуқта берилган функцияниң узлуксизлик нуқтаси дейилади.

1-эслатма. (22) формулани

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f \left(\lim_{x \rightarrow x_0} x \right) \quad (23)$$

кўринишда ёзиш мумкин, чунки

$$\lim_{x \rightarrow x_0} x = x_0$$

формула узлуксиз функцияниң лимитини топаётганда функция белгиси остида лимитга ўтиш мумкинлигини кўрсатади.

2-эслатма. Кўпинча функцияниң x_0 нуқтадан ўнгда ёки чапдан узлуксизлигини (яъни бир томонлама узлуксизлигини) қарашга тўғри келади. $y = f(x)$ функция x_0 нуқтада аниқланган бўлсин. Агар $\lim_{x \rightarrow x_0+0} f(x) = f(x_0)$ бўлса, $y = f(x)$ функция x_0 нуқтада ўнгдан узлуксиз дейилади; агар $\lim_{x \rightarrow x_0-0} f(x) = f(x_0)$ бўлса, $y = f(x)$ функция x_0 нуқтада чандан узлуксиз дейилади.

Энди узилиш нуқтаси тушунчасини киритамиз.

Агар x_0 нуқта $y = f(x)$ функцияниң аниқланиш соҳасига ёки унинг чегарасига тегишли бўлса ва узлуксизлик нуқтаси бўлмаса бу нуқта шу функцияниң узилиш нуқтаси дейилади*.

Бу ҳолда функция $x = x_0$ да узилишга эга дейилади. Бу ҳол агар функция x_0 нуқтада аниқланмаган бўлса ёки $x \rightarrow x_0$ да функцияниң лимити мавжуд бўлмаса ёки, ниҳоят, функцияниң

* Агар x_0 нуқтанинг исталган атрофи функцияниң аниқланиш соҳасининг нуқталарини ҳам, аниқланиш соҳасига тегишли бўлмаган нуқталарни ҳам ўз ичига олса, x_0 нуқта функция аниқланиш соҳасининг чегаравий нуқтаси дейилади. Барча чегаравий нуқталар тўплами соҳасининг чегараси дейилади. Масалан, $y = 1/\sqrt{1 - x^2}$ функция учун $-1, 1$ интервал аниқланиш соҳаси бўлади, унинг чегараси эса иккита $x = -1$ ва $x = 1$ нуқтадан иборат.

лимити мавжуд, лекин у функцияниң x_0 нүктадаги қийматыга тенг бўлмаса, яъни $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) \neq f(x_0)$ бўлса, рўй бериши мумкин.

1-мисол. $y = 5x^3$ функцияни қарайлик. Бу функцияниң $x = 2$ нүктада узлуксизлиги исботлаймиз. Бунинг учун функция узлуксизлиги таърифига кирувчи учта шартнинг бажарилшини кўрсатиш керак: 1) функция $x = 2$ нүктада ва унинг бирор атрофида аниқланган; 2) $\lim_{x \rightarrow 2} f(x)$ мавжуд ва 3) бу лимит

функцияниң $x = 2$ нүктадаги қийматига тенг $f(x) = 5x^3$ функция бутун сон ўқида аниқланган бўлгани учун биринчи шарт автоматик равишда бажарилади.

Сўнгра $\lim_{x \rightarrow 2} f(x) = \lim_{x \rightarrow 2} 5x^3 = 40$. Шундай қилиб, иккинчи шарт бажарилди Ниҳоят, $f(2) = 40$ эканлигини ёътиборга олсак, $\lim_{x \rightarrow 2} f(x) = f(2)$ эканлигини кўрамиз,

яъни функцияниң $x = 2$ нүктада узлуксизлигини аниқловчи учинчи шарт ҳам бажарилди. Шундай қилиб, $y = 5x^3$ функция $x = 2$ нүктада узлуксиз. Худди шунга ўхшаш, бу функция сон ўқининг исталган нүктасида узлуксизлигини кўрсатиш мумкин.

2-мисол. 1-§ нинг 3-пунктидаги 2-мисолда келтирилган

$$f(x) = \begin{cases} x - 1, & \text{агар } 0 < x < 3 \text{ бўлса,} \\ 3 - x, & \text{агар } 3 \leq x \leq 4 \text{ бўлса.} \end{cases}$$

функцияни қарайлик. Бу функция $[0, 4]$ сегментининг барча нүкталарида аниқланган ва унинг $x = 3$ даги қиймати 0 га тенг. (110-чизмадаги функция графигига қаранг). Бироқ $x = 3$ нүктада функция узилишга эга, чунки $y \rightarrow 3$ да лимитига эга эмас: $\lim_{x \rightarrow 3-0} f(x) = 2$, $\lim_{x \rightarrow 3+0} f(x) = 0$. $f(x)$ функция $[0, 4]$ сегментининг

$x=3$ нүктадан бошқа барча нүкталарида узлуксиз бўлишини эслатиб ўтишимиз керак. Бунда у $x = 0$ нүктада ўнгдан, $x = 4$ нүктада чапдан узлуксиз (208-бетдаги 2-эслатмага қаранг), чунки

$$\lim_{x \rightarrow 0+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow 0+0} (x - 1) = f(0) = -1,$$

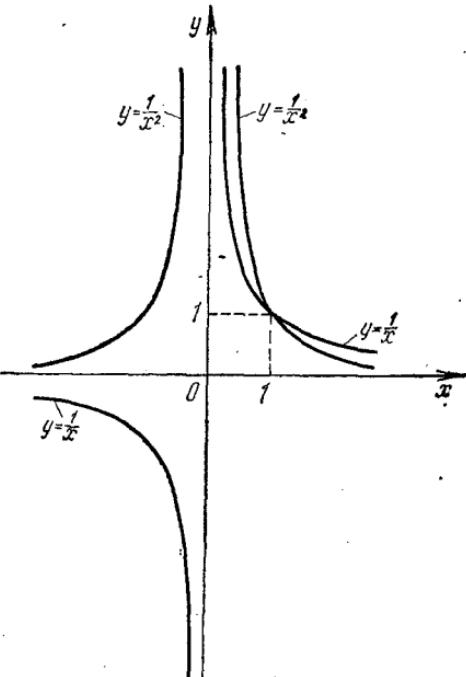
$$\lim_{x \rightarrow 4-0} f(x) = \lim_{x \rightarrow 4-0} (3 - x) = f(4) = -1.$$

3-мисол. $y = 1/x$ ва $y = 1/x^2$ функциялар аниқланыш соҳасининг чегаравий нүктаси $x = 0$ да узилишга эга, чунки улар бу нүктада аниқланмаган, $1/x$ ва $1/x^2$ функциялар $x \rightarrow 0$ да (116-расм) чексиз катта функциялардир. Шунинг учун $x = 0$ нүктада бу функциялар чексиз узилишга эга дейилади.

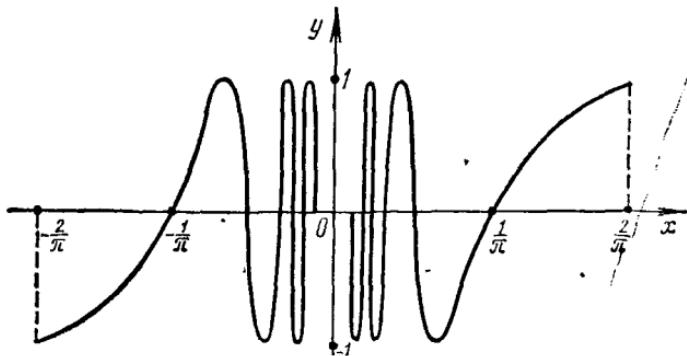
4-мисол. $y = \log_a x$ ($a > 1$) функция аниқланыш соҳасининг чегаравий нүктаси $x = 0$ да чексиз узилишга эга, чунки бу нүктада функция аниқланмаган ва $\lim_{x \rightarrow 0+0} \log_a x = -\infty$ (24-расмга қаранг).

Функцияниң узилиш нүкталарини икки типга ажратиш мумкин.

Агар иккала бир томонли

116-расм

117-расм.

лимит $\lim_{x \rightarrow x_0-0} f(x)$ ва $\lim_{x \rightarrow x_0+0} f(x)$ мавжуд бўлса, $f(x)$ функция x_0 нуқтада I тур узилишга эга дейилади. I тур узилиш нуқтаси бўлмаган узилиш II тур узилиш нуқтаси дейилади.

2- мисолда келтирилган $f(x)$ функция $x=3$ нуқтада I тур узилишга эга, чунки у функция учун $x \rightarrow 3$ да чап ва ўнг лимитлар мавжуд.

3- мисолда кўрилган $y = 1/x$ ва $y = 1/x^2$ функциялар $x=0$ нуқтада II тур узилишга эга, чунки бу функциялар $x=0$ нуқтада чап лимитга ҳам ўнг лимитга ҳам эга эмас.

5- мисол. $y = \sin \frac{1}{x}$ функция x нинг $x=0$ дан ташқари барча қийматлари учун аниқланган. Бу нуқтада у узилишга эга. $x=0$ нуқта II тур узилиш нуқтасидир. Чунки чапдан ҳам, ўнгдан ҳам $x \rightarrow 0$ да $f(x)$ функция -1 билан 1 орасида тебраниб ҳеч қандай қийматга яқинлашмайди. Унинг графиги 117-расмда келтирилган.

6- мисол. $\frac{\sin x}{x}$ функция $x=0$ нуқтада аниқланмаган. $x=0$ нуқта I тур узилиш нуқтаси, чунки $x \rightarrow 0$ да чап ва ўнг лимитлар мавжуд:

$$\lim_{x \rightarrow 0+0} \frac{\sin x}{x} = 1, \quad \lim_{x \rightarrow 0-0} \frac{\sin x}{x} = 1.$$

Агар $\frac{\sin x}{x}$ функцияни $x=0$ нуқтада $f(0)=1$ деб қайтадан аниқласак, у ҳолда энди узлуксиз функцияни ҳосил қиласиз, у қуйидагича аниқланган: $f(x) = \frac{\sin x}{x}$, агар $x \neq 0$; $f(0) = 1$ бўлса.

$x=0$ нуқтада функцияни қайта аниқлаб, узилишни бартараф қилдик.

I тур узилиш нуқтаси x_0 , бунда $\lim_{x \rightarrow x_0+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0-0} f(x)$, бартараф қилинши мумкин бўлган узилиш нуқтаси дейилади.

x_0 — I тур узилиш нуқтаси бўлсин $\lim_{x \rightarrow x_0+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0-0} f(x)$ айримани функциянинг x_0 нуқтадаги сакраши дейилади. 2- ми-

солда күрилган функция $x_0 = 3$ нүктада $0 - 2 = -2$ га тенг сакрашга эга экан.

Бу пунктнинг якунида нүктада узлуксиз бўлган функцияниң яна битта хоссасини таъкидлаб ўтамиз. x_0 нүктада узлуксиз бўлган $f(x)$ функция x_0 нүктада мусбат (манфий) қийматга эга бўлса, у x_0 нүкта бирор атрофининг барча нүқталарида мусбат (манфий) бўлиб қолади.

Ҳақиқатан ҳам, масалан, $f(x_0) > 0$ бўлсин. Шундай $\varepsilon > 0$ ни оламизки, $|f(x_0) - \varepsilon| > 0$ бўлсин. $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0)$ бўлгани учун (функцияниң x_0 нүктада узлуксизлиги асосан) функцияниң $x \rightarrow x_0$ да узлуксизлиги ҳақидаги таърифга асосан (183-бетга қаранг).

$$\exists_{N, M} \forall_x (N < x_0 < M \wedge (x \in [N, M]) \Rightarrow$$

$$\Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \varepsilon \Leftrightarrow |f(x_0) - \varepsilon| < f(x) < f(x_0) + \varepsilon\}.$$

Бироқ $|f(x_0) - \varepsilon| > 0$ бўлгани сабабли $[N, M]$ интервалнинг барча нүқталари учун $f(x) > 0$. Шундай қилиб, $f(x)$ функция x_0 нүкта-нинг бирор атрофида мусбат.

2. Узлуксиз функциялар устида амаллар. Элементар функцияларнинг узлуксизлиги. Агар узлуксиз функциялар устида қўшиш, айриш, кўпайтириш, бўлиш (бўлувчи нолдан фарқли бўлган шартда) амаллари бажарилса, бунинг натижасида ҳосил бўлган функциялар узлуксиз бўлади.

2-теорема. Агар $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функциялар x_0 нүктада узлуксиз бўлса, уларнинг йигиндиси ва кўпайтмаси ҳам x_0 нүкта-да узлуксиз бўлади. Агар, бундан ташқари $\varphi(x_0) \neq 0$ бўлса, $\varphi(x)/\psi(x)$ функция ҳам узлуксиз бўлади.

Иёботи. Масалан, $f(x) = \varphi(x) \cdot \psi(x)$ кўпайтманинг узлуксизлигини исботлайлик. x_0 нүктада $f(x) = \varphi(x) \cdot \psi(x)$ аниқланган, шу билан бирга $f(x_0) = \varphi(x_0) \cdot \psi(x_0)$. Функцияниң x_0 нүктада узлуксизлигидан $\lim_{x \rightarrow x_0} \varphi(x) = \varphi(x_0)$, $\lim_{x \rightarrow x_0} \psi(x) = \psi(x_0)$ келиб чиқади. Кўпайтманинг лимити ҳақидаги теоремага кўра қўйидагини ҳосил қила-миз:

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{x \rightarrow x_0} [\varphi(x) \cdot \psi(x)] = \lim_{x \rightarrow x_0} \varphi(x) \cdot \lim_{x \rightarrow x_0} \psi(x) = \varphi(x_0) \cdot \psi(x_0).$$

Шундай қилиб, $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0)$, бу эса $\varphi(x) \cdot \psi(x)$ функцияниң x_0 нүктада узлуксизлигини кўрсатади. Теореманинг бошқа тасдиқлари ҳам шунга ўхшашиб исботланади. Теорема ихтиёрий чекли сондаги қўшилувчилар ёки кўпайтирувчилар учун умумлаштирилади.

Баъзи элементар функцияларнинг узлуксизлигини аниқлаймиз.

Равшанки, $y = C$ ўзгармас функция бутун сон ўқида узлуксиз. $y = x$ функция ҳам ўзининг бутун аниқланиш соҳасида, яъни бутун сон ўқида узлуксизлигини кўрсатиш осон Шунинг учун

$y = Cx^n$ функция, бу ерда n — бутун мусбат сон, узлуксиз функцияларнинг кўпайтмаси сифатида узлуксиздир:

$$Cx^n = C \cdot x \cdot \underbrace{x \cdot \dots \cdot x}_{n \text{ та кўпайтувчи}}$$

$$y = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n$$

кўпҳад узлуксиз функцияларнинг йиғиндиси сифатида бутун сон ўқида узлуксиз. Сўнгра, иккита кўпҳаднинг бўлинмаси бўлган рационал функция ҳам 1-теоремага кўра маҳраж ноль бўладиган барча нуқталардан бошқа нутқаларда узлуксиз. Масалан, $y = \frac{x^2 + 5x + 3}{x^2 - 1}$

функция $x = -1$ ва $x = 1$ нуқталардан ташқари бутун сон ўқида узлуксиз. Умуман айтганда, барча элементар функциялар x нинг ўзлари аниқланган барча қийматларида узлуксизлигини исботлаш мумкин.

1 бобда биз мураккаб функция тушунчасини киритган эдик (4- §, 6- пунктта қаранг). Қўйидаги теорема ўринли.

2- теорема. Агар $u = \varphi(x)$ функция x_0 нуқтада, $y = f(u)$ функция эса $u_0 = \varphi(x_0)$ нуқтада узлуксиз бўлса, $y = f[\varphi(x)]$ мураккаб функция x_0 нуқтада узлуксиз бўлади.

Исботи. Теоремани исботлаш учун $\lim_{x \rightarrow x_0} f[\varphi(x)] = f[\varphi(x_0)]$ ни кўрсатиш етарли. Ҳақиқатан ҳам, $u = \varphi(x)$ функциянинг узлуксизлигига асосан $\lim_{x \rightarrow x_0} \varphi(x) = \varphi(x_0) = u_0$ га әгамиз, яъни $x \rightarrow x_0$ да $u \rightarrow u_0$.

Шунинг учун $f(x)$ функциянинг узлуксизлигидан:

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f[\varphi(x)] = \lim_{u \rightarrow u_0} f(u) = f(u_0) = f[\varphi(x_0)].$$

Исботланган теореманинг қисқача баёнини келтирамиз.

Иккита узлуксиз $f(u)$ ва $\varphi(x)$ функциядан тузилган мураккаб $y = f[\varphi(x)]$ функция узлуксиз функциядир.

Масалан, $y = \sin(x^3 + 4x - 2)$ мураккаб функция x нинг барча қийматлари учун узлуксиз, чунки $y = \sin u$ ва $u = x^3 + 4x - 2$ функциялар ҳамма жойда узлуксиз. $y = \ln(1 - x^2)$ мураккаб функция x нинг $1 - x^2 > 0$ тенгсизликни қаноатлаңтирадаган барча қийматлари учун, яъни $[-1, 1]$ интервалда узлуксиз.

Биз биламизки (1 боб, 4- §, 6- пунктта қаранг), элементар функция деб асосий элементар функциялардан чекли сондаги арифметик амаллар ва чекли сондаги мураккаб функцияларни ҳосил қилиш ёрдамида тузилган, битта аналитик ифода билан бериш мумкин бўлган функцияга айтилади. Асосий элементар функциялар ўзлари аниқланган барча нуқталарда узлуксиз бўлгани учун 1- ва 2-теоремалардан қўйидаги натижа келиб чиқади: *ҳар қандай элементар функция ўзининг аниқланishi соҳасига тегишили бўлган барча нуқталарда узлуксиз бўлади.*

Бу мұхым натижа, агар элементар функция $x = x_0$ нуқтада аниқланган бўлса бу функциянинг $x \rightarrow x_0$ даги лимитини осон

топиш имконини беради. Бунинг учун функциянынг шу нүкта-
даги қийматини ҳисоблаш етарли:

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(\lim_{x \rightarrow x_0} x) = f(x_0). \quad (24)$$

Мисол. $\lim_{x \rightarrow \pi/4} 5^{\tan x}$ ни топинг.

Ечилиши. $5^{\tan x}$ функция $x = \pi/4$ нүктада узлуксиз бўлгани учун

$$\lim_{x \rightarrow \pi/4} 5^{\tan x} = 5^{\tan(\pi/4)} = 5^1 = 5.$$

Бу пунктинг ниҳоясида кейинчалик бизга зарур бўладиган иккита лимитни қараймиз.

Аввал $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\log_a(1+x)}{x}$ ни топамиз. $x \rightarrow 0$ да сурат ва маҳраж ҳам нолга интилишини эслатамиз, чунки $\lim_{x \rightarrow 0} \log_a(1+x) = \log_a(1+0) = 0$. Шунинг учун бу ерда касрнинг лимити ҳақидиги теоремани қўлланиб бўлмайди. Қўйидаги алмаштиришни бажарамиз:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\log_a(1+x)}{x} = \lim_{x \rightarrow 0} \left[\frac{1}{x} \cdot \log_a(1+x) \right] = \lim_{x \rightarrow 0} \log_a(1+x)^{1/x}.$$

Логарифмик функция узлуксиз бўлгани учун биз функция белгиси остида лимитга ўтишимиз мумкин (1-пунктдаги эслатмага қаранг), яъни

$$\lim_{x \rightarrow 0} \log_a(1+x)^{1/x} = \log_a [\lim_{x \rightarrow 0} (1+x)^{1/x}].$$

Бироқ $\lim_{x \rightarrow 0} (1+x)^{1/x} = e$ (1-§, 8-пункт, 2-мисолга қаранг). Шунинг учун

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\log_a(1+x)}{x} = \log_a e. \quad (25)$$

Хусусан, $a = e$ да

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\ln(1+x)}{x} = 1. \quad (25')$$

Шундай қилиб, $y = \ln(1+x)$ ва $y = x$ лар $x \rightarrow 0$ да эквивалент чексиз кичик функциялар экан.

Энди $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{a^x - 1}{x}$ ни топамиз.

Бу ерда биз 0/0 кўринишдаги аниқмаслик билан иш кўрамиз. Лимитни тоғиш учун $a^x - 1 = t$ деб ўзгарувчини алмаштирамиз. У ҳолда $x = \log_a(t+1)$, $x \rightarrow 0$ да $t \rightarrow 0$ эканини эътиборга олсак,

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{a^x - 1}{x} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{t}{\log_a(t+1)} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{1}{\frac{\log_a(t+1)}{t}} = \frac{1}{\lim_{t \rightarrow 0} \frac{\log_a(t+1)}{t}}.$$

(25) формулага асосан $\lim_{t \rightarrow 0} \frac{\log_a(t+1)}{t} = \log_a e$ бўлгани учун

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{e^x - 1}{x} = \frac{1}{\log_a e} = \ln a. \quad (26)$$

Хусусан, бундан

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{e^x - 1}{x} \ln e = 1 \quad (26')$$

экани келиб чиқади, яъни $x \rightarrow 0$ да $y = e^x - 1$ ва $y = x$ — эквивалент чексиз кичик функциялар.

3. Сегментда узлуксиз функцияларнинг хоссалари. Бу пунктда узлуксиз функцияларнинг баъзи хоссаларини қараб чиқамиш; бунда, одатда, исботларни келтирмасдан баён қилиш ва тушунтириш билангина чегараланамиз.

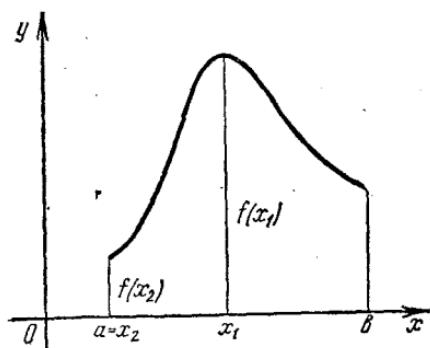
Агар $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментнинг барча ички нуқтадарда узлуксиз, сегментнинг чегараларида, яъни a ва b нуқтадарда мос равишда чапдан ва ўнгдан* узлуксиз бўлса, $[a, b]$ сегментда узлуксиз дейилади.

1-теорема. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлса, у бу сегментда ўзининг энг катта ва энг кичик қийматларига эришади.

Бу теорема бундай тасдиқланади: $[a, b]$ сегментда шундай x_1 нуқта топиладики, $f(x)$ функцияянинг бу нуқтадаги қиймати унинг сегментдаги барча қийматлари ичидаги энг каттаси бўлади: $f(x) \leq f(x_1)$. Шунга ўхшаш, сегментда шундай x_2 нуқта топиладики, $f(x)$ функцияянинг бу нуқтадаги қиймати унинг сегментдаги барча қийматлари ичидаги энг кичиги бўлади: $f(x) \geq f(x_2)$ (118-расм).

Эслатма. Агар теореманинг баёнида сегментни $[a, b]$ интервалга алмаштирасак, умуман айтганда, тасдиқ тўғри бўлмайди. Масалан, $[0, 1]$ интервалда узлуксиз бўлган $y = 5x$ функция бу

интервалда энг катта қийматига эришмайди. У 5 га яқин ихтиёрий қийматни қабул қилиши мумкин, бироқ $[0, 1]$ интервалда функция 5 га тенг бўла оладиган битта ҳам нуқта йўқ ($x = 1$ нуқта интервалга тегишли эмас). Бу функция $[0, 1]$ интервалда энг кичик қийматига ҳам эришмайди. Худди шунга ўхшаш, агар функция сегментда аниқланган бўлиб, сегментнинг бирор нуқтасида узилишга эга бўлса, геореманинг холосаси, умуман айтганда, ўринли бўлмай қолиши мумкин.

118-расм.

* Яъни $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = f(a)$, $\lim_{x \rightarrow b-0} f(x) = f(b)$ (208-бетдаги 2-эслатмага қаранг).

Натижа. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлса, у бу сегментда чегараланган.

Исботи. $f(x)$ функциянинг $[a, b]$ сегментдаги энг катта ва орнг кичик қийматларини мос равишда M ва m орқали белгилаймиз. У ҳолда $[a, b]$ сегментга тегишли ихтиёрий x учун $m \leq f(x) \leq M$ тенгсизлик ўринли бўлади.

С ушбу $|m|$ ва $|M|$ сонларнинг энг каттаси бўлсин. У ҳолда $|f(x)| \leq C$ бу $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда чегараланган демакдир.

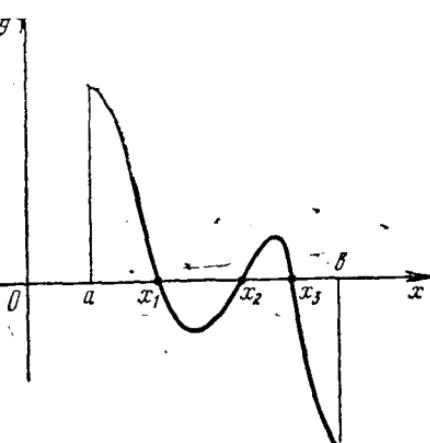
2- теорема. Агар $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлса ва унинг чеккаларида турли ишораларни қабул қиласа, у ҳолда бу сегмент ишида функция нолга тенг бўла-диган камидা битта нуқта топилади.

Теореманинг геометрик мазмуни қўйидагича: агар $y = f(x)$ функция графигининг $[a, b]$ сегментнинг чеккаларига тегишли нуқталари Ox ўқдан ҳар хил томонда ётса, у ҳолда бу функциянинг графиги Ox ўқни камидা битта нуқтада кесади. 119-расмда кўрсатилган функция графигида бундай нуқталар уч-а: x_1 , x_2 ва x_3 .

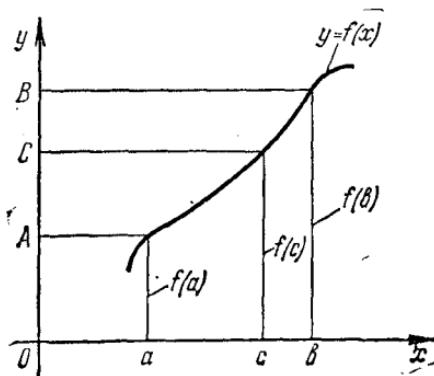
Бу теоремани қўйидагича умумлаштириш мумкин.

3- теорема. (оралиқ қийматлар ҳақидаги теорема). $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз ва $f(a) = A$, $f(b) = B$ бўлсин. У ҳолда A ва B орасида ётган ихтиёрий C сон учун бу сегмент ишида шундай с нуқта топиладик, $f(c) = C$ бўгади.

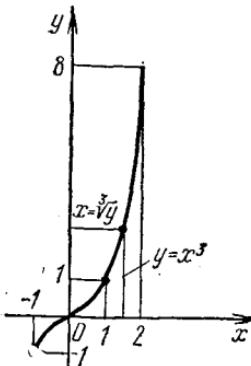
Бу теорема геометрик жиҳатдан тушунарли. $y = f(x)$ функциянинг графигини қарайлик (120-расм). $f(a) = A$, $f(b) = B$ бўлсин. У ҳолда $y = C$ тўғри чизиқ функция графигини камидা битта нуқтада кесиб ўтади, бу ерда C — берилган A ва B орасида ётган ихтиёрий сон.

119- расм.

120- расм.

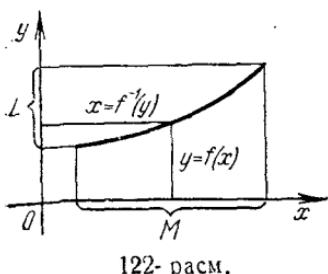

121- расм.

(функцияниң аниқланиш соҳасини) $[-1, 8]$ сегментта (бу функцияниң қыйматлар түпламига) акслантиради. $y = x^3$ генгликкүні x га нисбатан тенглама деб қараймыз. Бу тенглама ҳар бир $y \in [-1, 8]$ қыймат учун $x = \sqrt[3]{y}$ формула бўйича ягона $x \in [-1, 2]$ қыйматни аниқлайди. Геометрик нуқтai назардан бу нарса $[-1, 8]$ сегменттиниң нуқтасидан ўтувчи Ox ўққа параллел ихтиёрий түғри чизиқ $y = x^3$ функцияниң графигини фақат битта нуқтада кесиб ўтишини англаради (121-чизмага қаранг). Бошқача айтганда, ҳар бир $y \in [-1, 8]$ қыйматга ягона $x \in [-1, 2]$ қыймат мос қўйилади. Бу $[-1, 8]$ сегментда бу сегментни $[-1, 2]$ сегментга акслантирадиган $x = \sqrt[3]{y}$ функция берилган демакдир. $x = \sqrt[3]{y}$ функция $y = x^3$ функцияга нисбатан *тескари* функция дейилади.

Энди умумий ҳолга ўтайлик. Аниқланиш соҳаси M ва қыйматлар соҳаси L бўлган $y = f(x)$ функцияни қарайлик. Бу функция шундай бўлсинки, Ox ўққа параллел бўлган L түпламининг нуқтасидан ўтувчи ихтиёрий гүфри чизиқ унинг графигини фақат битта нуқтада кессин, яъни $y = f(x)$ тенглама ҳар бир $y \in L$ учун $x \in M$ нинг ягона қыйматини аниқлайди (122-расм). Бу ҳолда $y \in L$ нинг ҳар бир қыйматига $x \in M$ нинг ягона қыймати мос келади, яъни L түпламда қыйматлар түплами M бўлган функция берилган. Бу функция $y = f(x)$ функцияга нисбатан

тескари функция дейилади ва $x = f^{-1}(y)$ билан белгиланади. Равшанки, $x = f^{-1}(y)$ функция учун $y = f(x)$ функция тескари функция. Шунинг учун бу функциялар ўзаро *тескари функциялар* дейилади.

122- расм.

Берилган $y = f(x)$ функция ҳам, унга тескари $x = f^{-1}(y)$ функция ҳам x ва у ўзгарувчилар орасидаги боғланишни бирхил ифодалайди. Бироқ биринчи ҳолда биз x ни эркли ўзгарувчи деб, у ни функция деб қарайпмиз; иккинчи ҳолда — аксинча: у ни эркли деб, x ни функция деб қарайпмиз. Шундай қилиб, битта чизиқнинг ўзи ҳам берилган $y = f(x)$ функцияниңг, ҳам унга тескари $x = f^{-1}(y)$ функцияниңг графиги бўлиб хизмат қиласиши мумкин. Бироқ берилган функция учун Ox ўқ эркли ўзгарувчининг ўқи бўлса, тескари $x = f^{-1}(y)$ функция учун эркли ўзгарувчининг ўқи Oy ўқ бўлади.

Баъзи бир функциялар тескари функцияга эга эмаслигини айтиб ўтамиш. Масалан, $y = x^2$ функцияниңг бутун сон ўқида қаралса, унга тескари функция мавжуд эмас, чунки $y > 0$ нинг ҳар бир қийматига иккита $x: x = \sqrt{y}$ ва $x = -\sqrt{y}$ қиймат мос келади. Агар $y = x^2$ функцияни $0 \leq x \leq +\infty$ интервалда қаралса, у тескари $x = \sqrt{y}$ функцияга эга, чунки у нинг $y = x^2$ тенгламани қаноатлантирадиган ҳар бир қийматига $x (0 \leq x \leq +\infty)$ нинг ягона қиймати мос келади.

Агар $y = x^2$ функцияни $-\infty < x \leq 0$ интервалда қарасак, бошқа тескари $x = -\sqrt{y}$ функцияга келамиш. Табиийки, савол туғилади: тескари функцияга эга бўлиши учун $y = f(x)$ функция қандай бўлиши керак?

Бу саволга жавоб беришдан аввал ўсуви ва камаювчи функция тушунчасини киритамиш: $y = f(x)$ функция сегментда (ёки интервалда) аниқланган бўлсин.

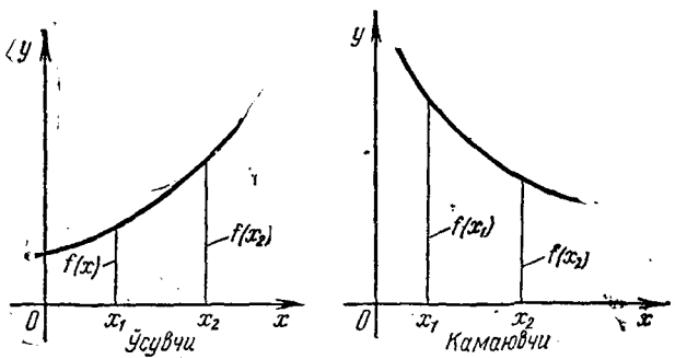
Агар бу сегментдан (ёки интервалдан) олинган эркли ўзгарувчининг катта қийматларига функцияниңг катта қийматлари мос келса, яъни $x_2 > x_1$ да $f(x_2) > f(x_1)$ бўлса, $y = f(x)$ функция бирор бир сегментда (интервалда) ўсуви дейилади.

Агар эркли ўзгарувчининг катта қийматларига функцияниңг кичик қийматлари мос келса, $y = f(x)$ функция бирор сегментда (ёки интервалда) камаювчи дейилади, яъни $x_2 > x_1$, бўлса, $f(x_2) > f(x_1)$ бўлади.

123-расмда ўсуви ва камаювчи функцияларниңг графиклари келтирилган. Масалан, $y = x^3$ функция бутун сон ўқида ўсуви дидир, $y = x^2$ функция $0 \leq x < +\infty$ да ўсади, $-\infty < x \leq 0$ да қамаяди.

Агар интервалда (сегментда) берилган $y = f(x)$ функция бу интервалда (сегментда) фақат ўсуви ёки фақат камаювчи бўлса, у интервалда (сегментда) монотон дейилади.

123-расмдан бевосита кўринадики, Ox ўқида параллел бўлган ҳар бир тўғри чизиқ монотон функцияниңг графикини битта нуқтада кесади, яъни у нинг ҳар бир қийматига x нинг ягона қиймати мос келади, демак, $y = f(x)$ функция тескари функцияга эга. Агар $y = f(x)$ функция узлуксиз бўлса, унга тескари бўлган $x = f^{-1}(y)$ функция ҳам узлуксиз бўлади. Тескари функция мавжудлиги ҳақидаги теоремани исботсиз келтирамиз.

123- расм.

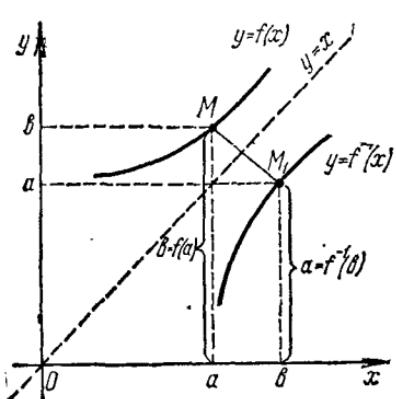
Теорема. Агар $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлиб, бу сегментда ўса (камайса), у ҳолда Оу ўқнинг тегишили сегментида тескари $x = f^{-1}(y)$ функция мавжуд ва ённи ўсувчи (камаювчи) функция бўлади.

Формула ёрдамида берилган $y = f(x)$ функция учун унга тескари $x = f^{-1}(y)$ функцияни амалда топиш учун $y = f(x)$ тенгламани, агар мумкин бўлса, x га нисбатан ечиш керак. Масалан, $y = \frac{2x+3}{x-5}$ тенгламани x га нисбатан ечиб, унга тескари бўлган $x = \frac{5y+3}{y-2}$ функцияни ҳосил қиласиз.

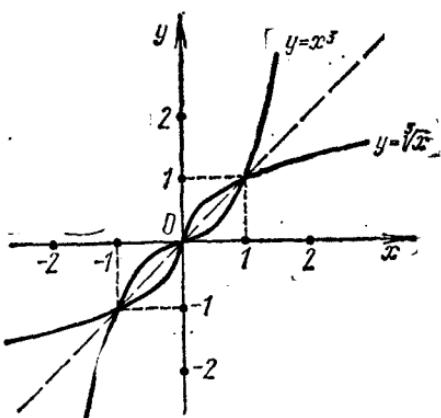
Эслатма. $x = f^{-1}(y)$ функция $y = f(x)$ функцияга нисбатан тескари бўлсин. Эркли ўзгарувчини одатдагидек x билан, функцияни y билан белгилашга қайтиб, бу тескари функцияни $y = f^{-1}(x)$ кўринишда ёзишимиз мумкин. Масалан, $y = x^3$ функция учун $x = \sqrt[3]{y}$ тескари функция бўлади ёки ўзгарувчиларни белгилашни ўзгартирсак, $y = \sqrt[3]{x}$ бўлади.

Тескари $y = f^{-1}(x)$ функцияниң графиги берилган $y = f(x)$ функция графигига I ва III координата бурчаклари биссектрисасига нисбатан симметрик. Бунга 124-расмга қараб ишонч ҳосил қилиш мумкин. 125-расмда $y = x^3$ функция ва унга тескари бўлган $y = \sqrt[3]{x}$ функцияниң графиклари берилган.

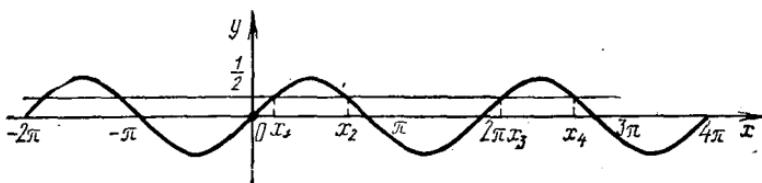
5. Тескари тригонометрик функциялар. $y = \arcsin x$ функция. Агар $y = \sin x$ функцияни бутун сон ўқида $(-\infty < x < +\infty)$ қаралса, у тескари функцияга эга эмас, чунки $y (-1 \leq y \leq 1)$ нинг битта қийматига x нинг чексиз кўп қийматлари тўғри келади. Масалан, $y = 1/2$ бўлса, $x_1 = \pi/6$, $x_2 = \pi - \pi/6$, $x_3 = 2\pi + \pi/6$, ... (16-расм). Агар $y = \sin x$ функцияни фақат $-\pi/2 \leq x \leq \pi/2$ сегментда қаралса, унда $y = \sin x$ функция узлуксиз ва ўсувчи бўлади, демак, тескари функцияга эга, $x = \arcsin y$ орқали

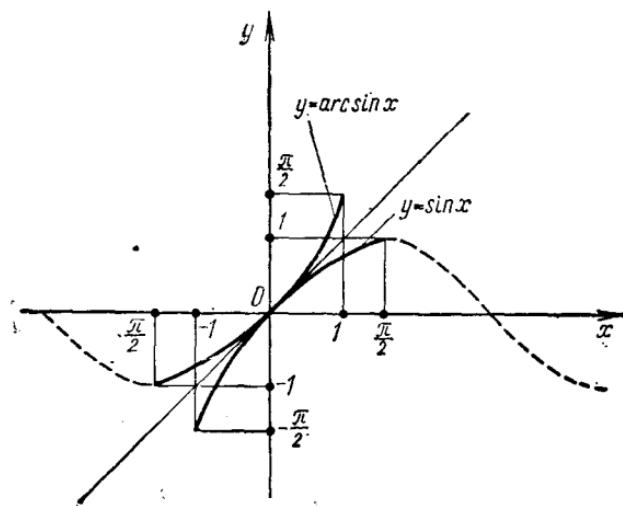
124- расм.

125- расм.

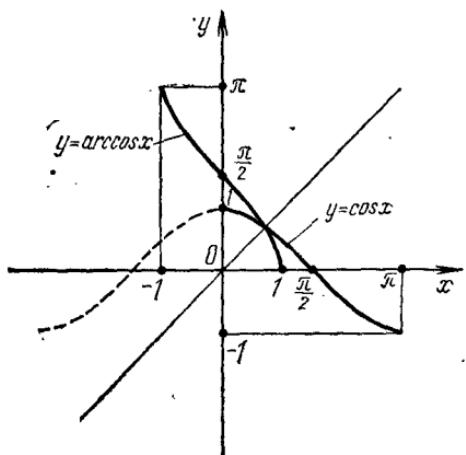

126- расм.

127- расм.

белгиланади. Эркли ўзгарувчини x орқали, функцияни эса у орқали белгилаб, $y = \arcsin x$ ни ҳосил қиласиз. 127- расмда тасвирланган бу функциянинг графиги $y = x$ тўғри чизиқка нисбатан $y = \sin x$ ($-\pi/2 \leq x \leq \pi/2$) функция графигига симметрик.

128- расм.

$y = \operatorname{arc} \operatorname{tg} x$ функцияя. Агар $y = \operatorname{tg} x$ функцияни $-\pi/2$ ва $\pi/2$ орасидаги қийматларга нисбатан қаралса, бу $y = \operatorname{arc} \operatorname{tg} x$ функцияни $y = \operatorname{tg} x$ функцияга нисбатан тескари деб қараш мүмкін. 129-расмда функцияяның графиги тасвирланған.

$y = \operatorname{arc} \operatorname{tg} x$ функцияя бутун сон ўқида аниқланған, унинг қийматлары эса $[-\pi/2, \pi/2]$ интервалга тегишли; бунда

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} \operatorname{arc} \operatorname{tg} x = -\pi/2, \quad \lim_{x \rightarrow +\infty} \operatorname{arc} \operatorname{tg} x = \pi/2$$

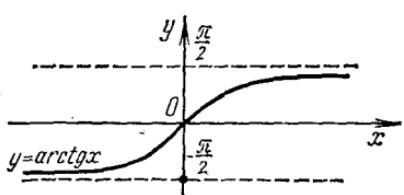
(129- расмга қаранг).

$y = \operatorname{arc} \operatorname{ctg} x$ функцияя. Бу функцияни $y = \operatorname{ctg} x$ функцияни $[0, \pi]$ интервалда қаралғанда $y = \operatorname{ctg} x$ функцияяның тескари функцияси деб қараш мүмкін. $y = \operatorname{arc} \operatorname{ctg} x$ функцияя графиги 130- расмда келтирилған.

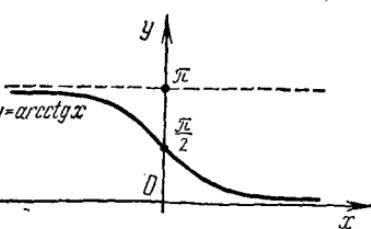
$y = \operatorname{arc} \operatorname{ctg} x$ функцияя бутун сон ўқида аниқланған, шу билан берілген $\lim_{x \rightarrow -\infty} \operatorname{arc} \operatorname{ctg} x = \pi, \lim_{x \rightarrow +\infty} \operatorname{arc} \operatorname{ctg} x = 0$ (130- расмга қаранг).

$$y = \operatorname{arc} \sin x, \quad y = \operatorname{arc} \cos x, \quad y = \operatorname{arc} \operatorname{tg} x, \quad y = \operatorname{arc} \operatorname{ctg} x$$

функциялар тескари тригонометрик функциялар дейилади.

129- расм.

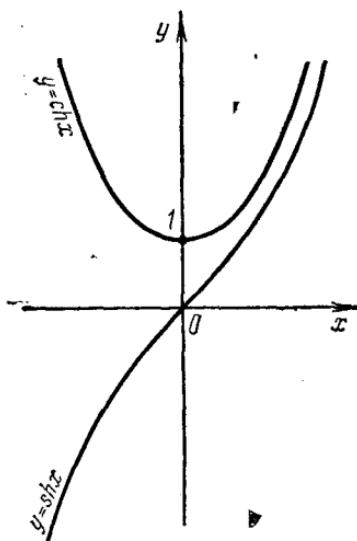

130- расм.

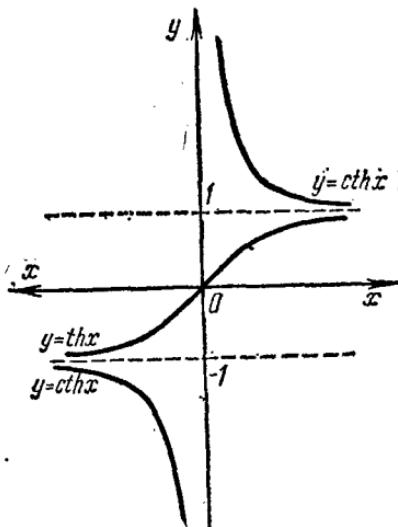
$y = \operatorname{arc} \sin x$ функцияя $[-1, 1]$ сегментде аниқланған ва $-\frac{\pi}{2} \leq y \leq \frac{\pi}{2}$ сегментта тегишли қийматларни қабул қылади.

$y = \operatorname{arc} \cos x$ функцияя. Агар $y = \cos x$ функцияни $[0, \pi]$ сегментде қаралса, бу функцияя $y = \cos x$ функцияга нисбатан тескари деб қаралади. Бу сегментде $y = \cos x$ функцияя камаяди.

$y = \operatorname{arc} \cos x$ функцияя $[-1, 1]$ сегментде аниқланған, унинг қийматлари эса $[0, \pi]$ сегментта тегишли. $y = \operatorname{arc} \cos x$ функцияяның графиги 128- расмда келтирилған.

131- расм.

132- расм.

Уларнинг ҳаммаси $y = \sin x$, $y = \cos x$, $y = \operatorname{tg} x$, $y = \operatorname{ctg} x$ узлуксиз функцияларга нисбатан тескари функция сифатида аниқланыш соҳаларининг ҳар бир нуқтасида узлуксизdir.

6. Кўрсаткичли ва логарифмик функциялар. Биз биламизки, (1 боб, 4-§, 5-пунктга қаранг), $y = a^x$ функция кўрсаткичли функция дейилади (унинг асоси a мусбат ва 1 га teng эмас деб ҳисобланади). \sqrt{x} цинг исталган қийматида $y = a^x > 0$. Шунинг учун кўрсаткичли функциянинг графиги Ox ўқдан юқорида жойлашган. Агар $a > 1$ бўлса, $y = a^x$ функция ўсувчи, $a < 1$ бўлса, камаювчи. Кўрсаткичли функцияларнинг графиклари 24-расмда кўрсатилган. Агар асос $a > 1$ бўлса, 24-расмдан кўриниб турибдики, $\lim_{x \rightarrow -\infty} a^x = 0$, $\lim_{x \rightarrow +\infty} a^x = +\infty$.

$y = \log_a x$ логарифмик функция $y = a^x$ кўрсаткичли функцияга нисбатан тескари функциядир. Логарифмик функциянинг графиги 25-расмда тасвирланган. Чизмадан бевосита кўриниб турибдики, $y = \log_a x$ функция x нинг барча мусбат қийматлари учун аниқланган. Ундан ташқари, агар $a > 1$ бўлса, $\lim_{x \rightarrow 0+0} \log_a x = -\infty$,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \log_a x = +\infty$$

Агар асос $a = e$ бўлса, $y = \ln x$ функция e^x кўрсаткичли функцияга нисбатан тескари функция. Пировардида логарифмик функциянинг кўрсаткичли функцияга тескари бўлиши таърифидан $a^{\log_a x} \equiv x$ келиб чиқишини эслатиб ўтамиш.

7. Гиперболик функциялар ҳақида тушунча. Математикада ва унинг татбиқларида гиперболик функциялар, жумладан **гиперболик синус, гиперболик косинус, гиперболик тангенс, гиперболик котактангенс**.

перболик котангенс қаралади. Бу функциялар қүйидаги формулалар билан аниқланады:

$$\begin{aligned}\operatorname{sh} x &= \frac{e^x - e^{-x}}{2}, \quad \operatorname{ch} x = \frac{e^x + e^{-x}}{2}, \quad \operatorname{th} x = \frac{e^x - e^{-x}}{e^x + e^{-x}}, \\ \operatorname{cth} x &= \frac{e^x + e^{-x}}{e^x - e^{-x}},\end{aligned}\tag{27}$$

бу ерда e — натурал логарифмнинг асоси.

Гиперболик функциялар орасида (27) формулалар билан осон текшириладиган асосий боғланишлар бор:

$$\operatorname{ch}^2 x - \operatorname{sh}^2 x = 1, \quad \operatorname{th} x = \frac{\operatorname{sh} x}{\operatorname{ch} x}, \quad \operatorname{cth} x = \frac{\operatorname{ch} x}{\operatorname{sh} x}.\tag{28}$$

Гиперболик функцияларнинг графиклари 131, 132-расмларда келтирилган. $y = \operatorname{ch} x$ функциянынг графиги занжир чизик дейлади.

VI БОБ

БИР ЎЗГАРУВЧИЛИ ФУНКЦИЯНИНГ ДИФФЕРЕНЦИАЛИНИ ХИСОБЛАШ

1- §. ҲОСИЛА

1. Аргумент ва функцияниң орттирмаси. $y = f(x)$ функция берилган бўлсин. Аргументнинг иккита: бошланғич x_0 ва янги x қийматини қарайлик.

$x - x_0$ айрма x аргументнинг x_0 нуқтадаги орттирмаси (қисқача аргумент орттирмаси) дейилади ва Δx символ билан белгиланади („дельта икс“ деб ўқилади). Худди шунга ўхашаш, $y - y_0 = f(x) - f(x_0)$ айрма $y = f(x)$ функцияниң x_0 нуқтадаги орттирмаси (қисқача—функция орттирмаси) дейилади ва Δy символ билан белгиланади („дельта игрек“ деб ўқилади)*. Δx ва Δy миқдорлар 133-расмда кўрсатилган.

Шундай қилиб,

$$\Delta x = x - x_0, \quad (1)$$

$$\Delta y = y - y_0 = f(x) - f(x_0) \quad (2)$$

ёки

$$x = x_0 + \Delta x, \quad y = y_0 + \Delta y. \quad (3)$$

(3) формуладан x нинг ифодасини (2) формулага қўйиб қўйидагини ҳосил қиласиз:

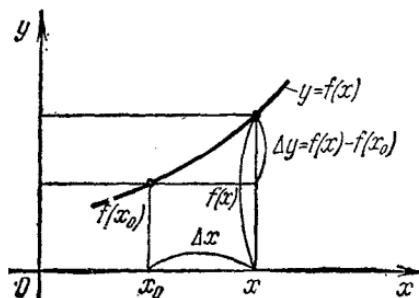
$$\Delta y = f(x_0 + \Delta x) - f(x_0). \quad (4)$$

Қоидага кўра Δx ва Δy лар киритилётганда аргументнинг бошланғич қиймати x_0 фиксиранган деб янги қиймати x эса ўзгарувчи деб ҳисобланади. У ҳолда $y_0 = f(x_0)$ ўзгармас, $y = f(x)$ эса ўзгарувчи бўлади. Δy ва Δx орттирмалар ҳам ўзгарувчи бўлади. (4) формула Δy ўзгарувчи Δx ўзгарувчининг функцияси бўлишини кўрсатади.

1-мисол $y = x^2$ функция учун x_0 нуқтада аргументнинг Δx орттирмасига мос келадиган Δy функция орттирмасини топинг

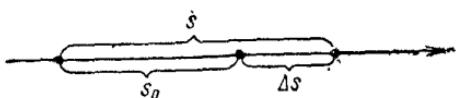
Ечилиши. (4) формулага кўра қўйидагига эгамиш:

$$\Delta y = f(x_0 + \Delta x) - f(x_0) = (x_0 + \Delta x)^2 - x_0^2 = 2x_0 \Delta x + \Delta x^2.$$

133- расм.

* Δ ни Δ нин га кўпайтмаси деб қараш керак эмас, бу ягона символ дидир. Бу гап Δ а ҳам тегишли.

134- расм.

2- мисол. $y = x^3$ функцияның аргумент $x_0 = 1$ нүктадан $x = 1,1$ нүктага ўтгандагы Δy орттирмасини топинг.

Ечилиши. (2) формулага кўра қўйидагига эгамиз:

$$\Delta y = f(x) - f(x_0) = (1,1)^3 - 1^3 = 0,331.$$

2. Аргумент орттирмаси ва функция орттирмаси тушунчалари ёрдамида функция узлуксизлигини аниқлаш. В бобда (2.§. 1-пункт) функция узлуксизлигининг таърифи келтирилган эди, бу таъриғга кўра, агар

$$\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = f(x_0) \quad (5)$$

бўлса, $y = f(x)$ функция x_0 нүктада узлуксиз дейилади. Бунда функция x_0 нүктада ва унинг бирор атрофида аниқланган деб фараз қилинган эди.

Бу таърифни функцияның орттирмаси ва аргументнинг орттирмаси ёрдамида баён қилиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, (5) формула

$$\lim_{x \rightarrow x_0} [f(x) - f(x_0)] = 0 \quad (5')$$

тengликка teng кучли бўлиши равшан. $x - x_0 = \Delta x$ ва $f(x) - f(x_0) = \Delta y$ деб фараз қилиб ҳамда $x \rightarrow x_0$ да $\Delta x \rightarrow 0$ (ва аксинча, $\Delta x \rightarrow 0$ да $x \rightarrow x_0$) эканини ҳисобга олиб, (5) муносабат ўrniga (5') формулага teng кучли бўлган қўйидаги формулани ҳосил қиласиз:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta y = 0. \quad (6)$$

Бошқача айтганда, функция аргументининг x_0 нүкталиги чексиз кичик орттирмаси Δx га функцияның чексиз кичик орттирмаси Δy мос келганда ва фақат шунда $y = f(x)$ функция шу нүктада узлуксиз дейилади.

Изоҳ. Агар $y = f(x)$ функция x_0 нүктада узилишга эга бўлса, $\Delta x \rightarrow 0$ да у ё нолдан фарқли лимитга интилади, ё лимитга эга бўлмайди.

3. Ҳосила тушунчасига олиб келадиган масалалар. Моддий нүкта тўғри чизиқ бўйлаб, битта йўналишда $s = f(t)$ қонун бўйича ҳаракат қилаётган бўлсин, бу ёрда t – вақт, s – нүкталинг t вақт ичидаги босиб ўтган йўли. Вақтнинг бирор t_0 моментини белгилаб олайлик. Бу моментгача нүкта $s_0 = f(t_0)$ йўлни босиб ўтади. Моддий нүкталинг t_0 моментдаги v_0 тезлигини аниқлаш масаласини қўямиз.

Бунинг учун вақтнинг бошқа бир $t_0 + \Delta t$ моментини қараймиз. Унга босиб ўтилган $s = f(t_0 + \Delta t)$ йўл мос келади. У ҳолда вақтнинг $\Delta t = t - t_0$ оралиғида нүкта $\Delta s = s - s_0 = f(t_0 + \Delta t) - f(t_0)$ йўлни босиб ўгади (134-расм). Вақтнинг Δt оралиғидаги ҳаракатнинг ўртасида тезлиги $v_{\text{ср}}$ ўтилган йўлнинг вақтга иисба-

ти бўлган $v_{\dot{y}p} = \frac{\Delta s}{\Delta t}$ муносабат билан аниқланади. Вақтнинг бошланғич t_0 моментини фиксиранган деб, Δt вақт оралиғини эса ўзгарувчи деб ҳисоблаймиз. У ҳолда $v_{\dot{y}p}$ ўртача тезлик Δt га боғлиқ бўлган ўзгарувчи миқдордир.

Берилган t_0 моментдаги v_0 тезлик деб $\Delta t \rightarrow 0$ даги ўртача $v_{\dot{y}p}$ тезликнинг лимитига айтилади, яъни

$$v_0 = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t} \quad (7)$$

ёки

$$v_0 = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{f(t_0 + \Delta t) - f(t_0)}{\Delta t}. \quad (8)$$

Шундай қилиб, берилган t_0 моментдаги v_0 тезликни топиш учун $\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{f(t_0 + \Delta t) - f(t_0)}{\Delta t}$ лимитни ҳисоблаш зарур.

Ечилишида шунга ўхшаш лимитни топишга тўғри келадиган яна бигта масалани қараймиз. Тўғри чизиқли бир жинсли бўлмаган, узунлиги l бўлган ингичка стержень берилган бўлсин. Стерженнинг исталган нуқтасидаги зичликни аниқлаймиз. Айтайлик, стержень Ox ўқда жойлаштирилган, шу билан бирга унинг учларидан бири координаталар боши билан устма-уст тушсии. У ҳолда стерженнинг ҳар бир нуқтасига аниқ координата мос келади.

Стерженнинг координаталари O ва x бўлган нуқталари орасидаги кесманинг массасини m орқали белгилаймиз. Равшанки, m x нинг функциясидир: $m = j(x)$. Стерженнинг иккита: фиксиранган x_0 ва ўзгарувчи $x_0 + \Delta x$ нуқтасини қараймиз. Стерженнинг бу нуқталар орасида жойлашган кесмаси Δx узунликка ва $\Delta m = j(x_0 + \Delta x) - j(x_0)$ массага эга. $\frac{\Delta m}{\Delta x}$ нисбат стерженнинг x_0 нуқтасидан $x_0 + \Delta x$ нуқтасигача бўлган кесмасидаги ўртача зичлиги дейилади.

Стерженнинг x_0 нуқтадаги δ зичлиги деб Δx кесма нолга итилгандаги ўргача зичлик лимитига айтилади:

$$\delta = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta m}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}. \quad (9)$$

Кўрилган масалалар физик мазмунининг турлилигига қарамасдан бизни битта ўша лимитни—функция орттирумасининг аргумент орттирумаси нисбатининг лимитини топишга келтиради. Бунга ўхшаш лимитни топиш табиатнинг турли соҳаларига тегишли кўп масалалар олиб келади. Шунинг учун кўрсатилган лимитни муфассалроқ ўрганиш ва уни топиш йўлларини кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Ҳосиланинг таърифи ва унинг механик маъноси. $y = f(x)$ функциянинг x_0 нуқтадаги ҳосиласи деб, шу нуқтадаги функ-

ция орттирилгасининг уни шу орттирилмага эриши тирадиган аргумент орттирилгасига нисбатининг Δx нолга интилгандағи лимитига айтилади.

$y = f(x)$ функцияның x_0 нүктадаги ҳосиласи $f'(x_0)$ символ билан белгиланади.

Шундай қилиб, таъриф бүйича:

$$f'(x_0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} \quad (10)$$

Еки

$$f'(x_0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}. \quad (11)$$

Битта ўша $f(x)$ функцияның ҳосиласини x нинг турли нүкталарыда ҳисоблаш мүмкін. $M - x$ нинг шундай қийматлари түплами бўлсин. Ҳар бир $x \in M$ га бу нүктада $f'(x)$ ҳосила мос келадиган қоида, M түпламда аниқланган функцияни тасвиirlайди. Бу функция $f(x)$ дан олинган ҳосила дейилади ва $f'(x)$ оркали белгиланади („эф штрих x “ деб ўқилади)*.

Шундай қилиб, $f(x)$ функцияның x_0 нүктадаги ҳосиласи $f'(x)$ функцияның x_0 нүктадаги қиймати экан.

Функцияның ҳосиласини $f'(x)$ билан белгилашдан ташқари бошқа белгилашлар ҳам ишлатилади: масалан, y' , y' , $[f(x)]'$.

1- мисол. $y = x^2$ функцияның ҳосиласини топинг.

Ечилиши. Функцияның Δy орттирилсиз топамиз:

$$\Delta y = (x + \Delta x)^2 - x^2 = 2x\Delta x + \Delta x^2.$$

Ҳосила таърифидан фойдаланиб ва x ни фиксирулган деб ҳисоблаб қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{2x\Delta x + \Delta x^2}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} (2x + \Delta x) = 2x.$$

Шундай қилиб, x^2 функцияның ҳосиласи $2x$ га teng экан: $(x^2)' = 2x$. Бу ҳосила бутун сон ўқида аниқланган, чунки унинг топилишида x нинг қиймати ижтиёрий танланган экди.

2- мисол. $y = x^2$ функцияның $x = 2$ нүктадаги ҳосиласини топинг.

Ечилиши. Берилган функцияның ҳосиласининг ифодаси учун x сон ўрнига 2 ни кўйиб, қўйидагини ҳосил қиласиз: $(x^2)'|_{x=2} = 2x|_{x=2} = 4$.

Функция ҳосиласини топиш бу функцияни дифференциаллаш дейилади.

3- пунктда кўрилган масалаларга қайтиб, унда ҳосил қилинган лимитлар ҳосила эканлигини билиш осон. Биринчи масалада

$$v = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t} = s'_t,$$

яъни қаддий нүкта вақтнинг t моментидаги тўғри чизиқ бўйича ҳаракатининг v тезлиги s йўлдан t вақт бўйича олинган ҳосиладир. Ҳосиланинг механик маъноси шундан иборатdir.

* Аниқлик учун $y = f(x)$ функциядан олинган ҳосилани у дан x бўйича олинган ҳосила ёки $f'(x)$ дан x бўйича ҳосила дейилади.

Иккинчи масалада

$$\delta = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta m}{\Delta x} = m'_x,$$

яъни тўғри чизиқли стерженнинг x нуқтасидаги δ зичлиги m массадан x узунлик бўйича олинган ҳосила экан.

5. Функцияning дифференциалланувчанилиги. x_0 нуқтада ҳосилага эга бўлган $y = f(x)$ функция бу нуқтада дифференциалланувчи дейилади. Агар функция $[a, b]$ интервалнинг ҳар бир нуқтасида дифференциалланувчи бўлса, $y = f(x)$ функция шу интервалда дифференциалланувчи дейилади.

Масалан, $y = x^2$ функция исталган x_0 нуқтада дифференциалланувчи (яъни ҳосилага эга), демак, уни чексиз $]-\infty; +\infty[$ интервалда, яъни бутун сон ўқида дифференциалланувчи дейиш мумкин.

Функцияning дифференциалланувчилиги ва узлуксизлиги орасидаги боғланишни ўрнатувчи қўйидаги теоремани исботлайлик.

Теорема. Агар $y = f(x)$ функция x_0 нуқтада дифференциалланувчи бўлса, у шу нуқтада узлуксиз бўлади.

Исботи. Айтайлик, x аргумент x_0 нуқтада нолга тенг бўлмаган Δx ортиримани олсин. Унга функцияning бирорта Δy ортириласи мос келсин. Ўз-ўзидан кўриниб турган $\Delta y = \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \Delta x$ айниятни кўрамиз. Лимитга ўтиб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta y = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \Delta x \right) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta x = f'(x_0) \cdot 0 = 0,$$

бундан, 2-пунктга кўра, $y = f(x)$ функция x_0 нуқтада узлуксизлиги келиб чиқади.

Тескари теорема ўринли эмас: баъзи нуқталарида дифференциалланувчи бўлмаган узлуксиз функциялар мавжуд. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун $y = |x|$ функцияни қараймиз.

$x = 0$ да $f(x) = |x|$ функция узлуксиз, чунки

$$1) f(0) = |0| = 0; 2) \lim_{x \rightarrow 0} f(x) = \lim_{x \rightarrow 0} |x| = 0;$$

$$3) \lim_{x \rightarrow 0} f(x) = f(0) = 0.$$

$f(x) = |x|$ функция $x = 0$ нуқтада ҳосилага эга эмаслигини кўрсатамиз. Дастроб, $x = 0$ нуқтада

$$\Delta x = x - 0 = x$$

эканини таъкидлаймиз. Нолдан ўнг томонда $|x| = x$, шунинг учун

$$\begin{aligned} \lim_{\Delta x \rightarrow 0+0} \frac{\Delta y}{\Delta x} &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0+0} \frac{|x| - 0}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0+0} \frac{|x|}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0+0} \frac{x}{\Delta x} = \\ &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0+0} \frac{\Delta x}{\Delta x} = 1. \end{aligned}$$

Нолдан чап томонда $|x| = -x$. Шунинг учун

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0-0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0-0} \frac{|x|}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0-0} \frac{-x}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0-0} \frac{-\Delta x}{\Delta x} = -1.$$

Шундай қилиб, $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ нисбат $\Delta x \rightarrow 0$ да чап ва ўнгдан турли лимитларга эга, бу $\Delta x \rightarrow 0$ да бу нисбат лимитга эга эмас, яъни $f'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$ ҳосила $x \rightarrow 0$ нуқтада мавжуд эмас, демакдир.

Яна битта мисол кўрайлик. $y = \sqrt[3]{x}$ функция бутун сон ўқида, хусусан $x = 0$ нуқтада ҳам узлуксиз, $x = 0$ нуқтада функция ҳосилага эга эмаслигини кўрсагамиз. Ҳақиқатан ҳам, $x = 0$ нуқтада аргументнинг Δx ортири масига функцияниң

$$\Delta y = \sqrt[3]{0 + \Delta x} - \sqrt[3]{0} = \sqrt[3]{\Delta x}$$

орттири маси мос келади. Демак,

$$\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{\sqrt[3]{\Delta x}}{\Delta x} = \frac{1}{\sqrt[3]{\Delta x^2}}.$$

Лимитга ўтиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{1}{\sqrt[3]{\Delta x^2}} = +\infty.$$

Бу $y = \sqrt[3]{x}$ функция $x = 0$ нуқтада ҳосилага эга эмас демакдир.

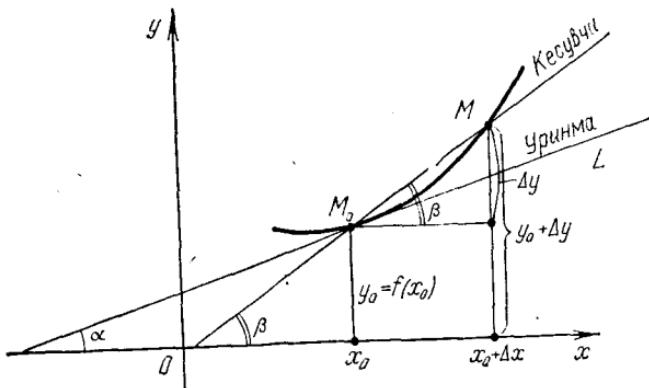
6. Ҳосиланинг геометрик маъноси Бу пунктда математик анализнинг кўп тушунчаларини ўзлаштиришда ва баъзи геометрик масалаларни ечишда жуда фойдали бўладиган ҳосиланинг геометрик маъносини ойдинлаштирамиз. Шу мақсадда берилган нуқтада эгри чизиқка ўтказилган уринма таърифини киритамиз.

Текис эгри чизиқ C да M_0 нуқта берилган бўлсин. Бу эгри чизиқнинг бошқа M нуқтасини қараймиз. M_0M кесувчини ўтказамиз (135-расм). Агар M нуқта C эгри чизиқ бўйича силжий бошласа, M нуқта эса қўзғалмаса, у ҳолда кесувчи ўз ҳолатини ўзгартиради. M_0 нуқта орқали ўтувчи қўйидаги хоссага эга бўлган L тўғри чизиқ мавжуд бўлсин. Агар M нуқта C эгри чизиқ бўйича силжиётганданда (исталган томондан) M нуқтага яқинлашиб борса, у ҳолда L тўғри чизиқ ва M_0M кесувчи орасидаги бурчак нолга интилади. У ҳолда бу L тўғри чизиқ C эгри чизиқка M_0 нуқтада ўтказилган уринма дейилади.

Қисқача айтганда, уринма бу кесувчининг лимит ҳолатини эгаллаган тўғри чизиқдир.

Изоҳ. Фазодаги эгри чизиқка ўтказилган уринма ҳам шунга ўхаш аниқланади.

135-расм.

136- расм.

Энди абсциссаси x_0 бўлган M_0 нуқтада вертикал бўлмаган уринмага эга $y = f(x)$ узлуксиз функцияни қарайлик (136-расм). Унинг $k = \operatorname{tg} \alpha$ бурчак коэффициентини топамиз, бу ерда α — уринма билан Ox ўқ орасидаги бурчак. Бунинг учун M_0 нуқта ва графикнинг $x_0 + \Delta x$ абсциссали M_0 нуқтаси орқали кесувчи ўтказамиз. Унинг бурчак коэффициенти $k_{\text{кес}} = \operatorname{tg} \beta = \frac{\Delta y}{\Delta x}$, бу ерда β — кесувчи билан Ox ўқ орасидаги бурчак (136-расм). $\Delta x \rightarrow 0$ да функцияниң узлуксизлигига асосан Δy ҳам нолга интилади ва шунинг учун M нуқта график бўйича силжиб, чегарасиз равишда M_0 нуқтага яқинлашиб боради. Бунда кесувчи чегарасиз равишда уринмага яқинлашиб боради. Яъни $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \beta = \alpha$ ва демак, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \operatorname{tg} \beta = \operatorname{tg} \alpha$. Шунинг учун уринманинг бурчак коэффициенти

$$k = \operatorname{tg} \alpha = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \operatorname{tg} \beta = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = f'(x_0).$$

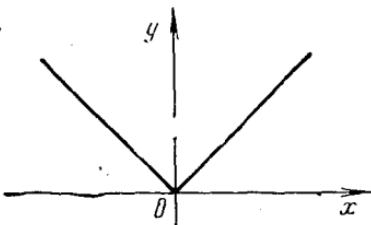
Шундай қилиб, функция графикига абсциссаси x_0 нуқтада бўлган нуқтасидан ўтказилган уринманинг бурчак коэффициенти бўйик функцияниң x_0 нуқтадаги ҳосилласига тенг:

$$k_{\text{ур}} = f'(x_0). \quad (12)$$

Изоҳ Биз узлуксиз $y = f(x)$ функцияниң графикиги x_0 абсциссали нуқтада вертикал бўлмаган уринмага эга бўлса, бу нуқтада у уринманинг $k_{\text{ур}}$ бурчак коэффициентга тенг бўлган $f'(x_0)$ ҳосилласига тенг эканлигини кўрсатдик. Аксинча, агар функция x_0 нуқтада ҳосилласага эга бўлса, унинг графикиги x_0 абсциссали нуқтада вертикал бўлмаган уринмага эга бўлишини кўрсатиш мумкин.

Мисол. $y = x^2$ параболага $M_0(2, 4)$ нуқтадан ўтказилган уринманинг бурчак коэффициентини топинг,

Ечилиши. Биз $(x^2)'|_{x=2} = 2x|_{x=2} = 4$ эканлигини (4-пункт, 2-мисолга қаранг) кўрдик. Функция графикининг $M_0(2, 4)$ нуқталан ўтган уринмаси функцияниң $x = 2$ нуқтадаги ҳосилласи қийматига, яъни $k = 4$ га тенглигини изоҳлаш қолади.

137- расм.

5- пунктнинг охирида $y = |x|$ ва $y = \sqrt[3]{x}$ функциялар $x = 0$ нүктада ҳосилага эга эмаслиги аниқланган эди. $y = |x|$ функцияниң графигида бунга сабаб $O(0; 0)$ нүктада функция уринмага эга эмаслигидир (137-расм). $y = \sqrt[3]{x}$ функцияниң графиги координаталар бошида уринмага (Oy ўқ) эга, бирок у абсциссалар ўқига перпендикуляр ва уннинг бурчак коэффициенти чекли қийматга эга эмас.

7. Баъзи элементар функцияларнинг ҳосилалари. Бу пунктда биз қўйидаги элементар функцияларнинг ҳосилаларини ҳисоблаймиз: $y = C$ ўзгармасни, натуран кўрсаткичли $y = x^n$ даражали функцияни, $y = a^x$ кўрсаткичли функцияни, $y = \log_a x$ логарифмик функцияни ва $y = \sin x$ ва $y = \cos x$ тригонометрик функцияларни.

Қолган элементар функцияларнинг ҳосилалари кейинги пунктларда қаралади.

$y = C$ ўзгармаснинг ҳосиласи. $y = C$ функция бутун бу сон ўқида ўзгармас қийматини сақлагани учун ихтиёрий танланган x нүктада аргументнинг исталган Δx орттириласига функциянинг нолга teng бўлган Δy орттириласи мос келади. Шунинг учун

$$(C') = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{0}{\Delta x} = 0.$$

Шундай қилиб,

$$(C)' = 0. \quad (13)$$

n натуран кўрсаткичли $y = x^n$ даражали функцияниң ҳосиласи. x – ихтиёрий танланган нүкта, Δx – аргументнинг бу нүктадаги орттириласи ва Δy – берилган функцияниң мос орттириласи бўлсин. У ҳолда Ньютон* биномига кўра:

$$\Delta y = (x + \Delta x)^n - x^n = x^n + nx^{n-1} \cdot \Delta x + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} x^{n-2} (\Delta x)^2 + \dots + (\Delta x)^n - x^n$$

еки

$$\Delta y = nx^{n-1} \cdot \Delta x + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} x^{n-2} (\Delta x)^2 + \dots + (\Delta x)^n.$$

Демак

$$\begin{aligned} \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{nx^{n-1} \Delta x + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} x^{n-2} (\Delta x)^2 + \dots + (\Delta x)^n}{\Delta x} = \\ &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left[nx^{n-1} + \frac{n(n-1)}{1 \cdot 2} x^{n-2} \Delta x + \dots + (\Delta x)^{n-1} \right] = nx^{n-1}. \end{aligned}$$

* 200-бетдаги изоҳга қаранг.

Шундай қилиб,

$$(x^n)' = nx^{n-1}. \quad (14)$$

$y = a^x$ күрсаткичли функцияның ҳосиласи. x аргументтіннг ихтиёрий танланған қийматыга Δx орттирма беріб, күрсаткичли функцияның қуйидаги орттиирмасини ҳосил қиласыз:

$$\Delta y = a^{x+\Delta x} - a^x = a^x(a^{\Delta x} - 1).$$

Демак,

$$(a^x)' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{a^x(a^{\Delta x} - 1)}{\Delta x} = a^x \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{a^{\Delta x} - 1}{\Delta x} = a^x \ln a,$$

чунки $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{a^{\Delta x} - 1}{\Delta x} = \ln a$ (V бобдаги (26) формулага қаранг).

Шундай қилиб,

$$(a^x)' = a^x \ln a. \quad (15)$$

Хусусан, $a = e$ да

$$(e^x)' = e^x. \quad (16)$$

ни ҳосил қиласыз, чунки $\ln e = 1$.

$y = \log_a x$ логарифмик функцияның ҳосиласи. Логарифмик функцияның аниқланиш соҳасидан ихтиёрий x қийматын оламиз ва унга Δx орттирма берамиз. У ҳолда функцияның орттиирмаси

$$\Delta y = \log_a(x + \Delta x) - \log_a x = \log_a \frac{x + \Delta x}{x} = \log_a \left(1 + \frac{\Delta x}{x}\right).$$

Шунинг учун

$$(\log_a x)' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\log_a \left(1 + \frac{\Delta x}{x}\right)}{\Delta x}.$$

Бу лимитни топиш учун қуйидаги алмаштиришни бажарамиз:

$$\frac{\log_a \left(1 + \frac{\Delta x}{x}\right)}{\Delta x} = \frac{1}{x} \cdot \frac{\log_a \left(1 + \frac{\Delta x}{x}\right)}{\frac{\Delta x}{x}}.$$

x миқдор ўзгармаслыгини ва $\Delta x \rightarrow 0$ да $\frac{\Delta x}{x} \rightarrow 0$ бўлишини эътиборга олиб, V бобдаги (25) формулага кўра уэил-кесил қуйидагини ҳосил қиласыз:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left[\frac{1}{x} \cdot \frac{\log_a \left(1 + \frac{\Delta x}{x}\right)}{\frac{\Delta x}{x}} \right] = \frac{1}{x} \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\log_a \left(1 + \frac{\Delta x}{x}\right)}{\frac{\Delta x}{x}} = \frac{1}{x} \log_a e.$$

Шундай қилиб, $(\log_a x)' = \frac{1}{x} \log_a e$ ёки $\log_a e = \frac{1}{\ln a}$ бўлгани учун пи-ровардиа қуйидагига эга бўламиз:

$$(\log_a x)' = \frac{1}{x \ln a}. \quad (17)$$

Хусусан, $a = e$ да

$$(\ln x)' = \frac{1}{x} \quad (18)$$

ни ҳосил қиласиз, чунки $\log_e e = \ln e = 1$.

$y = \sin x$ ва $y = \cos x$ функцияларнинг ҳосилалари. Δx $y = \sin x$ функцияининг ихтиёрий танланган қиймати аргументининг орттирмаси бўлсин. У ҳолда бу функциянинг ортирилмаси:

$$\Delta y = \sin(x + \Delta x) - \sin x = 2 \sin \frac{\Delta x}{2} \cdot \cos\left(x + \frac{\Delta x}{2}\right).$$

Демак,

$$\begin{aligned} (\sin x)' &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{2 \sin \frac{\Delta x}{2} \cdot \cos\left(x + \frac{\Delta x}{2}\right)}{\Delta x} = \\ &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{\Delta x}{2}}{\frac{\Delta x}{2}} \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \cos\left(x + \frac{\Delta x}{2}\right) = \cos x, \end{aligned}$$

чунки V бобдаги (17) формулага кўра $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{\Delta x}{2}}{\frac{\Delta x}{2}} = 1$,

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \cos\left(x + \frac{\Delta x}{2}\right) = \cos x.$$

Шундай қилиб,

$$(\sin x)' = \cos x. \quad (19)$$

$y = \cos x$ функцияининг ҳосиласи шунга ўхшаш келтириб чиқарилади:

$$(\cos x)' = -\sin x. \quad (20)$$

(20) формулани мустақил келтириб чиқаришни китобхонга ҳавола қиласиз.

8. Асосий дифференциаллаш қоидалари. Қўшилувчиларни, кўпайтувчиларни, бўлувчи ва бўлинувчининг ҳосилаларини билган ҳолда йигиндининг, кўпайдтманинг ва бўлинманинг ҳосилаларини топиш қоидаларини келтириб чиқарамиз.

Бу қоидаларни биз қўйидаги теоремаларда баён қиласиз.

1-теорема. Агар $u = u(x)$ ва $v = v(x)$ функциялар берилган x нуқтада дифференциалланувчи бўлса, у ҳолда шу нуқтада уларнинг йигиндиси ҳам дифференциалланувчи бўлади, шу билан бирга йигиндининг ҳосиласи қўшилувчилар ҳосилалари йигиндисига тенг бўлади:

$$(u + v)' = u' + v'. \quad (21)$$

Исботи. $y = f(x) = u(x) + v(x)$ функцияни қарайлик. x аргументининг Δx ортирилмасига u ва v функцияларнинг

$$\Delta u = u(x + \Delta x) - u(x) \text{ ва } \Delta v = v(x + \Delta x) - v(x)$$

орттирмалари мос келади. У ҳолда у функция қуидаги орттирмани олади:

$$\Delta y = f(x + \Delta x) - f(x) = [u(x + \Delta x) + v(x + \Delta x)] - [u(x) + v(x)] = [u(x + \Delta x) - u(x)] + [v(x + \Delta x) - v(x)] = \Delta u + \Delta v.$$

Демак,

$$y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u + \Delta v}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x} + \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta v}{\Delta x}.$$

Даъвога қўра u ва v функциялар дифференциалланувчи бўлгани учун $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x} = u'$, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta v}{\Delta x} = v'$ ва демак, $y' = u' + v'$. Шундай қилиб,

$$(u + v)' = u' + v'.$$

Изоҳ. (21) формула қўшилувчиларнинг чекли сони учун ўринли:

$$(u + v + \dots + t)' = u' + v' + \dots + t'.$$

1- мисол. $y = x^3 + \sin x + \ln x$ функциянинг ҳосиласини топинг.

Ечилиши. Аввал (22) формулани, сўнгра (14), (19) ва (18) формулаларни қўлланиб, қуидагини ҳосил қиласиз:

$$y' = (x^3 + \sin x + \ln x)' = (x^3)' + (\sin x)' + (\ln x)' = 3x^2 + \cos x + \frac{1}{x}$$

2- теорема. Агар $u = u(x)$ ва $v = v(x)$ функциялар берилган x нуқтада дифференциалланувчи бўлса, у ҳолда уларнинг кўпайтмаси ҳам шу нуқтада дифференциалланувчи бўлади. Бунда кўпайтманинг ҳосиласи қуидаги формула бўйича топилади.

$$(uv)' = u'v + uv'. \quad (23)$$

Исботи. $y = f(x) = u(x) \cdot v(x)$ бўлсин. Агар x аргумент Δx орттирма олса, у ҳолда u , v ва у функциялар ҳам мос равиша Δu , Δv ва Δy орттирмаларни олади бунда,

$$\Delta y = (u + \Delta u)(v + \Delta v) - uv = v \cdot \Delta u + u \Delta v + \Delta u \cdot \Delta v.$$

Демак,

$$\begin{aligned} y' &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{v \Delta u + u \Delta v + \Delta u \Delta v}{\Delta x} = \\ &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta u}{\Delta x} \cdot v \right) + \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta v}{\Delta x} \cdot u \right) + \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta u}{\Delta x} \cdot \Delta v \right). \end{aligned}$$

$u = u(x)$ ва $v = v(x)$ лар фиксиранган x да ўзгармас бўлгани учун уларни лимит белгисидан ташқарига чиқариш мумкин. Шунинг учун

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta u}{\Delta x} \cdot v \right) = \left(\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x} \right) \cdot v = u'v; \quad \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(u \frac{\Delta v}{\Delta x} \right) = u \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta v}{\Delta x} = uv'.$$

Бундан ташқари

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta u}{\Delta x} \cdot \Delta v \right) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x} \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta v = 0,$$

чүнки v функция шартта күра дифференциалланувчи ва демак, узлуксиз, шунинг учун $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta v = 0$. Шундай қилиб,

$$\Delta x \rightarrow 0$$

$$y' = (uv)' = u'v + uv'.$$

Натижә. Ўзгармас күпайтувчини ҳосила белгисидан ташқарига чиқариш мумкин:

$$(cu)' = cu'. \quad (24)$$

Хақиқатан ҳам, агар $v = c(c - ўзгармас)$ бўлса, у ҳолда (23) формулага кўра

$$(cu)' = (c)'u + cu' = 0 \cdot u + c \cdot u' = cu'.$$

Хусусан, -1 га тенг кўпайтувчини ҳосила белгисидан ташқарига ишорани ҳосила белгисидан ташқарига чиқариш га тенг кучли:

$$(-u)' = -u'. \quad (25)$$

Бунинг асосида иккита функция айирмасининг ҳосиласи формуласини келтириб чиқариш мумкин:

$$(u - v)' = u' - v'. \quad (26)$$

2-мисол. $y = e^x \sin x$ функциясининг ҳосиласини топинг.

Ечилиши. (23), (16) ва (20) формулаларга асосан қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$y' = (e^x \cos x)' = (e^x)' \cdot \cos x + e^x (\cos x)' = e^x \cos x + e^x (-\sin x) = e^x (\cos x - \sin x).$$

3-мисол. $y = x^3 - 3x^2 + 5x + 2$ кўпхаднинг ҳосиласини топинг.

Ечилиши. (22), (24), (14) ва (13) формулаларни кетма-кет қўлланиб, қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$\begin{aligned} y' &= (x^3 - 3x^2 + 5x + 2)' = (x^3)' + (-3x^2)' + (5x)' + (2)' = \\ &= 3x^2 - 3(x^2)' + 5(x)' + 0 = 3x^2 - 3 \cdot 2x + 5 \cdot 1 = 3x^2 - 6x + 5. \end{aligned}$$

Изоҳ. (23) formulani сони чекли бўлган n та кўпайтувчи учун умумлаштириш мумкин. Агар масалан, $n=3$ бўлса,

$$(uvw)' = u'vw + uv'w + uvw' \quad (27)$$

бўлади. Хақиқатан ҳам,

$$(uvw)' = [(uv)w]' = (uv)'w + uvw' = u'vw + uv'w + uvw'.$$

3-теорема. Агар берилган x нуқтада $u = u(x)$ ва $v = v(x)$ функциялар дифференциалланувчи ва $v \neq 0$ бўлса, бу нуқтада уларнинг бўлинмаси $y = \frac{u}{v}$ ҳам дифференциалланувчи, шу билан бирга

$$\left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{u'v - uv'}{v^2}. \quad (28)$$

Исботи. Δx аргумент орттирумаси, x , Δu ва Δv лар эса u ва

v функцияларнинг мос орттирмалари бўлсин. У ҳолда $y = \frac{u}{v}$ функция қўйидаги орттирмани олади:

$$\Delta y = \frac{u + \Delta u}{v + \Delta v} - \frac{u}{v} = \frac{\Delta u \cdot v - u \Delta v}{v(v + \Delta v)}.$$

Демак,

$$y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u \cdot v - u \cdot \Delta v}{v(v + \Delta v) \Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\frac{\Delta u}{\Delta x} v - u \frac{\Delta v}{\Delta x}}{v(v + \Delta v)} = \frac{u'v - uv'}{v^2}$$

еки

$$\left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{u'v - uv'}{v^2}.$$

Биз дифференциаллаш ҳақидаги даъвога кўра ва демак, v функцияниң узлуксизлигига кўра $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \Delta v = 0$ деб ҳисоблаган

эдик.

Энди $y = \operatorname{tg} x$ функцияниң ҳосиласини топамиз.

Берилган функцияни $y = \frac{\sin x}{\cos x}$ бўлинма шаклида ёзиб, (28) формулага кўра, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$y' = \frac{(\sin x)' \cos x - \sin x (\cos x)'}{\cos^2 x} = \frac{\cos x \cos x - \sin x (-\sin x)}{\cos^2 x} = \\ = \frac{\cos^2 x + \sin^2 x}{\cos^2 x} = \frac{1}{\cos^2 x}.$$

Шундай қилиб,

$$(\operatorname{tg} x)' = \frac{1}{\cos^2 x}. \quad (29)$$

Бунда $v = \cos x \neq 0$ шарт $\operatorname{tg} x$ функцияниң аниқланиш соҳасига тегишли бўлган ихтиёрий x учун бажарилади.

$y = \operatorname{ctg} x$ функцияниң ҳосиласи ҳам шунга ўхшаш келтириб чиқарилади:

$$(\operatorname{ctg} x)' = -\frac{1}{\sin^2 x}. \quad (30)$$

Бу формулани мустақил келтириб чиқаришни тавсия қиласиз.

9. Тескари функцияниң ҳосиласи. Айтайлик, $x = f(y)$ функция бирор интервалда монотон ва дифференциалланувчи бўлсин ҳамда бу интервалнинг у нуқтасида нолга teng бўлмаган $f'(y)$ ҳосилага эга бўлсин, $y = f^{-1}(x)$ тескари функция тегишли x нуқтада $[f^{-1}(x)]'$ ҳосилага эга бўлишини, шу билан бирга

$$[f^{-1}(x)]' = \frac{1}{f'(y)} \quad (31)$$

бўлишини кўрсатамиз.

Шартга кўра $x = f(y)$ функция монотон ва дифференциалланувчи (ва демак, узлуксиз ҳам) бўлгани учун тескари функция мавжудлиги ҳақидаги теоремага биноан (V боб, 2-§, 4-пунктга

қаранг) $y = f^{-1}(x)$ функция мавжуд, у монотон ва узлуксиз. x аргументта $\Delta x \neq 0$ орттирма берамиз. У ҳолда $y = f^{-1}(x)$ функция Δy орттирмани олади, у монотонлигига кўра нолдан фарқли бўлади. Бундан ташқари $y = f^{-1}(x)$ функцияниң узлуксизлиги натижасида $\Delta x \rightarrow 0$ да Δy орттирма ҳам нолга интилади. Демак,

$$[f^{-1}(x)]' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{1}{\frac{\Delta x}{\Delta y}} \right) = \frac{1}{\lim_{\Delta y \rightarrow 0} \frac{\Delta x}{\Delta y}} = \frac{1}{f'(y)}.$$

(31) формулани қуидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$y'_x = \frac{1}{x'_y}. \quad (32)$$

10. Тескари тригонометрик функцияларнинг ҳосилалари. $y = \arcsin x$ функцияниң ҳосиласини топамиз: $x = \sin y$ тескари функцияни қараймиз, бу функция $-\pi/2 < y < \pi/2$ интервалда монотон ва дифференциалланувчи, унинг ҳосиласи $x' = \cos y$ эса бу интервалда нолга айланмайди.

Демак, (32) формула бўйича $y'_x = 1/x'_y = 1/\cos y$ ни ҳосил қиласиз. Бироқ*, $\cos y = \sqrt{1 - \sin^2 y} = \sqrt{1 - x^2}$. Шундай қилиб, $y' = 1/\sqrt{1-x^2}$ яъни

$$(\arcsin x)' = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}. \quad (33)$$

$y = \operatorname{arctg} x$ функцияниң ҳосиласини шунга ўхшаш топамиз. Бу функция таърифга кўра $-\pi/2 < y < \pi/2$ шартни қаноатлантириши керак. Бунда тескари $x = \operatorname{tg} y$ функция монотон ва дифференциалланувчи. (29) формула бўйича $x'_y = 1/\cos^2 y$ ни топамиз. Демак, (32) формулага кўра $y'_x = \cos^2 y$ га эгамиз. Бироқ $\cos^2 y = 1/(1 + \operatorname{tg}^2 y) = 1/(1 + x^2)$. Шунинг учун $y' = 1/(1 + x^2)$

ёки $(\operatorname{arctg} x)' = \frac{1}{1+x^2}. \quad (34)$

$y = \arccos x$ $y = \operatorname{arcctg} x$ функцияларнинг ҳосилалари учун формулаларни келтирамиз:

$$(\arccos x)' = -\frac{1}{\sqrt{1-x^2}}, \quad (35)$$

$$(\operatorname{arcctg} x)' = -\frac{1}{1+x^2}. \quad (36)$$

Бу формулаларни мустақил келтириб чиқаришни китобхонинг ўзига ҳавола қиласиз.

* Илдиз олдидаи ишора „плюс“ олинишига сабаб $\cos y = \pi/2 < y < \pi/2$ интервалда мусбат бўлишидир.

11. Мураккаб функциянинг ҳосиласи. Айтайлик, $y = f(u)$ ва $u = \varphi(x)$ бўлсин. У ҳолда у мураккаб функция экан: $y = f[\varphi(x)]$, и ўзгарувчи эса оралиқ аргументдир (I боб, 4-§, 6-пунктга қаранг).

u' ҳосилани ва оралиқ аргументнинг u'_x ҳосиласини билган ҳолда мураккаб функция y'_x нинг ҳосиласини қандай топиш мумкин?

Бу саволга қўйидаги теорема жавоб беради.

Теорема. Агар $u = \varphi(x)$ функция x нуқтада u'_x ҳосилага, $y = f(u)$ функция эса тегишили u нуқтада u'_u ҳосилага эга бўлса, у ҳолда $y = f[\varphi(x)]$ мураккаб функция ҳам бу нуқтада ҳосилага эга бўлади ва қўйидаги формула билан топилади:

$$y'_x = u'_u \cdot u'_x. \quad (37)$$

Кўпинча унча аниқ бўлмаган, лекин қисқа бўлган қўйидаги таърифдан фойдаланилади: *мураккаб функциянинг ҳосиласи берилган функциянинг оралиқ аргумент бўйича ҳосиласини оралиқ аргумент ҳосиласига кўпайтиласига тенг*.

Исботи. x га Δx орттирма берамиз. У ҳолда u ва y ҳам тегишили Δu ва Δy орттирмаларни олади.

Фараз қиласи, $\Delta x \rightarrow 0$ да $\Delta u \rightarrow 0$ нолга тенг бўлмаган қийматларни қабул қиласин. У ҳолда қўйидаги айният ўринли:

$$\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{\Delta y}{\Delta u} \cdot \frac{\Delta u}{\Delta x}. \quad (38)$$

(38) тенгликда $\Delta x \rightarrow 0$ лимитга ўтиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta y}{\Delta u} \frac{\Delta u}{\Delta x} \right) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta u} \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x}.$$

$u = \varphi(x)$ функция дифференциалланувчи ва демак, узлуксиз бўлгани учун $\Delta x \rightarrow 0$ да $\Delta u \rightarrow 0$. Шунинг учун $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta u} = \lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta u}$.

Демак, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta u} \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x}$.

Бироқ $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = y'_x$, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta u}{\Delta x} = u'_x$, $\lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta u} = y'_u$. Шунинг учун $y'_x = y'_u \cdot u'_x$. Шуни исботлаш талаб қилинган эди.

$x = 0$ да Δu ноль қиймат қабул қилган ҳолда ҳам (37) формула ўринли бўлишини кўрсатиш мумкин.

1-мисол. $y = \sin x^3$ функциянинг ҳосиласин топинг.

Ечилиши. Берилган функция мураккаб функциядир. $u = x^3$ белгилаш киритиб, $y = \sin u$ ни ҳосил қиласиз (37) формулага кўра

$$y'_x = (\sin u)'_u \cdot (x^3)'_x = \cos u \cdot 3x^2$$

ни ҳосил қиласиз ёки $u = x^3$ бўлгани учун

$$y'_x = \cos x^3 \cdot 3x^2 = 3x^2 \cos x^3.$$

Мураккаб функция кўрилган мисолдагидек иккита функциядангина иборат бўлмай, кўп сондаги функциялардан ҳам иб орат бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда мураккаб функцияниң қийматига келтирадиган амалларнинг қайси бири охир бўлишини равсан тасаввур қила билиш керак. Мураккаб функцияни дифференциаллаётганда охирги амал бажариладиган катталик оралиқ аргумент u сифатида қабул қилинади.

2-мисол. $y = \ln \operatorname{arctg} x^2$ функцияниң ҳосиласини топинг.

Е чилиши. Берилган бу функция учун охирги амал натурал логарифм ҳисобланади. Бу амал $\operatorname{arctg} x^2$ функция устида бажарилади. Шунинг учун $u = \operatorname{arctg} x^2$ функцияни оралиқ аргумент деб қабул қиласиз. У ҳолда $y = \ln u \cdot u'$ ҳосилани (37) формулага кўра топамиз:

$$y'_x = (\ln u)'_u \cdot (\operatorname{arctg} x^2)'_x = \frac{1}{u} (\operatorname{arctg} x^2)'_x = \frac{1}{\operatorname{arctg} x^2} \cdot (\operatorname{arctg} x^2)'_x.$$

Дифференциаллаш бу билан тугагани йўқ, чунки $\operatorname{arctg} x^2$ функцияниң ҳосиласи ҳали топилганича йўқ. Бу ҳам мураккаб функция, шунинг учун охирги амал бўлиб x^2 бўйича арктангенсни топиш ҳисобланади. Шунинг учун (37) формулани қайта қўлланиб ва унда энди $u = x^2$ деб ҳисоблаб, қуйидагини топамиз:

$$(\operatorname{arctg} x^2)'_x = (\operatorname{arctg} u)'_u \cdot (x^2)'_x = \frac{1}{1+u^2} \cdot 2x = \frac{1}{1+(x^2)^2} \cdot 2x = \frac{2x}{1+x^4}.$$

Узил-кесил қуйидагига эга бўламиз:

$$y' = \frac{1}{\operatorname{arctg} x^2} \cdot \frac{2x}{1+x^4} = \frac{2x}{(1+x^4) \cdot \operatorname{arctg} x^2}.$$

Етарлича малакага эга бўлгандан сўнг u ҳарфи белгилаш учун киритилмайди. Шунга ўхшаш, масалан, ҳозиргина кўрилган функцияларнинг ҳосилаларини топиш мумкин:

$$(\sin x^3)' = \cos x^3 \cdot (x^3)' = \cos x^3 \cdot 3x^2 = 3x^2 \cos x^3.$$

Шунга ўхшаш

$$\begin{aligned} (\ln \operatorname{arctg} x^2)' &= \frac{1}{\operatorname{arctg} x^2} \quad (\operatorname{arctg} x^2)' = \frac{1}{\operatorname{arctg} x^2} \cdot \frac{1}{1+(x^2)^2} \times \\ &\times (x^2)' = \frac{1}{\operatorname{arctg} x^2} \cdot \frac{1}{1+x^4} \cdot 2x = \frac{2x}{(1+x^4)\operatorname{arctg} x^2}. \end{aligned}$$

12. Гиперболик функцияларнинг ҳосилалари. V боб, 2-§, 7-пунктда гиперболик функциялар киритилган эди. Уларнинг ҳосилаларини топамиз. $\operatorname{sh} x = \frac{e^x - e^{-x}}{2}$ бўлгани учун

$$(\operatorname{sh} x)' = \left(\frac{e^x - e^{-x}}{2} \right)' = \frac{1}{2} [(e^x)' - (e^{-x})'] = \frac{e^x + e^{-x}}{2} = \operatorname{ch} x.$$

Бу ерда e^{-x} ни дифференциаллашда биз мураккаб функцияни дифференциаллашдан фойдаландик: $(e^{-x})' = e^{-x}(-x)' = -e^{-x}$. Шундай қилиб,

$$(\operatorname{sh} x)' = \operatorname{ch} x. \quad (39)$$

Гиперболик косинуснинг ҳосиласи шунга ўхшаш топилади:

$$(\operatorname{ch} x)' = \operatorname{sh} x. \quad (40)$$

Гиперболик тангенснинг ҳосиласини бўлинманинг ҳосиласи каби топамиз:

$$(thx)' = \left(\frac{shx}{chx} \right)' = \frac{chx(shx)' - shx(chx)'}{ch^2x} = \frac{chx \cdot chx - shx \cdot shx}{ch^2x} = \frac{ch^2x - sh^2x}{ch^2x}$$

$$ch^2x - sh^2x = 1 \text{ бўлгани учун}$$

$$(thx)' = \frac{1}{ch^2x}. \quad (41)$$

Шунга ўхшаш гиперболик котангенснинг ҳосиласи топилади:

$$(cthx)' = -\frac{1}{sh^2x}. \quad (42)$$

13. Ихтиёрий кўрсаткичли даражали функциянинг ҳосиласи.
7-пунктда натурал кўрсаткичли $y = x^n$ даражали функциянинг ҳосиласи келтириб чиқарилган эди. Ихтиёрий ҳақиқий n даражали $y = x^n$ функциянинг ҳосиласини топамиз. x ни мусбат деб ҳисоблаб, $x^n = e^{n \ln x}$ айниятдан* фойдаланамиз. У ҳолда $y = e^{n \ln x}$ нинг мураккаб функциясидир ва унинг ҳосиласи (37) формула бўйича топилади:

$$y' = (e^{n \ln x})' = e^{n \ln x} \cdot (n \ln x)' = e^{n \ln x} \cdot \frac{n}{x}.$$

$$e^{n \ln x} = x^n \text{ бўлгани учун}$$

$$y' = x^n \cdot \frac{n}{x} = nx^{n-1}.$$

Натижা натурал кўрсаткичли ҳолдаги каби ҳосил бўлди (14) формулага қаранг):

$$(x^n)' = nx^{n-1}.$$

Агар $x < 0$ да $y = x^n$ функция мавжуд бўлса, (14) формула ҳам ўринли бўлишини кўрсатиш мумкин.

14. Дифференциаллаш формулаларининг жадвали. Аввал келтириб чиқарилган дифференциаллаш формулаларини келтирамиз:

I. $y = C; y' = 0.$

VIII. $y = \operatorname{ctg} x; y' = -\frac{1}{\sin^2 x}.$

II. $y = x^n; y' = nx^{n-1}.$

IX. $y = \arcsin x; y' = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}}.$

III. $y = a^x; y' = a^x \ln a.$

X. $y = \arccos x; y' = -\frac{1}{\sqrt{1-x^2}}.$

III'. $y = e^x; y' = e^x.$

XI. $y = \operatorname{arcctg} x; y' = \frac{1}{1+x^2}.$

* Бу айниятнинг ўринли эканини унинг иккитомонини *е асос* бўйича логарифмлаш билан осон кўрсатиш мумкин.

$$IV. \quad y = \log_a x; \quad y' = \frac{1}{x \ln a}.$$

$$IV'. \quad y = \ln x; \quad y' = \frac{1}{x}.$$

$$V. \quad y = \sin x; \quad y' = \cos x.$$

$$VI. \quad y = \cos x; \quad y' = -\sin x.$$

$$VII. \quad y = \operatorname{tg} x; \quad y' = \frac{1}{\cos^2 x}.$$

$$XII. \quad y = \operatorname{arcctg} x; \quad y' = -\frac{1}{1+x^2}.$$

$$XIII. \quad y = \operatorname{sh} x; \quad y' = \operatorname{ch} x.$$

$$XIV. \quad y = \operatorname{ch} x; \quad y' = \operatorname{sh} x.$$

$$XV. \quad y = \operatorname{th} x; \quad y' = \frac{1}{\operatorname{ch}^2 x}.$$

$$XVI. \quad y = \operatorname{ctg} x; \quad y' = -\frac{1}{\operatorname{sh}^2 x}.$$

15. Эгри чизиқ уринмаси ва нормалининг тенгламаси. $y = f(x)$ функция графигининг унинг бирор $M_0(x_0; y_0)$ нуқтасида уринувчи уринма (бу ерда $y_0 = f(x_0)$) бу нуқта орқали ўтувчи $f'(x_0)$ га тенг k_{yp} бурчак коэффициентга эга бўлган тўғри чизиқлар (б-пунктга қаранг). Шунинг учун берилган нуқтадан ўтувчи тўғри чизиқ тенгламасидан фойдаланиб, бу уринма тенгламасини топиш мумкин (III бобдаги (7) формулага қаранг):

$$y - y_0 = f'(x_0) \cdot (x - x_0). \quad (43)$$

Уринмага перпендикуляр бўлиб, уриниш нуқтасидан ўтувчи тўғри чизиқ эгри чизиқ *нормали* дейилади (138- расм).

$y = f(x)$ функцияниң графигини қараймиз: $M_0(x_0; y_0)$ унинг нуқталаридан бири бўлсин. У ҳолда функция графигининг $M_0(x_0, y_0)$ нуқтасидан ўтказилган нормал тенгламаси

$$y - y_0 = -\frac{1}{f'(x_0)} \cdot (x - x_0), \quad (44)$$

кўриништа эга бўлади, чунки нормалнинг k_n бурчак коэффициенти уринманинг $k_{\text{yp}} = f'(x_0)$ бурчак коэффициенти билан перпендикулярлик шарти орқали боғланган:

$$k_n = -\frac{1}{k_{\text{yp}}} = -\frac{1}{f'(x_0)}.$$

Мисол. $y = \operatorname{tg} x$ функция графигининг абсциссаси $x_0 = \pi/4$ бўлган нуқтасидан ўтувчи уринмаси ва нормали тенгламасини топинг.

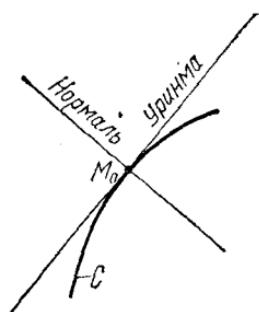
Ечилиши. Уриниш нуқтасининг ординатасини топамиз: $y_0 = \operatorname{tg} x_0 = \operatorname{tg}(\pi/4) = 1$. Берилган функцияни дифференциаллаймиз ва уринманинг бурчак коэффициентини ва нормалнинг бурчак коэффициентини топамиз:

$$(\operatorname{tg} x)' = 1/\cos^2 x. \quad k_{\text{yp}} = 1/\cos^2 x|_{x=\pi/4} = 2. \quad k_n = -1/2.$$

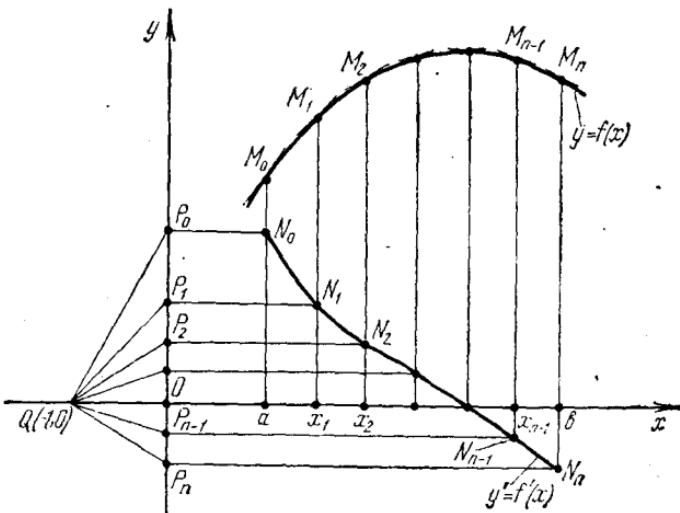
(43) ва (44) formulalalarга кўра уринма ва нормал тенгламасини топамиз:

$$y - 1 = 2 \left(x - \frac{\pi}{4} \right), \quad y - 1 = -\frac{1}{2} \left(x - \frac{\pi}{4} \right).$$

16. График дифференциаллаш. График дифференциаллаш деб $y = f(x)$

138- расм.

139- расм.

функцияning берилган графиги бүйича $y' = f'(x)$ ҳосиланинг графигини (таксинан) ясашга айтилади. Бу ясашнинг қисқача баёнини келтирамиз. $y = f(x)$ функцияning $[a, b]$ сегментдаги графиги берилган бўлсин (139-расм). $x_0 = a$, x_1 , $x_2 \dots$, x_{n-1} , $x_n = b$ нуқталар ёрдамида бу сегментни n та бўлакка ажратамиз ва берилган графикда уларга мос M_0 , M_1 , M_2 , \dots , M_{n-1} , M_n нуқталарни белгилаймиз. Бу нуқталарнинг ҳар бири орқали уринма ўтказамиз. $Q(-1; 0)$ нуқта орқали уларнинг ординаталар ўқи билан кесишиш нуқтасигача бу уринмаларга параллел бўлган тўғри чизиқларни ўтказамиз. Бу нуқталарнинг ординаталари OP_0 , OP_1 , OP_2 , \dots , OP_{n-1} , OP_n мос равишда $y' = f'(x)$ ҳосиланинг a , x_1 , $x_2 \dots$, x_{n-1} , x_n нуқталардаги қийматларига teng. Ҳақиқатан ҳам, OP_1Q учбурчакдан

$$OP_1/QO = \tan \alpha_1 \quad (45)$$

ни топамиз, бу ерда $\alpha_1 = OP_1$ кесма абсциссалар ўқи билан ва берилган функция графигининг M_1 нуқтаси орқали ўтган уринмага параллел тўғри чизиқлар ҳосил қилган бурчак. Ҳосилапнинг геометрик маъносига кўра $\tan \alpha_1 = f'(x_1)$ ни эътиборга олиб, (45) муносабатдан $OP_1 = f'(x_1)$ ни ҳосил қиласиз.

P_1 нуқта орқали Ox ўқига параллел тўғри чизиқни, M_1 нуқта орқали эса Oy ўқини N_1 нуқтасигача параллел бўлган тўғри чизиқни ўтказамиз. N_1 нуқта x абсциссага ва $f'(x_1)$ ординатага эга, ва демак, $y' = f'(x)$ ҳосиланинг графигига тегишли. Шунга ўхшаш $N_0[x_0; f'(x_0)]$, $N_2[x_2; f'(x_2)]$, \dots , $N_{n-1}[x_{n-1}; f'(x_{n-1})]$ нуқталарни топамиз. Бу нуқталарнинг барчасини силлиқ эгри чизиқ билан бирлаштириб, $N_n[x_n; f'(x_n)]$ ҳосиланинг тахминий гра-

Фигини ҳосил қиласиз, у бўйича бу ҳосиланинг $[a, b]$ сегмент ихтиёрий нуқтасидаги қийматини тақрибан топиш қийин эмас. $[a, b]$ сегментнинг бўлиниш нуқталари сони n қанчалик кўп бўлса, ҳосиланинг графигини ясаш шунга яқинроқ бўлади.

2-§. ЮҚОРИ ТАРТИБЛИ ҲОСИЛАЛАР

1. Юқори тартибли ҳосилаларни топиш. Фараз қилайлик $y = f(x)$ функция бирор интервалда дифференциалланувчи бўлсин. У ҳолда унинг $f'(x)$ ҳосиласи x нинг функцияси бўлади. Бу функция ҳам ҳосилага эга бўлсин. Бу ҳосила иккинчи ҳосила $y = f'(x)$ функциянинг иккинчи тартибли ҳосиласи дейилади ва y'' ёки $f''(x)$ символ билан белгиланади*:

$$f''(x) = [f'(x)]'. \quad (46)$$

Бунда $f(x)$ биринчи ҳосила ёки $f(x)$ функциядан олинган функциянинг биринчи тартибли ҳосиласи дейилади.

1-мисол. $y = x^3$ функциянинг иккинчи ҳосиласини топинг.

Ечилиши. Берилган функциянинг биринчи ҳосиласини топамиз:

$$y' = (x^3)' = 3x^2.$$

Иккинчи тартибли ҳосилани биринчи ҳосиланинг ҳосиласи сифатида топамиз: $y'' = (3x^2)' = 6x$.

Иккинчи тартибли ҳосиланинг ҳосиласи учинчи тартибли ҳосила ёки учинчи ҳосила деб агалади ва y''' ёки $f'''(x)$ символ билан белгиланади.

$$f'''(x) = [f''(x)]'. \quad (47)$$

Умуман айтганда, $y = f(x)$ функциянинг n -тартибли ҳосиласи деб берилган функциянинг $(n-1)$ -тартибли ҳосиласидан олинган биринчи тартибли ҳосилага айтилади ва $y^{(n)}$ ёки $f^{(n)}(x)$ символ билан белгиланади:

$$f^{(n)}(x) = [f^{(n-1)}(x)]'. \quad (48)$$

Биринчи тартибли ҳосиладан каттароқ тартибли ҳосилалар юқори тартибли ҳосилалар дейилади.

2-мисол. $y = \ln x$ функциянинг тўртинчи тартибли ҳосиласини топинг.

Ечилиши. Кетма-кет биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи тартибли ҳосилани топамиз:

$$\begin{aligned} y' &= (\ln x)' = \frac{1}{x}; \quad y'' = \left(\frac{1}{x}\right)' = -\frac{1}{x^2}; \quad y''' = \left(-\frac{1}{x^2}\right)' = \frac{2}{x^3}; \\ y^{IV} &= \left(\frac{2}{x^3}\right)' = -\frac{6}{x^4}. \end{aligned}$$

3-мисол. y, e^{kx} функциянинг n -тартибли ҳосиласини топинг.

Ечилиши. Қуйидагига эгамиз:

$$y' = (e^{kx})' = ke^{kx}; \quad y'' = (ke^{kx})' = k^2e^{kx}; \quad y''' = (k^2e^{kx})' = k^3e^{kx}.$$

* Игрек иккى штрих* ёки „эф иксдан иккى штрих“ деб ўқилади.

Шунга ўшаш күйидагини топамиз: $y^{(n)} = k^n e^{kx}$.

4-мисол $y = \sin x$ функциянынг n -тартибли ҳосиласини топинг.

Е чилиши. Күйидагига әтегиз:

$$y' = (\sin x)' = \cos x = \sin\left(x + \frac{\pi}{2}\right);$$

$$y'' = (\cos x)' = -\sin x = \sin\left(x + \frac{\pi}{2} \cdot 2\right);$$

$$y''' = (-\sin x)' = -\cos x = \sin\left(x + \frac{\pi}{2} \cdot 3\right);$$

$$y^{IV} = (-\cos x)' = \sin x = \sin\left(x + \frac{\pi}{2} \cdot 4\right).$$

Шунга ўшаш құйидагини топмиз*

$$y^{(n)} = \sin\left(x + \frac{\pi}{2} \cdot n\right).$$

2. Иккинчи тартибли ҳосиланинг механик маъноси. 1-§, 4-пунктда биринчи тартибли ҳосиланинг механик маъноси аниқланган эди. Энди иккинчи тартибли ҳосиланинг механик маъносини аниқлаймиз.

Моддий нүқта түғри чизик бүйлаб $s = f(t)$ қонун билан ҳаралат қилаётган бўлсинг, бу ерда s —нүқтанинг t вақт оралиғида босиб ўтган йўл. У ҳолда бу ҳаракатнинг v тезлиги вақтнинг бирор функциясидир: $v = v(t)$. Вақтнинг t моментида тезлик $v = v(t)$ қийматга эга бўлади. Вақтнинг бошқа $t + \Delta t$ моментини қараймиз. Ўнга тезликнинг $v_1 = v(t + \Delta t)$ қиймати мос келади. Вақтнинг Δt ортирасига тезликнинг $\Delta v = v_1 - v = v(t + \Delta t) - v(t)$ ортираси мос келади.

$\frac{\Delta v}{\Delta t} = w_{yp}$ нисбат вақтнинг Δt оралиқдаги ўртacha тезланиши дейилади.

t моментдаги w тезланиши деб $\Delta t \rightarrow 0$ даги ўргача тезланишнинг лимитига айтилади:

$$w = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} w_{yp} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta v}{\Delta t} = v'_t. \quad (49)$$

Шундай қилиб, түғри чизикли ҳаракатнинг тезланиши деб вақт бўйича олинган тезликнинг ҳосиласига айтилади.

Биз кўрдикки, тезлик s йўлнинг t вақт бўйича олинган ҳосиласи экан: $v = s'$. Буни ҳисобга олиб,

$$w = v'_t = (s')' = s'' \quad (50)$$

га эга бўламиз.

Шундай қилиб, түғри чизикли (текис) ҳаракатнинг тезланиши йўлнинг вақт бўйича олинган иккинчи тартибли ҳосиласига тенг экан.

* 3- ва 4-мисолларда ҳосил қилинган формулаларни қатъий келтириб чиқаришда математик индукция методидан фойдаланиш керак.

Мисол. Моддий нүктанинг текис ҳаракати $s = \frac{t^3}{3}$ қонуи билан рўй берадётган бўлсин, бу ерда t вақт секундларда, s йўл эса сантиметрларда ифодаланган бўлсин. Ҳаракат қилаётган нүктанинг вақтнинг $t = 5$ с моментидаги w тезланишини топинг.

Ечилиши (50) формулага кўра $w = s'' = \left(\frac{t^3}{3}\right)'' = 2t$ га эга бўламиз. Демак, излананаётган тезланиш

$$w|_{t=5} = 2t|_{t=5} = 10 \text{ (см/с²)}$$

бўлади.

3-§. ФУНКЦИЯНИНГ ДИФФЕРЕНЦИАЛИ

1. Функциянинг дифференциали ва унинг геометрик маъноси. $y = x^3$ функцияни қараймиз. Унинг бирор $x \neq 0$ нүктада аргументнинг Δx ортиирмасига мос келадиган Δy ортиирмасини топамиз:

$$\begin{aligned} \Delta y &= (x + \Delta x)^3 - x^3 = 3x^2 \Delta x + 3x (\Delta x)^2 + (\Delta x)^3 = \\ &= 3x^2 \Delta x + (3x + \Delta x) (\Delta x)^2. \end{aligned}$$

Кўриб турибмизки, функциянинг ортиирмасини иккита қўшиувчи: биринчиси Δx га нисбатан чизиқли бўлган $3x^2 \Delta x$ (аниқроғи Δx га нисбатан пропорционал) ва иккинчиси Δx га нисбатан чизиқли бўлмаган $(3x + \Delta x)(\Delta x)^2$ кўринишда қараш мумкин. $x \rightarrow 0$ да иккала қўшиувчи чексиз кичик, яъни нолга интилади. Бироқ, бунда иккинчи қўшиувчи биринчисига нисбатан тез нолга интилади, яъни иккинчи қўшиувчининг биринчи қўшиувчига нисбатининг лимити нолга teng:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{3x (\Delta x)^2 + (\Delta x)^3}{3x^2 \Delta x} = \frac{1}{3x^2} \lim_{\Delta x \rightarrow 0} (3x \Delta x + (\Delta x)^2) = 0.$$

Бунинг натижасида Δx кичик бўлганда функция ортиирмасини унинг чизиқли қисмига тақрибан teng дейиш мумкин: $\Delta y \approx 3x^2 \Delta x$. Шунинг учун ортиирманинг чизиқли қисми функция ортиирмасининг асосий (бош) қисми дейилади.

Қўйидаги жадвалда $x = 1$ нүктада $y = x^3$ функция учун функциянинг ортиирмаси $\Delta y = 3\Delta x + 3(\Delta x)^2 + (\Delta x)^3$ нинг, унинг асосий чизиқли қисми $3\Delta x$, чизиқли бўлмаган қисми $3(\Delta x)^2 + (\Delta x)^3$ ва Δx нинг турли қийматлари учун қийматлари келтирилган.

Δx	Δy	Чизиқли қисм $3\Delta x$	Чизиқли бўлмаган қисм $3(\Delta x)^2 + (\Delta x)^3$
0,1	0,331	0,3	0,031
0,01	0,030301	0,03	0,000301
0,001	0,003003001	0,003	0,000003001

Бу жадвалдан чизиқли бўлмаган Δy қисм асосий чизиқли Δy қисмдан қанча тез камайиши яққол кўриниб туриди. Кўп функциялар шунга ўхшащ хоссага эга бўлади.

$$\text{Айтайлик, } f(x) \text{ функцияниң } x \text{ нүктадаги } \Delta y \text{ орттирасини} \\ \Delta y = A \Delta x + \alpha(\Delta x) \quad (51)$$

күринишида ёзиш мүмкін бўлсин, бу ерда Δx — функцияниң Δy орттирасини келтириб чиқарадиган аргумент орттираси; A — ўзгармас катталиқ (яъни Δx га боғлиқ бўлмаган катталиқ); $\alpha(\Delta x)$ — Δx га нисбатан юқори даражали кичик бўлган чексиз кичик функция, яъни

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\alpha(\Delta x)}{\Delta x} = 0.$$

Агар $y = f(x)$ функцияниң x нүктадаги Δy орттирасини (51) формула күринишида тасвирлаш мүмкін бўлса, функцияниң аргумент орттирасига тўғри пропорционал бўлган асосий қисми $A \Delta x$ бу функцияниң дифференциали дейилади.

$y = f(x)$ функцияниң дифференциали dy символ билан белгиланади („де игрек“ деб ўқилади) ёки $df(x)$ („де эф икс“ деб ўқилади) билан белгиланади.

Демак, таърифга кўра

$$dy = A \Delta x. \quad (52)$$

Шундай қилиб, агар $y = f(x)$ функция x нүктада дифференциалга эга бўлса, у ҳолда унинг бу нүктадаги орттираси иккита кўшилувчи: $dy = A \Delta x$ дифференциални ва $\Delta x \rightarrow 0$ да Δx га нисбатан юқори тартибли чексиз кичик бўлган чизиқли бўлмаган $\alpha(\Delta x)$ қисмни ифодалар экан. Шунинг учун чексиз кичик Δx ларда чизиқли бўлмаган қисмга эътибор бермасдан, қуйидаги тақрибий $\Delta y \approx A \Delta x$ ёки

$$\Delta y \approx dy \quad (53)$$

тенглигни ҳосил қиласиз.

Энди ҳосиланинг мавжуд бўлиши билан дифференциалниң мавжуд бўлиши орасидаги алоқани ўрнатувчи теоремаларни қараб чиқамиз.

Теорема. Агар $y = f(x)$ функция x нүктада дифференциалга эга бўлса, у ҳолда y бу нүктада ҳосилага эга бўлади.

Исботи. Шартга кўра $y = f(x)$ функция дифференциалга эга бўлгани учун унинг Δy орттирасини (51) күринишида ёзиб олиш мумкин:

$$\Delta y = A \Delta x + \alpha(\Delta x),$$

шу билан бирга $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\alpha(\Delta x)}{\Delta x}$. (51) тенглигниң иккала томонини Δx га бўлиб ва $\Delta x \rightarrow 0$ да лимитга ўтиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{A \Delta x + \alpha(\Delta x)}{\Delta x} = A + \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\alpha(\Delta x)}{\Delta x} = A.$$

Лекин $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = f'(x)$ ва демак, $f'(x)$ ҳосила мавжуд экан ва у

А га тенг. Бунинг натижаси сифатида дифференциал қүйидаги күрнишни олади:

$$dy = f'(x)\Delta x. \quad (54)$$

Демак, дифференциалнинг мавжудлигидан ҳосиланинг мавжудлиги, яъни функциянинг дифференциалланувчанлиги келиб чиқади. Тескарисини, функциянинг дифференциалланувчи бўлишидан дифференциалнинг мавжуд бўлиши, яъни қўйидаги теорема ўринли бўлишини кўрсатамиз:

Теорема. Агар $y = f(x)$ функция x нуқтада ҳосилага эга бўлса, y бу нуқтада дифференциалга эга бўлади.

Исботи. $y = f(x)$ функция x нуқтада $f'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$ ҳосила-га эга бўлсин. Фиксиранган (тайинланган) x да $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x}$ нисбат Δx ортируманинг функциясидир. Лимитга эга бўлган ҳар қандай функция, бу лимитнинг ва ҳар бир чексиз кичик функция-нинг йиғиндисига тенг (V боб, 1- §, 6- пунктта қаранг). Шунинг учун

$$\frac{\Delta y}{\Delta x} = f'(x) + \beta(\Delta x), \quad (55)$$

бу ерда $\beta(\Delta x)$ — чексиз кичик Δx функция, яъни $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \beta(\Delta x) = 0$. (55) тенгликнинг иккала томонини Δx га кўпайтириб, қўйидаги-ни ҳосил қиласиз:

$$\Delta y = f'(x)\Delta x + \Delta x \beta(\Delta x).$$

Шундай қилиб, функциянинг Δy ортирумаси иккита қўшилув-чи $f'(x)\Delta x$ ва $\Delta x \cdot \beta(\Delta x)$ нинг йиғиндисидан иборат экан. Бунда биринчи қўшилувчи Δx га пропорционал, иккинчи қўшилувчи эса $\Delta x \rightarrow 0$ да Δx га нисбатан юқори даражали чексиз кичикдир, чунки

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta x \beta(\Delta x)}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \beta(\Delta x) = 0.$$

Демак, юқорида берилган таърифга кўра $y = f(x)$ функция x нуқтада дифференциалга эга ва у $f'(x)\Delta(x)$ га тенг бўлган.

Бинобарин, дифференциалнинг мавжудлиги ва функциянинг дифференциалланувчи бўлишлиги тушунчалари тенг кучлидир. Дифференциалнинг геометрик маъносини ойдинлаштирамиз. Бунинг учун $y = f(x)$ функциянинг графигига $M(x; y)$ нуқта орқали уринма ўтказамиз ва унинг Ox ўқ билан ташкил қилган бурчагини α билан белгилаймиз (140-чизма). Бу уринманинг $x + \Delta x$ нуқта учун ординатасини қараймиз. Бу ордината билан уринманинг x ординатаси орасидаги айирмага тенг бўлган NP кесмани уринма ординатасининг ортирумаси деб атайдиз. Бу кесма dy дифференциалга тенглигини кўрсатамиз. Тўғри бурчакли MNP учбурчакдан $NP = \operatorname{tg} \alpha \cdot MN$ ёки $NP = \operatorname{tg} \alpha \cdot \Delta x$ га эгамиз.

Лекин ҳосиланинг геометрик маъносига кўра $tg \alpha = f'(x)$. Шунинг учун

$$NP = f'(x) \Delta x = dy.$$

Шундай қилиб, биз дифференциалнинг геометрик маъносини ойдинлаштиридик: $y = f(x)$ функциянинг x нуқтадаги дифференциали уринманинг ординатасининг орттирилмасига тенг экан.

2. Ҳосила — дифференциаллар нисбати кўринишида.

$y = x$ функцияни қарайлик. Унинг ҳосиласи (54) формулага кўра

$$dy = dx = (x)' \Delta x = 1 \cdot \Delta x = \Delta x$$

га тенг. Функциянинг x га тенг дифференциалини эркли ўзгарувчининг дифференциали деб аташга шартлашамиз, яъни эркли ўзгарувчининг дифференциали унинг орттирилмасига тенг:

$$dx = \Delta x. \quad (56)$$

У ҳолда функциянинг дифференциали учун (54) ифода қўйидаги кўринишда ёзилади:

$$dy = f'(x) dx. \quad (57)$$

Бу тенгликнинг иккала томонини dx га бўлиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{dy}{dx} = f'(x). \quad (58)$$

Шундай қилиб, функциянинг ҳосиласи унинг дифференциалини эркли ўзгарувчининг дифференциалига нисбатига тенг экан.

Кўпинча $\frac{d^v}{dx}$ нисбатни у функциянинг x аргумент бўйича олинган ҳосиласини ифодаловчи символ деб қаради.

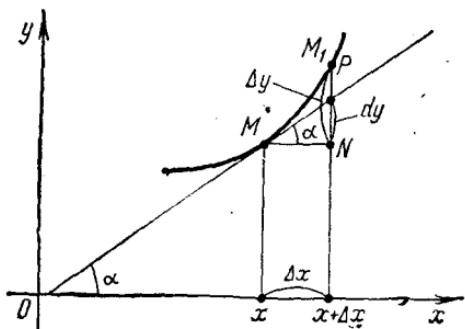
3. Функциялар йиғиндисининг, кўпайтмасининг ва бўлинмасининг дифференциали. $u = u(x)$ ва $v = v(x)$ лар x нинг дифференциалланувчи функциялари бўлсин. У ҳолда қўйидаги формулалар ўринли.

$$d(u + v) = du + dv, \quad (59)$$

$$d(uv) = udv + vdu, \quad (59')$$

$$d\left(\frac{u}{v}\right) = \frac{vdu + udv}{v^2} \quad (v \neq 0 \text{ шартда}). \quad (59'')$$

(59) ва (59'') формулаларни келтириб чиқаришни китобхонга ҳавола қилиб, (59') формулани келтириб чиқариш билангина чегараламамиз.

140- расм.

Дифференциал таърифига кўра:

$$d(uv) = (uv)'dx = (u'v + uv')dx = vu'dx + uv'dx = vdu + udv,$$

чунки $u'dx = du$ ва $v'dx = dv$.

Мисол. $y = x^2e^x$ функциянинг дифференциалини топинг.
Ечилиши. (59') формулага кўра қўйидагини топамиз:

$$dy = x^2 d(e^x) + e^x d(x^2) = x^2(e^x)'dx + e^x(x^2)'dx = xe^x(x+2)dx.$$

4. Мураккаб функциянинг дифференциали. Дифференциал форманинг инвариантлиги. 2-пунктда кўрдикки, агар x эркли ўзгарувчи бўлса, у ҳолда $y = f(x)$ функциянинг дифференциалини (57) кўринишда ёзиш мумкин: $dy = f'(x)dx$.

Бу кўриниш x эркли ўзгарувчи эмас, функция бўлганда ҳам сақланишини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, $y = f(x)$ ва $x = \varphi(t)$ бўлсин, яъни у t нинг мураккаб функцияси бўлсин: $y = f[\varphi(t)]$. У ҳолда $dy = y'_t dt$. Мураккаб функцияни дифференциаллаш қоидасига кўра $y'_t = y'_x \cdot x'_t$ га эгамиз. Бундан

$$dy = y'_x \cdot x'_t dt = y'_x dx = f'(x)dx,$$

чунки $x'_t dt = dx$. Биз қўйидаги теоремани исбот қилдик.

Теорема. $x = \varphi(t)$ бўлган $y = f(x)$ мураккаб функциянинг дифференциали аргумент x эркли ўзгарувчи бўлгандаги каби $dy = f'(x)dx$ кўринишга эга бўлади.

Мураккаб функциянинг бу теорема билан ифодаланадиган ҳосиласи дифференциалнинг инвариант формаси дейилади.

(57) формуладан ҳосила учун $f'(x) = \frac{dy}{dx}$ ифода x аргумент эркли ўзгарувчи бўлмагандан ҳам ўз кўринишини сақлаши келиб чиқади.

5. Дифференциалнинг тақрибий ҳисоблашларга татбиқи. Тақрибий ҳисоблашларда абсолют ва нисбий хатоликлар учрайди.

Тақрибий катталик u_0 нинг абсолют хатоси, бу катталикнинг аниқ қиймати u билан тақрибий қиймати u_0 орасидаги айрманнинг абсолют қийматига айтилади. Абсолют хатоликни Δ_u символ билан белгилаб, қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$\Delta_u = |u - u_0|.$$

Кўпинча u нинг аниқ қиймати, демак, абсолют хатолик Δ_u ҳам номаълум бўлади. Шунинг учун абсолют хатолик чегараси тушунчаси киритилади.

u тақрибий катталикнинг Δ_u абсолют хатолигининг чегараси деб абсолют хатоликдан кичик бўлмаган ихтиёрий мусбат $\bar{\Delta}_u$ сонга айтилади:

$$|u - u_0| = \Delta_u \leq \bar{\Delta}_u. \quad (60)$$

(60) tengsizlikdan u катталикнинг аниқ қиймати $u_0 - \bar{\Delta}_u$ ва $u_0 + \bar{\Delta}_u$ ларнинг орасида, яъни $u_0 - \bar{\Delta}_u \leq u \leq u_0 + \bar{\Delta}_u$ орасида ётади.

Агар бирор u катталиктининг топилаётган абсолют хатолик чегараси $\bar{\Delta}_u$ га тенг бўлса, у ҳолда u катталиктининг $\bar{\Delta}_u$ аниқликда то-пилган дейилади ва $u = u_0 \pm \bar{\Delta}_u$ каби ёзилади.

Равшанки, $\bar{\Delta}_u$ қанча кичик бўлса, u катталиктининг шунча аниқ то-пилган бўлади. Бироқ хатолик чегарасини билган ҳолда яқинла-шишининг сифати ҳақида бир нарса дейиш қийин.

Шунга ўхаш, масалан, Москвадан Ленинградгача бўлган масофани 1 км аниқликда ўлчаётганда одамнинг бўйини 10 см аниқликда ўлчаётгандаги абсолют хатоликка нисбатан анча катта абсолют хатоликка эга бўламиз. Лекин, равшанки, биринчи ҳолда ўлчаш сифати юқори. Яқинлашиш сифати ҳақида гапирилганда нисбий хатолик тушунчаси киритилади.

Нисбий хатолик деб Δ_u абсолют хатоликни ўлчанаётган кат-таликтининг u_0 тақрибий қиймати модулига нисбатига айтилади.

Нисбий хатоликни δ_u символ билан белгилаб, қуйидагини ҳо-сил қиласиз:

$$\delta_u = \frac{\Delta_u}{|u_0|}.$$

Бу *нисбий хатоликнинг чегараси* деб абсолют хатоликнинг чегарасини қуйидаги катталиктин билан ўлчанадиган $\bar{\Delta}_u$ тақрибий қиймати модулига нисбатига айтилади:

$$\bar{\delta}_u = \frac{\bar{\Delta}_u}{|u_0|}. \quad (61)$$

δ_u ва $\bar{\delta}_u$ катталиклар кўпинча процентларда ифодаланади. Юқо-рида кўрилган мисолларга қайтиб, Москвадан Ленинградгача бўл-ган L масофани ва одам бўйининг l узунлигини ўлчашдаги нис-бий хатоликларнинг чегарасини тахминан $L \approx 650$ км ва $l \approx 170$ см деб топамиз. $L_0 = 650$ км бўлгани учун $\bar{\Delta}_L = 1$ км, $\bar{\delta}_L = 1/650 \approx \approx 0,0015$ ёки 0,15%. Иккинчи ҳолда $l_0 = 170$ см, $\bar{\Delta}_l = 10$ см. Де-мак, $\bar{\delta}_l \approx 10/170 \approx 0,0588$ ёки 5,88%. Биринчи ҳолдаги ўлчаш ик-кинчисига нисбатан аниқроқ.

Энди дифференциални функцияниң тақрибий қийматларини ҳисоблашга қўлланамиз.

$y = f(x)$ функцияниң x нуқтадаги қиймати ва ҳосиласи биз-га маълум бўлсин, $f(x + \Delta x)$ функцияниң бирор $x + \Delta x$ нуқтага яқин қийматини қандай топишни кўрсатамиз. Бунинг учун (53) тақрибий тенгсизликдан фойдаланамиз: $\Delta y \approx dy$ ёки $\Delta y \approx f'(x)\Delta x$. $\Delta y = f(x + \Delta x) - f(x)$ бўлгани учун $f(x + \Delta x) - f(x) \approx f'(x)\Delta x$, бундан

$$f(x + \Delta x) \approx f(x) + f'(x)\Delta x. \quad (62)$$

Бу формула қўйилган масалани ҳал қиласиз. Бунда ҳосил бў-ладиган абсолют хатолик

$$\bar{\Delta} = \frac{M}{2} \cdot (\Delta x)^2 \quad (63)$$

дан ортиб кетмаслигини күрсатиш мумкин, бу ерда $M = |f''(x)|$ нинг $[x, x + \Delta x]$ сегментдаги энг катта қиймати.

1-мисол. (62) формуладан фойдаланиб, $\cos 61^\circ$ нинг тақрибий қийматини топинг.

Е ч и ли ш и. $\cos 61^\circ$ ни $y = f(x) = \cos x$ функцияning хусусий қиймати сипатида қараймиз. Аргументнинг бошланғич қимати сифатида $x = 60^\circ$ ни ёки радиандарда $x = \pi/3$ (бунда албатта $\cos x$ жадвалсиз ҳисобланади) деб оламиз. Аргументнинг янги (орттирилган) қиймати сипатида $x + \Delta x = 61^\circ$ ни ёки радиандарда $x + \Delta x = 61 \pi/180$ ни қабул қиласиз.

У ҳолда аргументнинг орттиримаси қуйидагича бўлади:

$$\Delta x = \frac{61 \pi}{180} - \frac{\pi}{3} = \frac{\pi}{180} \approx 0,01745.$$

(62) формула бу ҳолда қуйидагича қўринишга эга бўлади:

$$\cos(x + \Delta x) \approx \cos x + (\cos x)' \cdot \Delta x \text{ ёки } \cos(x + \Delta x) \approx \cos x \cdot \sin x - \Delta x.$$

Бунга x ва Δx нинг қийматларини қўйиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\cos 61^\circ \approx \cos 60^\circ - \sin 60^\circ \cdot 0,01745 = \frac{1}{2} - \frac{\sqrt{3}}{2} \cdot 0,01745 \approx 0,4849.$$

Хатоликни баҳолаш учун иккинчи тартибли ҳосилани топамиз: $f''(x) = -\cos x$, Барча x лар учун, $|f''(x)| = |\cos x| < 1$ бўлгани сабабли, абсолют хатолик (63) формуладан келиб чиқадики,

$$\frac{M}{z} \cdot (\Delta x)^2 < \frac{1}{2} (0,01745)^2 \approx 0,00015$$

дан ортмайди

2-мисол. Асосининг радиуси 0,5 см га орттирилганда баландлиги $H=40$ см ва асос радиуси $R=30$ см бўлган цилиндр ҳажмининг ортишини тақрибан ҳисобланг.

Е ч и ли ш и. Ўзгармас H бўландликка ва асос радиуси ўзгарувчи бўлганда цилиндрнинг V ҳажмий R нинг функцияси бўлади: $V = \pi H R^2$. Ҳажмнинг ΔV орттиримасини ҳисоблаётганда бу орттирумани дифференциал билан алмаштирамиз:

$$\Delta V \approx 2\pi H R \cdot \Delta R.$$

$\Delta R = 0,5$ см, $H = 40$ см ва $R = 30$ см бўлганда қуйидагини ҳисоблаб топамиз:

$$\Delta V \approx 2\pi \cdot 40 \cdot 30 \cdot 0,5 = 1200\pi \approx 3770 \text{ (см}^3\text{)}.$$

(63) formulani қўлланиб, бу ҳолда абсолют хатолик чегараси $\bar{V}_V = 31,4 \text{ см}^3$ эканига китобхон осон ишонч ҳосил қиласи.

6. Юқори тартибли дифференциаллар. $y = f(x)$ функцияни қарайлик ва унинг x аргументи эркли ўзгарувчи деб фараз қиласлик. У ҳолда бу функцияning дифференциали $dy = f'(x)dx$ иккита ўзгарувчи x ва dx га боғлиқ бўлиб, бунда dx га боғлиқ эмас (берилган x нуқтадаги орттирумани бу нуқтадан эркли равишда танлаш мумкин). $dy = f'(x)dx$ ни фақат x нинг функцияси сипатида қараб (яъни dx ни ўзгармас деб ҳисоблаб), бу функцияning дифференциалини топиш мумкин.

Берилган функцияning дифференциалидан олинган иккинчи дифференциал унинг иккинчи дифференциали (ёки иккинчи тартибли дифференциали) дейилади ва d^2y ёки $d^2f(x)$ символ билан белгиланади. „де икки игрек“ ёки „де икки эф икс“ деб ўқилади.

Шундай қилиб, таърифга кўра

$$d^2y = d(dy).$$

$y = f(x)$ функциянинг иккинчи дифференциалини топамиш:

$$d^2y = d(dy) = d|f'(x)dx| = [f'(x)dx]'dx = f''(x)dx dx = f''(x)(dx)^2.$$

Дифференциаллашда dx ўзгармас деб ҳисобланади. Кейинчалик dx нинг қавсларини ташлаб юборамиш. У ҳолда d^2y учун ифода қўйидаги кўринишга эга бўлади:

$$d^2y = f''(x)dx^2. \quad (64)$$

Учинчи, тўртинчи ва ҳ. к. тартибли дифференциаллар шунга ўхшаш топилади.

Умуман айтганда, $y = f(x)$ функциянинг n - дифференциали (ёки n -тартибли дифференциали) деб $(n - 1)$ - дифференциалнинг дифференциалига айтилади.

$y = f(x)$ функциянинг n -тартибли дифференциали $d^n y$ ёки $d^n f(x)$ символ билан белгиланади. Шундай қилиб, таърифга кўра:

$$d^n y = d(d^{n-1} y).$$

Функциянинг dy дифференциали баъзан *биринчи тартибли дифференциал* деб аталади.

Аргументи эркли ўзгарувчи $y = f(x)$ функция учун

$$d^n y = f^{(n)}(x)dx^n \quad (65)$$

формула ўринли бўлишини кўрсатиш осон.

(65) формуладан қўйидаги келиб чиқади:

$$f^n(x) = \frac{d^n y}{dx^n}. \quad (66)$$

Хусусан, $n = 1, 2$ ва 3 да қўйидагиларни ҳосил қиласмиш:

$$f'(x) = \frac{dy}{dx}, \quad f''(x) = \frac{d^2y}{dx^2}, \quad f'''(x) = \frac{d^3y}{dx^3}.$$

Бошқача айтганда, берилган функциянинг n -тартибли ҳосиласини (унинг аргументи эркли ўзгарувчи бўлган шартда) унинг n -тартибли дифференциалини эркли ўзгарувчининг n -тартибли дифференциалига нисбати сифатида қарашиб мумкин.

4-пунктда биринчи тартибли $dy = f'dx$ дифференциал формаси инвариантлик хоссасига эга эканини кўрдик. Бироқ юқори тартибли дифференциал формаси инвариантлик хоссасига эга эмас.

Бинобарин, (65) формула ($n > 1$ да), умуман айтганда, аргумент эркли ўзгарувчи бўлмаган ҳол учун ўринли бўла олмайди. Бу ҳолда (66) формула ($n > 1$ да) ҳам, умуман айтганда, тўғри эмас. Шунинг учун x эркли ўзгарувчи бўлмаганда $f^{(n)}(x)$ ($n > 1$) ҳосилани $d^n y$ нинг dx^n га нисбати сифатида қарашиб мумкин эмас.

Шунга қарамай, бу ерда ҳам $f^{(n)}(x) = \frac{d^n y}{dx^n}$ нисбатни дифференциалларнинг нисбати сифатида эмас, балки n -тартибли ҳосиланинг янги символик белгиланиши сифатида қараб (тушуниб) $f^{(n)}(x) = \frac{d^n y}{dx^n}$ ёзувни сақлашга ҳаракат қиласиз.

4-§. ПАРАМЕТРИК КҮРИНИШДА БЕРИЛГАН ФУНКЦИЯЛАР ВА УЛАРНИ ДИФФЕРЕНЦИАЛЛАШ

1. Функцияларнинг ва чизиқларнинг параметрик берилиши.

Биз бунгача текисликдаги шундай чизиқлар тенгламаларини қарадикки, бу тенгламалар чизиқларнинг бевосита берилган нуқталарининг координаталарини ўзаро боғлар эди. Бироқ, кўпинча чизиқнинг берилган x ва у координаталари учунчи бир ўзгарувчи катталиктининг функцияси деб қарадиган чизиқнинг берилиш усули қўлланилади. t ўзгарувчининг муайян қиймати учун қараётган иккита функцияси берилган бўлсин:

$$\left. \begin{array}{l} x = x(t), \\ y = y(t), \end{array} \right\} \quad (67)$$

у ҳолда t нинг бу қийматларидан исталган биттасига x нинг аниқ бир қиймати ва у нинг аниқ бир қиймати мос келади ва демак, аниқ бир $M(x; y)$ нуқта мос келади. t ўзгарувчи (67) функцияларнинг аниқланиш соҳаси бўйича ўтганда $M(x; y)$ нуқта Oxy текисликда бирор C чизиқни чизади. (67) тенглама бу чизиқнинг *параметрик тенгламаси* дейилади, t —ўзгарувчи эса *параметр* дейилади.

Айтайлик, $x = x(t)$ функция тескари $t = \Phi(x)$ функцияга эга бўлсин. t үчун бу ифодани (67) тенгламанинг иккинчисига қўйиб, у ни x нинг функцияси сифатида ифодаловчи

$$y = y[\Phi(x)] \quad (68)$$

тенгламани ҳосил қиласиз.

Бу функция (67) тенгламалар билан параметрик ҳолда берилган деб шартлашиб оламиз. Бу тенгламалардан (68) тенгламага ўтиш *параметрик йўқотиш* дейилади. Параметрик ҳолда берилган функциялар қаралаётганда параметрик йўқотиш шарт бўлмаганидек, амалда параметрик йўқотиш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Кўн ҳолларда (67) формуулалар бўйича t параметрга турли қийматлар бериб x аргументнинг ва у функциянинг мос қийматларини ҳисоблаб топиш қулай.

1-мисол. Маркази координаталар бошида, радиуси R бўлган айлананинг ихтиёрий нуқтаси M бўлсин. Бу нуқтанинг x ва у декарт координаталари шу нуқтанинг кутб радиуси $r = R$ ва кутб бурчаги (биз бу ерда уни t орқали белгилаймиз) орқали қўйидағича белгиланади:

$$\left. \begin{array}{l} x = R \cos t, \\ y = R \sin t, \end{array} \right\} \quad (*)$$

(1 боб, 3-ғ нинг 3- пунктiga қаранг). (*) тенглама айлананинг параметрик тенгламаси дейилади. Бу тенгламада $t \in [0, 2\pi]$ гача ўзгарадиган күтб бурчаги параметр ҳисобланади.

Агар (*) тенгламани ҳадма-ҳад квадратга ошириб қўшсак, $\cos^2 t + \sin^2 t = 1$ айниятга кўра параметр йўқотилади ва айлананинг Декарт координата системасидаги тенгламаси $x^2 + y^2 = R^2$ ҳосил бўлади, бу тенглама иккита элементар фундаментални ажралади:

$$y = \sqrt{R^2 - x^2} \quad \text{ва} \quad y = -\sqrt{R^2 - x^2}.$$

Бу функцияларнинг ҳар бирини (*) тенгламалар билан параметрик берилади бироқ бу функциялар учун параметрнинг ўзгариш соҳаси турлича бўлади. Бу функцияларнинг биринчиси учун $0 < t < \pi$; бу функциянинг графиги юқори ярим айланадир. Иккинчи функция учун $\pi < t < 2\pi$ унинг графиги қўйи ярим айланадир.

2- мисол. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипсни ва маркази координаталар бошида, радиуси a бўлган айланани биргаликда кўрамиз (141-расм). Эллипснинг ҳар бир M нуқтасига айлананинг ўша M нуқта эга бўлган абсциссага эга ва у билан Ox ўқдан бир төмонда ётган N нуқтасини мос кўямиз. N нуқтанинг ва демак, M нуқтанинг ҳолати ҳам N нуқтанинг t күтб бурчаги орқали тўлиқ аниқланади. Бунда уларнинг умумий абсциссаси x учун $x = a \cos t$ ифодани ҳосил қиласиз. M нуқтанинг у ординатасини эллипс тенгламасидан топамиз:

$$y = \pm \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x^2} = \pm \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - a^2 \cos^2 t} = \pm b \sqrt{1 - \cos^2 t} = b \sin t.$$

Шундай қилиб, эллипс учун қуйидаги параметрик тенгламаларни ҳосил қиласиз:

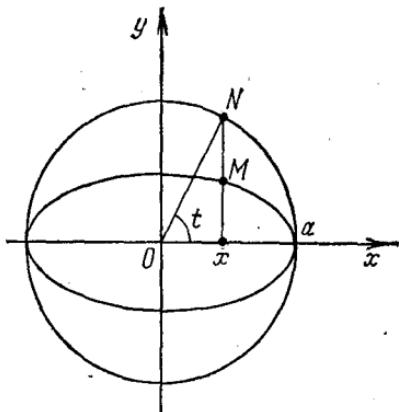
$$\left. \begin{array}{l} x = a \cos t, \\ y = b \sin t. \end{array} \right\}$$

Бу ерда t параметр 0 дан 2π гача ўзгаради.

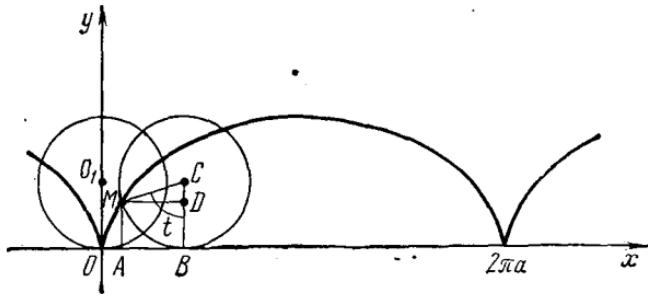
3- мисол. Абсциссалар ўқи билан координаталар бошида уринадиган $O_1(0; a)$ нуқтада жойлашган ва радиуси a га тені бўлган айланани қарайлик (142-расм). Фараз қиласиз, бу айланаб сирпанмасдан силжисин. У ҳолда айлананинг бошланғич моментда координаталар боши билан устма-уст тушадиган M нуқтаси циклоидга деб аталаадиган чизиқни чизади. Айлананинг фиксиранган нуқтасини O ҳолатдан M ҳолатга кўчишидаги MCB бурилиш бурчагини t параметр деб олиб, циклоиданинг параметрик тенгламасини келтириб чиқарамиз. У ҳолда M нуқтанинг x ва у координаталари учун қуйидаги ифодаларни ҳосил қиласиз:

$x = OA = OB - AB = OB - MD, \quad y = AM = BD = BC - DC.$ Айланаб Ox бўйича силжимасдан силжигани учун OB кесманинг узунлиги BM ёйнинг узунлигига тенг. BM ёйнинг узунлигига a радиуснинг марказий бурчак t га кўпайтмасига тенг бўлгани учун $BM = at$. Шунинг учун $OB = at$. Бироқ $BC = a$, $MD = a \sin t$, $DC = a \cos t$. Демак,

$$\left. \begin{array}{l} x = at - a \sin t, \\ y = a - a \cos t \end{array} \right\} \quad \text{ёки} \quad \left. \begin{array}{l} x = a(t - \sin t), \\ y = a(1 - \cos t) \end{array} \right\}$$

141- расм.

142- расм.

Бу тенгламалар циклоиданың параметрик тенгламалариidir t параметр 0 дан $\frac{2\pi}{r}$ гача ўзгарганда айланып бир марта түлиқ айланиб чиқади M нүкте бунда циклоиданың биттә аркасини чызади.

Бу ҳолда t параметриның йүқотиш узундан-узок ифодага олиб келади ва у амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ әмас.

Чизиқтарни параметрик берилиши меканикада жуда күп құлланилади, бунда вакт параметр ролини ўйнайды.

4- мисол. Куролдан горизонттеги нисбатан x бурчак остида v_0 бошланғич тезлік билан отилған снаряднинг траекториясын анықтайлык. Снарядның моддий нүкта деб, ҳавонинг қаршилигини, снаряднинг ўлчамларини ҳисобга олмаймыз.

Координаталар системасини тәнлаймиз. Снаряднинг қурол стволидан чиқыш нүктасини координаталар боши деб оламиз. Ox ва Oy ўқтарни қурол стволи билан бир текисликда жойлаштириб, Ox ўқни горизонтал, Oy ўқни вертикаль йұналтирамиз. Агар Ернинг торғыш күчи бўлмаганды эди, снаряд Ox ўқ билан α бурчак ташкил қилган түғри чизиқ бўйлаб ҳаракат қиласа ва вактнинг t моментида v_0t йўлни босиб ўтган бўлар эди. Вактнинг t моментида снаряднинг координаталари $x = v_0t \cos \alpha$, $y = v_0t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2}$ га тенг бўлар эди. Ернинг торғыш күчи таъсирида снаряд шунча вакт ичиде вертикаль йўналишда $gt^2/2$ масофа (баландлик) га пасайган бўлиши керак. Шунинг учун ҳақиқатда вактнинг t моментида снаряднинг координаталари қўйидаги формуулалар орқали анықлади:

$$\left. \begin{aligned} x &= v_0 t \cos \alpha, \\ y &= v_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2}. \end{aligned} \right\} (*)$$

Бу тенгламаларда v_0, α ва g ўзгармас катталиклар. t ўзгариши билан снаряд нүктасининг x ва y координаталари ҳам ўзгаради. (*) тенглама снарял траекториясынинг параметрик тенгламалариidir. бунда параметр t вактдир.

(*) даги биринчи тенгламадан $t = \frac{x}{v_0 \cos \alpha}$ деб белгилаб, уни иккинчи тенгламага қўйсак, снаряд траекториясынинг қўйидаги кўринишдаги тенгламасини ҳосил қиласаиз:

$$y = x \cdot \tan \alpha - \frac{g}{2v_0^2 \cos^2 \alpha} \cdot x^2.$$

Бу – параболанинг тенгламасидир.

2. Параметрик күринишида берилган функцияларни дифференциаллаш. Фараз қылайлик, x дан олинган у функция (67) тенгламалар билан параметрик күринишида берилган бўлсин:

$$\left. \begin{array}{l} x = x(t), \\ y = y(t), \end{array} \right\}$$

шу билан бирга t параметрнинг бирор ўзгариш соҳасида $x(t)$ ва $y(t)$ функциялар дифференциалланувчи ва $x'(t) \neq 0$ бўлсин.

y'_x ҳосилани топамиз. Биз биламизки, $y'_x = \frac{dy}{dx} \cdot dx = x'(t) dt$, $dy = y'(t) dt$ бўлгани учун

$$y'_x = \frac{dy}{dx} = \frac{y'(t) dt}{x'(t) dt} = \frac{y'(t)}{x'(t)} = \frac{y'(t)}{x'_t}.$$

Шундай қилиб,

$$\frac{dy}{dx} = \frac{y'_t}{x'_t}. \quad (69)$$

(69) формула параметрик күринишида берилган функциянинг ҳосиласини топишга имкон беради.

1- мисол.

$$\left. \begin{array}{l} x = \sin^2 t, \\ y = \sin 2t \end{array} \right\}$$

параметрик тенгламалари билан берилган у функциянинг ҳосиласини топинг.

Ечилиши. (69) формулага кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{y'_t}{x'_t} = \frac{(\sin 2t)' 2\cos t}{(\sin^2 t)' 2 \sin t \cos t} = 2\operatorname{ctg} 2t.$$

2- мисол.

$$\left. \begin{array}{l} x = t - \sin t \\ y = 1 - \cos t \end{array} \right\}$$

циколоидага $M_1(x_1; y_1)$ нуқтада параметрнинг $t = 3\pi/2$ қийматига мос келадиган уринма ва нормал тенгламасини тузинг.

Ечилиши. Уриниш нуқтаси $M_1(x_1; y_1)$ нинг координаталарини топамиз:

$$x_1 = (t - \sin t)|_{t=3\pi/2} = \frac{3\pi}{2} - \sin \frac{3\pi}{2} = \frac{3\pi}{2} + 1 = \frac{3\pi + 2}{2};$$

$$y_1 = (1 - \cos t)|_{t=3\pi/2} = 1 - \cos \frac{3\pi}{2} = 1.$$

Уринма ва нормалнинг бурчак коэффициентини аниқлаш учун (69) формула бўйича ҳосилани топамиз:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{(1 - \cos t)'}{(t - \sin t)'} = \frac{\sin t}{1 - \cos t}.$$

Циклоиданинг M_1 нуқтасига уринувчи уринманинг ва нормалнинг бурчак коэффициентини топамиз:

$$k_{yp} = \frac{dy}{dx} \Big|_{M_1} = \left(\frac{\sin t}{1 - \cos t} \right) \Big|_{t=3\pi/2} = -1; k_n = -\frac{1}{k_{yp}} = 1.$$

Энди берилган нүктадан ўтувчи түғри чизик тенгламасидан фойдаланиб, уринма тенгламасини

$$y - 1 = -1 \cdot \left(x - \frac{3\pi + 2}{2} \right) \text{ ёки } x + y - \frac{3\pi + 4}{2} = 0$$

ва нормалнинг тенгламасини

$$y - 1 = 1 \left(x - \frac{3\pi + 2}{2} \right) \text{ ёки } x - y - \frac{3\pi}{2} = 0$$

ҳосил қилиш осон.

(69) формула ёрдамида параметрик берилган функцияларнинг юқори тартибли ҳосилаларини ҳам топиш мумкин. Иккинчи тартибли $\frac{d^2y}{dx^2}$ ҳосилани қандай топишни кўрсатамиз. Иккинчи тартибли

ли ҳосила таърифига кўра $\frac{d^2y}{dx^2} = \frac{d\left(\frac{dy}{dx}\right)}{dx}$. (69) формула бўйича ҳосила t параметрнинг бирор функцияси сифатида топилади, яъни $\frac{dy}{dx} = f(t)$ деб ҳисоблаб қўрамизки, иккинчи ҳосилани топаётганда $\frac{dy}{dx}$ функцияни қўйидаги кўринишда параметрик берилган деб қараш керак

$$\begin{cases} \frac{dy}{dx} = f(t), \\ x = \varphi(t). \end{cases}$$

Шунинг учун иккинчи ҳосила (69) формула бўйича топилади, бунда y ўрнига $\frac{dy}{dx}$ ни қўйиш керак:

$$\frac{d^2y}{dx^2} = \frac{\left(\frac{dy}{dx}\right)' t}{x'_t}. \quad (70)$$

3- мисол.

$$\begin{cases} x = \sin^2 t \\ y = \sin 2t \end{cases}$$

кўринишда параметрик берилган y функциянинг иккинчи тартибли $\frac{d^2y}{dx^2}$ ҳосиласини топинг.

Ечилиши. 1- мисолда биринчи тартибли $\frac{dy}{dx}$ ҳосила топилган эди. Бу ҳосилани

$$\begin{cases} \frac{dy}{dx} = 2 \operatorname{ctg} 2t, \\ x = \sin^2 t \end{cases}$$

күринишила параметрик берилган функция деб қараб, (70) формула бўйича иккинчи ҳосиллани топамиз:

$$\frac{d^2y}{dx^2} = \frac{\left(\frac{dy}{dx}\right)'_t}{x'_t} = \frac{(2\operatorname{ctg} 2t)'}{(\sin^2 t)'} = \frac{-2 \cdot \frac{2}{\sin^2 t}}{2\sin t \cos t} = -\frac{4}{\sin^3 2t}.$$

5-§. СКАЛЯР АРГУМЕНТНИНГ ВЕКТОР-ФУНКЦИЯСИ

1. Фазовий эгри чизиқнинг параметрик тенгламалари. Эгри чизиқ текисликдаги каби фазода ҳам параметрик берилиши мумкин, t ўзгарувчили қуидаги учта функцияни қарайдик:

$$\left. \begin{array}{l} x = x(t), \\ y = y(t), \\ z = z(t). \end{array} \right\} \quad (71)$$

Улар битта аниқланиш соҳасига эга. Бу соҳадан t нинг ҳар бир қийматига x , y ва z нинг маълум бир қийматлари ва демак, фазода маълум $M(x; y; z)$ нуқта мос келади. t ўзгариши билан M нуқта фазода бирор C эгриликни чизади. Бу эгри чизиқ (71) параметрик тенгламалар билан берилган деб шартлашайлик. t ўзгарувчини параметр деб атаемиз. IV бобда (2-§, 3-пункт) тўғри чизиқнинг фазодаги параметрик тенгламалари: $x = mt + x_1$, $y = nt + y_1$, $z = pt + z_1$ қаралган эди.

Яна битта мисол келтирамиз. Қуидаги

$$\left. \begin{array}{l} x = a \cos t, \\ y = a \sin t, \\ z = bt \end{array} \right\} \quad (72)$$

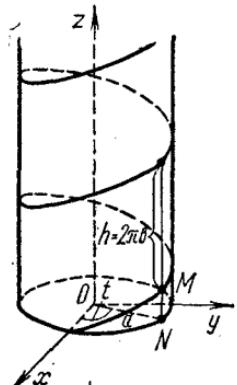
тенгламалар билан параметрик берилган эгри чизиқни қарайдик. Бу эгри чизиқ *винт чизиқ* дейилади (143-расм). t параметрининг ихтиёрий қийматида

$$x^2 + y^2 = a^2 (\cos^2 t + \sin^2 t) = a^2.$$

Бу винт чизиқ $x^2 + y^2 = a^2$ цилиндрда жойлашган. Бунда M нуқта винт чизиқ бўйлаб силжиганда унинг Oxy текисликдаги проекцияси N радиуси a , маркази координаталар боши бўлган айланга бўйлаб ҳаракат қиласи, шу билан бирга t N нуқтанинг қутб бурчаги бўлади. t параметр O дан 2π гача ўзгарганда $h = 2\pi b$ нуқта тўлиқ айланани чизади. Винт чизиқ M нуқтасининг z аппликатаси эса $h = 2\pi b$ га чўзилади. Бу катталик *винт чизиқнинг қадами* дейилади.

2. Скаляр аргументнинг вектор-функцияси

143-расм.

яси ва унинг ҳосиласи. Бирор эгри чизиқ фазода (71) да кўрсатилган

$$\left. \begin{array}{l} x = x(t), \\ y = y(t), \\ z = z(t), \end{array} \right\}$$

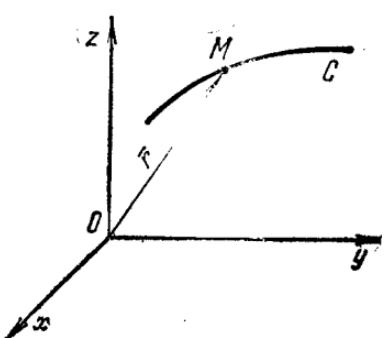
параметрик тенгламалари билан берилган бўлсин. Биз кўрдикки, $x(t)$, $y(t)$ ва $z(t)$ функцияларниг аниқланиш соҳасига тегишли бўлган t параметрнинг ҳар бир қийматига координаталари (71) формула бўйича топиладиган маълум бир $M(x; y; z)$ нуқта мос келади. Лекин ҳар бир M нуқтага унинг учи координаталар боши билан, охири эса M нуқта билан устма-уст тушадиган радиус-вектори $\mathbf{r} = \overrightarrow{OM}$ мос келади (144-расм). Бу векторнинг координата ўқларидаги проекциялари M нуқтанинг координаталари билан устма-уст тушади ва демак, (71) формула билан аниқланади. Шундай қилиб, t параметрнинг (71) функцияянинг аниқланиш соҳасидан олинган ҳар бир қийматига қоида бўйича маълум бир вектор мос келади:

$$\mathbf{r} = x(t)\mathbf{i} + y(t)\mathbf{j} + z(t)\mathbf{k}. \quad (73)$$

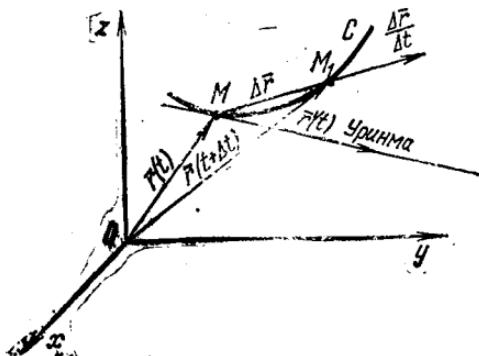
Бу қоидани ва \mathbf{r} векторнинг ўзини t скаляр аргументнинг векторли функцияси (ёки вектор-функцияси) деб атаемиз ва $\mathbf{r}(t)$ символ билан белгилаймиз. $\mathbf{r}(t)$ радиус-векторнинг охири чизадиган C чизиқ *годограф* дейилади.

$\mathbf{r}(t)$ вектор-функциянинг берилиши учта скаляр функция —унинг $x(t)$, $y(t)$ ва $z(t)$ координата ўқларидаги проекцияларининг берилишига тенг кучлиdir.

Вектор-функция учун лимит, узлуксизлик ва ҳосила тушунчасини киритамиз. Агар $t \rightarrow t_0$ да $\lim x(t) = x_0$, $\lim y(t) = y_0$, $\lim z(t) = z_0$ бўлса, $\mathbf{r}_0 = x_0\mathbf{i} + y_0\mathbf{j} + z_0\mathbf{k}$, $\mathbf{r} = x(t)\mathbf{i} + y(t)\mathbf{j} + z(t)\mathbf{k}$ вектор-функциянинг лимити дейилади. Буни $\lim_{t \rightarrow t_0} \mathbf{r}(t) = \mathbf{r}_0$ кўринишда ёзишга шартлашамиз. $\mathbf{r}(t)$ вектор-функция $t = t_0$ нуқтада ва t_0 ни ўз ичига олган интервалда аниқланган бўлсин. Агар $\lim_{t \rightarrow t_0} \mathbf{r}(t) =$

144-расм.

145-расм.

|| $\mathbf{r}(t_0)$ бўлса, $\mathbf{r}(t)$ вектор-функция t_0 нуқтада узлуксиз дейилади. $\mathbf{r}(t) = x(t)\mathbf{i} + y(t)\mathbf{j} + z(t)\mathbf{k}$ вектор-функция $M(x; y; z)$ нуқтанинг радиус-вектори, яъни $\mathbf{r}(t) + \overrightarrow{OM}$ бўлсин (145-расм). t параметр ўзгариши билан M нуқта C годографни чизади. t параметрнинг қийматини танлаб оламиз ва фиксируймиз. Унга $\mathbf{r}(t)$ вектор ва M нуқта мос келади.

Параметрнинг бошқа $t + \Delta t$ қийматини қараймиз. Унга $\mathbf{r}(t + \Delta t)$ вектор ва M_1 нуқта мос келади. $\mathbf{r}(t + \Delta t) = \overrightarrow{OM}$ ва $\mathbf{r}(t) = \overrightarrow{OM}$ векторларнинг айирмасига тенг бўлган $\Delta\mathbf{r} = \overrightarrow{MM_1}$, векторни қараймиз:

$\Delta\mathbf{r} = \mathbf{r}(t + \Delta t) - \mathbf{r}(t)$ ва уни $\mathbf{r}(t)$ вектор-функциянинг ортири-маси деб атаемиз.

$\frac{\Delta\mathbf{r}}{\Delta t}$ нисбат $\Delta\mathbf{r}$ векторга коллинеар бўлган векторни ифодалайди, чунки бу вектор ундан $\frac{1}{\Delta t}$ кўпайтувчи билан фарқ қиласди.

$\mathbf{r}(t)$ вектор-функция ортиримасининг унга мос аргументнинг Δt ортиримасига нисбатининг лимитига тенг бўлган вектор $\Delta\mathbf{r}$ нолга интилган шартда $\Delta\mathbf{r}$ вектор-функциянинг скаляр аргу-мент бўйича t нуқтадаги ҳосиласи дейилади.

$\mathbf{r}(t)$ вектор-функция ҳосиласини $\mathbf{r}'(t)$ ёки $\frac{d\mathbf{r}}{dt}$ символ билан белгиланади. Шундай қилиб, таърифга кўра

$$\frac{d\mathbf{r}(t)}{dt} = \mathbf{r}'(t) = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\mathbf{r}}{\Delta t}. \quad (74)$$

Вектор-функциянинг $\mathbf{r}'(t)$ ҳосиласини унинг координата ўқ-ларидаги проекциялари орқали тасвиirlаймиз:

$$\mathbf{r}(t) = x(t)\mathbf{i} + y(t)\mathbf{j} + z(t)\mathbf{k}$$

ва

$$\mathbf{r}(t + \Delta t) = x(t + \Delta t)\mathbf{i} + y(t + \Delta t)\mathbf{j} + z(t + \Delta t)\mathbf{k}$$

бўлгани учун

$$\Delta\mathbf{r} = \mathbf{r}(t + \Delta t) - \mathbf{r}(t) =$$

$$= [x(t + \Delta t) - x(t)]\mathbf{i} + [y(t + \Delta t) - y(t)]\mathbf{j} + [z(t + \Delta t) - z(t)]\mathbf{k}$$

ва демак,

$$\frac{\Delta\mathbf{r}}{\Delta t} = \frac{x(t + \Delta t) - x(t)}{\Delta t}\mathbf{i} + \frac{y(t + \Delta t) - y(t)}{\Delta t}\mathbf{j} + \frac{z(t + \Delta t) - z(t)}{\Delta t}\mathbf{k}.$$

Шунинг учун

$$\begin{aligned} \mathbf{r}'(t) &= \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\mathbf{r}}{\Delta t} = \mathbf{i} \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{x(t + \Delta t) - x(t)}{\Delta t} + \mathbf{j} \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{y(t + \Delta t) - y(t)}{\Delta t} + \\ &+ \mathbf{k} \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{z(t + \Delta t) - z(t)}{\Delta t} = x'(t)\mathbf{i} + y'(t)\mathbf{j} + z'(t)\mathbf{k}. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\mathbf{r}'(t) = x'(t)\mathbf{i} + y'(t)\mathbf{j} + z'(t)\mathbf{k}. \quad (75)$$

Битта ўша $\mathbf{r}(t)$ вектор-функция учун t нинг турли қийматларидаги ҳосилани топиш мумкин. t нинг шундай қийматлари тўплами T бўлсин. Ҳар бир $t \in T$ учун $\mathbf{r}'(t)$ ҳосила мос келтирадиган қонда T тўпламда аниқланган янги вектор-функцияни тасвирлайди. Бу янги функция $\mathbf{r}(t)$ векторнинг ўзи каби $\mathbf{r}(t)$ вектор-функцияниг t скаляр аргумент бўйича ҳосиласи дейилади

Фазовий эгри чизиқка ўтказилгаң нормал текислик ва уринма тўғри чизиқ тенгламаси

$\mathbf{r}(t)$ векторнинг йўналишини аниқлаймиз. $\Delta\mathbf{r}$ векторга коллинеар бўлган $\frac{\Delta\mathbf{r}}{\Delta t}$ вектор MM_1 , кесувчи бўйича йўналган (145-расмга қаранг). $\Delta t \rightarrow 0$ да M_1 нуқта M нуқтага чексиз яқинлашади, MM_1 кесувчи эса C эгри чизиқнинг M нуқтасидан ўтказилган L уринмага чексиз интилади.

Бундан $\mathbf{r}'(t)$ вектор $\overline{OM} = \mathbf{r}(t)$ радиус-векторнинг годографига уринма бўйича йўналганилиги келиб чиқади.

Параметрик (71) генгламалар билан берилган фазовий эгри чизиқка параметрнинг $t = t_0$ қийматига мос келадиган бирор $M_0(x_0; y_0; z_0)$ нуқтасига ўтказилган уринма тенгламасини топамиз. Бу уринма M_0 нуқтадан ўтадиган тўғри чизиқdir. Шунинг учун унинг тенгламасини қўйидагича ёзиш мумкин (IV боб, 2-§ даги 4-пунктга қаранг):

$$\frac{x - x_0}{m} = \frac{y - y_0}{n} = \frac{z - z_0}{p},$$

бу ерда m , n ва p —тўғри чизиқнинг йўналтирувчи векторининг проекциялари. $\mathbf{r}'(t_0) = x'(t_0)\mathbf{i} + y'(t_0)\mathbf{j} + z'(t_0)\mathbf{k}$ вектор эгри чизиқ нинг M нуқтасидан ўтказилган уринма бўйича йўналган бўлгани учун унинг проекцияларини йўналтирувчи векторнинг проекциялари деб олиш мумкин: $m = x'(t_0)$, $n = y'(t_0)$, $p = z'(t_0)$. У ҳолда уринманинг изланган генгламаси қўйидаги кўринишни олади:

$$\frac{x - x_0}{x'(t_0)} = \frac{y - y_0}{y'(t_0)} = \frac{z - z_0}{z'(t_0)}. \quad (76)$$

Фазовий эгри чизиқка ўтказилган нормал текислик деб уринма тўғри чизиқка перпендикуляр бўлган ва уриниш нуқтасидан ўтадиган текисликка айтилади.

$M_0(x_0; y_0; z_0)$ —уриниш нуқтаси бўлсин. Бу нуқтадан ўтувчи нормал текислик тенгламасини келтириб, чиқарамиз. Берилган $M_0(x_0; y_0; z_0)$ нуқтадан ўтувчи текислик тенгламаси қўйидаги кўринишга эга:

$$A(x - x_0) + B(y - y_0) + C(z - z_0) = 0,$$

бу ерда A , B ва C — бу текисликнинг $N \{ A; B; C \}$ нормал векторнинг проекциялари (IV боб, 1-§ даги 2-пунктга қаранг).

Лекин нормал текислик таърифидан $r'(t_0) \{x'(t_0); y'(t_0); z'(t_0)\}$ векторни \mathbf{N} вектор деб олиш мүмкінлиги келиб чиқади. Шунинг учун $A = x'(t_0)$, $B = y'(t_0)$, $C = z'(t_0)$. Бу ҳолда нормал текисликкінг изланған тенгламаси қўйидаги кўринишга эга эканлиги келиб чиқади:

$$x'(t_0) \cdot (x - x_0) + y'(t_0) \cdot (y - y_0) + z'(t_0) \cdot (z - z_0) = 0. \quad (77)$$

Мисол

$$\left. \begin{array}{l} x = 2\cos t, \\ y = 2\sin t, \\ z = t/\pi \end{array} \right\}$$

вийт чизиққа параметрнинг $t_0 = \pi/2$ мос келадиган M_0 нүктадан ўтказилған уринма тўғри чизиқ ва нормал текислик тенгламасини топинг.

Ечилиши. Уриниш нүктасининг координаталарини топамиз:

$$x_0 = 2\cos \frac{\pi}{2} = 0; \quad y_0 = 2\sin \frac{\pi}{2} = 2; \quad z_0 = \frac{\pi/2}{\pi} = \frac{1}{2}.$$

$r'(t_0)$ векторнинг проекцияларини топамиз

$$x'(t_0) = (2\cos t)' \Big|_{t=\pi/2} = -2\sin \frac{\pi}{2} = -2;$$

$$y'(t_0) = (2\sin t)' \Big|_{t=\pi/2} = 2\cos \frac{\pi}{2} = 0;$$

$$z'(t_0) = \left(\frac{t}{\pi} \right)' \Big|_{t=\pi/2} = \frac{1}{\pi}.$$

(76) ва (77) формулалар бўйича уринма тўғри чизиқнинг тенгламасини

$$\frac{x}{-2} = \frac{y-2}{0} = \frac{z-\frac{1}{2}}{\frac{1}{\pi}}$$

ва нормал текисликнинг тенгламасини

$$-2(x-0) + 0(y-2) + \frac{1}{\pi} \left(z - \frac{1}{2} \right) = 0 \quad \text{ёки} \quad 4\pi x - 2z + 1 = 0$$

ҳосил қиласмиз

4. Скаляр аргументли вектор-функцияниң биринчи ва иккинчи тартибли ҳосиласининг механик маъноси. Вектор-функцияниң биринчи ҳосиласининг механик маъносини аниқлаймиз. Моддий нүкта $\mathbf{r} = \mathbf{r}(t)$ вектор-функция охири чизадиган эгри чизиқ бўйлаб (яъни векторнинг годографи бўйлаб) ҳаракат қилаётган бўлсин, бунда t параметр ҳаракат вақтини билдиради.

Моддий нүктанинг вақтнинг t моментидаги $\mathbf{v} = \mathbf{v}(t)$ ҳаракат тезлиги деб уринма бўйлаб траектория ҳаракати бўйича йўналтирилған ва модули бўйича $\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t}$ га тенг векторга айтилади, бунда Δs —вақтнинг t моментидан бошлиб Δt вақт оралиғида моддий нүкта босиб ўтган йўл.

Ҳаракатланаётган нүқта $\mathbf{r}(t)$ радиус-векторининг $\mathbf{r}'(t)$ ҳосиласи бу нүқтанинг ҳаракат тезлиги $\mathbf{v} = \mathbf{v}(t)$ га тенглигини кўрсатамиз.

З-пунктда $\mathbf{r}'(t) = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta t}$ вектор \mathbf{r} векторининг ғодографига уринма бўйича йўналтирилганлиги аниқланган эди. Бунда $\frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta t}$ вектор ва демак, $\mathbf{r}'(t)$ вектор ҳам нүқтанинг ҳаракат томонига йўналтирилган (145-расмга қаранг). Шундай қилиб, $\mathbf{r}'(t)$ вектор \mathbf{v} тезлик вектори билан бир хил йўналишга эга экан. Бу векторларнинг модуллари ҳам тенг эканини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, ёйузунлигини (яъни нүқтанинг $\Delta t > 0$ вақт оралиғида босиб ўтган йўлни) Δs билан белгилаб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\left| \frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta t} \right| = \left| \frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta s} \cdot \frac{\Delta s}{\Delta t} \right| = \frac{|\Delta \mathbf{r}|}{\Delta s} \cdot \frac{\Delta s}{\Delta t},$$

бу ерда $|\Delta \mathbf{r}| = MM_1$ ватарнинг узунлиги, $\Delta s = MM_1$ ёйнинг узунлиги. Кейинчалик (VIII боб, З-§ даги 6-пунктга қаранг) ёй узунлигининг уни тортиб турган ватар узунлигига нисбати бирга тенглиги $\lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{|\Delta \mathbf{r}|}{\Delta s} = 1$ кўрсатилади. Лекин унда $\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{|\Delta \mathbf{r}|}{\Delta s} = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta s} = 1$ ва демак,

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta t} \right| = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{|\Delta \mathbf{r}|}{\Delta s} \cdot \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t}.$$

Тезликнинг таърифига кўра $\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta s}{\Delta t} = |\mathbf{v}|$, иккинчи томондан $\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta \mathbf{r}}{\Delta t} \right| = |\mathbf{r}'(t)|$ бўлгани учун $|\mathbf{r}'(t)| = |\mathbf{v}(t)|$. Шундай қилиб, $\mathbf{r}'(t)$ ва $\mathbf{v}(t)$ векторлар бир хил йўналишга ва тенг модулга эга. Шунинг учун

$$\mathbf{r}'(t) = \mathbf{v}(t). \quad (78)$$

Шундай қилиб, $\mathbf{r}'(t)$ вектор-функциянинг ҳосиласи моддий чуқтанинг берилган t моментдаги ҳаракат тезлиги $\mathbf{v}(t)$ га тенг экан.

Скаляр аргументли вектор функция ҳосиласининг механик маъноси мана шундадир. $\mathbf{r}(t)$ вектор-функциянинг $\mathbf{r}'(t)$ ҳосиласи ўз навбатида t скаляр аргументнинг вектор-функциясидир, буни ҳам, умуман айтганда, дифференциаллаш мумкин.

$\mathbf{r}'(t)$ дан t скаляр аргумент бўйича ҳосила $\mathbf{r}(t)$ вектор-функциянинг иккинчи тартибли ҳосиласи дейилади ва $\mathbf{r}''(t)$ ёки $\frac{d^2 \mathbf{r}(t)}{dt^2}$ символ билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$\mathbf{r}''(t) = \frac{d\mathbf{r}'(t)}{dt}.$$

Биз кўрдикки, $\mathbf{r}'(t) = \mathbf{v}(t)$. Демак,

$$\mathbf{r}''(t) = \frac{d\mathbf{v}(t)}{dt}. \quad (79)$$

$\mathbf{v}(t)$ тезликкінг t вакт бүйіч ҳосиласындаға тенг бўлган $a(t)$ вектор тезланиши деб аталади.

Шундай қилиб, вектор-функцияның иккінчи тартибли ҳосиласы $\mathbf{r}''(t)$ мөддий нуқта вактнинг t моментінде ҳаракаты тезланишига тенг экан.

Скаляр аргументли вектор-функцияның иккінчи тартибли ҳосиласынинг механик маъноси шу билан характерланади.

Мисол. $x^2 + y^2 = R^2$ айлана бўйлаб ўзгармас ω бурчак тезлик билан ҳаракат қиласувчи

M мөддий нуқтанинг тезлигини ва тезланишини топинг (146-расм).

Еч иш иши. M нуқта радиус векторининг Ox ўқ билан ҳосил қиласил қылган бурчакини φ билан белгилаб, шартта кўра $\dot{\varphi}/t = \omega$ ёки $\varphi = \omega t$ ни ҳосил қиласиз, бу ерда t — ҳаракат вақти. Бу M нуқтанинг x ва у координаталарини t вакт бўйича функция сифатидан ифодалаш имконини беради:

$$x = R \cos \varphi = R \cos \omega t; \quad y = R \sin \varphi = R \sin \omega t.$$

Демак, M нуқтанинг радиус-вектори:

$$\mathbf{r} = xi + yj = R \cos \omega t \cdot i + R \sin \omega t \cdot j.$$

Энди M нуқтанинг $\mathbf{v}(t)$ тезлигини осон топамиз:

$$\mathbf{v} = \mathbf{r}'(t) = (R \cos \omega t)'i + (R \sin \omega t)'j = -R\omega \sin \omega t \cdot i + R\omega \cos \omega t \cdot j.$$

Тезлик модулини топамиз:

$$|\mathbf{v}| = \sqrt{(-R\omega \sin \omega t)^2 + (R\omega \cos \omega t)^2} = \omega R.$$

\mathbf{v} ва \mathbf{r} векторларнинг скаляр қўпайтмаси нолга tengligiga ва демак, \mathbf{v} ва \mathbf{r} векторларнинг перпендикулярилигига ишонч ҳосил қилиш осон. Бундан \mathbf{v} вектори M нуқта ҳаракат қилаётган айланага ўтказилган уринма бўйича йўналганилиги келиб чиқади (146-расмга қаранг).

Энди $a(t)$ тезланиши топамиз:

$$a(t) = \mathbf{r}''(t) = \frac{d\mathbf{v}(t)}{dt} = -R\omega^2 \cos \omega t \cdot i - R\omega^2 \sin \omega t \cdot j.$$

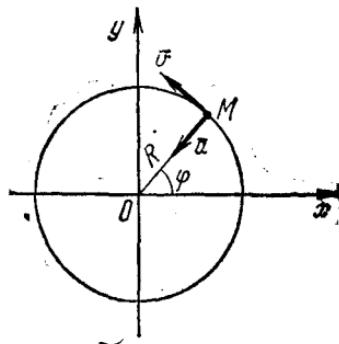
$R \cos \omega t \cdot i + R \sin \omega t \cdot j = \mathbf{r}(t)$ бўлгани учун

$$a(t) = -\omega^2 \mathbf{r}(t).$$

Бундан \mathbf{r} ва a векторлар қарама-қарши йўналишга эга эканлиги келиб чиқади. Шундай қилиб, вактнинг ҳар бир момента айланы бўйлаб ўзгармас бурчак тезлик билан ҳаракатланувчи мөддий нуқтанинг тезланиши бу айланы марказига йўналган бўлар экан (146-расмга қаранг).

6-§. ДИФФЕРЕНЦИАЛЛАНУВЧИ ФУНКЦИЯЛАР ҲАҚИДА БАЪЗ ТЕОРЕМАЛАР

1. Ферма теоремаси*. $[a, b]$ интервалда аниқланган $f(x)$ функция бу интервалнинг бирор $x=c$ нуқтасида энг катта ва энг кичик қийматини қабул қиласин. Бундай ҳолда, агар бу

146-расм.

* П. Ферма. (1601–1665) — француз математиги.

функцияниң $x = c$ нүктәда ҳосиласи мавжуд бўлса, у нолга тенг бўлади.

Исботи. Аниқлик учун функцияниң $[a, b]$ интервалдаги энг катта қиймати $f(c) = M$ бўлсин. $f'(c) = 0$ эканлигини кўрсатамиз. Ҳосиланинг таърифига кўра:

$$f'(c) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(c + \Delta x) - f(c)}{\Delta x}.$$

147- расм.

Функция c нүктада энг катта қийматни қабул қилгани учун Δx нинг ихтиёрий қийматида қуйидагига эгамиз:

$$f(c) \geq f(c + \Delta x) \text{ ва } f(c + \Delta x) - f(c) \leq 0.$$

Бундан, агар $\Delta x > 0$ бўлса, $\frac{f(c + \Delta x) - f(c)}{\Delta x} \leq 0$ ва демак*,

$$f'(c) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(c + \Delta x) - f(c)}{\Delta x} \leq 0.$$

Агар $\Delta x < 0$ бўлса, $\frac{f(c + \Delta x) - f(c)}{\Delta x} \geq 0$ ва

$$f'(c) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(c + \Delta x) - f(c)}{\Delta x} \geq 0.$$

Шундай қилиб, $f'(c)$ ҳосила мусбат ҳам, манғий ҳам бўла олмайди. Демак, $f'(c) = 0$.

Ферма теоремасининг геометрик маъносини қуйидагича тушунтириш мумкин. Ҳосила функция графигида уринма абсциссалар ўқи билан ҳосил қилган a бурчак тангенсига тенг бўлгани учун $f'(c) = t_{\alpha} = 0$ тенглик функция энг катта ва энг кичик қийматга эга бўлган c абсциссали нүктада функция графигига ўтказилган уринма Ox ўқига параллел бўлади (147- расмга қаранг).

2. Ролль теоремаси**. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз, унинг ички нүкталарида дифференциалланувчи ва сегментнинг охирларида нолга айланса, яъни $f(a) = f(b) = 0$ бўлса, у ҳолда $f'(x)$ ҳосила бу сегментнинг жуда бўлмагандан ички бир $x = c$ нүктасида нолга тенг бўлади.

Исботи. Бу функция сегментда узлуксиз бўлгани учун у ўзининг энг катта M ва энг кичик m қийматига эришади (V боб, 2- § даги З- пунктга қаранг).

Агар $M = m$ бўлса, функция $[a, b]$ сегментда ўзгармас ва демак, сегментнинг ихтиёрий нүктасида унинг ҳосиласи $f'(x) = 0$. Энди $M \neq m$ бўлсин, у ҳолда бу сонлардан бири, масалан, $M \neq 0$. Шунинг учун, агар энг катта қиймат M га c нүктада эришилса: $f'(c) = M$, у ҳолда c нүкта $[a, b]$ сегментнинг ички нүктаси бў-

* V боб. 1- § даги 6- пункт, 7- теоремага қаранг.

** М. Ролль (1652 — 1719) — француз математиги.

лиши, яъни $[a, b]$ интервалга (чунки сегментнинг охирларида $f(a) = f(b) = 0$) тегишли бўлиши керак. Демак, Ферма теоремасига кўра $f'(c) = 0$.

Ролль теоремасининг геометрик маъносини қўйидагича тушунтириш мумкин: агар $[a, b]$ сегментда узлуксиз ва унинг ичидаги дифференциалланувчи функциянинг графиги Ox ўқни иккита $x = a$ ва $x = b$ нуқталарда кесиб ўтса, у ҳолда бу нуқталарнинг ўртасида ҳеч бўлмаганда битта c , $a < c < b$ нуқта тошиладики, бунда функциянинг графигига ўтказилган уринма абсциссалар ўқига параллел бўлади (147- расмга қаранг).

исол. $[0, \pi]$ сегментда $f(x) = \sin x$ функцияни қараймиз. Бу функция Ролль теоремасининг барча шартларини қоноатлантиради: У $[0, \pi]$ сегментда узлуксиз ва дифференциалланувчи ҳамда унинг чегараларида нолга айланади: $\sin 0 = \sin \pi = 0$. Бу функциянинг $f'(x) = \cos x$ ҳосилиси $[0, \pi]$ сегментнинг ичидаги ёғган $x = \pi/2$ нуқтада нолга айланади.

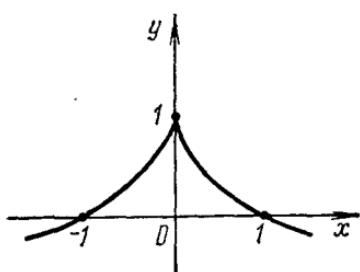
Изоҳ. Агар $f(x)$ функциянинг $[a, b]$ сегмент ички нуқталарининг барчасида дифференциалланувчи бўлиш шарти бажарилмаса, Ролль теоремасидаги даъво тўғри бўлмаслиги мумкин.

Масалан, $f(x) = 1 - \sqrt[3]{x^2}$ функция $[-1, 1]$ сегментда узлуксиз ва сегментнинг чегараларида нолга айланади: $f(-1) = f(1) = 0$. Бироқ, $f'(x) = -2(3/x)$ ҳосила берилган сегментнинг ичидаги нолга айланмайди. $x = 0$ да ҳосила мавжуд бўлмагани учун шундай бўлади. 148- расмдан кўриниб турибдики, $[-1, 1]$ сегментда Ox ўқига параллел бўлган уринма мавжул эмас.

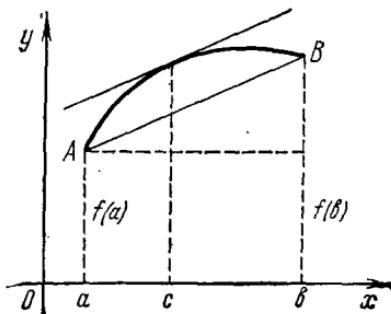
3. Лагранж теоремаси*. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз ва унинг ички нуқталаридаги дифференциалланувчи бўлса, у ҳолда бу сегмент ичидаги жуда бўлмаганда битта $x = c$ нуқта тошиладики, бунда қўйидаги тенглик ўринли бўлади:

$$\frac{f(b) - f(a)}{b - a} = f'(c). \quad (80)$$

Исботи. 149- расмда $y = f(x)$ функциянинг графиги кўрсанадиганда

148- расм.

149- расм.

* Ж. Лагранж (1736 – 1813) – француз математиги.

тилган. Иккита $A[a; f(a)]$ ва $B[b; f(b)]$ нүқта орқали ўтувчи түғри чиэиқ тенгламасидан фойдаланиб, AB ватар тенгламасини ёзамиш:

$$\frac{y - f(a)}{f(b) - f(a)} = \frac{x - a}{b - a}.$$

Бундан ватарнинг ординатаси аниқланади:

$$y = f(a) + \frac{f(b) - f(a)}{b - a} (x - a).$$

Энди функция графиги ва ватар ординаталари айрмасига тенг бўлгац x нинг битта ўша қийматига мос келадиган $F(x)$ функцияни қарайлик:

$$F(x) = f(x) - \left[f(a) + \frac{f(b) - f(a)}{b - a} (x - a) \right].$$

Бу функция Ролль теоремасининг барча шартларини қаноатлантиришини осон текшириш мумкин. Ҳақиқатан, бу функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз, чунки $f(x)$ ва $x - a$ лар бу сегментда узлуксиз.

$$F'(x) = f'(x) - \frac{f(b) - f(a)}{b - a} \quad (81)$$

Ҳосила $[a, b]$ интервалда мавжуд, чунки унда $f'(x)$ мавжуд. Сегментнинг охирларида $F(a) = F(b) = 0$. Ролль теоремасига кўра $[a, b]$ сегментнинг ичидаги $x = c$ нүқтани топиш мумкинки, унда $F'(c) = 0$ бўлади. (81) тенглик асосида қўйидагини топамиш:

$$F'(c) = f'(c) = \frac{f(b) - f(a)}{b - a} = 0.$$

Бундан

$$\frac{f(b) - f(a)}{b - a} = f'(c)$$

ни топамиш, шуни исбот қилиш талаб қилинган эди.

Лагранж теоремасини геометрик маъносини қўйидагича тушунтириш мумкин. Теорема шартини қаноатлантирадиган $y = f(x)$ функциянинг графигини қарайлик (149-расмга қаранг). $\frac{f(b) - f(a)}{b - a}$ нисбат ёйнинг охирларини туташтирувчи AB ватарнинг бурчак коэффициентини тасвиrlайди. $f'(c) = \operatorname{tg} \alpha$ уринманинг бурчак коэффициенти бўлгани учун Лагранж теоремаси $y = f(x)$ функция графигида ҳеч бўлмагандаги битта нүқта топилишини, бу нүқтада уринма ёй охирларини туташтирувчи ватарга параллел бўлишини тасдиқлайди. (80) формулани кўпинча қўйидагича ёзилади:

$$f(b) - f(a) = (b - a)f'(c). \quad (82)$$

Бу тенглик қўйидагича ўқиласи: $[a, b]$ сегментда дифференциалланувчи бўлган функциянинг орттирмаси (яъни аргумент-

нинг орттирмаси) сегмент узунлигининг бу сегмент ичидаги бирор нуқтасидаги функция ҳосиласининг кўпайтмасига тенг экан.

(82) формулани **Лагранж формуласи** ёки чексиз орттирмалар формуласи дейилади.

Мисол. $f(x) = x^4$ функция $[0, 1]$ сегментда берилган. x нинг функция графигига ўтказилган уринма графиклари ёй охирларини туташтирувчи ватарга параллел бўлгандаги қийматларини топинг.

Ечилиши. $f(b) = f(1) = 1$, $f(a) = f(0) = 0$ бўлгани учун (82) формулага кўра топамиз:

$$1 - 0 = (1 - 0)f'(c) \text{ ёки } f'(c) = 1.$$

Иккинчи томондан $f'(x) = 4x^3$ ва демак, $f'(c) = 4c^3$, яъни $4c^3 = 1$ ва $c = \sqrt[3]{1/4} \approx 0.63$.

Маълумки, $y = c$ ўзгармаснинг ҳосиласи нолга тенг. Лагранж теоремаси ёрдамида тескарисини исбот қиласиз.

Теорема. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлса ва унинг барча ички нуқталарида $f'(x) = 0$ ҳосилага эга бўлса, $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда ўзгармас бўлади.

Исботи. x -аргументнинг a нуқтаси билан устма-уст тушмайдигац ихтиёрий нуқтаси бўлсин. (82) Лагранж формуласини $[a, x]$ сегментга мослаб ёзамиш: $f(x) - f(a) = (x - a)f'(c)$, c -бу ерда a ва x орасидаги бирор сон. $c \in [a, b]$ интервалга тегишли бўлгани учун $f'(c) = 0$. Демак, $f(x) - f(a) = 0$, яъни $[a, b]$ сегментнинг ихтиёрий x нуқтаси учун $f(x) = f(a)$, бу $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда ўзгармас эканини билдиради.

Натижা. Агар $\Phi(x)$ ва $F(x)$ функцияларнинг ҳосилалари $[a, b]$ сегментнинг барча нуқталарида тенг бўлса, бу функцияларнинг айримаси бу сегментда ўзгармас бўлади.

Исботи. $f(x) = \Phi(x) - F(x)$ бўлсин. У ҳолда $f'(x) = \Phi'(x) - F'(x) = 0$, чунки шартга кўра $\Phi'(x) = F'(x)$. Демак, ҳозиргина исбот қилинган тёоремага кўра $f(x) = \Phi(x) - F(x)$ функция $[a, b]$ сегментда ўзгармас экан.

4. Коши теоремаси. Агар $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функциялар $[a, b]$ сегментда узлуксиз ва унинг барча ички нуқталарида дифференциалланувчи бўлса, шу билан бирга $\varphi'(x) \neq 0$ бўлса, у ҳолда бу сегментнинг ичидаги шундай с нуқта топиладики. бунда қуйидаги тенглик ўринли бўлади:

$$\frac{f(b) - f(a)}{\varphi(b) - \varphi(a)} = \frac{f'(c)}{\varphi'(c)}. \quad (83)$$

Исботи. Қуйидаги ёрдамчи функцияни қарайлик:

$$F(x) = |f(x) - f(a)| - \frac{f(b) - f(a)}{\varphi(b) - \varphi(a)} |\varphi(x) - \varphi(a)|.$$

Равшанки, бу функция $[a, b]$ интервалнинг барча нуқталарида дифференциалланувчи ва унинг охирларида нолга айланади:

$F(a) = F(b) = 0$. Демак, Ролль теоремасига кўра шундай $c \in]a, b[$ нуқта топиладики, $F'(c) = 0$ бўлади Шундай қилиб,

$$F'(c) = f'(c) - \frac{f(b) - f(a)}{\varphi(b) - \varphi(a)} \cdot \varphi'(c) = 0.$$

Бундан

$$\frac{f(b) - f(a)}{\varphi(b) - \varphi(a)} = \frac{f'(c)}{\varphi'(c)}.$$

(83) тенглик Коши формуласи дейилади.

1-изоҳ. Теорема шартидан $\varphi(b) \neq \varphi(a)$ экани келиб чиқади, чунки акс ҳолда Ролль теоремасига кўра шундай $c \in]a, b[$ нуқта топиладики, унинг учун $\varphi'(c) \neq 0$ бўлар эди. Бу барча $x \in]a, b[$ лар учун $\varphi'(x) \neq 0$ шартга зид.

2-изоҳ. Агар $\varphi(x) = x$ дейилса, Лагранж теоремаси Коши теоремасининг хусусий ҳоли бўлар эди.

5. Лопиталь* қоидаси. В бобда биз иккита чексиз кичик ва чексиз катта функцияларнинг нисбатларининг лимитларини ҳисблашни, яъни $0/0$ ва ∞/∞ кўринишдаги аниқмасликларни очиш (ҳал қилиш) билан танишдик. Куйида шу аниқмасликларни ҳал қилиш учун қўлланиладиган Лопиталь қоидаси деб атала-диган янги қоида қаралади.

Теорема. $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функциялар бирор $]a, b[$ интервалда дифференциалланувчи, шу билан бирга $\varphi'(x) \neq 0$ бўлсин ҳамда $x \rightarrow a+0$ да иккала функция ҳам нолга ёки чексизликка интилсин. Бундай ҳолда уларнинг ҳосилаларининг нисбати $x \rightarrow a+0$ да лимитга эга бўлса, бу функцияларнинг нисбати ҳам лимитга эга бўлади, яъни

$$\lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f(x)}{\varphi(x)} = \lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f'(x)}{\varphi'(x)}. \quad (84)$$

Исботи. $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow a+0} \varphi(x) = 0$ ҳол учун исботни келтириш билан чегараланамиз. $f(a) = \varphi(a) = 0$ деб, a нуқтада $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функцияларни аниқлаб оламиз. У ҳолда бу функциялар ишталған $[a, x]$ (бу ерда $a < x < b$) сегментда узлуксиз бўлиб ҳолади ва ихтиёрий $[a, x]$ сегмёнт учун Коши теоремасининг шартларини қаноатлантиради, Шунинг учун

$$\frac{f(x)}{\varphi(x)} = \frac{f(x) - f(a)}{\varphi(x) - \varphi(a)} = \frac{f'(c)}{\varphi'(c)},$$

бу ерда $a < c < x$. c катталик x га боғлиқ бўлишини, лекин $x \rightarrow a+0$ да c катталик a га интилишини айтиб ўтишимиз керак. Демак,

$$\lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f(x)}{\varphi(x)} = \lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f'(c)}{\varphi'(c)} = \lim_{c \rightarrow a+0} \frac{f'(c)}{\varphi'(c)} = \lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f''(x)}{\varphi'(x)}.$$

* Г. Лопиталь (1661—1704) — француз математиги.

1- мисол. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin 5x}{x}$ ни топинг.

Ечилиши. Қуйидагига әгамиз:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin 5x}{x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{(\sin 5x)'}{x'} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{5 \cos 5x}{1} = 5 \lim_{x \rightarrow 0} \cos 5x = 5$$

Хосилаларнинг нисбати 0/0 ёки ∞/∞ кўринишдаги аниқмаслик бўлса, Лопиталь қондасини яна қўлланиш мумкин, яъни иккинчи тартибли ҳосилаларнинг нисбатига ўтиш мумкин.

2- мисол. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \cos 4x}{x^2}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда сурат ва маҳраж бир вақтда нолга интилади. Лопиталь қондасини иккى марта қўлланиб, қуйидагини топамиз:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \cos 4x}{x^2} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{4 \sin 4x}{2x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{16 \cos 4x}{2} = 8 \lim_{x \rightarrow 0} \cos 4x = 8$$

$f(x)$ ва $\varphi(x)$ лар $x \rightarrow \pm \infty$ да ҳамда $x \rightarrow a - 0$, $x \rightarrow a + 0$ да бир вақтда 0 га ва ∞ га интилганда ҳам теорема ўринили бўла-веради.

3- мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{x^2}{e^x}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда $x \rightarrow +\infty$ да сурат ва маҳраж чексиз катта функцияларни беради Лопиталь қондасини иккى марта қўлланиб, қуйидагини топамиз

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{x^2}{e^x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{2x}{e^x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{2}{e^x} = 0.$$

Худди шунга ўхшаш

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_n}{e^x} = 0$$

бўлишини, яъни ихтиёрий дараҷадаги кўпҳад кўрсаткичли функцияга нисбатан секин ўсишини кўрсатиш мумкин.

Биз қараб чиққан 0/0 ва ∞/∞ кўринишдаги аниқмасликлардан ташқари қуйидаги кўринишдаги аниқмасликлар ҳам учрайди.

$\infty - \infty$ кўринишдаги аниқмаслик. Бундай аниқмаслик деганда $\lim_{x \rightarrow c} |f(x) - \varphi(x)|$ лимитни топиш тушунилади. бунда $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функциялар бир хил ишорали чексиз катта функциялар, яъни $\lim_{x \rightarrow c} f(x) = \infty$ ва $\lim_{x \rightarrow c} \varphi(x) = \infty$.

Бу ҳол $f(x) - \varphi(x)$ ифодани алмаштириш ёрдамида 0/0 ёки ∞/∞ кўринишдаги аниқмасликка олиб келинади.

4- мисол. $\lim_{x \rightarrow \pi/2 - 0} (\sec x - \operatorname{tg} x)$ ни топинг.

Ечилиши. Агар $x \rightarrow \pi/2 - 0$ бўлса, $\sec x \rightarrow +\infty$ ва $\operatorname{tg} x \rightarrow +\infty$ демак, $\infty - \infty$ кўринишдаги аниқмасликка әгамиз. Қуйидаги алмаштиришини бажарамиз:

$$\sec x - \operatorname{tg} x = \frac{1}{\cos x} - \frac{\sin x}{\cos x} = \frac{1 - \sin x}{\cos x}.$$

* Ўу ерда ва бундан кейин с ни сон деб ҳам, чексизлик деб ҳам тушуниш керак.

$x \rightarrow \pi/2 - 0$ да охирги ифодада сурат ва маҳраж бир вақтда нолга интилади Шундай қилиб, $0/0$ кўринишдаги аниқмасликни ҳосил қиласиз. Лопиталь қоидасини қўлланиб, қўйидагини топамиз:

$$\lim_{x \rightarrow \pi/2-0} \frac{1 - \sin x}{\cos x} \cdot \lim_{x \rightarrow \pi/2-0} \frac{-\cos x}{-\sin x} = 0.$$

Шундай қилиб, $\lim_{x \rightarrow \pi/2-0} (\sec x - \operatorname{tg} x) = 0$.

$0 \cdot \infty$ кўринишдаги аниқмаслик. Бу аниқмасликни очиш деганда $\lim_{x \rightarrow c} f(x) = 0$ ва $\lim_{x \rightarrow c} \varphi(x) = \infty$ бўлгандаги $\lim_{x \rightarrow c} [f(x)\varphi(x)]$ лимитни топиш тушунилади. Бу ҳолда ҳам $f(x)\varphi(x)$ ифодани алмаштириш ёрдамида $0/0$ ёки ∞/∞ кўринишдаги аниқмасликни топишга келтирилади.

5- мисол. $\lim_{x \rightarrow \pi/4} \operatorname{tg} 2x [\operatorname{tg} x - \operatorname{ctg} x]$ ни топинг.

Ечилиши. $x \rightarrow \pi/4$ да $\operatorname{tg} 2x \rightarrow \infty$ ва $\operatorname{tg} x - \operatorname{ctg} x \rightarrow 0$ бўлгани учун $\infty \cdot 0$ кўринишдаги аниқмасликка эгамиз. Берилган ифодани қўйидагича алмаштириб:

$$\lim_{x \rightarrow \pi/4} \operatorname{tg} 2x [\operatorname{tg} x - \operatorname{ctg} x] = \lim_{x \rightarrow \pi/4} \frac{\operatorname{tg} x - \operatorname{ctg} x}{\operatorname{ctg} 2x}$$

га эга бўламиз. Бу ерда биз $0/0$ кўринишдаги аниқмасликни ҳосил қиласиз. Учун Лопиталь қоидасини қўлланишимиз мумкин:

$$\lim_{x \rightarrow \pi/4} \frac{\operatorname{tg} x - \operatorname{ctg} x}{\operatorname{ctg} 2x} = \lim_{x \rightarrow \pi/4} \frac{\frac{1}{\cos^2 x} + \frac{1}{\sin^2 x}}{-\frac{2}{\sin^2 2x}} = -\frac{1}{2}.$$

1^∞ кўринишдаги аниқмаслик. Бу аниқмасликни очиш деганда $\lim_{x \rightarrow c} f(x) = 1$ ва $\lim_{x \rightarrow c} \varphi(x) = \infty$ бўлгандаги $\lim_{x \rightarrow c} [f(x)]^{\varphi(x)}$ лимитни топиш тушунилади.

0^0 кўринишдаги аниқмаслик. Бу аниқмасликни очиш деганда $\lim_{x \rightarrow c} f(x) = 0$ ва $\lim_{x \rightarrow c} \varphi(x) = 0$ бўлгандаги $\lim_{x \rightarrow c} [f(x)]^{\varphi(x)}$ лимитни топиш тушунилади.

∞^0 кўринишдаги аниқмаслик. Бу аниқмасликни очиш деганда $\lim_{x \rightarrow c} f(x) = \infty$ ва $\lim_{x \rightarrow c} \varphi(x) = 0$ бўлгандаги $\lim_{x \rightarrow c} [f(x)]^{\varphi(x)}$ лимитни топиш тушунилади. 1^∞ , 0^0 ва ∞^0 кўринишдаги аниқмасликлар одатда $[f(x)]^{\varphi(x)}$ ифодани логарифмлаш натижасида $0/0$ ёки ∞/∞ кўринишдаги аниқмасликларга келтирилади.

6- мисол. $\lim_{x \rightarrow +\infty} (1+x^2)^{1/x}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ҳолда $(1+x^2) \rightarrow +\infty$, $1/x \rightarrow 0$ ва биз ∞^0 кўринишдаги аниқмасликка эгамиз. $y = (1+x^2)^{1/x}$ деб белгилаймиз. Логарифмлаб, қўйидагини топамиз:

$$\ln y = \frac{1}{x} \ln (1+x^2) = \frac{\ln (1+x^2)}{x}.$$

$x \rightarrow +\infty$ да сурат ва маҳраж чексизликка интилгани учун ∞/∞ кўринишдаги аниқмасдикни ҳосил қиласиз. Энди Лопиталь қоидасини қўлланиб, қуийдагани топамиз:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \ln y = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\ln(1+x^2)}{x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\frac{2x}{1+x^2}}{1} = 0.$$

$\ln y$ функция узлуксиз бўлгани учун $\lim_{x \rightarrow +\infty} (\ln y) = \ln(\lim_{x \rightarrow +\infty} y)$; демак, $\ln(\lim_{x \rightarrow +\infty} y) = 0$ ва $\lim_{x \rightarrow +\infty} y = 1$. Шундай қилиб, $\lim_{x \rightarrow +\infty} (1+x^2)^{1/x} = 1$.

Изоҳ. Лопиталь қоидасига кўра берилган функциялар ҳосилаларининг нисбатининг лимити мавжуд бўлса, у ҳолда функциялар нисбатининг лимити ҳам мавжуд бўлади. Агар ҳосилалар нисбатининг лимити мавжуд бўлмаса, бу функциялар нисбатининг лимити мавжуд бўлмайди, деган сўз эмас. Масалан, $x \rightarrow +\infty$ да иккита чексиз катта: $f(x) = x + \sin x$ ва $\varphi(x) = x$ функцияларни қарайлилек. $x \rightarrow +\infty$ да уларнинг нисбатининг лимити мавжуд, чунки

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{\varphi(x)} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{x + \sin x}{x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \left(1 + \frac{\sin x}{x}\right) = 1.$$

Лекин берилган функциялар ҳосилаларининг нисбати лимити мавжуд эмас:

$$\frac{f'(x)}{\varphi'(x)} = \frac{(x + \sin x)'}{(x)'} = 1 + \cos x,$$

чунки $x \rightarrow +\infty$ да $\cos x$ ҳосилага эга эмас.

7-§. ФУНКЦИЯЛАРНИ ТЕКШИРИШДА ВА ГРАФИКЛАР ЯСАШДА ҲОСИЛАНИНГ ТАТБИҚИ

1. Функция ўсиши ва камайишининг етарли ва зарурӣ шартлари. В бобнинг 2-§ идаги 4-пунктда келтирилган ўсуви чиқсанда камаювчи функцияларнинг таърифини келтирамиз.

Агар $x_2 > x_1$ тенгсизликдан (бу ерда x_2 ва x_1 — сегментга (ёки интервалга) тегишли бўлган иктиёрий иккита нуқта) $f(x_2) > f(x_1)$ тенгсизлик келиб чиқса, сегментда (ёки интервалда) ўсуви дейилади (123-расмга қаранг).

$x_2 - x_1 = \Delta x$ ва $f(x_2) - f(x_1) = \Delta y$ белгилашларни киритиб, Δx ва Δy лар бир хил ишорали эканини айтиб ўтамиш. Демак, ўсуви функция учун функция орттирмасининг аргумент орттирмасига нисбати ҳар доим мусбат экан, яъни $\frac{\Delta y}{\Delta x} > 0$.

Агар $x_2 > x_1$ тенгсизликдан, бу ерда x_2 ва x_1 — сегментга (ёки интервалга) тегишли бўлган иктиёрий иккита нуқта, $f(x_2) < f(x_1)$ тенгсизлик келиб чиқса, сегментда (ёки интервалда) ўсуви функция учун функция орттирмасининг аргумент орттирмасига нисбати ҳар доим мусбат экан, яъни $\frac{\Delta y}{\Delta x} < 0$.

Бу ҳолда $\Delta x = x_2 - x_1$, ва $\Delta y = f(x_2) - f(x_1)$ орттирмалар турли ишорага эга ва шунинг учун камаювчи функцияда орттирмаларнинг нисбати манфий, яъни $\frac{\Delta y}{\Delta x} < 0$.

Функцияниг интервалда ўсуви чи камаювчи бўлишининг етарли ва зарурий шартини аниқлаймиз.

1-теорема. (Функция ўсуви чи бўлишининг зарурий шари). Агар $[a, b]$ интервалда дифференциалланувчи $y = f(x)$ функция ўсса, унинг ҳосиласи берилган интервалнинг ҳеч бир нуқтасида манфий бўлмайди, яъни $a < x < b$ учун $f'(x) \geq 0$ бўлади.

Исботи. $y = f(x)$ функция $[a, b]$ интервалда ўсуви чи бўлин. $[a, b]$ интервалга тегишли иккита x ва $x + \Delta x$ нуқтани қараемиз. У ҳолда юқорида кўрсатилгандек, $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x} > 0$.

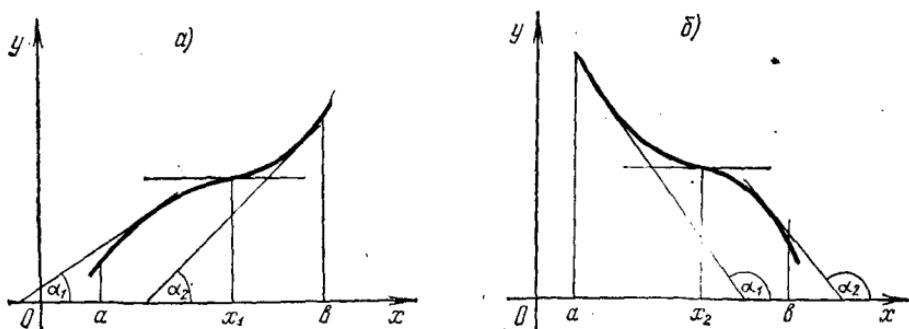
$\Delta x \rightarrow 0$ да лимитга ўтиб, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} \geq 0$ ни ҳосил қиласиз*.

Фаразимизга кўра функция дифференциалланувчи бўлгани учун $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = f'(x)$ ва демак, $f'(x) \geq 0$.

Навбатдаги теорема ҳам худди шундай исбот қилинади.

2-теорема. (Функция камаювчи бўлишининг зарурий шари). Агар $[a, b]$ интервалда дифференциалланувчи $y = f(x)$ функция камайса, унинг ҳосиласи берилган интервалнинг ҳеч бир нуқтасида мусбат бўлмайди, яъни $a \leq x \leq b$ учун $f'(x) \leq 0$ бўлади.

Қаралган теоремаларни геометрик равишда яққол тасвирлаш мумкин. Ҳақиқатан, ўсуви функцияниг графиги абсцисса ўқи бўйича ўнг томонга қараб силжигандан юқорига кўтарилади. У ҳолда графикка ўтказилган уринмалар Ox ўқининг мусбат йўналиши билан ўткир бурчак α ни ҳосил қиласи ёки баъзи нуқталарда (масалан, x_1 нуқтада) Ox ўқса параллел бўлади (150-а расм).

150)-расм

* Чунки мусбат функцияниг лимити манфий бўлмайди (1-§, 6-пункт, 7-теоремага қаранг).

Үткір бурчакларнинг тангенсі мусбат (уринмалар Ox ўққа параллел бўлган нуқталарда нолга тенг) бўлгани учун ва ҳосиланинг геометрик маъносига кўра $\operatorname{tg} x = f'(x)$ бўлгани учун ўсуви функция учун $f'(x) \geq 0$ бўлади.

Шунга ўхшаш, агар функция камайса (150-б расм), уринмалар Ox ўқ билан α ўтмас бурчак ҳосил қиласи ёки баъзи бир нуқталарда (масалан, x_2 нуқтада) Ox ўққа параллел бўлади.

Ўтмас бурчакларнинг тангенсі манфий бўлганидан камаювчи функция учун $f'(x) \leq 0$ бўлади.

3-теорема (функция ўсуви бўлишининг етарли шарти). Агар $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлган $y = f(x)$ функция сегментнинг ҳар бир нуқтасида мусбат ҳосилага эга бўлса, у ҳолда бу функция $[a, b]$ сегментда ўсади.

Исботи. Барча $a < x < b$ учун $f'(x)$ бўлсин. $[a, b]$ сегментдан иккита эркли x_1 ва x_2 қийматни оламиз, шу билан бирга $x_2 > x_1$. Лагранж формуласи (82) ни $[x_1, x_2]$ сегментга мослаб ёзамиз:

$$f(x_2) - f(x_1) = (x_2 - x_1) f'(c), \quad x_1 < c < x_2.$$

$[a, b]$ сегментнинг барча нуқталарида $f'(x) > 0$, шунинг учун $f'(c) > 0$. Бундан ташқари $x_2 - x_1 > 0$ бўлгани учун $(x_2 - x_1) \times f'(c) > 0$ кўпайтма мусбат ва демак, $f(x_2) - f(x_1) > 0$. Бундан $f(x_2) > f(x_1)$, яъни $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда ўсуви экан.

Навбатдаги теорема ҳам шунга ўхшаш исбот қилинади.

4-теорема (функция камайишининг етарли шарти).

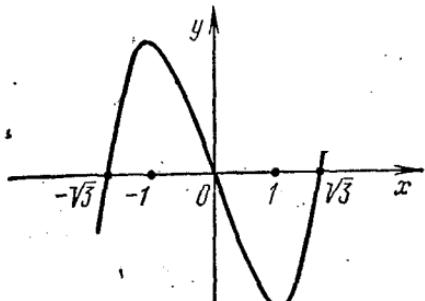
Агар $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлган $y = f(x)$ функция бу сегментнинг ҳар бир ички нуқтасида манфий ҳосилага эга бўлса, бу функция $[a, b]$ сегментда камаювчи бўлади.

Эслатиб ўтамизки, функция бирор интервалда фақат ўсуви ёки фақат монотон камаювчи бўлгандагина монотон ўсуви ёки монотон камаювчи бўлади (V боб, 2-§, 4-пунктга қаранг).

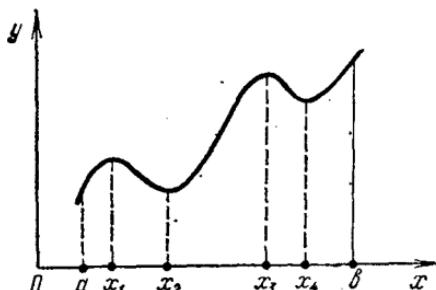
Мисол. $y = x^3 - 3x$ функциянинг монотонлик интервалларини аниқланг.

Ечилиши. Функциянинг ҳосиласи $y' = 3x^2 - 3$. x нинг $y' > 0$ бўладиган барча қийматлари учун функция ўсади. $3x^2 - 3 > 0$ тенгсизликни ечиб, $x > 1$ ёки $x < -1$ ин топамиз. Шундай қилиб, функция $-\infty < x < -1$ ва $1 < x < +\infty$ интервалларда ўсади. x нинг $y' < 0$ бўладиган барча қийматлари учун функция камаяди. $3x^2 - 3 < 0$ тенгсизликни ечиб, $-1 < x < 1$ ин топамиз. Функция $-1 < x < 1$ интервалда камаяди. $y = x^3 - 3x$ функциянинг графиги 151-расмда тасвирланган.

2. Функциянинг максимуми ва минимуми. 152-расмда тасвирланган узлуксиз $y = f(x)$ функциянинг графиги тасвирланган. Расмдан кўриниб турибдики, функциянинг x нуқтадаги қиймати функциянинг x нуқтадан чапдаги ва ўнгдаги „қўшни“ қиймат-

151- расм

152- расм.

нинг барчасидан кичик. Бу ҳолда функция x_2 нүктада минимумга эга дейилади. x_4 нүктада ҳам, равшанки, функция минимумга эга.

Агар $x = c$ нүктанинг атрофида бу атрофга төгисиши бўлган барча $x = c$ нүкталар учун $f(x) > f(c)$ тенгсизлик бажарилса, $y = f(x)$ функция $x = c$ нүктада максимумга эга бўлади.

Максимум ва минимум умумий ном билан функцияниң экстремуми дейилади. Айтиб ўтиш керакки, агар функция нүктада максимумга эга бўлса, бу шу нүктада функция барча аниқланиш соҳасида энг катта қийматга эга бўлади деган сўз эмас. Максимумниң таърифидан у функцияниң c нүктага етарлича яқин бўлган қийматлари ичидан энг каттаси экани келиб чиқади. 152-расмдан кўриниб турибдики, функция x дан бошқа нүкталарда катта қийматларга эга бўлса ҳам, функция x_1 нүктада максимумга эга дейилади. Функцияниң минимумига нисбатан ҳам худди шундай изоҳ бериш мумкин. Хусусан, функцияниң минимуми максимумига нисбатан катта бўлиши ҳам мумкин (152-расмдаги функцияниң x_1 ва x_4 нүкталардаги қийматларини қаранг).

Теорема (функция экстремумининг мавжуд бўлишининг зарурый шарти). Агар $x = c$ нүктада дифференциалланувчи $y = f(x)$ функция бу нүктада максимум ва минимумга эга бўлса, у ҳолда унинг $x = c$ нүктадаги ҳосиласи нолга айланади, яъни $f'(c) = 0$ бўлади.

Иеботи. $y = f(x)$ функция, масалан, c нүктада максимумга эга бўлсин. Максимумниң таърифига кўра c нүктанинг шундай атрофи мавжуд бўлиши керакки, бунда бўй атрофнинг барча $x (x \neq c)$ нүкталари учун $f(x) < f(c)$, яъни $f(c)$ – функцияниң шу атрофдаги энг катта қийматдир. Шартга кўра функция c нүктада $f'(c)$ ҳосилага эга, бироқ Ферма теоремасига кўра (6-§, 1-пунктга қаранг) $f'(c) = 0$ бўлиши керак.

Функцияниң минимуми учун ҳам шундай теореманий исбот қилиш мумкин.

Шу чоққача $y = f(x)$ функция экстремум нүкласида ҳосилага эга бўлган ҳолнигина қаралди. Лекин шундай ҳоллар ҳам учраши мумкинки, функция экстремум нүкталарида ҳосилага эга бўлмаслиги мумкин.

ларидан катта. Бу ҳолда функция x_1 нүктада максимумга эга дейилади. x_3 нүктада ҳам функция равшанки, максимумга эга.

Агар $x = c$ нүктанинг атрофида бу атрофга төгисиши бўлган барча $x \neq c$ нүкталар учун $f(x) < f(c)$ тенгсизлик бажарилса, $y = f(x)$ функция $x = c$ нүктада максимумга эга бўлади.

x_2 нүктада функцияниң қийматларининг „қўшни“ қийматлар

нинг барчасидан кичик. Бу ҳолда функция x_2 нүктада минимумга эга дейилади. x_4 нүктада ҳам, равшанки, функция минимумга эга.

Агар $x = c$ нүктанинг атрофида бу атрофга төгисиши бўлган барча $x = c$ нүкталар учун $f(x) > f(c)$ тенгсизлик бажарилса, $y = f(x)$ функция $x = c$ нүктада минимумга эга бўлади.

Максимум ва минимум умумий ном билан функцияниң экстремуми дейилади. Айтиб ўтиш керакки, агар функция нүктада максимумга эга бўлса, бу шу нүктада функция барча аниқланиш соҳасида энг катта қийматга эга бўлади деган сўз эмас. Максимумниң таърифидан у функцияниң c нүктага етарлича яқин бўлган қийматлари ичидан энг каттаси экани келиб чиқади. 152-расмдан кўриниб турибдики, функция x дан бошқа нүкталарда катта қийматларга эга бўлса ҳам, функция x_1 нүктада максимумга эга дейилади. Функцияниң минимумига нисбатан ҳам худди шундай изоҳ бериш мумкин. Хусусан, функцияниң минимуми максимумига нисбатан катта бўлиши ҳам мумкин (152-расмдаги функцияниң x_1 ва x_4 нүкталардаги қийматларини қаранг).

Теорема (функция экстремумининг мавжуд бўлишининг зарурый шарти). Агар $x = c$ нүктада дифференциалланувчи $y = f(x)$ функция бу нүктада максимум ва минимумга эга бўлса, у ҳолда унинг $x = c$ нүктадаги ҳосиласи нолга айланади, яъни $f'(c) = 0$ бўлади.

Иеботи. $y = f(x)$ функция, масалан, c нүктада максимумга эга бўлсин. Максимумниң таърифига кўра c нүктанинг шундай атрофи мавжуд бўлиши керакки, бунда бўй атрофнинг барча $x (x \neq c)$ нүкталари учун $f(x) < f(c)$, яъни $f(c)$ – функцияниң шу атрофдаги энг катта қийматдир. Шартга кўра кўра функция c нүктада $f'(c)$ ҳосилага эга, бироқ Ферма теоремасига кўра (6-§, 1-пунктга қаранг) $f'(c) = 0$ бўлиши керак.

Функцияниң минимуми учун ҳам шундай теореманий исбот қилиш мумкин.

Шу чоққача $y = f(x)$ функция экстремум нүкласида ҳосилага эга бўлган ҳолнигина қаралди. Лекин шундай ҳоллар ҳам учраши мумкинки, функция экстремум нүкталарида ҳосилага эга бўлмаслиги мумкин.

Масалан, графиги 137-расмда тасвирланган $f(x) = |x|$ функция учун $x=0$ нүктада ҳосила мавжуд эмас (1-§, 5 ва б-пунктларга қаранг). Лекин равшанки, $x=0$ нүктада функция минимумга эга.

Графиги 148- расмда тасвирланган $f(x) = 1 - \sqrt[3]{x^2}$ функция учун $f'(x) = -2/(3\sqrt[3]{x})$ ҳосила $x=0$ нүктада мавжуд эмас (чексиз узилишга эга бўлади). Шунга қарамасдан, функция $x=0$ нүктада максимумга эга.

Қаралган мисоллар тавсифланган функция экстремумининг мавжуд бўлишининг зарурий аломатини тўлдиришга имкон беради. Агар узлуксиз $y=f(x)$ функция $x=c$ нүктада экстремумга эга бўлса, функцияниң $f'(x)$ ҳосиласи бу нүктада нолга айланади ёки мавжуд эмас.

Айтиб ўтиш керакки, $f'(c) = 0$ шарт (ёки $f'(c)$ мавжуд эмас) экстремум мавжудлигининг зарурый шарти бўлиши билан бирга, етарли бўла олмайди. Масалан, $f(x) = x^3$ функция учун $f'(x) = 3x^2$ ҳосила $x=0$ нүктада нолга айланади, лекин $x=0$ да функция экстремумга эга эмас (20- расмга қаранг).

Аргументнинг ҳосила нолга айланадиган ёки узилишга эга бўладиган (хусусан, чексизликка айланадиган) $x=c$ қиймати критик қиймати (kritik nuqtasi) дейилади.

Шундай қилиб, функция экстремуми, агар у мавжуд бўлса, критик нуқталардагина маънога эга бўлиши мумкин. Лекин биз кўрдикки, ҳамма критик нуқталарда ҳам функция экстремумга эга бўлавермайди.

Энди критик нуқталарда ҳам экстремум бўлишини таъминлайдиган экстремум мавжудлигининг етарли деб аталаидиган шартини кўрайлик.

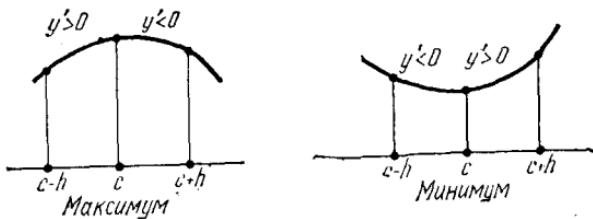
Дастлаб, кейинги мақсадларни кўзлаб, ҳосила критик нуқтасидан чапда бигта ишорага, ўнг томондан бошқа ишорага эга бўлган ҳолларни—ҳосила критик нуқтасидан ўтаётганда ўз ишорасини ўзгартиради деб аташга келишиб оламиз.

Теорема (экстремум мавжудлигининг етарли аломати). Агар $y=f(x)$ узлуксиз функция $x=c$ критик нуқтани ўз ичига оладиган бирор интервалнинг барча нуқталарида $f'(x)$ ҳосилага эга бўлса, $f'(x)$ ҳосила аргумент $x=c$ критик нуқтадан чандан ўнгги ўтаётганда ўз ишорасини плюсдан минусга ўзгартирса, функция бу нуқтада максимумга эга, ишора минусдан плюсга ўзгарганда эса минимумга эга бўлади.

Исботи. c — критик нуқта бўлсин, аниқлик учун аргумент c критик нуқтадан ўтаётганда ишорасини плюсдан минусга ўзгартирсин, яъни c дан ўнгда ҳосила мусбат, чандан эса манфий бўлсин. Бу шундай етарлича кичик $h > 0$ сон топиладики, агар $c - h < x < c$ бўлса, $f'(x) > 0$ ва агар $c < x < c + h$ бўлса, $f'(x) < 0$ бўлади деган сўз.

Функцияниң ўсуви чарчи камаювчи бўлиши ҳақидаги теоремаларга асоссан, $[c-h, c]$ сегментда $f(x)$ функция ўсади, $[c, c+h]$ сегментда камаяди деган холосага келамиз.

Демак, функцияниң c нуқтадаги қиймати $[c-h, c+h]$ сег-

153- расм.

менттинг барча бошқа нүкталаридаги қийматига қараганда катта бўлади, бу c нүктада функция максимумга эгалигини билдиради. Минимум учун бўлган ҳол ҳақидаги теорема ҳам шунга ўхшаш исботланади (153-расм).

Изоҳ. Агар $f'(x)$ ҳосила критик нүқгадан ўтаётганда ўз ишорасини ўзгартирмаса, функция бу нүктада на максимумга, на минимумга эга бўлади.

1-мисол. $f(x) = \frac{1}{3}x^3 - 2x^2 + 3x + 1$ функцияниң экстремумини текширинг.

Ечилиши. Бу функция бутун сон ўқида аниқланган ва дифференциалланувчи.

1. Ҳосиласини топамиз: $f'(x) = x^2 - 4x + 3$.

2. Ҳосилани полга тенглаймиз ва ҳосиланинг илдизларини (kritик нүкталарини) топамиз: $x^2 - 4x + 3 = 0$; $x_1 = 1$, $x_2 = 3$.

Бу сонлар берилган функцияниң бутун аниқланниш соҳасини учта интервалга ажратади: $-\infty < x < 1$, $1 < x < 3$, $3 < x < +\infty$.

3. Бу интервалларниң ҳар бирида ҳосила ўз ишорасини сақлади (ишора ўзгариши фақат критик нүктадан ўтаётганда рўй бергани учун). Шунинг учун ҳосила ишорасини ҳар бир интервалда текшираётганда бу интервалнинг ихтиёрий битта нүктасини олиш етарли.

$-\infty < x < 1$ интервалда, масалан, $x = 0$ нүктани олиш мумкин. Бу нүкта да $f'(0) = 0^2 - 4 \cdot 0 + 3 = 3 > 0$. Шунинг учун $-\infty < x < 1$ интервалда ҳосила мусбага

Шунга ўхшаш $1 < x < 3$ интервалда ҳосила мусбатлигини, $3 < x < +\infty$ интервалда эса манфиийлигини топамиз.

$x = 1$ критик нүктадан ўтаётганда ҳосила ўз ишорасини плюсдан минусга ўзгартиргани учун функция бу нүктада максимумга эга. Уни ҳисоблаймиз: $y_{\max} = f(1) = 1/3 \cdot 1^3 - 2 \cdot 1 + 3 + 1 = 7/3$.

$x = 3$ нүктадан ўтаётганда ҳосила ўз ишорасини минусдан плюсга ўзгартиради ва демак бу нүктада функция минимумга эга:

$$y_{\min} = f(3) = 1/3 \cdot 3^3 - 2 \cdot 3 + 3 + 1 = 1.$$

Олинган натижаларни жадвалга ёзамиз:

x	$-\infty < x < 1$	1	$1 < x < 3$	3	$3 < x < +\infty$
y'	+	0	-	0	+
y	ўсади	максимум $y_{\max} = 7/3$	камаяди	минимум $y_{\min} = 1$	ўсади

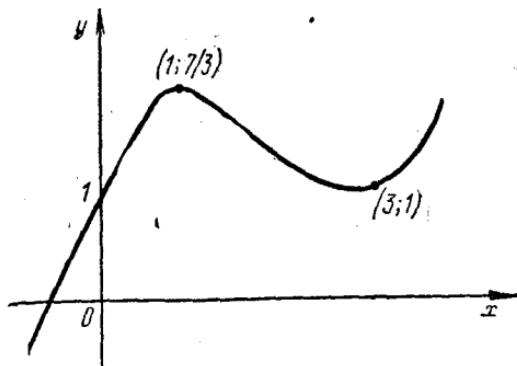
Функцияниң графиги 154-расмда тасвирланган.

2-мисол. $f(x) = xe^x$ функцияниң экстремумини текширинг.

Ечилиши. Бу функция барча сон ўқида аниқланган ва дифференциалланувчи.

1. Ҳосиланы топамиз:
 $t'(x) = e^x(x+1)$.
 2. Ҳосиланы нолга тенглаб, илдизларини топамиз: $f'(x) = 0$, $e^x(x+1) = 0$, $x = -1$. Бу сон функция аниқланыш соҳасини иккита интервалга ажратади:

$$\begin{aligned} -\infty < x < -1, \\ -1 < x < +\infty. \end{aligned}$$

154- расм.

3. Ҳосила ишорасини ҳар бир интервалда текширамиз.
 $-\infty < x < -1$ интервалда, масалан, $x = -2$ қийматни оламиз, у ҳолда $f'(-2) = e^{-2}(-2+1) = -1/e^2 < 0$.

$-1 < x < +\infty$ интервал-

да $x = 0$ қиймат учун қүйидагига әлемиз: $f'(0) = e^0(0+1) = e^0 = 1 > 0$.

$x = -1$ нүктадан ўтадётгандан ҳосила ўз ишорасини минусдан плюсга ўзгартиргани учун $x = -1$ да функция минимумга әга:

$$y_{\min} = f(-1) = -e^{-1} = -1/e \approx -0,37.$$

Олниңан нағижаларни жадвалга ёзамиш:

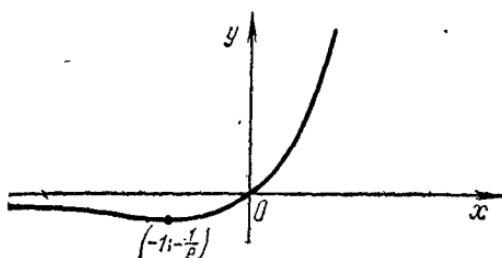
	$-\infty < x < -1$	-1	$-1 < x < +\infty$
y'	-	0	+
y	камаяди	минимум	үсади
		$y_{\min} = -1/e \approx -0,37$	

$y = xe^x$ функциянынг графиги 155-расмда тасвирланган.

3. Экстремум мавжуд бўлишининг иккинчи ҳосилага асосланган етарлилик аломати. Баъзи ҳолларда функциянынг экстремуми текширилаётганда иккинчи тартибли ҳосиланинг ишорасига асосланган экстремумнинг қўйидаги етарлилик аломати қулай бўлади.

Теорема. $x = c$ нүктада $f(x)$ функциянынг биринчи ҳосиласи нолга тенг [$f'(c) = 0$] бўлсин, иккинчи ҳосила мавжуд бўлиб, у нолдан фарқли бўлсин [$f''(c) \neq 0$]. Бу ҳолда, агар $f''(c) < 0$ бўлса, $x = c$ нүктада функция максимумга әга бўлади, агар $f''(c) > 0$ бўлса, $x = c$ нүктада функция минимумга әга бўлади.

Исботи. Аниқлик учун $f''(c) < 0$ бўлсин. c нүктада функция максимумумга әга бўлишини

155- расм.

күрсатамиз. Иккинчи ҳосиланинг таърифига кўра қўйидагиг эгамиз:

$$f''(c) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f'(c + \Delta x) - f'(c)}{\Delta x}.$$

Шартга кўра $f'(c) = 0$ бўлгани учун

$$f''(c) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f'(c + \Delta x)}{\Delta x}.$$

$f''(c) < 0$ ни ҳисобга олсак, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f'(c + \Delta x)}{\Delta x} < 0$ ни ҳосил қила миз.

Лимит манфий бўлгани учун Δx нинг абсолют қиймати бўйи ча кичик қийматлари учун $\frac{f'(c + \Delta x)}{\Delta x}$ тенгсизлик бажарилади.

$\Delta x < 0$ бўлсин; у ҳолда $f'(c + \Delta x) > 0$; агар $\Delta x > 0$ бўлса $f'(c + \Delta x) < 0$ бўлади. Бу c нуқтадан ўтаётганда биринчи ҳосил ўз ишорасини плюсдан минусга ўзгартиришини кўрсатади. Де мак, 2-пунктда кўрилган экстремум мавжудлигининг етарлилии шартига кўра $f(x)$ функция c нуқтада максимумга эга. Ага $f''(c)$ бўлса, c нуқтада функция минимумга эга бўлишини шунга ўхшаш йисбот қилиш мумкин.

1-мисол. $f(x) = x - 2 \sin x$ функциянинг $[0, 2\pi]$ сегментдаги экстремумини топинг.

Ечилиши 1. $f'(x) = 1 - 2 \cos x$ ҳосилани топамиз.

2. Ҳосилани нолга тенглаб, ҳосиланинг бу сегментга тегишли нуқталарини топамиз: $1 - 2 \cos x = 0$, $\cos x = 1/2$, $x_1 = \pi/3$, $x_2 = 5\pi/3$.

3. $f''(x) = 2 \sin x$ иккинчи ҳосилани топамиз ва унинг $x_1 = \pi/3$ ва $x_2 = 5\pi/3$ нуқталардаги ишорасини аниқлаймиз: $x_1 = \pi/3$ нуқтада қўйидагиларга эгамиз: $f''(\pi/3) = 2 \sin(\pi/3) = \sqrt{3} > 0$. $x_2 = 5\pi/3$ нуқтада эса: $f''(5\pi/3) = 2 \sin(5\pi/3) = -\sqrt{3} < 0$.

Демак, $x_1 = \pi/3$ да функция минимумга эга:

$y_{\min} = f(\pi/3) = \pi/3 - 2 \sin(\pi/3) = \pi/3 - \sqrt{3} \approx -0,68$, $x_2 = 5\pi/3$ нуқтада эса максимумга эга:

$$y_{\max} = 5\pi/3 - 2 \sin(5\pi/3) = 5\pi/3 + \sqrt{3} \approx 69,6$$

Иккинчи ҳосила критик нуқтада нолга айланадиган ёки мавжуд бўлмаган ҳолда экстремум мавжуд бўлишилигининг етарлилии шартини қўлланиб бўлмайди. Бундай ҳолларда биринчи ҳосиланинг ишорасини ўзгартиришга асосланган етарлилиик аломатидан фойдаланилади.

2-мисол. $f(x) = x^4$ функциянинг экстремумини топинг.

Ечилиши. Берилган функция барча сон ўқида аниқланган ва дифференциалланувчи.

1. Биринчи ҳосилани топамиз: $f'(x) = 4x^3$.

2. Ҳосилани нолга тенглаймиз ва унинг илдизларини топамиз:

$$f'(x) = 0, 4x^3 = 0, x = 0.$$

3. Иккинчи ҳосила $f''(x) = 12x^2$ ни гопамиз $x = 0$ критик нуқтада иккинчи ҳосила ҳам нолга айланади. Бу ҳолда кўрилган етарлилиик аломатини қўл-

наби бўлмайди. Биринчи ҳосиланинг ишораси ўзгаришига асосланган биринчи етарлилик аломатини қўлланиб, $x = 0$ нуқтада функция минимумга эга бўйиншини кўрсатиш мумкин, чунки $x = 0$ нуқтадан ўтаётганда функциянинг биринчи ҳосиласи ўз ишорасини минусдан плюсга ўзгартиради (19-расмга қаранг).

4. Функциянинг энг катта ва энг кичик қийматини топиш. $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлган, $y = f(x)$ функцияни қараймиз. Маълумки, бундай функция ўзининг энг катта ва энг кичик қийматига сегментнинг чегарасида ёки унинг ичидаги эришади (V боб, 2-§, З-пунктга қаранг). Агар функциянинг энг катта қиймати (энг кичик қиймати) га сегментнинг ички с нуқтасида эришилса, чунки $[a, b]$ сегментнинг барча x нуқталарида $M = f(c) \geq f(x)$ (ёки $m = f(c) \leq f(x)$) тенгсизлик $[a, b]$ сегментнинг ичидаги ётадиган с нуқтанинг барча атрофи учун бажарилади, у ҳолда функциянинг бу қиймати максимум (минимум) бўлади.

Шундай қилиб, функциянинг $[a, b]$ сегментдаги энг катта ва энг кичик қийматини топишнинг қуйидаги қоидасини ҳосил қиласиз:

1. Функциянинг $[a, b]$ интервалдаги барча критик нуқталарини топамиз ва улардаги функция қийматларини ҳисоблаймиз.

2. Функциянинг сегмент чегараларида: $x = a$ ва $x = b$ нуқталардаги қийматларини ҳисоблаймиз.

3. Бу қийматларнинг ичидан энг катта ва энг кичик қийматларини танлаймиз.

Изоҳ. Равшонки, сегментда узлуксиз бўлган функция, бу сегментнинг ички нуқтасида битта экстремумга эга бўлса, у бу нуқтада максимумга эга бўлса, энг катта қийматга, минимумга эга бўлса, энг кичик қийматга эга бўлади.

Мисол. $f(x) = x^3 - 3x$ функциянинг энг катта ва энг кичик қийматини топинг.

Ечилиши. 1. Функциянинг $[-1,5; 2,5]$ интервалдаги критик қийматларини топамиз:

$$f'(x) = 3x^2 - 3, 3x^2 - 3 = 0, x_1 = -1, x_2 = 1.$$

Функциянинг бу нуқталардаги қийматларини ҳисоблаймиз:

$$f(-1) = (-1)^3 - 3(-1) = 2, f(1) = 1 - 3 = -2.$$

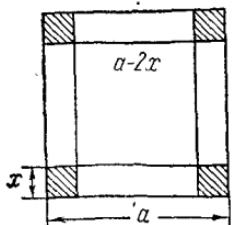
2. Функциянинг сегмент чегараларидағи қийматини ҳисоблаймиз:

$$f(-1,5) = (1,5)^3 - 3(-1,5) = 1,125; f(2,5) = 2,5^3 - 3 \cdot 2,5 = 8,125.$$

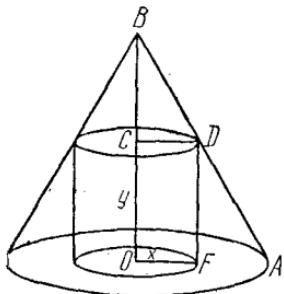
Шундай қилиб, функциянинг энг катта қиймати у_{э. катта} = 8,125 га сегментнинг ўнг чегарасида эришилади. Функциянинг энг кичик қиймати у_{кич.} = -2 га $x = 1$ нуқтада эришилади.

5. Максимум ва минимум назариясини масалалар ечишга қўлланилиши. Юқорида баён қилинган функциянинг максимум ва минимум назариясини амалий масалаларни ечишга қўлланиш мумкин.

1-мисол. Томони a бўлган квадрат тунукадан тенг квадратчалар (расмда штрихлаб кўрсатилган) қирқиб ташлаб ва тунукани буклаб, ҳажми мумкин бўлгунча энг катта бўладиган очик яшик ясаш талаъ қилинади (156-расм). Қирқиладиган квадратларнинг томони қандай бўлиши керак?

156- расм.

157- расм.

зиш мумкин. AOB ва топамиз:

$$DC : CB = OA : OB \text{ ёки } x : (h-y) = R : h$$

Бундан $x = R(h-y)/h$, x нинг бу ифодасини цилиндр ҳажмининг формуласига қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$V = \frac{\pi R^2}{h^2} (h-y)^2 y.$$

Равшанки, у ўзгарувчи O дан h гача бўлган қийматларни қабул қиласи. Бу функцияning $[0, h]$ интервалдаги энг катта қийматини топамиз. V функциядан у ўзгарувчи бўйича ҳосилани топамиз:

$$V' = \frac{\pi R^2}{h^2} (h^2 - 4hy + 3y^2).$$

Ҳосилани нолга тенглаб, $|0, h|$ интервалдаги критик нуқтани топамиз:

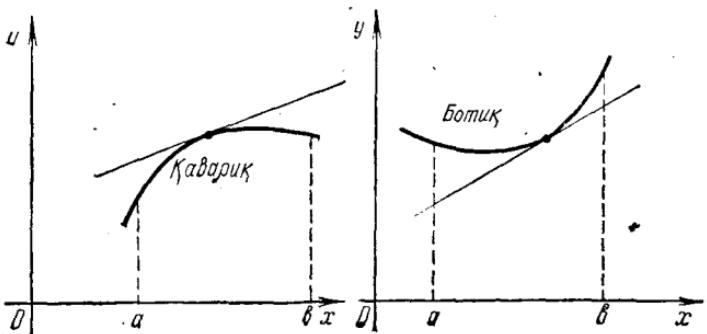
$$h^2 - 4hy + 3y^2 = 0; y_1 = h/3.$$

($y_2 = h$ нуқта $|0, h|$ интревалга тегишли эмас).

Иккинчи ҳосила $V'' = \frac{\pi R^2}{h^2} (-4h+6y)$ нуқтада манфий бўлгани учун у $y=h/3$ нуқтада V ҳажм максимумга эга. Бу максимал қиймат энг катта қиймат бўлади.

6. Функция графигининг ботиқлиги ва қавариқлиги. Букилиш нуқталари. Энди функция графигининг ботиқлик ва қавариқлиги билан боғлиқ бўлган хоссаларини ўрганамиз.

* Тенгламанинг иккинчи $x = a/2$ илдизи $|0, a/2|$ интервалга тегишли эмас.

158- расм.

Дифференциалланувчи $y = f(x)$ функциянынг графиги $[a, b]$ интервалда, агар у бу интервалда ўз уринмасидан пастда жойлашган бўлса, қавариқ дейилади (158-расм).

Агар функциянынг графиги унинг уринмасидан юқорида жойлашган бўлса, дифференциалланувчи $y = f(x)$ функциянынг графиги бу $[a, b]$ интервалда ботиқ дейилади (158-расм).

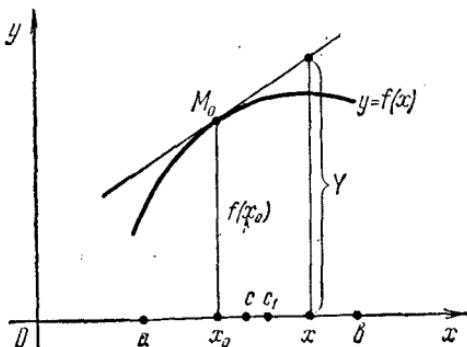
Шунга ўхшаш, масалан, $y = \sqrt{1 - x^2}$ ярим айлана $[-1, 1]$ интервалда қавариқ, $y = x^2$ парабола $[-\infty, +\infty]$ интервалда ботиқ.

Функциянынг графиги баъзи интервалларда қавариқ, баъзи интервалларда ботиқ бўлиши мумкин. Масалан, О дан 2π гача бўлган интервалла қаралаётган $y = \sin x$ функциянынг графиги $[0, \pi]$ интервалда қавариқ, $[\pi, 2\pi]$ интервалда ботиқ (126-расмга қаранг).

Функция графиги берилган интервалда қавариқ ёки ботиқ бўлишининг етарли шартини қараймиз.

Теорема. $y = f(x)$ функция $[a, b]$ интервалнинг барча нуқтасида иккинчи ҳосила $f''(x)$ га эга бўлсин. Агар бу интервалнинг барча нуқтасида $f''(x) < 0$ бўлса, функция графиги бу интервалда қавариқ, $f''(x) > 0$ бўлса, ботиқ бўлади.

Исботи. Аниқлик учун $f''(x) < 0$ бўлсин ва графикнинг қавариқлигини исбог қиласиз. Функция графигида $[a, b]$ интервалга тегишли x_0 абсциссага эга иктиёрий M_0 нуқтани оламиз ва M_0 нуқта орқали уринма ўтказамиз (159-расм). Теоремани исбот қилиш учун биз функциянынг гра-

159- расм.

фиги уринмадан пастьда жойлашганлигини күрсатишимиз керак Башқача айтганда, битта ўша x абсцисса учун эгри чизиқ орди натаси уринма ординатасидан кичик бўлиши керак. График тенг ламаси: $y = f(x)$; уринманинг M_0 нуқтадаги тенгламаси қўйи дагича:

$$Y - f(x_0) = f'(x_0) (x - x_0).$$

Бу ерда x абсциссага мос келадиган ордината Y билан белги-ланган.

График ва уринманинг битта ўша x абсциссадаги айрмаси қўйидагига тенг:

$$y - Y = f(x) - [f(x_0) + f'(x_0) (x - x_0)]$$

еки

$$y - Y = f(x) - f(x_0) - f'(x_0) (x - x_0).$$

$f(x) - f(x_0)$ айрмани Лагранж формуласи (82) бўйича алмаштирамиз,

$$f(x) - f(x_0) = (x - x_0) f'(c),$$

бу ерда c нуқта x_0 ва x орасида жойлашган.
У ҳолда

$$y - Y = f'(c) (x - x_0) - f'(x_0) (x - x_0) = (x - x_0) [f'(c) - f'(x_0)]. \quad (85)$$

$f'(c) - f'(x_0)$ айрмани уни $f'(x)$ ҳосилага қўлланиб, (82) формула бўйича яна алмаштирамиз:

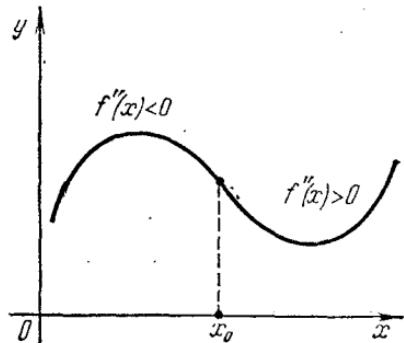
$$f'(c) - f'(x_0) = (c - x_0) f''(c_1),$$

бу ерда c_1 катталик x_0 ва c орасида, демак, x_0 ва x орасида жойлашган. Айрма ифодасини (85) тенгликка қўйиб, $y - Y = (x - x_0) (c - x_0) f''(c_1)$ ни ҳосил қиласиз $x - x_0$ ва $c - x_0$ айрмалар бир хил ишорага эга, чунки x_0 ва x орасида жойлашган, демак, уларнинг кўпайтмаси $(x - x_0) (c - x_0) > 0$. Шартга кўра $[a, b]$ интервалда $f''(x) < 0$ бўлгани учун, хусусан, $f''(c_1) < 0$. Шунинг учун $y - Y = (x - x_0) (c - x_0) f''(c) < 0$. Шундай қилиб. $[a, b]$ интервалдаги барча нуқталар учун уринманинг ординатаси график ординатасидан катта, яъни график қавариқ.

Худди шунга ўхаш $f''(x) > 0$ да график ботиқ бўлиши исботланади. Узлуксиз функция графикининг қавариқлик қисмидан ботиқлик қисмини ажратадиган нуқтаси *букилиш нуқтаси* дейлади. Функция графикининг букилиш нуқтасини топиш қўйидаги теоремаларга асосланган.

Теорема (букилиш нуқтаси мавжудлигининг зарур ишларини). $y = f(x)$ функция $[a, b]$ интервалда узлуксиз иккинчи $f''(x)$ ҳосилага эга бўлсин. У ҳолда, агар абсциссаны $x_0 \in [a, b]$ бўлган нуқта берилган функциянинг графикининг букилиш нуқтаси бўлса, $f''(x_0) = 0$ бўлади.

Исботи. Тескарисини фараз иламиз, яъни $f''(x_0) \neq 0$ бўлсин. Аниқлик учун $f''(x_0) > 0$ бўлсин. У олда иккинчи ҳосиланинг узлуклиги ҳақидаги фаразга кўра у x_0 нуқтанинг бирор атрофида мусат бўлади (V боб, 2- §, 1-пунктга қаранг) ва демак, функция графиги у атрофда ботик (281-бетдаги теоремага қаранг). Лекин бу x_0 нуқта букилиш нуқтасининг абсциссаси дейилишига қарама-қаршидир. Бу қарама-қаршилик $f''(x_0) = 0$ тўғрилигини кўрсатади.

160- расм

$y = f(x)$ функция графиги абсциссаси $x = x_0$ бўлган букилиш нуқтасига эга бўлсин. Агар $x = x_0$ да иккинчи ҳосила узлуксиз бўлса, $f''(x_0) = 0$ бўлади. Бироқ бошқа ҳоллар, яъни узлуксиз функцияниң иккинчи ҳосиласи узилишга эга бўлган ҳол ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, $y = \sqrt[3]{x^5}$ функцияниң иккинчи ҳосиласи $y'' = 10/(9\sqrt[3]{x})$. Равшаники, $-\infty < x < 0$ да $y'' < 0$ ва $0 < x < +\infty$ да $y'' > 0$ бўлади. Демак, берилган функцияниң графиги $x = 0$ да букилиш нуқтасига эга. Бироқ бу нуқтада функцияниң иккинчи ҳосиласи мавжуд эмас.

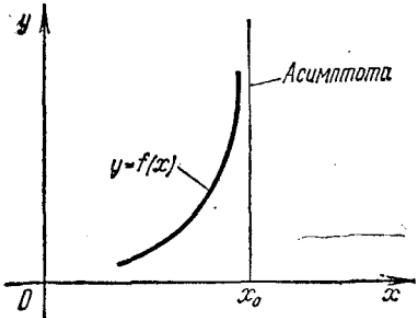
Шундай қилиб, узлуксиз функция графигининг букилиш нуқталари абсциссаларини иккинчи ҳосила нолга teng ёки узилишга эга бўлган (хусусан, мавжуд бўлмаган) нуқталардан излаш керак экан.

Теорема (букилиш нуқтаси мавжудлигининг етарлишарги). Агар узлуксиз функцияниң иккинчи $f''(x)$ ҳосиласи x_0 нуқтадан ўтаётганда ўз ишорасини ўзгартираса, у ҳолда $x = x_0$ абсциссли с нуқта функция графигининг букилиш нуқтаси дейилади.

Исботи. Масалан, $x < x_0$ да $f''(x) < 0$ ва $x > x_0$ да $f''(x) > 0$ бўлсин. Бу ҳолда x_0 дан чапда функция графиги қавариқ, ўнгда ботик. Демак, x_0 нуқта қавариқлик интервалини ботиклик интервалида ажратади, яъни функция графигининг $(x_0;)$ $f(x_0)$ нуқтаси букилиш нуқтаси бўлади (160-расм).

Мисол. $f(x) = x^3 - 3x$ функцияниң қавариқ ва ботиклигини текширинг. **Ечилиши.** Иккинчи ҳосилани топамиз: $f'(x) = 3x^2 - 3$, $f''(x) = 6x$. $f''(x)$ ни нолга tengлаймиз: $6x = 0$, бундан $x = 0$. Агар $x < 0$ да $f''(x) = 6x < 0$ ва агар $x > 0$ да $f''(x) = 6x > 0$ ни ўзтборга олсак, $] -\infty, 0 [$ интервалда график, қавариқ, $] 0, +\infty [$ интервалда ботик бўлишини хулоса қиласиз: $x = 0$ нуқтада функция графиги $x = 0$ букилиш нуқтасига эга (151-расмга қаранг).

7. Функция графигининг асимптоталари. Функцияни текшираётганда функция графигининг нуқтаси координаталар бошидан иксиз узоқлашганда ёки бошқача айтганда унинг ўзгарувчи

161- расм.

Эга бўлган тўғри чизиқ $y = f(x)$ функция графикининг *асимпто-таси* дейилади. Оу ўққа параллел ва Oy ўққа параллел бўлмаган асимптоталарни айрим-айрим ҳолда қарайлик

Оу ўққа параллел бўлган асимптоталар. $x_0 \rightarrow 0$ да $y = f(x)$ функция абсолют қиймат бўйича чексиз ўссин, яъни $\lim_{x \rightarrow x_0 - 0} f(x) = \infty$. У ҳолда таърифга кўра $x = x_0$ тўғри чизиқ асимп-тотадир (161-расм).

Шунга ўхшаш, агар $\lim_{x \rightarrow x_0 + 0} f(x) = \infty$ бўлса ҳам $x = x_0$ тўғри чизиқ асимптота бўлади. Тескариси ҳам ўз-ўзида равшан, яъни $x = x_0$ асимптота бўлса, $\lim_{x \rightarrow x_0 - 0} f(x)$ ёки $\lim_{x \rightarrow x_0 + 0} f(x)$ лимитлардан камиди биттаси чексиздир.

Шундай қилиб, $y = f(x)$ функция графикининг Oy ўққа параллел бўлган асимптоталарини излаш учун функция чексизликка айланадиган (чексиз узилишга эга бўлган) $x = x_0$ нинг қийматларини топиш керак экан. У ҳолда Oy ўққа параллел бўлган асимптота $x = x_0$ tenglamaga эга бўлади.

1-мисол. $f(x) = x + \frac{1}{x-2}$ функция графикининг Oy ўққа параллел бўлган асимптотасини топинг.

Ечилиши. $\lim_{x \rightarrow 2} f(x) = \lim_{x \rightarrow 2} \left(x + \frac{1}{x-2} \right) = \infty$ бўлгани учун $x=2$ асимптотадир.

2-мисол. $f(x) = \operatorname{tg} x$ функция графикининг Oy ўққа параллел асимптотасини топинг.

Ечилиши $\lim_{x \rightarrow (\pi(2n+1)/2)} \operatorname{tg} x = \infty$ бўлгани учун $f(x) = \operatorname{tg} x$ функция графики чексиз кўп асимптоталарга эга: $x = \pi/2, x = 3\pi/2, x = 5\pi/2, \dots, x = -\pi/2, x = -3\pi/2, x = -5\pi/2, \dots$ (27-расмга қаранг).

Оу ўққа параллел бўлмаган асимптоталар $y = f(x)$ функцияининг графикни Oy ўққа параллел бўлмаган асимптотага

нуқтаси чексизликка интилганда график формасини билиб олиш муҳим.

Ўзгарувчиси чексизликка интилганда функция графикни бирор тўғри чизиқка чексиз яқинлашиб борадиган ҳол алоҳида қизиқиш туғдиради.

Ўзгарувчи нуқта график бўйича координаталар бошидан* чексиз узоқлашганда функция графикидаги ўзгарувчи нуқтадан тўғри чизиққача бўлган масофа нолга интилса, бундай хоссага

эга бўлган тўғри чизиқ $y = f(x)$ функция графикининг *асимпто-таси* дейилади. Оу ўққа параллел ва Oy ўққа параллел бўлмаган асимптоталарни айрим-айрим ҳолда қарайлик

Оу ўққа параллел бўлган асимптоталар. $x_0 \rightarrow 0$ да $y = f(x)$ функция абсолют қиймат бўйича чексиз ўссин, яъни $\lim_{x \rightarrow x_0 - 0} f(x) = \infty$. У ҳолда таърифга кўра $x = x_0$ тўғри чизиқ асимп-тотадир (161-расм).

Шунга ўхшаш, агар $\lim_{x \rightarrow x_0 + 0} f(x) = \infty$ бўлса ҳам $x = x_0$ тўғри чизиқ асимптота бўлади. Тескариси ҳам ўз-ўзида равшан, яъни $x = x_0$ асимптота бўлса, $\lim_{x \rightarrow x_0 - 0} f(x)$ ёки $\lim_{x \rightarrow x_0 + 0} f(x)$ лимитлардан камиди биттаси чексиздир.

Шундай қилиб, $y = f(x)$ функция графикининг Oy ўққа параллел бўлган асимптоталарини излаш учун функция чексизликка айланадиган (чексиз узилишга эга бўлган) $x = x_0$ нинг қийматларини топиш керак экан. У ҳолда Oy ўққа параллел бўлган асимптота $x = x_0$ tenglamaga эга бўлади.

1-мисол. $f(x) = x + \frac{1}{x-2}$ функция графикининг Oy ўққа параллел бўлган асимптотасини топинг.

Ечилиши. $\lim_{x \rightarrow 2} f(x) = \lim_{x \rightarrow 2} \left(x + \frac{1}{x-2} \right) = \infty$ бўлгани учун $x=2$ асимптотадир.

2-мисол. $f(x) = \operatorname{tg} x$ функция графикининг Oy ўққа параллел асимптотасини топинг.

Ечилиши $\lim_{x \rightarrow (\pi(2n+1)/2)} \operatorname{tg} x = \infty$ бўлгани учун $f(x) = \operatorname{tg} x$ функция графики чексиз кўп асимптоталарга эга: $x = \pi/2, x = 3\pi/2, x = 5\pi/2, \dots, x = -\pi/2, x = -3\pi/2, x = -5\pi/2, \dots$ (27-расмга қаранг).

Оу ўққа параллел бўлмаган асимптоталар $y = f(x)$ функцияининг графикни Oy ўққа параллел бўлмаган асимптотага

* Асимптота тушунчаси билан биз гипербола мисолини кўраётганда танишган эдик (III боб, 2-§. 4-пунктга қаранг).

эга бўлсин. У ҳолда бундай асимптота тенгламаси $y = kx + b$ кўринишда бўлади. k ва b ни топиш учун қўйидаги ишни қиласиз. Функция графигининг M нуқтасидан асимптотага MN перпендикуляр туширамиз (162-расм).

Асимптотанинг таърифига кўра $x \rightarrow +\infty$ да $MN \rightarrow 0$. $\lim_{x \rightarrow +\infty} MN = 0$.

M_1MN учбурчакдан қўйидагига эгамиз: $M_1M = M_1N / \cos \alpha$ бунда α —асимптотанинг Ox ўққа оғиш бурчаги. α ўзгармас бўлгани учун M_1M катталик MN билан бир вақтда нолга интилади, яъни

$$M_1M = PM, -PM = y_{\text{асим}} - y_{\text{график}} = (kx + b) - f(x)$$

бўлгани учун

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [(kx + b) - f(x)] = 0. \quad (86)$$

(86) дан квадрат қавс ичидаи айирма $x \rightarrow +\infty$ да чексиз кичик функция: $f(x) - (kx + b) = \beta(x)$ экани келиб чиқади. Охирги тенгликини ҳадма-ҳад x га бўлиб, лимитга ўтамиш:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \left[\frac{f(x)}{x} - k - \frac{b}{x} \right] = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{x}.$$

$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{b}{x} = 0$ ва $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\beta(x)}{x} = 0$ бўлгани учун $\lim_{x \rightarrow +\infty} \left[\frac{f(x)}{x} - k \right] = 0$ га эгамиз.

Бундан асимптотанинг бурчак коэффициенти

$$k = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{x}. \quad (87)$$

Энди b ни аниқлаймиз. $f(x) - kx - b = \beta(x)$ бўлгани учун $b = f(x) - kx - \beta(x)$. $x \rightarrow +\infty$ да лимитга ўтиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$b = \lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) - kx]. \quad (88)$$

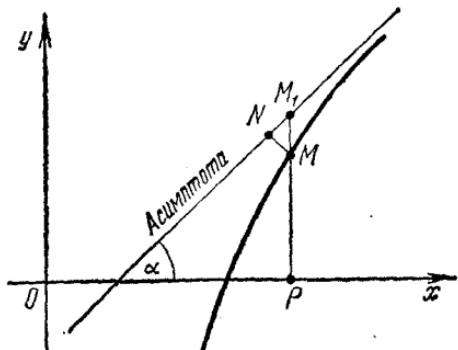
Бундаги k (87) формула бўйича топилади.

Шундай қилиб, Oy ўққа параллел бўлмаган асимптотани топиш учун (87) ва (88) лимитларни топиш керак экан. Тескарисини, яъни (87) ва (88) лимитлар мавжуд бўлса, $y = kx + b$ тўғри чизиқ асимптота эканлигини кўрсатиш мумкин.

Агар бу лимитлардан ҳеч бўлмаганда биттаси мавжуд бўлмаса, $y = f(x)$ функциянинг графиги $x \rightarrow +\infty$ да асимптотага эга бўлмайди.

Хусусий ҳолда асимптота тенгламасидаги k коэффициент нолга тенг бўлиши мумкин. Бу ҳолда асимптота Ox ўққа параллел бўлади ва горизонтал асимптота дейилади

$x \rightarrow -\infty$ да асимптоталар шунга ўхшаш топилади. Айтиб ўтамики, (87) ва (88) формулалар $x \rightarrow +\infty$ ва $x \rightarrow -\infty$ да ҳар хил

162-расм.

бўлиши мумкин, яъни функция графиги Oy ўққа параллел бўлмаган иккита ҳар хил асимптотага эга бўлиши мумкин.

З-мисол. $y = x - 2 \operatorname{arctg} x$ функцияининг асимптоталарини топинг.

Ечилиши. Берилган функция барча сон ўқида аниқланган ва узлуксиз. Демак, график Oy ўққа параллел бўлган асимптоталарга эга эмас. Oy ўққа параллел бўлмаган асимптоталарни топамиз.

$$1) x \rightarrow +\infty; k = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{x - 2 \operatorname{arctg} x}{x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \left(1 - \frac{2 \operatorname{arctg} x}{x}\right) = \\ = 1 - 2 \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\operatorname{arctg} x}{x} = 1.$$

$$b = \lim_{x \rightarrow +\infty} (x - 2 \operatorname{arctg} x - x) = -2 \lim_{x \rightarrow +\infty} \operatorname{arctg} x = -2 \cdot \pi/2 = -\pi.*$$

Шундай қилиб, $x \rightarrow +\infty$ да асимптота тенгламаси $y = x - \pi$.

$$2) x \rightarrow -\infty; k = \lim_{x \rightarrow -\infty} \frac{x - 2 \operatorname{arctg} x}{x} = \lim_{x \rightarrow -\infty} \left(1 - \frac{2 \operatorname{arctg} x}{x}\right) = 1,$$

$$b = \lim_{x \rightarrow -\infty} (x - 2 \operatorname{arctg} x - x) = -2 \lim_{x \rightarrow -\infty} (\operatorname{arctg} x) = -2(-\pi/2) = \pi.$$

$x \rightarrow -\infty$ да асимптота тенгламаси $y = x + \pi$.

Шундай қилиб, $y = x - 2 \operatorname{arctg} x$ функцияининг график Oy ўққа параллел бўлмаган иккита ҳар хил асимптотага эга экан:

$x \rightarrow +\infty$ да $y = x - \pi$ ва $x \rightarrow -\infty$ да $y = x + \pi$.

$y = x - 2 \operatorname{arctg} x$ функцияининг график 163-расмда тасвирланган.

8. Функцияни текширишнинг умумий схемаси ва унинг графикини ясаш. Юқорида баён қилинганларга асосланиб, функцияни текширишнинг қўйидаги планини тавсия қилиш мумкин.

1. Функцияни аниқланиш соҳасини, узлуксизлик интервалларини, узилиш нуқталарини топиш.

2. Функция графикининг асимптоталарини топиш.

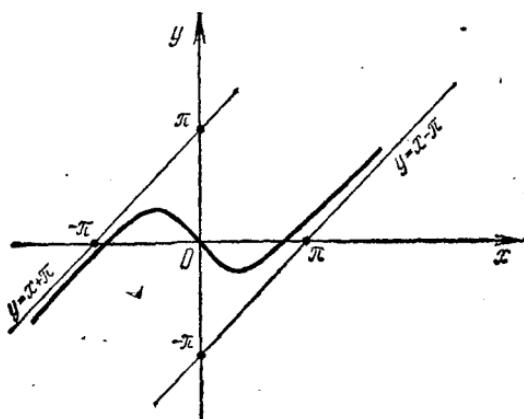
3. Функцияниг монотонлик интервалларини ва унинг экстремумларини (максимум ва минимумини) топиш.

4. Функцияниг қавариқлик ва ботиқлик интервалларини ҳамда функция графикининг букилиш нуқталарини топиш.

Функция графикини ясаш.

1-изоҳ. Функция графикини ясашда графикнинг координаталар ўқи билан кесишиш нуқталарини билиш фойдали.

2-изоҳ. Функция графикини ясашдан аввал уни тоқ ёки жуфтлигини

163-расм.

* V боб, 2-§, 5-пунктга қаранг.

Билиш ҳам фойдалали. Жуфт ёки тоқ функцияниң графигини яса-
етгандың графикалык ордината үкіга ёки координаталар бошига нис-
батан симметриклигидан фойдаланиш тавсия қилинади.

1- мисол. $f(x) = 2x - 3\sqrt[3]{x^2}$ функцияны текшириңгә ва графигини ясайды.
Ечилиши. 1. Функция x нинг барча қыйматларыда аниқланған да узлук-
сиз.

2. Функция графигинин Oy үкіқа параллел бўлмаган асимптоталарини топа-
миз:

$$k = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{2x - 3\sqrt[3]{x^2}}{x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \left(2 - 3\sqrt[3]{\frac{1}{x}} \right) = 2,$$

$$b = \lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) - kx] = \lim_{x \rightarrow +\infty} [2x - 3\sqrt[3]{x^2} - 2x] = \lim_{x \rightarrow +\infty} (-3\sqrt[3]{x^2}) = -\infty.$$

b учун чекли лимит мавжуд бўлмагани учун $x \rightarrow +\infty$ да функция графи-
тининг Oy үкіқа параллел бўлмаган асимптоталари йўқ. $x \rightarrow -\infty$ да ҳам функция
графиги Oy үкіқа параллел бўлмаган асимптоталари йўқлигини осон тек-
шириш мумкин Oy үкіқа параллел бўлган асимптоталар ҳам йўқ, чунки $2x -$
 $-3\sqrt[3]{x^2}$ функция x нинг барча қыйматларыда узлуксиз.

3. Функцияниң монотонлик интервалларини, максимум ва минимумини аниқ-
лаймиз. $f'(x) = 2 - \frac{2}{\sqrt[3]{x}}$ ҳосилани топамиз. Аргументнинг критик қыйматларини
топамиз:

$$2 - \frac{2}{\sqrt[3]{x}} = 0 \text{ ёки } \frac{2(\sqrt[3]{x} - 1)}{\sqrt[3]{x}} = 0, \sqrt[3]{x} - 1 = 0, x = 1.$$

Бундан ташқари $x = 0$ да ҳосила чексиз узилишга өга бўлгани учун $x = 0$ қий-
мат критик ҳисобланади.

$] -\infty, 0[$, $0[, 1[$ интервалларнинг ҳар бирда ҳосиланинг ишорасини аниқ-
лаймиз, бунда 0 ва 1 нүқталар берилган функцияниң аниқланиш соҳасини аж-
ратади. Қўйидагига өгемиз:

$$] -\infty, 0[; f'(-1) > 0;]0, 1[; f'(1/8) < 0;]1, +\infty[; f'(8) > 0.$$

Қўйидаги жадвални тузамиз:

x	$-\infty < x < 0$	0	$0 < x < 1$	1	$1 < x < +\infty$
y'	+	мавжуд эмас	-	0	+
y	ўсади	максимум $y_{\max} = 0$	камаяди	минимум $y_{\min} = -1$	ўсади

Шундай қилиб, $y_{\max} = f(0) = 0$, $y_{\min} = f(1) = -1$.

4. Графикнинг қавариқлик ва ботиқлик интервалларини аниқлаймиз. Иккин-
чи ҳосилани топамиз:

$$f''(x) = -2 \left(-\frac{1}{3} \right) x^{-4/3} = \frac{2}{3x\sqrt[3]{x}},$$

$f''(x)$ ҳосила x нинг деч қандай қыйматида нолга айланмайди, лекин $x = 0$ да
мавжуд эмас (чексиз узилишга өга).

Иккинчи ҳосиланинг $] -\infty, 0 [$ ва $] 0, +\infty [$ интервалларининг ҳар биридаги ишорасини аниқлаймиз ва жадвал тузамиз:

x	$-\infty < x < 0$	0	$0 < x < +\infty$
y''	+	мавжуд әмас	+
графиги	ботик	букилишга әга	ботик

Графикининг координаталар ўқи билан кесишиш нүқталарини топамиз: $f(x) = 0, 2x - 3\sqrt[3]{x^2} = 0, 8x^3 - 27x^2 = 0, x_1 = x_2 = 0, x_3 = 27/8$.

Графикни ясаётганда $x \rightarrow 0$ да $f'(x) \rightarrow \infty$ ни күзда тутиш керак, яъни координаталар бошида график вертикаль уринмага әга (164-расм).

2-мисол. $\frac{\ln x}{x}$ функцияни текширинг ва графигини ясанг.

Ечилиши. Функция $0 < x < +\infty$ интервалда аниқланган ва узлуксиз. Аниқланиш соҳасининг $x = 0$ чегаравий нүқтасида функция чексиз узилишга әга, чунки $\lim_{x \rightarrow 0+0} \frac{\ln x}{x} = -\infty$.

2. $x = 0$ нүқтада функция чексиз узилишга әга бўлгани учун $x = 0$ (Oy ўқи) тўғри чизиқ асимптотадир. Oy ўққа параллел бўлмаган асимптотани топамиз

$$k = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\ln x}{x^2} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{1/x}{2x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{1}{2x^2} = 0,$$

$$b = \lim_{x \rightarrow +\infty} \left(\frac{\ln x}{x} - 0 \cdot x \right) = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\ln x}{x} = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{1/x}{1} = 0$$

(лимитларни топишда биз Лопиталь қоидасидан фойдаландик).

Шундай қилиб, $k = b = 0$ ва $y = 0$ асимптота тенгламаси, яъни Ox ўқ асимптота тенгламаси экан. График асимптоталари Ox ва Oy ўқлар экан.

3. $f'(x) = \frac{1 - \ln x}{x^2}$ ҳосилани ва критик нүқталарни топамиз:

$$\frac{1 - \ln x}{x^2} = 0, 1 - \ln x = 0, \ln x = 1, x = e.$$

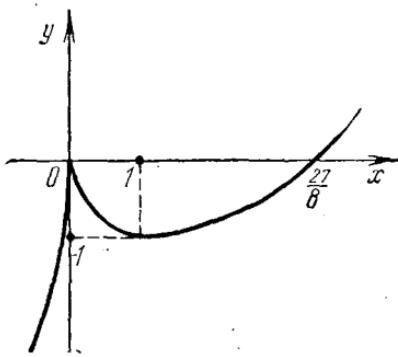
$x = e$ нүқта аниқланиш соҳасидан ажратадиган $] 0, e [$, $] e, +\infty [$ интервалларда ҳосила ишорасини текширамиз:

$$] 0, e [; f'(1) = \frac{1 - \ln 1}{1} = 1 > 0;$$

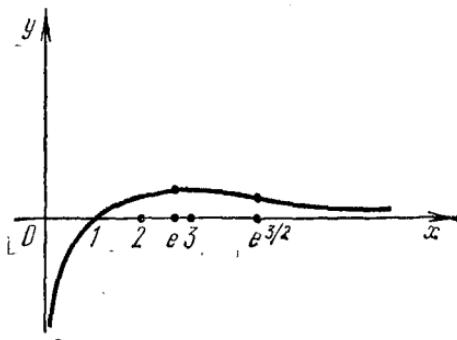
$$] e, +\infty [; f'(e^2) = \frac{1 - \ln e^2}{e^4} = \frac{1 - 2\ln e}{e^4} = \frac{1 - 2}{e^4} = -\frac{1}{e^4} < 0.$$

Жадвал тузамиз:

x	$0 < x < e$	e	$e < x < +\infty$
y'	+	0	-
y	ўсади	максимум $y_{\max} = 1/e \approx 0,37$	камаяди

164- расм.

165- расм.

4. $f(x)$ функциянинг иккинчи ҳосиласини топамиз: $f''(x) = \frac{2\ln x - 3}{x^3}$. $f''(x)$ ни нолга тенглаб, график букилиш нүкталарига эга бўладиган аргумент-нинг қийматларини топамиз:

$$f''(x) = 0, \frac{2\ln x - 3}{x^3} = 0, 2\ln x - 3 = 0, \ln x = \frac{3}{2}, x = e^{3/2}.$$

Иккинчи ҳосиланинг $[0, e^{3/2}]$ ва $[e^{3/2}, +\infty]$ интервалларнинг ҳар биридаги ишорасини аниқлаймиз:

$$[0, e^{3/2}]: f''(e) = \frac{2\ln e - 3}{e^3} = \frac{2 - 3}{e^3} = -\frac{1}{e^3} < 0;$$

$$[e^{3/2}, +\infty]: f''(e^2) = \frac{2\ln e^2 - 3}{e^6} = \frac{4 - 3}{e^6} = \frac{1}{e^6} > 0.$$

Жадвал тузамиз:

x	$0 < x < e^{3/2}$	$e^{3/2} \approx 4,48$	$e^{3/2} < x < +\infty$
y''	-	0	+
графиги	қавариқ	букилиш нүктаси $y = \frac{3}{2e^{3/2}} \approx 0,33$	ботик

Координаталар ўқи билан кесишиш нүкталарини топамиз. График Oy ўқ билан кесишиш нүктасига эга эмас, чунки функция $0 < x < +\infty$ оралиқда аниқланган. Ox ўқ билан кесишиш нүктаси $y = 0$ тенгламадан топилади, бунда $\frac{\ln x}{x^2} = 0, \ln x = 0, x = 1$.

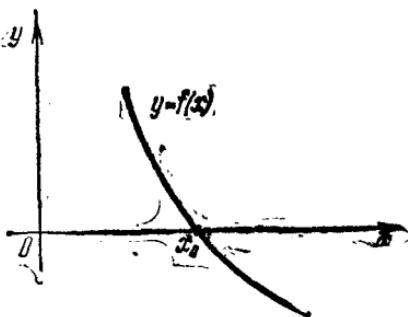
Ҳосил қилинган натижаларга асосланиб, $y = \frac{\ln x}{x}$ функциянинг 165- расмда тасвирланган графикини ҳосил қиласиз.

8- §. ТЕНГЛАМАЛАРНИ ТАҚРИБИЙ ЕЧИШ

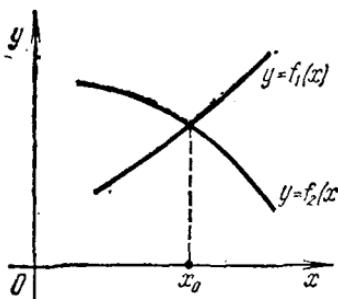
Ушбу

$$f(x) = 0 \quad (89)$$

тенгламанинг ҳақиқий илдизларини топиш талаб қилинсин, яъни x нинг шундай ҳақиқий қийматларини топиш керакки, бунда $f(x) = 0$.

166- расм.

167- расм.

функция нолга айлансин. Бунда $f(x)$ функция узлуксиз ҳамда биринчи ва иккинчи ҳосилага эга деб ҳисоблаймиз. Тенгламанинг илдизларини топиш икки этапдан иборат: 1) илдизларнинг қўпол тақрибий қийматларини топиш; 2) илдизларнинг топилган қийматларини аниқлаштириш.

1. Илдизларнинг қўпол тақрибий қийматларини график усул билан топиш. Илдизларнинг қўпол тақрибий қийматларини топиш учун $y = f(x)$ функциянинг графиги чизилади. Графикнинг Ox ўқ билан кесишган нуқталарининг абсциссалари $f(x) = 0$ тенгламанинг илдизлари бўлади (166- расм). Қўпинча қўйидаги усул қўлланиллади: $f(x) = 0$ тенгламани $f_1(x) = f_2(x)$ кўринишга алмаштириллади, бунда $y = f_1(x)$ ва $y = f_2(x)$ функцияларнинг графикларининг абсциссалари берилган тенгламанинг илдизлари бўлади (167- расм).

2. Топилган қийматларни ватарлар ва уринмалар методи ёрдамида аниқлаштириш. График метод билан (89) тенгламанинг илдизи $[a, b]$ сегмент ичидаги ётиши топилган бўлсин. Бу сегмент шундай кичик қилиб танланадики, қўйидаги учта шарт бажарилсан:

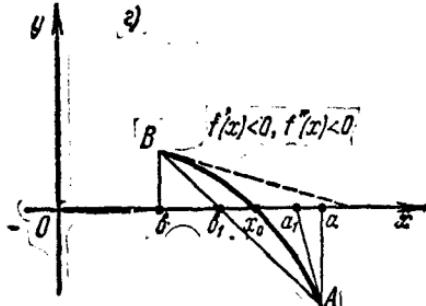
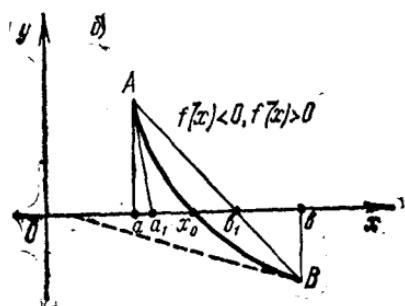
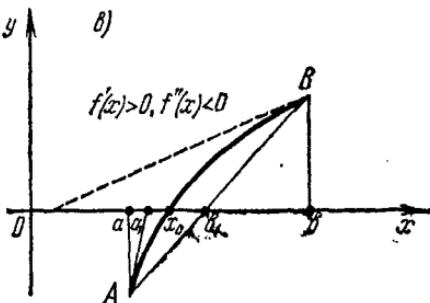
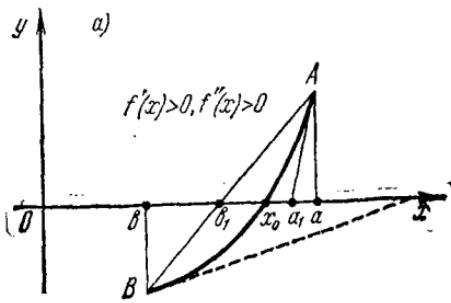
а) $[a, b]$ сегментнинг чегараларида $f(x)$ функция турли ишорали қийматларни қабул қилсин;

б) $[a, b]$ сегментда $f'(x)$ ҳосила ўзгармас ишорани сақласин;

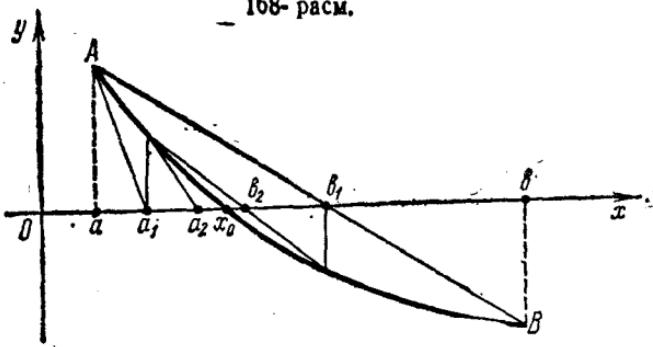
в) $[a, b]$ сегментда иккинчи ҳосила $f''(x)$ ўзгармас ишорани сақласин*.

Агар $[a, b]$ сегментда бу учта шарт бажарилса, $f(x)$ функция 168- расмда тасвирланган графиклардан бирига эга бўлади. Ватарлар ва уринмалар методи қўйидагидан иборат: дастлаб AB ватарни ўтказамиз (169- расм) ва ватарнинг Ox ўқ билан кесишиш нуқтасининг абсциссасини топамиз.

* (а) ва (б) шартлар $[a, b]$ сегментда тенгламанинг битта илдизига эга бўлгани учун белгиланади. (в) шарт айтиб ўтилган методни қўлланиш учун муҳимdir ва у функция графиги $[a, b]$ сегментда қавариқ ва ботиқлигини билдиради.

168- расм.

169- расм.

Бунинг учун $A [a; f(a)]$ ва $B [b; f(b)]$ нүқталардан ўтадиган түғри чизиқ тенгламасини топамиз:

$$\frac{x - b}{a - b} = \frac{y - f(b)}{f(a) - f(b)}.$$

Ватарнинг Ox ўқ билан кесишиш нүқтаси $x = b_1$ ва $y = 0$ координаталарга эга. Бу қийматларни ватарнинг тенгламасига қўйиб қўйидагини топамиз:

$$b_1 = b - f(b) \cdot \frac{a - b}{f(a) - f(b)}. \quad (90)$$

b_1 сон илдизнинг тақрибий қийматини беради.

Энди AB ёйнинг охирларидан биридан унга уринма ўтказамиз ва бу уринманинг Ox ўқ билан кесишиш нуқтасининг a абсциссасини топамиз. 168-расмдан кўриниб турибдикি, уринмани AB ёйнинг $f(x)$ функция ишораси иккинчи ҳосиласи $f''(x)$ нинг ишораси билан бир хил бўладиган учидан ўтказиш керак. Бу ҳолда a , абсцисса $[a, b]$ сегментнинг ичидаги ётади. Агар уринмани ёйнинг иккинчи ҳосила ва функциянинг ишораси қарама-қарши бўладиган бошқа учидан ўтказилса, уринманинг Ox ўқ билан кесишадиган нуқтаси $[a, b]$ сегментнинг ичидаги ётиши мумкин (168-расмга қаранг). Бундан буён уринма ўтказиладиган ёй учининг абсциссасини a ҳарфи билан, иккинчи учининг абсциссасини эса b ҳарфи билан белгилаймиз.

Абсциссаси a бўлган нуқтадан ўтказилган уринманинг тенгламаси (169-расмга қаранг) қўйидаги кўринишда бўлади: $y = f(a) = f'(a)(x - a)$. Уринманинг Ox ўқ билан кесишиш нуқтаси $x = a_1$ ва $y = 0$ координаталарга эга. Бу координаталарни уринма тенгламасига қўйиб, қўйидагини топамиз:

$$a_1 = a - \frac{f(a)}{f'(b)}. \quad (91)$$

a_1 сон илгари ҳосил қилинган b_1 , сон каби илдизнинг тақрибий қийматини беради. Янги $\{a_1, b_1\}$ сегментга яна (90) ва (91) формуласи қўлланамиз. Бунда уринмани абсциссаси a бўлган нуқтадан ўтказишга тўғри келади, чунки бу нуқтада $f''(x)$ ва $f'(x)$ лар бир хил ишорага эга. У ҳолда қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$b_2 = b_1 - f(b_1) \frac{a_1 - b_1}{f(a_1) - f(b_1)}, \quad a_2 = a_1 - \frac{f(a_1)}{f'(a_1)}. \quad (92)$$

Бу ерда a_2 ва b_2 a_1 ва b_1 га қараганда илдизга яқин бўлган янги қийматларидир.

Шундай давом этиб, анча аниқ бўлган янги тақрибий (a_3, b_3) , $(a_4, b_4), \dots, (a_n, b_n)$ қийматларни топамиз:

$$b_n = b_{n-1} - f(b_{n-1}) \frac{a_{n-1} - b_{n-1}}{f(a_{n-1}) - f(b_{n-1})}, \quad a_n = a_{n-1} - \frac{f(a_{n-1})}{f'(a_{n-1})}, \quad (93)$$

шу билан бирга ихтиёрий n да $f(x) = 0$ тенгламанинг илдизи a_n ва b_n орасида жойлашади. Агар x_0 — илдизнинг аниқ қиймати бўлса, яқинлашиш хатолиги $|x_0 - a_n|$ ёки $|x_0 - b_n|$ $|a_n - b_n|$ дан ортмайди:

$$\begin{aligned} |x_0 - a_n| &< |a_n - b_n| \\ |x_0 - b_n| &< |a_n - b_n|. \end{aligned}$$

x_0 илдизни ҳисоблашда мумкин бўлган хатолик ϵ бўлиши мумкин (яъни x_0 дан ϵ га фарқ қиласиган сонни изланади). Шундай қилиб, тақрибий яқинлаштириш ҳосил қилиш процессида кўрсатиб ўтилган ватарлар ва уринмалар методини $|a_n - b_n|$ айрмачиқ бўлиши билан тўхтатиш керак. Барча ҳисоблашларни бит-

та ёки иккита қүшимчада қиймат билан ўтказиши керак, бунда ҳисоблаш процессида хатолик яхлитлашда мумкин бўлган хатоликдан ортиб кетиши керак эмас.

Мисол. $2x + 1 - \sin x = 0$ тенгламанинг илдизини 0,001 аниқликда топинг.

Ечилиши. 1. Илдизининг қўйупол тақриби йийматини топамиз. Бунинг учун $2x + 1 - \sin x = 0$ тенгламани $2x + 1 = \sin x$ кўринишда ёзиб оламиз, $y = 2x + 1$ ва $y = \sin x$ функцияларнинг графикларини ясаймиз (170-расм). Расмдан тенглама $[-1, 0; -0,8]$ сегментда ётадиган ягона илдизга ёғалигини топамиз. $x = -1, 0$ ва $x = -0,8$ илдизнинг қўйупол тақриби йийматларидир.

2. Топилган қўйупол тақриби йийматларни аниқлаштирамиз. Бизнинг ҳолда $f(x) = 2x + 1 - \sin x$. Равшанки, $[-1, 0; -0,8]$ сегментда:

$$f'(x) = 2 - \cos x > 0 \text{ ва } f''(x) = \sin x < 0.$$

$$f(-0,8) = 2 \cdot (-0,8) + 1 - \sin(-0,8) \approx -1,6 + 1 + 0,7174 \approx 0,1174;$$

$$f(-1) = 2 \cdot (-1) + 1 - \sin(-1) \approx -2 + 1 + 0,8415 \approx -0,1585$$

бўлгани учун $b = -0,8$ ва $a = -1$ ни қабул қиласми (а = -1 да функция ишораси унинг иккинчи ҳосиласининг ишораси билан бир хил бўлади).

(90) – (93) формулаларни кетма-кет қўлланиб, a_1, b_1, a_2, b_2 ва ҳ. к. яқинлашишларни топамиз*. Қўйидагиларни ҳисоблаймиз:

$$f'(a) = 2 - \cos \alpha = 2 - \cos(-1) = 2 - 0,5403 = 1,4597,$$

Қўйидагиларни топамиз:

$$\begin{aligned} a_1 &= a - \frac{f(a)}{f'(a)} = -1 - \frac{-0,1585}{1,4597} = -0,8914; \quad b_1 = b - f(b) \frac{a - b}{f(a) - f(b)} = \\ &= -0,8 - 0,1174 \cdot \frac{(-1 + 0,8)}{-0,1585 - 0,1174} = -0,8850. \end{aligned}$$

$f(a_1), f(b_1)$ ва $f'(a_1)$ ларни ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned} f(a_1) &= 2a_1 + 1 - \sin a_1 = 2(-0,8914) + 1 + \sin 0,8914 = \\ &= -1,7828 + 1 + 0,7779 \approx -0,0049; \end{aligned}$$

$$f(b_1) = 2b_1 + 1 - \sin b_1 = 2(-0,8850) + 1 + \sin 0,8850 = -1,7700 + 1 + 0,7739 \approx 0,0039;$$

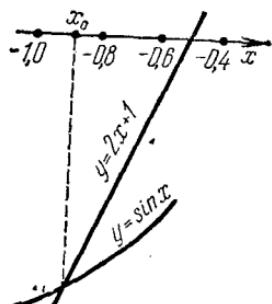
$$f'(a_1) = 2 - \cos a_1 = 2 - \cos(-0,8914) = 2 - 0,6282 = 1,3718,$$

(92) формулага кўра қўйидаги яқинлашишларни топамиз:

$$a_2 = a_1 - \frac{f(a_1)}{f'(a_1)} = -0,8914 - \frac{-0,0049}{1,3718} = -0,8878;$$

$$b_2 = b_1 - f(b_1) \frac{a_1 - b_1}{f(a_1) - f(b_1)} = -0,8850 - 0,0039 \cdot \frac{-0,8914 + 0,8850}{-0,0049 - 0,0039} = -0,8881.$$

$|a_2 - b_2| = 0,003$ айрма мумкин бўлгани хатолик 0,001 дан кичик бўлгани учун кейинги ҳисоблашларни тўхтатиб ва $x_0 \approx -0,888$ ни олиш мумкин.

170- расм.

* Барча ҳисоблашларни битта қўшимчада яна билан оламиз.

1. Умумий изоҳлар. $y = f(x)$ функцияниң x_0, x_1, \dots, x_n нүқталарда қабул қиласидиган y_0, y_1, \dots, y_n қийматлари бизга маълум бўлсин: $y_i = f(x_i)$ ($i = 0, 1, 2, \dots, n$). Қийматлари x_0, x_1, \dots, x_n нүқталарда $y = f(x)$ функция билан мос тушадиган n -даражали

$$P_n(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n$$

кўпҳадни, яъни $P_n(x_i) = f(x_i) = y_i$ ($i = 0, 1, 2, \dots, n$) ни топиш талаб қилинсин. Бундай қўйилган масалани интерполяциялаш масаласи, $P_n(x)$ кўпҳадни эса *интерполяцион кўпҳад* дейилади. $P_n(x)$ интерполяцион кўпҳадни $y = f(x)$ функцияниң яқинлаштирилган аналитик қиймати деб қабул қилиб, яъни $f(x) \approx P_n(x)$ деб, биз масалан, $f(x)$ функцияниң x_0, x_1, \dots, x_n лар орасида ётган x нүқтадаги тақрибий қийматини топишимиз мумкин. Энди интерполяцион масала ягона ечимга эга эканини кўрсатамиз. Соддалик учун иккинчи даражали интерполяцион кўпҳад билан чегараланамиз:

$$P_2(x) = a_0x^2 + a_1x + a_2, \quad (94)$$

у x_0, x_1, x_2 (интерполяция тугунларида) нүқталарда мос y_0, y_1, y_2 қийматларни қабул қиласи:

$$P_2(x_i) = y_i \quad (i = 0, 1, 2).$$

Бу шартларда a_0, a_1, a_2 коэффициентлар бир хил аниқланишини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, $x = x_0, x = x_1, x = x_2$ ларни (94) тенгламага қўйиб, a_0, a_1, a_2 коэффициентларни топиш учун биринчи даражали учта номаълумли қўйидаги системани ҳосил қиласиз:

$$\left. \begin{array}{l} a_0x_0^2 + a_1x_0 + a_2 = y_0, \\ a_0x_1^2 + a_1x_1 + a_2 = y_1, \\ a_0x_2^2 + a_1x_2 + a_2 = y_2. \end{array} \right\}$$

x_0, x_1 ва x_2 сонлар турлича бўлгани учун бу системаниң детерминантни қўйидагича бўлади:

$$D = \begin{vmatrix} x_0^2 & x_0 & 1 \\ x_1^2 & x_1 & 1 \\ x_2^2 & x_2 & 1 \end{vmatrix} = (x_1 - x_0)(x_2 - x_0)(x_1 - x_2) \neq 0.$$

Демак, у ягона ечимга эга экан. Бу геометрик жиҳатдан берилган функцияниң графигининг учта $M_0(x_0; y_0), M_1(x_1; y_1)$ ва $M_2(x_2; y_2)$ нүқтасидан $y = a_0x^2 + a_1x + a_2$ тенглама билан аниқланадиган ягона чизик ўтишини билдиради. $a_0 \neq 0$ да у симметрия ўқи Oy ўқига параллел бўлган парабола, $a_0 = 0$ да эса $y = a_1x + a_2$ тўғри чизик.

2. Лагранжнинг интерполяцион формуласи. Умумий ҳолда n -даражали күпхад учун a_0, a_1, \dots, a_n номаълумлари бўлган $n=1$ та номаълумли системани ҳосил қиласиз. Бундай система-ни ечиш қўпол ҳисоблашларга олиб келади. Шунинг учун $P_n(x)$ интерполяцион кўпхадни номаълум коэффициентни енгилроқ (садароқ) топиш имконини берадиган формада излаймиз:

$$\begin{aligned} P_n(x) = & a_0(x - x_1)(x - x_2) \dots (x - x_n) + a_1(x - x_0)(x - x_2) \dots \\ & \dots (x - x_n) + a_2(x - x_0)(x - x_1)(x - x_3) \dots (x - x_n) + \dots \\ & \dots + a_n(x - x_0)(x - x_1)(x - x_2) \dots (x - x_{n-1}). \end{aligned} \quad (95)$$

$n=2$ ҳол учун интерполяцион кўпхад қуидаги кўринишда бўлади:

$$\begin{aligned} P_2(x) = & a_0(x - x_1)(x - x_2) + a_1(x - x_0)(x - x_2) + \\ & + a_2(x - x_0)(x - x_1). \end{aligned} \quad (96)$$

Унинг a_0, a_1 ва a_2 коэффициентлари қандай топилишини кўрсатамиз. Шартга кўра

$$P_2(x_0) = y_0, \quad P_2(x_1) = y_1, \quad P_2(x_2) = y_2$$

бўлгани учун (96) тенгликка x_0, x_1, x_2 ларни кетма-кет қўйиб, қуидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} P_2(x_0) = y_0 &= a_0(x_0 - x_1)(x_0 - x_2), \\ P_2(x_1) = y_1 &= a_1(x_1 - x_0)(x_1 - x_2), \\ P_2(x_2) = y_2 &= a_2(x_2 - x_0)(x_2 - x_1). \end{aligned}$$

Бундан

$$\begin{aligned} a_0 &= \frac{y_0}{(x_0 - x_1)(x_0 - x_2)}, \quad a_1 = \frac{y_1}{(x_1 - x_0)(x_1 - x_2)}, \\ a_2 &= \frac{y_2}{(x_2 - x_0)(x_2 - x_1)}. \end{aligned}$$

a_0, a_1 ва a_2 нинг топилган қийматларини (96) тенгликка қўйиб, функциянинг тақрибий аналитик қиймати учун қабул қилинадиган изланаетган интерполяцион кўпхадни ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} P_2(x) = & y_0 \frac{(x - x_1)(x - x_2)}{(x_0 - x_1)(x_0 - x_2)} + y_1 \frac{(x - x_1)(x - x_2)}{(x_1 - x_0)(x_1 - x_2)} + \\ & + y_2 \frac{(x - x_0)(x - x_1)}{(x_2 - x_0)(x_2 - x_1)} \end{aligned} \quad (97)$$

Шунга ўхшаш учинчи даражали интерполяцион кўпхадни ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} P_3(x) = & y_0 \frac{(x - x_1)(x - x_2)(x - x_3)}{(x - x_0)(x - x_2)(x_0 - x_3)} + y_1 \frac{(x - x_0)(x - x_2)(x - x_3)}{(x_1 - x_0)(x_1 - x_2)(x_1 - x_3)} + \\ & + y_2 \frac{(x - x_0)(x - x_1)(x - x_3)}{(x_2 - x_0)(x_2 - x_1)(x_2 - x_3)} + y_3 \frac{(x - x_0)(x - x_1)(x - x_2)}{(x_3 - x_0)(x_3 - x_1)(x_3 - x_2)}. \end{aligned} \quad (98)$$

(97) ва (98) формуалалар $n=2$ ва $n=3$ ҳол учун **Лагранжнинг интерполяцион формуласи** дейилади.

Мисол, Қүйндаги жадвалда x нинг баъзи қийматларига мос $\sin x$ фунциянинг қийматлари келтирилган $\sin 0,57$ ни топинг.

x	0,40	0,50	0,65
$\sin x$	0,3894	0,4794	0,6052

Ечилиши Бу ерда $x_0 = 0,40$, $x_1 = 0,50$, $x_2 = 0,65$; $y_0 = 0,3894$, $y_1 = 0,4794$, $y_2 = 0,6052$. Лагранжинги интерполяцион формуласини қўлланиб, $x = 0,57$ даги қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} \sin 0,57 &= 0,3894 \cdot \frac{(0,57 - 0,50)(0,57 - 0,65)}{(0,40 - 0,50)(0,40 - 0,65)} + \\ &+ 0,4794 \frac{(0,57 - 0,40)(0,57 - 0,65)}{(0,50 - 0,40)(0,50 - 0,65)} + 0,6052 \cdot \frac{(0,57 - 0,40)(0,57 - 0,50)}{(0,65 - 0,40)(0,65 - 0,50)} = \\ &= -0,0872 + 0,4347 + 0,1920 = 0,5395. \end{aligned}$$

Жадвал бўйича ҳам тўртта аҳамиятли рақамгача қиймати

$$\sin 0,57 = 0,5396,$$

Кўп ҳолларда бошқача ёзилган интерполяцион формуладан фойдаланиш қулай. Дастрраб, баъзи бир умумий тушунчаларни киритамиз.

3. Айирмалар ва уларнинг хоссалари $y = f(x)$ функция берилган бўлсин. Тенг оралиқда турган эркли ўзгарувчиларни қараймиз x_0, x_1, \dots, x_n , улар h фарқ билан арифметик прогресияни ташкил қиласиди: $x_0, x_1 = x_0 + h, x_2 = x_0 + 2h, \dots, x_n = x_0 + nh$. y_0, y_1, \dots, y_n лар $y = f(x)$ функциянинг $x_0, x_1, x_2, \dots, x_n$ нуқталардаги мос қийматлари бўлсин:

$$y_k = f(x_k) \quad (k = 0, 1, 2, \dots, n).$$

$$y_1 - y_0 = f(x_1) - f(x_0), \quad y_2 - y_1 = f(x_2) - f(x_1), \dots$$

$$\dots, \quad y_n - y_{n-1} = f(x_n) - f(x_{n-1})$$

катталиклар биринчи тартибли (ёки биринчи) айирмалар деяйлади ва мос равишда $\Delta y_0, \Delta y_1, \dots, \Delta y_{n-1}$ ёки $\Delta f(x_0), \Delta f(x_1), \dots, \Delta f(x_n)$ билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$\begin{aligned} \Delta y_0 &= y_1 - y_0, \quad \Delta y_1 = y_2 - y_1, \dots, \quad \Delta y_k = y_{k+1} - y_k, \dots \\ &\dots, \quad \Delta y_{n-1} = y_n - y_{n-1}. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \Delta^2 y_0 &= \Delta y_1 - \Delta y_0, \quad \Delta^2 y_1 = \Delta y_2 - \Delta y_1, \dots, \quad \Delta^2 y_k = \Delta y_{k+1} - \Delta y_k, \dots \\ &\dots, \quad \Delta^2 y_{n-2} = \Delta y_{n-1} - \Delta y_{n-2} \end{aligned}$$

айирмалар иккинчи тартибли (ёки иккинчи) айирмалар деяйлади. Учинчи тартибли айирма

$$\Delta^3 y_0 = \Delta^2 y_1 - \Delta^2 y_0, \quad \Delta^3 y_1 = \Delta^2 y_2 - \Delta^2 y_1$$

ва умуман айтганда, p -тартибли айирма шунга ўхшаш аниқланади.

$$\Delta^p y_k = \Delta^{p-1} y_{k+1} - \Delta^{p-1} y_k \quad (k = 0, 1, 2, \dots),$$

Барча айрмаларни қўйидаги жадвал кўринишида жойлаштириш мумкин:

x	y	Δy	$\Delta^2 y$	$\Delta^3 y$	$\Delta^4 y$...
x_0	y_0	Δy_0				
$x_1 = x_0 + h$	y_1	Δy_1	$\Delta^2 y_0$	$\Delta^3 y_0$	$\Delta^4 y_0$...
$x_2 = x_0 + 2h$	y_2	Δy_2	$\Delta^2 y_1$	$\Delta^3 y_2$	$\Delta^4 y_1$...
$x_3 = x_0 + 3h$	y_3	Δy_3	$\Delta^2 y_2$	$\Delta^3 y_3$	$\Delta^4 y_2$...
$x_4 = x_0 + 4h$	y_4	Δy_4	$\Delta^2 y_3$	$\Delta^3 y_4$	$\Delta^4 y_3$...
$x_5 = x_0 + 5h$	y_5	Δy_5	$\Delta^2 y_4$			
$x_6 = x_0 + 6h$	y_6					
...

Бу жадвал қадами h бўлган диагонал жадвал дейилади. Жадвалнинг ҳар бир устунидаги айрмалар камаювчи ва айрилувчининг мос қийматлари орасида ёзилади.

1-мисол. $y = x^5$ функциянинг $x_0 = -4$ деб $h = 1$ қадамда айрмаларнинг диагонал жадвалини тузинг.

Ечилиши. Қўйидаги жадвалда келтирилган:

x	y	Δy	$\Delta^2 y$	$\Delta^3 y$	$\Delta^4 y$	$\Delta^5 y$	$\Delta^6 y$
-4	-1024						
-3	-243	781	-570				
-2	-32	211	-180	390	-240		
-1	-1	31	-30	150	-120	120	0
0	0		0	30	0	120	0
1	1	1	30	30	120	120	0
2	32	31	180	150	240	120	0
3	243	211	570	390	360	120	
4	1024	781	1320	750			
5	3125	2101					

Айрмаларнинг ўз-ўзидан равшан қўйидаги хоссаларини кўрсатамиз:

1°. Ўзгармаснинг айрмаси нолга teng, яъни $\Delta c = 0$.

2°. Ўзгармас кўпайтувчини айирмадан ташқарига чиқариш мумкин, яъни $\Delta kf(x) = k\Delta f(x)$.

3°. Бир нечта функция айирмасининг йиғиндиси бу функциялар айирмаларининг йиғиндисига тенг, яъни $\Delta[f(x) + g(x)] = \Delta f(x) + \Delta g(x)$.

Бу хоссаларнинг исботини китобхонга ҳавола қиламиш.

$y = x^n$ даражали функциянинг биринчи айирмасини қараймиз:

$$\Delta(x^n) = (x + h)^n - x^n.$$

Ньютон биномига кўра:

$$(x + h)^n = x^n + nx^{n-1}h + \frac{n(n-1)}{2!} x^{n-2}h^2 + \dots + nh^{n-1} + h^n.$$

Демак,

$$\Delta(x^n) = nx^{n-1}h + \frac{n(n-1)}{2!} x^{n-2}h^2 + \dots + nh^{n-1} + h^n.$$

Шундай қилиб, даражали $y = x^n$ функциянинг айирмаси x^{n-1} да коэффициентлари $(n-1)$ бўлган $(n-1)$ -даражали кўпҳад экан. Хусусан, $\Delta(x)^2$ биринчи даражали кўпҳад, $\Delta(x)$ эса нолинчи даражали, яъни ўзгармас кўпҳад (чунки $\Delta x = (x + h) - x = h$).

Энди қўйидаги n -даражали кўпҳадни қараймиз:

$$P_n(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n.$$

Унинг биринчи айирмасини топамиш. Айирмалар хоссасини қўлланиб, қўйидагини ҳосил қиламиш:

$$\Delta P_n(x) = a_0\Delta(x^n) + a_1\Delta(x^{n-1}) + \dots + a_{n-1}\Delta x + \Delta(a_n).$$

Юқоридағига кўра $\Delta(x^n)$ $n-1$ -кўпҳад $\Delta(x^{n-1})$ эса $n-2$ -кўпҳад... Δx -ўзгармас, $\Delta(a_n) = 0$. Демак, $\Delta P_n(x)$ коэффициенти юқори бўлганда a_0nh га тенг $(n-1)$ -даражали кўпҳад экан:

$$\Delta P_n(x) = a_0nhx^{n-1} + a_1x^{n-2} + \dots + a'_{n-2}x + a'_{n-1}.$$

Биринчи айирма $\Delta P_n(x)$ дан иккинчи айирмани олиб, иккинчи тартибли $\Delta^2 P_n(x) = \Delta[\Delta P_n(x)]$ айирмани ҳосил қиламиш, бу ҳозир юқорида айтилганидек, $(n-2)$ -даражали айирма бўлади.

Шундай қилиб, навбатдаги ҳар бир айирманинг даражаси камайиб боради. Демак, n -тартибли айирма нолинчи даражали, яъни ўзгармас кўпҳад бўлар экан. Равшанки, навбатдаги барча айирмалар нолга тенг бўлади. Бу билан қўйидаги теорема исбот бўлади.

1-теорема. x ўзгарувчи h га тенг бўлган тенг орттирмаларни қабул қилганда n -даражали кўпҳаднинг n -тартибли айирмаси ўзгармас катталиkdir. Навбатдаги барча айирмалар нолга тенг.

$y = x^5$ функция учун тузилган диагонал жадвал (297-бетга қаранг) бу теоремани тасвиirlайди.

Биз қўйида келтирадиган тескари тасдиқ ҳам ўринли.

2- теорема. Агар n -тартибли айрима x аргумент ўзгармас орттирма h ни қабул қилған шартда, бирор функция учун ўзгармас бўлса, бу функция n -даражали дейилади.

Бу теорема катта амалий аҳамиятга эга. Агар бирор тартибли айримаси ўзгармас сон ёки ўзгармасдан кам фарқ қиласа, бу теорема функцияни кўпҳад билан алмаштириш имконини беради.

2- мисол. Қўйидаги

x	y	Δy	$\Delta^2 y$	$\Delta^3 y$
0,7	0,2580			
0,8	0,2881	301	-23	-1
0,9	0,3159	278	-24	0
1,0	0,3413	254	-24	0
1,1	0,3643	230	-24	
1,2	0,3849	206		

Жадвалда иккинчи айрималари доим ўзгармас бўлган $\Phi(x)$ функция мисоли келтирилган*. Шунинг учун қаралаётган участкада берилган функция ўзи-ни иккинчи даражали кўпҳад сифатида тутади

4. Ньютоннинг интерполяцион формуласи. Биз биламизки, (1-пунктга қаранг), кўпҳад учун интерполяцион масала қўйидагича қўйилади: агар x_0, x_1, \dots, x_n интерполяцион тугунларда қийматлари маълум бўлса, n -даражали кўпҳад $P_n(x)$ ни топиш керак. Юқорида кўрсатилдики, бу масала ягона ечимга эга. Бу ерда биз хусусий ҳолни, яъни интерполяцион тугунлар тенг оралиқда турганда, қадам h билан белгиланган арифметик прогрессия ташкил қиласиган ҳолни кўрамиз:

$$x_0, x_1 = x_0 + h, \quad x_2 = x_0 + 2h, \dots, \quad x_n = x_0 + nh.$$

Изланган кўпҳадни қўйидаги кўринишда ёзамиш:

$$\begin{aligned} P_n(x) = & A_0 + A_1(x - x_0) + A_2(x - x_0)(x - x_1) + A_3(x - x_0) \times \\ & \times (x - x_1)(x - x_2) + \dots + A_n(x - x_0)(x - x_1)(x - x_2) \dots \\ & \dots (x - x_{n-1}). \end{aligned} \quad (99)$$

A_0, A_1, \dots, A_n коэффициентларни топиш учун (99) муносабатга $x = x_0, x = x_1, x = x_2$ ва х. к. ларни кетма-кет қўйамиз.

$x = x_0$ да $y_0 = P_n(x_0) = A_0$ ни ҳосил қиласиз. Демак, $A_0 = y_0$.

$x = x_1$ да $y_1 = P_n(x_1) = A_0 + A_1(x_1 - x_0) = A_0 + A_1h = y_0 + A_1h$.

Демак,

$$A_1 = \frac{y_1 - y_0}{h} = \frac{\Delta y_0}{h} = \frac{\Delta y_0}{1!h}$$

* Айрималарни олдидағи нолларни ёзмасдан, охирги хона бирлигига ёзишини шартлашиб оламиз.

$x = x_2$ да: $y_2 = P_n(x_2) = A_0 + A_1(x_2 - x_0) + A_2(x_2 - x_0)(x_2 - x_1)$.

Лекин $x_2 - x_1 = h$; $x_2 - x_0 = 2h$.

Демак, $y_2 = A_0 + A_1 \cdot 2h + A_2 \cdot 2h \cdot h$. A_0 ва A_1 ларнинг ўрнига ўз ифодаларини қўйиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$y_2 = y_0 + \frac{\Delta y_0}{h} \cdot 2h + A_2 \cdot 2h^2 \text{ ёки } y_2 - y_0 - 2\Delta y_0 = A_2 \cdot 2h^2.$$

$$\begin{aligned} y_2 - y_0 - 2\Delta y_0 &= (y_2 - y_1) + (y_1 - y_0) - 2\Delta y_0 = \\ &= \Delta y_1 + \Delta y_0 - 2\Delta y_0 = \Delta y_1 - \Delta y_0 = \Delta^2 y_0 \end{aligned}$$

бўлгани учун $\Delta^2 y_0 = A_2 \cdot 2h^2$. Бундан $A_2 = \frac{\Delta^2 y_0}{2h^2}$.

Шунга ўхшаш $A_3 = \frac{\Delta^3 y_0}{3!h^3}$ ни, умуман, $A_k = \frac{\Delta^k y_0}{k!h^k}$ ни топамиз:

A_0, A_1, \dots, A_n коэффициентларнинг топилган қийматларини (99) формулага қўйиб, изланган кўпҳадни топамиз:

$$\begin{aligned} P_n(x) &= y_0 + \frac{\Delta y_0}{1!h} (x - x_0) + \frac{\Delta^2 y_0}{2!h^2} (x - x_0)(x - x_1) + \\ &\quad + \frac{\Delta^3 y_0}{3!h^3} (x - x_0)(x - x_1)(x - x_2) + \dots \\ &\dots + \frac{\Delta^n y_0}{n!h^n} (x - x_0)(x - x_1)(x - x_2) \dots (x - x_{n-1}). \end{aligned} \quad (100)$$

Бу формула Ньютоннинг биринчи интерполяцион формуласи дейилади. Хусусан, $n = 1$ да биринчи даражали кўпҳад – чизиқли интерполяцион формулани ҳосил қиласиз:

$$P_1(x) = y_0 + \frac{\Delta y_0}{h} (x - x_0). \quad (101)$$

$n = 2$ да параболик (ёки квадратик) интерполяцион формулати ҳосил қиласиз:

$$P_2(x) = y_0 + \frac{\Delta y_0}{h} (x - x_0) + \frac{\Delta^2 y_0}{2!h^2} (x - x_0)(x - x_1). \quad (102)$$

Ньютоннинг интерполяцион формуласига амалда қулай қўлланиладиган кўриниш бериш мумкин. $(x - x_0)/h = t$ дейлик. У ҳолда

$$\frac{x - x_1}{h} = \frac{x - (x_0 + h)}{h} = \frac{x - x_0}{h} - 1 = t - 1;$$

$$\frac{x - x_2}{h} = \frac{x - (x_0 + 2h)}{h} = \frac{x - x_0}{h} - 2 = t - 2, \dots, \frac{x - x_k}{h} = t - k.$$

Бу тенгликларни ҳисобга олиб, (100) формулани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\begin{aligned} P_n(x) &= P_n(x_0 + ht) = y_0 + \frac{\Delta y_0}{1!} t(t-1) + \\ &+ \frac{\Delta^2 y_0}{2!} t(t-1)(t-2) + \dots + \frac{\Delta^n y_0}{n!} t(t-1)(t-2) \dots [t-(n-1)]. \end{aligned} \quad (103)$$

Хусусан, (101) ва (102) формулалар қуйидаги күринишни олади:

$$P_1(x) = P_1(x_0 + ht) = y_0 + \Delta y_0 t, \quad (104)$$

$$P_2(x) = P_2(x_0 + ht) = y_0 + \frac{\Delta y_0}{1!} t + \frac{\Delta^2 y_0}{2!} t(t-1). \quad (105)$$

Энди бирор $y = f(x)$ функция учун n -тартылған айирма үзгармас бўлсин. Бу бирор кесмада $y = f(x)$ функция ўзицинг n -даражали кўпҳад сифатида тутади (3-пунктдаги 2-теорема ва 2-мисолга қаранг). Берилган функцияни интерполяцион қийматлари интерполяцион тугунларда $f(x)$ функция қийматлари билан бир хил бўладиган $P_n(x)$ кўпҳад билан алмаштириб, қуйидаги тақрибий тенглигини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} f(x) \approx P_n(x) &= y_0 + \frac{\Delta y_0}{1! h} (x - x_0) + \frac{\Delta^2 y_0}{2! h^2} (x - x_0)(x - x_1) + \dots \\ &\dots + \frac{\Delta^n y_0}{n! h^n} (x - x_0)(x - x_1) \dots (x - x_{n-1}) \end{aligned} \quad (106)$$

ёки

$$\begin{aligned} f(x_0 + ht) \approx P_n(x_0 + ht) &= y_0 + \frac{\Delta y_0}{1!} t + \frac{\Delta^2 y_0}{2!} t(t-1) + \dots \\ &\dots + \frac{\Delta^n y_0}{n!} t(t-1) \dots [t - (n-1)]. \end{aligned} \quad (107)$$

$f(x) - P_n(x) = R_n(x)$ белгилашни киритамиз. Бу айирма функцияни n -даражали интерполяцион кўпҳад билан алмаштирилганда яқинлашиш хатосини беради.

$$R_n(x) \approx \frac{\Delta^{n+1} y_0}{(n+1)!} (x - x_0)(x - x_1) \dots (x - x_{n-1})(x - x_n) \quad (108)$$

ни ёки $(x - x_0)/h = t$ деб

$$R_n(x) \approx \frac{\Delta^{n+1} y_0}{(n+1)!} t(t-1) \dots (t-n) \quad (109)$$

ни исбот қилиш мумкин. Хусусан, чизиқли интерполяцион ($n=1$ да) формула қуйидаги күринишни олади:

$$P_1(x) \approx \frac{\Delta^2 y_0}{2!} t(t-1). \quad (110)$$

(106) ёки (107) формулаларни одатда x нинг $x_0 < x < x_1$ интервалдаги қийматлари учун қўлланилади. Шунинг учун $0 < t = (x - x_0)/h < (x_1 - x_0)/h = 1$. $0 < t < 1$ кесмада $|t(t-1)| \leq 1/4$ тенгсизлик бажарилишини кўрсатиш осон. Демак,

$$|R_1(x)| \approx \left| \frac{\Delta^2 y_0}{2} \right| \cdot |t(t-1)| \leq \frac{|\Delta^2 y_0|}{8}. \quad (111)$$

Шундай қилиб, агар биринчи айирмалар доим үзгармас бўлса, чизиқли интерполяция хатомига иккинчи айирманинг абсолют катталигининг саккиздан биридан ортмас экан.

Мисол. 299- бетдаги жадвалда $\Phi(x)$ функцияның қийматлари көлтирилган. $x = 0,75$ да $\Phi(x)$ функцияның қийматини топинг.

Е ч и ли ши. Иккинчи айрмалар доим үзгартас бүлгани учун қаралаёттан участкасида $\Phi(x)$ ўзини иккинчи даражали күпхад сифатида тутади. Шунинг учун $\Phi(x) \approx P_2(x)$. Ҳусусан, $\Phi(0,75) \approx P_2(0,75)$. 0,75 сони 0,7 ва 0,8 сони орасыда бүлгани учун $x_0 = 0,7$ деб, берилген жадвалдан топамиз: $y_0 = 0,2580$, $\Delta y_0 = 0,0301$, $\Delta^2 y_0 = -0,0023$, $h = 0,1$. $t = (x - x_0)/h = (0,75 - 0,7)/0,1 = 0,5$ ни ҳисобга олиб, (105) формулага күра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\Phi(0,75) \approx P_2(0,75) = 0,2580 + \frac{0,0301}{1} \cdot 0,5 + \frac{(-0,0023)}{2!} \cdot 0,5 (0,5 - 1) = \\ = 0,2580 + 0,0151 + 0,0003 = 0,2734.$$

$n = 2$ ҳол учун (109) формулани қўлланиб, яқинлашиш ҳатосини топамиз:

$$R_2(x) \approx \frac{\Delta^3 y_0}{(2+1)!} t(t-1)(t-2).$$

$\Delta^3 y_0 = -0,0001$, $t = 0,5$ бўлгани учун

$$|R_2(0,75)| = \left| \frac{-0,0001}{3!} 0,5 (0,5 - 1) (0,5 - 2) \right| < 0,00001.$$

Шундай қилиб, иккинчи даражали интерполяцион күпхадни қўлланиш нуқтадан кейин бешинчи рақамгача ҳисоблашда ҳатоликка йўл қўймас экан.

5. Соnли дифференциаллаш. Соnли дифференциаллаш масаласи қўйидагидан иборат: бирор $f(x)$ функцияның қийматлар жадвали берилган; унинг ҳосиласининг бирор бир нуқтадаги қийматини топиш талаб қилинади.

Методнинг мазмуни шундаки, $f(x)$ функция хоҳлаганча дифференциаллаш мумкин бўлган $P_n(x)$ [$f(x) \approx P_n(x)$] интерполяцион күпхад билан алмаштирилади. Бунда, табиийки, интерполяция тугунлари орасидаги масофа қанча кичик бўлса, ҳосил қилинган натижга шунчак аниқ бўлади. Агар функцияның қийматлар жадвали аргументнинг tengmas оралиқдаги қийматлари учун тузилган бўлса, Лагранжнинг интерполяцион формуласидан фойдаланиш керак. Агар жадвал аргументнинг teng оралиқдаги қийматлари учун тузилган бўлса, Ньютоннинг интерполяцион формуласидан фойдаланилади.

Масалан, $f(x)$ функция Ньютоннинг интерполяцион формуласи билан алмаштирилсин:

$$f(x) \approx P_n(x) = P(x_0 + th) = y_0 + \frac{\Delta y_0}{1!} t + \frac{\Delta^2 y_0}{2!} t(t-1) + \dots \\ \dots + \frac{\Delta^n y_0}{n!} t(t-1)(t-2) \dots (t-n+1),$$

бу ерда $t = (x - x_0)/h$. Бунда $f(x)$ функция эркли үзгарувчиси t бўлган $P_n(x_0 + th)$ функция билан алмаштирилади. Мураккаб функцияни дифференциаллаш қоидасига кўра қўйидагига эгамиз:

$$\frac{dP_n}{dt} = \frac{dP_n}{dx} \cdot \frac{dx}{dt}. \quad (112)$$

$\frac{dP_n}{dx} \approx f'(x)$, $\frac{dx}{dt} = h$ бўлгани учун (112) формула $\frac{dP_n}{dt} \approx f'(x)h$ кўринишда ёзилади. Бундан

$$f'(x) \approx \frac{1}{h} \frac{dP_n}{dt}. \quad (113)$$

Шунга ўхшаш

$$f''(x) \approx \frac{1}{h^2} \frac{d^2P_n}{dt^2} \quad (114)$$

еки умуман, $f_{(x)}^{(k)} \approx \frac{1}{h^k} \frac{d^k P_n}{dt^k}$ ни топамиз.

Шундай қилиб, (107) муносабатнинг ўнг томонини дифференциаллаб, (113) ва (114) формулалардан фойдаланиб, қўйидагини топамиз:

$$f'(x) \approx \frac{1}{h} \left[\Delta y_0 + \frac{\Delta^2 y_0}{2!} (2t - 1) + \frac{\Delta^3 y_0}{3!} (3t^2 - 6t + 2) + \dots \right], \quad (115)$$

$$f''(x) \approx \frac{1}{h^2} [\Delta^2 y_0 + \Delta^3 y_0 (t - 1) + \dots]. \quad (116)$$

Мисол. Қўйидаги жадвал билан берилган функциядан $x = 0,15$ да биринчи ва иккинчи тартибли ҳосилаларни топинг.

x	y	Δy	$\Delta^2 y$	$\Delta^3 y$
0	2,0000			
0,1	2,1152	1152	310	13
0,2	2,2614	1462	323	11
0,3	2,4399	1785	334	
0,4	2,6518	2119		

Ечилиши. Бу ерда $x = 0,15$, $0,1 < x < 0,2$ бўлгани учун x_0 учун 0,1 ни оламиз. Шундай қилиб, $x_0 = 0,1$, $y_0 = 2,1152$, $\Delta y_0 = 0,1462$, $\Delta^2 y_0 = 0,0323$, $\Delta^3 y_0 = 0,0011$, $h = 0,1$, $t = (x - x_0)/h = 0,5$. (115) ва (116) формулаларга биноан қўйидагиларни топамиз:

$$f'(0,15) = \frac{1}{0,1} \left[0,1462 + \frac{0,0323}{2!} (2 \cdot 0,5 - 1) + \frac{0,0011}{3!} (3 \cdot 0,5^2 - 6 \cdot 0,5 + 2) \right] =$$

$$= 10(0,1462 + 0 - 0,00004) = 1,4616;$$

$$f''(0,15) = \frac{1}{(0,1)^2} [0,0323 + 0,0011 (0,5 - 1)] = 3,17.$$

Демак, $f'(0,15) = 1,4616$, $f''(0,15) = 3,17$ экан.

Юқорида келтирилган жадвал $f(x) = e^x + x^2 + 1$ функция учун келтирилган. Демак, $f'(x) = e^x + 2x$, $f''(x) = e^x + 2$. Ҳосилаларнинг $x = 0,16$ нуқтадаги қийматлари 0,0001 аниқликда қўйидагича:

$$f'(0,15) = 1,4618, f''(0,15) = 3,1618.$$

Айтиб ўтиш керакки, ҳосила тартиби қанча юқори бўлса, ҳосила учун бошланадиган формулаладаги айирма тартиби шунча юқори бўлади ва демак, функцияниң қийматларида хатолик шунча аниқ кўзга ташланади.

Изоҳ. Кўпинча ҳосилаларни топишда (115) ва (116) формулалар ўрнига унча аниқ бўлмаган қуидаги формулалар қўлланилади:

$$\left. \begin{array}{l} f'(x) \approx \frac{\Delta f(x)}{h}, \\ f''(x) \approx \frac{\Delta^2 f(x)}{h^2}, \\ \dots \dots \dots \\ f^n(x) \approx \frac{\Delta^n f(x)}{h^n}. \end{array} \right\} \quad (117)$$

Масалан, (117) формуланинг биринчиси ўринли эканини кўрсатайлик. Ҳосиланинг таърифидан $f'(x) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{\Delta f(x)}{h}$ келиб чиқади. Шунинг учун етарлича кичик h ларда $f'(x) \approx \frac{\Delta f(x)}{h}$ тақрибий тенглик ўринли. Қолган формулаларнинг ўринилилиги шунга ўхшаш текширилади.

VII БОБ АНИҚМАС ИНТЕГРАЛ

1-§. АНИҚМАС ИНТЕГРАЛ ВА УНИНГ ХОССАЛАРИ

1. Бошланғич ва аниқмас интеграл түшүнчкаси. Дифференциал ҳисобда биз қуидаги асосий масаланы ҳал қилдик: берилган функция бүйіча унинг ҳосиласини топдик. Фан ва техника-нинг күп масалалари тескари масалага олиб келинади: берилган $f(x)$ функция учун шундай $F(x)$ функцияни топиш керакки, унинг ҳосиласи берилган $f(x)$ функцияга тенг бўлсин, яъни

$$F'(x) = f(x). \quad (1)$$

Қўйилган масалани яна қуидаги кўринишда тавсифлаш мумкин: берилган $f(x)$ функция учун шундай $F(x)$ функцияни топиш керакки, унинг дифференциали берилган $f(x) dx$ ифодага тенг бўлсин:

$$dF(x) = f(x)dx. \quad (2)$$

$f(x)$ функция билан (1) муносабат орқали боғланган $F(x)$ функция унинг бошланғич функцияси дейилади.

Шундай қилиб, биз қуидаги таърифга келдик.

Берилган функцияning бошланғич функцияси деб, ҳосиласи берилган функцияга тенг бўлган ёки ўшанинг ўзи, дифференциали $f(x) dx$ ифодага тенг бўлган функцияяга айтилади.

Масалан, $f(x) = x^2$ функцияning бошланғич функцияси $F(x) = x^3/3$ чунки $F'(x) = (x^3/3)' = x^2$ ёки $dF(x) = d(x^3/3) = x^2 dx$.

Берилган функция бүйіча унинг бошланғич функциясини излаш интеграл ҳисобнинг асосий масалаларидан бири ҳисобланади.

Табиийки, қуидагича савол туғилади: ҳамма функция учун ҳам бошланғич функция мавжуд бўлаверадими?

Бу саволга жавобни кенг функциялар синфи учун етарлича ҳозирча биз исботсиз қабул қиласидиган қуидаги теорема беради.

1-теорема. *Сегментда узлуксиз бўлган ихтиёрий функция бу сегментда бошланғич функцияга эга*.*

Агар бошланғични биз излаётган функция, узилиш нуқталарига эга бўлса, у ҳолда биз бу функцияни узлуксиз бўлган интэрваллардагина қараимиз.

Берилган функция бүйіча унинг бошланғичини излаш масаласи бир қийматли ечилмайди. Ҳақиқатан, агар $f(x) = x^2$ бўлса, унинг учун $x^3/3$ гина бошланғич бўлмай, $x^3/3 + 6$ ва $x^3/6 + 9$ ва

* Бу теореманинг исботи VIII боб, 2-§, 3-пунктда келтириллади.

умуман, $x^3/3 + C$ ҳам бошланғич бўлиши мумкин, бу ерда C — бирор ихтиёрий танланган ўзгармас.

Қўйидаги теорема юқоридаги саволга узил-кесил жавоб беради.

2-теорема. Агар $F(x)$ функция $a \leq x \leq b$ сегментда $f(x)$ функциянинг бошланғич функцияси бўлса, у ҳолда $f(x)$ нинг ихтиёрий бошқа бошланғич функцияси $F(x)$ дан ўзгармас қўшилувчига фарқ қиласди, яъни $F(x) + C$ кўринишда ёзилиши мумкин, бу ерда C — ўзгармас.

Исботи. $\Phi(x)$ функция $f(x)$ функциянинг исталган бир бошланғич функцияси бўлсин, у ҳолда $\Phi'(x) = F'(x) = f(x)$. Лекин, агар иккита функция сегментда тенг ҳосилага эга бўлса, бу функцияларнинг берилган сегментдаги айримаси ўзгармас бўлиши керак (VI боб, 6-§, 3-пунктга қаранг), яъни $\Phi(x) - F(x) = C$, бу ерда C — ўзгармас. Шундай қилиб, $\Phi(x) = F(x) + C$. Бу билан теорема исбот бўлди. Исбот қилинган теоремадан $F(x) + C$ ифода, бу ерда $F(x)$ функция $f(x)$ нинг бирор бошланғич функцияси, C эса ихтиёрий ўзгармас катталик бўлиб берилган функциянинг барча бошланғич функцияларини ўз ичига олиши келиб чиқади.

Энди ноаниқ интеграл тушунчасини киритамиз.

Агар $F(x)$ функция $f(x)$ функциянинг бошланғич функцияси бўлса, $F(x) + C$ ифода, бу ерда C — ихтиёрий ўзгармас, аниқмас интеграл дейилади.

Функцияниң аниқмас интеграли $\int f(x)dx$ символ билан белгиланади ($f(x)$ дан x бўйича олинган аниқмас интеграл деб ўқилади). Демак,

$$\int f(x) dx = F(x) + C. \quad (3)$$

Бу ерда $f(x)$ интеграл остидаги функция $f(x)dx$ — интеграл остидаги ифода, x —интеграллаш ўзгарувчиси дейилади, \int — символ эса аниқмас интеграл дейилади. Интеграл белгиси остида биз изланган функция ҳосиласини эмас, дифференциалини ёзамиз.

Масалан, $F(x) = x^3/3$ функция $f(x) = x^2$ функцияниң бошланғич функцияларидан бири бўлгани учун (3) формулага кўра қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$\int x^2 dx = \frac{x^3}{3} + C.$$

Аниқмас интегрални топиш амали ёки берилган функциянинг барча бошланғич функцияларини топиш бу функцияни интеграллаш дейилади.

Бошланғич функциянинг таърифидан бошланғичнинг дифференциали интеграл остидаги функцияга тенглиги келиб чиқади. Аниқмас интеграл бошланғич функция ва ўзгармаснинг йиғинди сидан иборат бўлгани учун аниқмас интегралнинг дифференциали ҳам интеграл остидаги ифодага енг, яъни

$$d \int f(x) dx = f(x) dx. \quad (4)$$

Эки аниқмас интегралдан олинган ҳосила интеграл остидаги функцияга тенг

$$\left(\int f(x) dx \right)'_x = f(x). \quad (5)$$

Биринчи хоссага ўхшаб дифференциаллаш ва интеграллаш амаллари орасидаги алоқани ўрнатувчи яна битта хоссаны айтиб ўтамиз.

$F(x)$ функция $f(x)$ нинг бошланғичи бўлсин. У ҳолда

$$\int f(x) dx = F(x) + C.$$

Бироқ $f(x) dx = dF(x)$. Шунинг учун (3) тенгликни кўпинча қўйидаги кўринишда ёзилади:

$$\int dF(x) = F(x) + C. \quad (6)$$

Шундай қилиб, бирор функция дифференциалидан олинган интеграл бу функция билан ўзгармаснинг йигиндисига тенг экан.

Масалан,

$$\int dx = x + C, \quad \int d \cos x = \cos x + C.$$

Кўрсатиб ўтилган хоссалар дифференциаллаш ва интеграллаш ўзаро тескари амал эканлигини билдиради.

2. Аниқмас интегралнинг геометрик маъноси. Уринманинг оғма бурчагининг тангенси ҳар бир нуқтасида берилган $v = f(x)$ функция нуқтасининг абсциссалари бўлиши берилган ҳолда $y = F(x)$ эгри чизиқни топиш талаб қилинсин. Ҳосиланинг геометрик маъносига кўра (VI боб, 1-§, 6-пунктга қаранг) берилган нуқтадан $y = F(x)$ эгри чизиққа ўтказилган уринманинг оғиш бурчаги тангенси $F'(x)$ ҳосиланинг қиймагига тенг.

Демак, $F'(x) = f(x)$ бўладиган шундай $F(x)$ функцияни топишимиш керак. Бу муносабат изланган $F(x)$ функция $f(x)$ нинг бошланғичи эканлигини кўрсатади. Демак, масала интеграл ҳисобнинг масаласи — берилган функцияни бошланғичини топишга келтирилади. Шундай қилиб, $y = \int f(x) dx$ ёки $y = F(x) + C$.

Биз кўрдикки, масала шартини битта эгри чизиқ эмас, балки эгри чизиқлар оиласи қаноатлантиради. Шу билан бирга $y = F(x)$ эгри чизиқ шу эгри чизиқлардан бири бўлса, у ҳолда ихтиёрий бошқа эгри чизиқни Oy ўқ бўйлаб параллел кўчириш ёрдамида ҳосил қилиш мумкин (171-расм).

Эгри чизиқларнинг берилган оиласидан битта маълум эгри чизиқни ажратиш учун масала шартига яна битта шарт — эгри чизиқ берилган $(x_0; y_0)$ нуқтадан ўтишини талаб қилиш керак. Бундай шарт бошланғич шарт дейилади. Бошланғич шартини берилиши эгри чизиқлар оиласидан $(x_0; y_0)$ нуқтадан ўтадиган эгри чизиқни ажратиш имконини беради. Бу нуқтанинг координаталари изланган эгри чизиқнинг $y = F(x) + C$ тенгламасини,

яъни $y_0 = F(x_0) + C$ ни қаноатлантириши керак. Бу шартдан ни бир қийматли аниқлаймиз:

$$C = y_0 - F(x_0).$$

Мисол. $M(1, 2)$ нүктадан абсциссаси x бўлган нүкташарда уринманинг буҷаҳи коэффициенти x^2 га тенг бўладиган эгри чизик ўтказинг.

Ечилиши. $y' = x^2$. Демак, $y = \int x^2 dx = \frac{x^3}{3} + C$.

Шундай қилиб, абсциссаси x бўлган нүкташарда уринманинг оғиш бурчаги тангенси x^2 га тенг эгри чизиклар, $y = \frac{x^3}{3} + C$ кубик параболалар оиласини ташкил қиласр экан (172-расм). Бу эгри чизиклар оиласидан $M(1; 2)$ нүктада ўтадиганини ажратиб олишимиз керак (бошланғич шарт). Бу $2 = 1^3/3 + C$ ни беради, бундан $C = 5/3$. Демак, изланган эгри чизик тенгламаси $y = \frac{x^3}{3} + \frac{5}{3}$ экан.

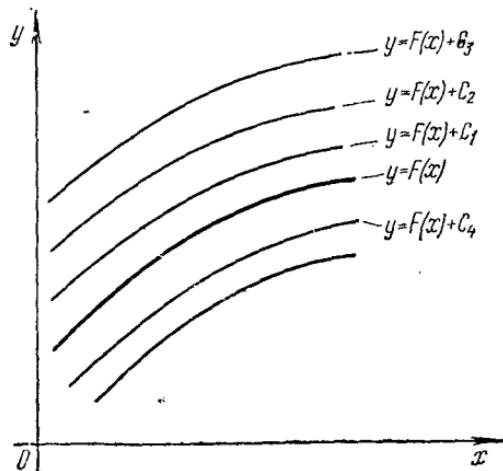
Қараб чиқилган бу мисол аниқмас интегралнинг геометрик маъносини ойдинлаштириш имконини беради.

$f(x)$ функция бошланғич функциясининг графигини интеграл эгри чизик деб атаемиз. Шундай қилиб, агар $F(x) = f(x)$ бўлса, $y = F(x)$ функцияининг графиги интеграл эгри чизик бўлади.

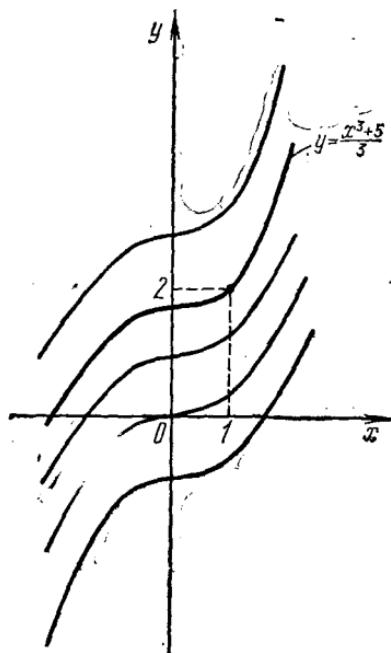
Аниқмас интеграл барча интеграл чизиклар оиласи билан тасвирланади.

Бу $y = F(x) + C$ оиласдан олинган барча эгри чизиклар битта интеграл эгри чизикни Oy ўқбўйлаб параллел кўчириш натижасида ҳосил қилиниши мумкин.

3. Асосий интеграллар жадвали. Берилган функцияининг бошлан-

171- расм.

172- расм.

ғиң функциясини излаш масаласи берилган функцияниң ҳо-
силасини топиш масаласига қаранды анча мұраккабдир. Диф-
ференциал ҳисоб курсида биз асосий элементар функцияларнинг
ҳосилаларини топдик (VI бобга қаранг), йиғиндиди, күпайтмани,
бўлинмани ва шунингдек, мұраккаб функцияни дифференциал-
лаш қоидаларини аниқладик.

Бу қоидалар бизга ихтиёрий элементар функция ҳосиласини
топиш имконини берди. Элементар функцияларнинг бошланғич
функцияларини топишининг дифференциал ҳисобдаги каби содда,
универсал қоидалари ва рецептлари мавжуд-эмас. Масалан, ик-
кита элементар функцияниң күпайтмаси, бўлинмасининг бош-
ланғичини топиш имконини берадиган қоидалар йўқ. Ҳатто, бу
элементар функциялардан ҳар биттасининг бошланғичи маълум
бўлганда ҳам биз топа олмаймиз.

Функцияларни интеграллаш методлари (яъни бошланғични то-
пиш) бажарилиши кўп ҳолларда мақсадга олиб келадиган қатор
усулларни кўрсатишга олиб келади.

Интеграллашни енгиллаштириш учун асосий интеграллар жад-
вали деб аталадиган жадвал тузилади. Бу жадвал дифференци-
ал ҳисобнинг асосий формулаларидан ҳосил қилинади:

$$\text{I. } \int x^n dx = \frac{x^{n+1}}{n+1} + C \quad (n \neq -1).$$

$$\text{II. } \int dx = x + C.$$

$$\text{III. } \int \frac{dx}{x} = \ln|x| + C.$$

$$\text{IV. } \int \sin x dx = -\cos x + C.$$

$$\text{V. } \int \cos x dx = \sin x + C.$$

$$\text{VI. } \int \frac{dx}{\cos^2 x} = \operatorname{tg} x + C.$$

$$\text{VII. } \int \frac{dx}{1+x^2} = \operatorname{arc tg} x + C.$$

$$\text{VIII. } \int \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = \operatorname{arc sin} x + C.$$

$$\text{IX. } \int a^x dx = \frac{a^x}{\ln a} + C.$$

$$\text{X. } \int e^x dx = e^x + C.$$

$$\text{XI. } \int \operatorname{sh} x dx = \operatorname{ch} x + C.$$

$$\text{XII. } \int \operatorname{ch} x dx = \operatorname{sh} x + C.$$

$$\text{XIII. } \int \frac{dx}{\operatorname{ch}^2 x} = \operatorname{th} x + C.$$

$$\text{XIV. } \int \frac{dx}{\operatorname{sh}^2 x} = -\operatorname{ctg} x + C.$$

Бу формулаларни келтириб чиқариш ўнг томоннинг диффе-
ренциали тенгликнинг чап томонидаги интеграл остидаги ифода-
га тенглигини текширишга келтирилади ва иккинчи формулани
ҳисобга олмаганды бошқа формулаларни келтириб чиқариш ҳеч
қандай қийинчилик туғдирмайди.

(II) формуланиң ўринли эканини исботлаймиз. Интеграл ос-
тидаги $1/x$ функция x нинг нольдан фарқли барча қийматлари
учун аниқланган ва узлуксиз.

Агар $x > 0$ бўлса, $|x| = x$ ва $\ln|x| = \ln x$. Дифференциал ҳисоб-

нинг маълум формуласига кўра қўйидагига эгамиз: $d \ln |x| = -d \ln x = \frac{dx}{x}$. Шунинг учун $x > 0$ да

$$\int \frac{dx}{x} = \ln |x| + C = \ln |x| + C.$$

Агар $x < 0$ бўлса, $|x| = -x$ ва $\ln |x| = \ln (-x)$. Бироқ $d \ln (-x) = \frac{-1}{-x} dx = \frac{dx}{x}$. Демак, $x < 0$ учун ҳам $\int \frac{dx}{x} = \ln (-x) + C = \ln |x| + C$. Шундай қилиб, (II) формула иккала ҳолда ҳам ўринли бўлиб қолаверади.

4. Аниқмас интегралнинг асосий хоссалари. Аниқмас интегралнинг асосий аниқмас интеграллар жадвали формулаларини қўлланиш имконини янада кенгайтирадиган икки қоидасини келтирамиз.

1°. Чекли сондаги алгебраик йиғиндидан олинган аниқмас интеграл, ҳар бир қўшилувидан айрим-айрим ҳолда олинган аниқмас интегралларнинг алгебраик йиғиндисига тенг, яъни

$$\int [f(x) + g(x) - \varphi(x)] dx = \int f(x) dx + \int g(x) dx - \int \varphi(x) dx. \quad (7)$$

2°. Ўзгармас кўпайтувчини аниқмас интеграл белгисидан ташқарига чиқариш мумкин, яъни

$$\int kf(x) dx = k \int f(x) dx \quad (8)$$

($k \neq 0$ ўзгармас нолдан фарқли деб фараз қилинади).

(7) ва (8) тенгликларни шу маънода тушуниш керакки, уларнинг чап ва ўнг томонлари ўзгармас кўшилувчига фарқ қиласди. Шунинг учун уларнинг ўринли бўлишини кўрсатиш учун чап томоннинг ҳосиласи (ёки дифференциали) ўнг томоннинг ҳосиласига (ёки дифференциалига) тенглигини кўрсатиш етарли (VI боб, 6-§, 3-пунктга қаранг).

Масалан, (8) тенгликнинг ўринли эканини исботлаймиз. (8) тенгликнинг чап томонини дифференциаллаб ва (4) формулани қўлланиб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$d \int kf(x) dx = kf(x) dx.$$

(8) тенгликнинг ўнг томонини дифференциаллаб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$d(k \int f(x) dx) = kd \int f(x) dx = kf(x) dx.$$

Шундай қилиб,

$$d \int kf(x) dx = d(k \int f(x) dx),$$

Бундан (8) тенглик келиб чиқади.

Мисол. $\int (x^3 + 3 \sin x - 8) dx$ ни топинг.

Ечилиши. 1⁰ ва 2⁰ хоссаларга асосан қуидагига әлемиз:

$$\int (x^3 + 3 \sin x - 8) dx = \int x^3 dx + 3 \int \sin x dx - 8 \int dx.$$

(I), (III) ва (I') формулалардан фойдаланиб, қуидагини ҳосил қиласиз:

$$\int x^3 dx = \frac{x^{3+1}}{3+1} + C_1 = \frac{x^4}{4} + C_1;$$

$$3 \int \sin x dx = 3(-\cos x + C_2) = -3 \cos x + 3C_2;$$

$$8 \int dx = 8(x + C_3) = 8x + 8C_3,$$

Шундай қилиб,

$$\int (x^3 + 3 \sin x - 8) dx = \frac{x^4}{4} - 3 \cos x - 8x + (C_1 + 3C_2 - 8C_3).$$

Хар бир интеграллашда ўзининг әркли ўзгармасини ҳосил қилдик. Лекин пировардида фақат битта ихтиёрий ўзгармасни ёзамиз, чунки C_1, C_2, C_3 —ихтиёрий ўзгармас бўлса, $C = C_1 + 3C_2 - 8C_3$ ҳам ихтиёрий ўзгармас бўлади. Шуннинг учун узил-кесил қуидагини ҳосил қиласиз:

$$\int (x^3 + 3 \sin x - 8) dx = \frac{x^4}{4} - 3 \cos x - 8x + C.$$

Ҳосил қилинган натижанинг тўғрилигини дифференциаллаш ёрдамида осон текшириш мумкин. Ҳақиқатан,

$$d\left(\frac{x^4}{4} - 3 \cos x - 8x + C\right) = (x^3 + 3 \sin x - 8) dx.$$

2-§. ИНТЕГРАЛЛАШНИНГ АСОСИЙ МЕТОДЛАРИ

Энди кўп ҳолларда берилган интегралларни жадвал интегралларига келтирадиган баъзи усулларни кўрсатиб ўтамиз: ёйиш методи билан интеграллаш, ўзгарувчини алмаштириш методи билан интеграллаш ва бўлаклаб интеграллаш.

1. Ёйиш методи билан интеграллаш. Бу метод интеграл остидаги функцияни ҳар бирининг бошланғичини бошқа методлар билан топиш мумкин бўлган функциялар йиғиндисига ёйишга асосланган.

1-мисол. $\int \frac{x^3 + 4x + 2}{2x} dx$ ни топинг.

Ечилиши. $\frac{x^3 + 4x + 2}{2x} = \frac{1}{2}x^2 + 2 + \frac{1}{x}$ бўлгани учун

$$\begin{aligned} \int \frac{x^3 + 4x + 2}{2x} dx &= \int \left(\frac{1}{2}x^2 + 2 + \frac{1}{x} \right) dx = \frac{1}{2} \int x^2 dx + 2 \int dx + \int \frac{dx}{x} = \\ &= \frac{1}{2} \cdot \frac{x^3}{3} + 2x + \ln|x| + C = \frac{x^3}{6} + 2x + \ln|x| + C. \end{aligned}$$

Текшириш:

$$d\left(\frac{x^3}{6} + 2x + \ln|x| + C\right) = \left(\frac{x^2}{2} + 2 + \frac{1}{x}\right) dx = \frac{x^3 + 4x + 2}{2x} dx.$$

Кейинги ҳолларда текшириб ўтирмаймиз. Лекин, дастлабки ҳолларда ўз-
ўзини текшириш мақсадида бу вазифани китобхоннинг ўзига ҳавола қиласиз

2- мисол. $\int \frac{dx}{\cos^2 x \sin^2 x}$ ни топинг.

Ечилиши. Қуйидагига эгамиз:

$$\int \frac{dx}{\cos^2 x \sin^2 x} = \int \frac{\cos^2 x + \sin^2 x}{\cos^2 x \sin^2 x} dx = \int \left(\frac{1}{\cos^2 x} + \frac{1}{\sin^2 x} \right) dx = \int \frac{dx}{\cos^2 x} +$$

$$+ \int \frac{dx}{\sin^2 x} = \operatorname{tg} x - \operatorname{ctg} x + C.$$

Интеграл остидаги ифодани қулай усул билан ёйиб, биз интегрални жадвал интеграл кўринишга келтирдик.

Энди интеграллашнинг бошқа иккита методига тўхталамиз.

2. Ўзгарувчини алмаштириш методи билан интеграллаш. Кўп ҳолларда интеграл ўзгарувчиси x ўрнига z ўзгарувчани киритиш билан берилган интегрални асосий интеграллар жадвалида мавжуд ёки бошқа усул билан сон ҳисобланадиган интегралга келтирилади. Бу интеграллаш методи *ўзгарувчини алмаштириш методи* ёки *ўрнига қўйниш методи* дейилади.

Интеграл остида ички функцияning ҳосиласига кўпайтирилган мураккаб функция турган бўлсин, яъни интеграл

$$\int f[\varphi(x)] \varphi'(x) dx = \int f[\varphi(x)] d\varphi(x)$$

кўринишда бўлсин, бунда $\varphi(x)$ ва $\varphi'(x)$ функциялар узлуксиз.

Янги z ўзгарувчи киритамиз, у $z = \varphi(x)$ бўлсин. Ушбу формула ўринли эканини кўрсатайлик:

$$\int f[\varphi(x)] \varphi'(x) dx = \int f(z) dz, \quad (9)$$

бунда $f(z)$ функция узлуксиз деб фараз қиласиз. Бу муносабат ўзгарувчини алмаштириш формуласи деб аталади. Бу ерда, агар $\int f(z) dz = F(z) + C$ бўлса, $\int f[\varphi(x)] \varphi'(x) dx = F[\varphi(x)] + C$ экани назарда тутилади.

Қилинган тасавурларимизга кўра (9) формуладаги ҳар бир интеграл мавжуд, чунки тегишли интеграллар остидаги функциялар узлуксизdir, (9) формула ўринли эканини исбот қилиш учун иккала томоннинг дифференциали ўзаро тенг эканини кўрсатиш етарлидир.

(9) формуланинг чап томонини (4) формулага кўра дифференциаллаб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$d \left\{ \int f[\varphi(x)] \varphi'(x) dx \right\} = f[\varphi(x)] \varphi'(x) dx.$$

Иккинчи томондан, (9) муносабатнинг ўнг томонини дифференциаллаб, қуйидагига эга бўламиз:

$$d \left[\int f(z) dz \right] = f(z) dz = f[\varphi(x)] \varphi'(x) dx,$$

чунки $f(z) = f[\varphi(x)]$, $d(z) = \varphi'(x) dx$.

Иккала ҳолда бир хил натижа келиб чиқди. Шу билан (9) формула исботланди.

1-мисол. $\int \sin ax dx$ ни топинг.

Ечилиши.

Қуйидаги алмаштиришларни бажарамиз:

$$\int \sin ax dx = \int \frac{1}{a} \sin ax \cdot a dx = \frac{1}{a} \int \sin ax d(ax).$$

Энди $z = ax$ деб, ва (9) формулани қўлланиб,

$$\begin{aligned} \int \sin ax dx &= \frac{1}{a} \int \sin ax d(ax) = \frac{1}{a} \int \sin z dz = \\ &= -\frac{\cos z}{a} + C = -\frac{\cos ax}{a} + C. \end{aligned}$$

2-мисол. $\int \operatorname{tg} x dx$ ни топинг.

Ечилиши. $\int \operatorname{tg} x dx = \int \frac{\sin x}{\cos x} dx$ экани маълум. $\sin x dx = -d \cos x$ ни эътиборга олиб $z = \cos x$ деймиз. У ҳолда

$$\begin{aligned} \int \operatorname{tg} x dx &= \int \frac{\sin x}{\cos x} dx = - \int \frac{d \cos x}{\cos x} = - \int \frac{dz}{z} = -\ln|z| + C = \\ &= -\ln|\cos x| + C. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\int \operatorname{tg} x dx = -\ln|\cos x| + C. \quad (\text{XV})$$

Шунга ўхшаш

$$\int \operatorname{ctg} x dx = \ln|\sin x| + C \quad (\text{XVI})$$

ни топамиз.

Ўзгарувчини алмаштириш ёрдамида интеграллаш малакаси ҳосил қилингандан кейин содда интегралларни бунга ўхшаш ўрнига қўйишларни батафсил ёзиш шарт эмас.

3-мисол. $\int \sqrt[3]{1+x^2} \cdot x dx$ ни топинг.

Ечилиши. $d(1+x^2) = 2x dx$ ни эътиборга олиб, $x dx = \frac{1}{2} d(1+x^2)$ ни ҳосил қиласиз. Шунинг учун

$$\begin{aligned} \int \sqrt[3]{1+x^2} x dx &= \frac{1}{2} \int (1+x^2)^{1/3} d(1+x^2) = \\ &= \frac{1}{2} \cdot \frac{(1+x^2)^{4/3}}{4/3} + C = \frac{3 \sqrt[3]{(1+x^2)^4}}{8} + C. \end{aligned}$$

Юқорида кўриб ўтганларимиздан асосий интеграллар жадвали x ўзгарувчи z ўзгарувчининг функцияси, яъни $x = \varphi(z)$ бўлганда ва $\varphi'(z)$ узлуксиз бўлган ҳолдагина ўз кучида қолиши келиб чиқади.

(9) формуладан баъзан қуидаги фойдаланилади:

$$\int f(x) dx = \int f[\varphi(z)] \varphi'(z) dz, \quad (10)$$

бу ерда $\int f(x) dx$ — берилган интеграл. Бирок бу ерда $x = \varphi(z)$ алмаштиришдан сўнг интегралланадиган функция z аргументнинг функцияси бўлиб қоляпти. x ўзгарувчига қайтиш (ўтиш) учун $x = \varphi(z)$ функцияга тескари функцияни топиш керак. Бундай функция $\varphi(z)$ узлуксиз функция монотон бўлгандагина мавжуд бўлади.

(10) формула ҳам ўзгарувчини алмаштириш формуласи дейишилади.

4-мисол. $\int \frac{dx}{\sqrt{a^2 - x^2}}$ ни топинг.

Ечилиши. $x = az$ деб олиб, $dx = adz$ ни топамиз. (10) формулати қўлланиб, қуидагини ҳосил қиласиз:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{a^2 - x^2}} = \int \frac{adz}{\sqrt{a^2 - a^2 z^2}} = \int \frac{dz}{\sqrt{1 - z^2}}.$$

Бирок, (VIII) формулага кўра $\int \frac{dz}{\sqrt{1 - z^2}} = \arcsin z + C$. Шунинг учун

$$\int \frac{dx}{\sqrt{a^2 - x^2}} = \int \frac{dz}{\sqrt{1 - z^2}} = \arcsin z + C.$$

$x = az$ га тескари $z = \frac{x}{a}$ функцияни топиб ва x ўзгарувчига қайтиб, қуидагини ҳосил қиласиз:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{a^2 - x^2}} = \arcsin \frac{x}{a} + C. \quad (\text{VIII}')$$

$x = az$ алмаштиришни яна бир қўлланиб, қуидаги формулани ҳосил қиласиз:

$$\int \frac{dx}{a^2 + x^2} = \frac{1}{a} \operatorname{arc tg} \frac{x}{a} + C. \quad (\text{VII}')$$

Кўпинча ёйиб ва ўзгарувчини алмаштириш ёрдамида интеграллаш методлари биргаликда қўлланилади.

Қуидаги кўринишдаги интегралларни кўрайлик:

$$\int \sin mx \cdot \cos nx dx, \int \sin mx \cdot \sin nx dx, \int \cos mx \cdot \cos nx dx.$$

Бу интеграллар ёйиш методи билан қуидаги тригонометрик айнитлар ёрдамида ечилади:

$$\sin mx \cdot \cos nx = \frac{\sin(m+n)x + \sin(m-n)x}{2};$$

$$\sin mx \cdot \sin nx = \frac{\cos(m-n)x - \cos(m+n)x}{2};$$

$$\cos mx \cdot \cos nx = \frac{\cos(m+n)x + \cos(m-n)x}{2}.$$

5- мисол. $\int \sin 2x \cdot \cos 6x \, dx$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. Қуидагига әгамиз:

$$\begin{aligned} \int \sin 2x \cdot \cos 6x \, dx &= \frac{1}{2} \int [\sin(2+6)x + \sin(2-6)x] \, dx = \frac{1}{2} \int \sin 8x \, dx - \\ &- \frac{1}{2} \int \sin 4x \, dx = \frac{1}{16} \int \sin 8x \, d(8x) - \frac{1}{8} \int \sin 4x \, d(4x) = \\ &= -\frac{1}{16} \cos 8x + \frac{1}{8} \cos 4x + C. \end{aligned}$$

3. Бұлаклаб интеграллаш. $u = u(x)$ ва $v = v(x)$ лар узлуксіз ҳосилалари мавжуд бўлган x нинг иккита функцияси бўлсин. Дифференциал ҳисобдан биз биламизки, (VI боб, (59') формулага қаранг),

$$d(uv) = udv + vdu. \quad (11)$$

(11) тенгликнинг иккала томонини интеграллаб, қуидагига әга бўламиз:

$$\int d(uv) = \int udv + \int vdu \text{ ёки } \int udv = \int d(uv) - \int vdu.$$

Бироқ $\int d(uv) = uv + C$, шунинг учун

$$\int udv = uv - \int v du. \quad (12)$$

(12) тенгликда ихтиёрий ўзгармас C ни ёзмаймиз, чунки формуланнинг ўнг томонида ихтиёрий ўзгармасни ўз ичига олган аниқмас интеграл қолди.

(12) формула бўлаклаб интеграллаш формуласи дейилади. У $\int udv$ интегрални ҳисоблашни кўп ҳолларда анча осон ҳисобланадиган $\int vdu$ интегрални ҳисоблашга келтирилади.

1- мисол. $\int x \sin x \, dx$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. Бу ерда бизда бир нечта имконият бор. Масалан, $u = \sin x$, $xdx = dv$ деб олиш мумкин, $u = x$, $\sin x \, dx = dv$ дейиш ҳам мумкин.

$u = \sin x$, $dv = x \, dx$ деб, $du = \cos x \, dx$, $v = x^2/2$ ни тоғамиз*.

(12) формулага кўра қуидагига әгамиз:

$$\int x \sin x \, dx = \frac{x^2}{2} \sin x - \frac{1}{2} \int x^2 \cos x \, dx.$$

Интеграл остидаги ифодани бундай иккита йиғиндинга ажратиш нокулай эканини тан олиш керак, чунки бу анча мураккаб интегралга олиб келади.

$u = x$, $dv = \sin x \, dx$ деб оламиз; бундан $du = dx$, $v = -\cos x$ ни тоғамиз.

(12) формуладан фойдаланиб, қуидагига әга бўламиз:

$$\int x \sin x \, dx = x(-\cos x) - \int (-\cos x) \, dx = -x \cos x + \int \cos x \, dx.$$

$\int \cos x \, dx = \sin x + C$ бўлгани учун узил-кесил қуидагига әгамиз:

$$\int x \sin x \, dx = -x \cos x + \sin x + C.$$

* Бу ерда $v = \int dv = \int x \, dx = \frac{x^2}{2} + C$, v деб x функциянинг бошланғич функцияларидан бирини оламиз.

Баъзан узил-кесил натижани ҳосил қилиш учун бўлаклаб интеграллашни кетма-кет бир неча бор қўлланиш керак.

Бўлаклаб интеграллаш методи билан ҳисобланадиган баъзан кўп учрайдиган интегралларни кўрсатамиз:

$$\text{I. } \int P(x)e^{kx}dx, \int P(x)\sin kx dx, \int P(x)\cos kx dx$$

кўринишдаги интеграллар, бу ерда $P(x)$ — кўпҳад, k — бирор сон.

Бу типдаги интеграллар $u = P(x)$ деб олинса, бўлаклаб олинади.

2- мисол. $\int (x^2 - 2x + 7)e^{2x}dx$ ни топинг.

Ечилиши. $u = x^2 - 2x + 7$, $dv = e^{2x}dx$ дейлик, у ҳоада

$$du = (2x - 2)dx, v = \frac{1}{2}e^{2x}.$$

Бўлаклаб интеграллаш формуласини қўлланиб, қуйидагини топамиз:

$$\begin{aligned} \int (x^2 - 2x + 7)e^{2x}dx &= \frac{1}{2}(x^2 - 2x + 7)e^{2x} - \int \frac{1}{2}e^{2x}(2x - 2)dx = \\ &= \frac{1}{2}(x^2 - 2x + 7)e^{2x} - \int (x - 1)e^{2x}dx. \end{aligned}$$

Охирги интеграл биринчи интеграл типидан, бироқ $(x-1)$ кўпҳаднинг даражаси $x^2 - 2x + 7$ никидан кичик.

$\int (x-1)e^{2x}dx$ интегралга яна бўлаклаб интеграллашни қўлланиб, ҳамда $u = x - 1$, $dv = e^{2x}dx$; у ҳолда $du = dx$, $v = \frac{1}{2}e^{2x}$ деб қуйидагига эга бўламиз:

$$\int (x - 1)e^{2x}dx = \frac{1}{2}(x - 1)e^{2x} - \frac{1}{2} \int e^{2x}dx = \frac{1}{2}(x - 1)e^{2x} - \frac{1}{4}e^{2x} + C.$$

Демак,

$$\begin{aligned} \int (x^2 - 2x + 7)e^{2x}dx &= \frac{1}{2}(x^2 - 2x + 7)e^{2x} - \\ &- \left[\frac{1}{2}(x - 1)e^{2x} - \frac{1}{4}e^{2x} \right] + C = \frac{1}{4}(2x^2 - 6x + 17)e^{2x} + C. \end{aligned}$$

II. $\int P(x)\ln x dx$, $\int P(x)\arcsin x dx$, $\int P(x)\arccos x dx$,

$\int P(x)\operatorname{arctg} x dx$, $\int P(x)\operatorname{arcctg} x dx$

кўринишдаги интеграллар, бу ерда $P(x)$ — x га нисбатан кўпҳад.

Бу ҳолларнинг барчасида бўлаклаб интеграллашда u деб $P(x)$ ни кўпайтиувчи бўлган функцияни олинади.

3- мисол. $\int (4x^3 + 6x - 7)\ln x dx$ ни топинг.

Ечилиши. $u = \ln x$, $dv = (4x^3 + 6x - 7) dx$ деймиз; у ҳолда $du = \frac{dx}{x}$,
 $v = x^4 + 3x^2 - 7x$. (12) формула қуйидагини беради:

$$\int (4x^3 + 6x - 7) \ln x dx = (x^4 + 3x^2 - 7x) \ln x - \int \frac{x^4 + 3x^2 - 7x}{x} dx = \\ = (x^4 + 3x^2 - 7x) \ln x - \left(\frac{x^4}{4} + \frac{3x^2}{2} - 7x \right) + C.$$

III. $\int e^{ax} \cos bx dx$, $\int e^{ax} \sin bx dx$, (бу ерда a ва b сонлар)
 күринишдаги интеграллар. Бу интеграллар икки марта бўлаклаб
 интеграллаб топилади.

4- мисол. $\int e^{2x} \cos 3x dx$ ни топинг.

Ечилиши. $u = e^{2x}$, $dv = \cos 3x dx$ деймиз*, бундан $du = 2e^{2x} dx$, $v = \frac{1}{3} \sin 3x$. У ҳолда $\int e^{2x} \cos 3x dx = \frac{1}{3} e^{2x} \sin 3x - \frac{2}{3} \int e^{2x} \sin 3x dx$

Охиригина интегралда $u = e^{2x}$, $dv = \sin 3x dx$, у ҳолда $du = 2e^{2x} dx$, $v = -\frac{1}{3} \cos 3x$
 деб бўлаклаб интеграллашни яна бир марта қўлланамиз:

Демак,

$$\int e^{2x} \sin 3x dx = -\frac{1}{3} e^{2x} \cos 3x + \frac{2}{3} \int e^{2x} \cos 3x dx.$$

Шундай қилиб,

$$\int e^{2x} \cos 3x dx = \frac{1}{3} e^{2x} \sin 3x - \frac{2}{3} \left(-\frac{1}{3} e^{2x} \cos 3x + \frac{2}{3} \int e^{2x} \cos 3x dx \right)$$

ёки

$$\int e^{2x} \cos 3x dx = \frac{1}{3} e^{2x} \left(\sin 3x + \frac{2}{3} \cos 3x \right) - \frac{4}{9} \int e^{2x} \cos 3x dx$$

Охиригина муносабатнинг ўнг томонида изланган интеграл $\int e^{2x} \cos 3x dx$ турибди. Уни чап томонга ўтказиб, қуйидагини топамиз:

$$\left(1 + \frac{4}{9} \right) \int e^{2x} \cos 3x dx = \frac{1}{3} e^{2x} \left(\sin 3x + \frac{2}{3} \cos 3x \right) + C_1.$$

Бундан

$$\int e^{2x} \cos 3x dx = \frac{e^{2x} (3 \sin 3x + 2 \cos 3x)}{13} + C_1$$

бу ерда C_1 ўзгармас $9C_1/13$ га тени бўлади

Энди баъзи элементар функцияларни интеграллашга ўтамиз.
 Бунда биз юқоридаги параграфда байён қилинган интеграллашнинг умумий методларидан фойдаланамиз.

* $u = \cos 3x$, $dv = e^{2x} dx$ деб олиш ҳам мумкин.

3-§. РАЦИОНАЛ ФУНКЦИЯЛарНИ ИНТЕГРАЛЛАШ

1. Комплекс соннинг таърифи ва унинг геометрик маъноси
Ҳақиқий сонларнинг тартибланган (x, y) жуфти комплекс сон дейилади; шундай қилиб, $z = (x, y)$.

Бунда $(x, 0)$ кўринишдаги комплекс сонлар x ҳақиқий со билан айништирилади, яъни $(x, 0) = x$.

Хусусан, $(1, 0) = 1$ (бу ҳақиқий сонлар соҳасидаги каби биј деб аталади), $(0, 0) = 0$ (бу комплекс сон ноль дейилади).

$y \neq 0$ да (x, y) комплекс сон мавҳум дейилади. $(0, y)$ кўришидаги мавҳум сон, соғ мавҳум дейилади. Соғ мавҳум $(0, 1)$ сон мавҳум бир дейилади ва i ҳарфи билан белгиланади. Шундай қилиб, $(0, 1) = i$.

$z = (x, y)$ комплекс сонни аниқлайдиган биринчи ҳақиқий сон, яъни x сон z нинг ҳақиқий қисми дейилади ва $\operatorname{Re} z$ символи билан белгиланади. Бу сонлардан иккинчиси, яъни y сон z нинг мавҳум қисми дейилади ва $\operatorname{Im} z$ символ билан белгиланади.

Комплекс соннинг геометрик маъносини аниқлаймиз. Маълумки, ихтиёрий тартибланган ҳақиқий сонларнинг (x, y) жуфтига Ox координата текислигига ёки $M(x, y)$ нуқтани ёки проекциялари Ox ва Oy ўқида мос равища x ва у бўлган \mathbf{r} векторни мос қўйиш мумкин. Биз $M(x, y)$ ҳамда \mathbf{r} вектор $z = (x, y)$ комплекс сонни тасвирлайди деб атаемиз. Бундан ташқари, бундан бўён „комплекс сон z “ терминига „ z нуқта“ термини* билан айништирамиз.

$z = (x, y)$ комплекс сонлар тасвирлаш учун хизмат қиласиган Ox текислик комплекс текислик дейилади. Комплекс текисликда ҳақиқий сонлар Ox ўқнинг нуқталари билан тасвирланади ва бу ўқ ҳақиқий ўқ деб аталади. Соғ мавҳум сонлар [яъни $y = 0$ да $(0, y)$ комплекс сонлар] Oy ўқнинг нуқталари билан тасвирланади, бу ўқ мавҳум ўқ деб аталади.

2. Алгебраик формадаги комплекс сонлар устида амаллар. Иккита комплекс соннинг tengлиги тушунчасини киритамиз. Агар ҳақиқий ва мавҳум қисмлари мос равища teng $x_1 = x_2$, $y_1 = y_2$ бўлса, иккита $z_1 = (x_1, y_1)$ ва $z_2 = (x_2, y_2)$ комплекс сонлар teng дейилади. Тeng комплекс сонларни тасвирлайдиган векторлар ҳам ўзаро teng, чунки уларнинг Ox ва Oy ўқлардаги мос проекциялари ўзаро teng.

$z_1 = (x_1, y_1)$ ва $z_2 = (x_2, y_2)$ комплекс сонларни қўшиш ва айришини ҳамда ҳақиқий $\lambda = (\lambda, 0)$ сонга кўпайтиришни қўйидаги формуулалар ёрдамида (ўз проекциялари билан берилган векторлар устида бажарилган амалларга ўхшаш) аниқлаймиз.

$$\left. \begin{array}{l} \text{Кўшиш: } z_1 + z_2 = (x_1, y_1) + (x_2, y_2) = (x_1 + x_2, y_1 + y_2); \\ \text{Айриш: } z_1 - z_2 = (x_1, y_1) - (x_2, y_2) = (x_1 - x_2, y_1 - y_2); \\ \text{Кўпайтириш: } \lambda z = \lambda (x, y) = (\lambda x, \lambda y). \end{array} \right\} \quad (13)$$

* 8-бетдаги ҳақиқий сонлар учун тўғри келадиган терминология билан тақосланг.

Агар қүшилувчилар сони иккитадан ортиқ бўлса, уларнинг йиғиндиси ҳақиқий сонларнидек аниқланади, масалан, $z_1 + z_2 + z_3 = (z_1 + z_2) + z_3$.

Айриш, маълумки, қўшишга тескари амал ҳисобланади. Шунинг учун $z_3 = z_1 - z_2$ бўлса, $z_3 + z_2 = z_1$.

(13) формуулалардан фойдаланиб, ихтиёрий $z = (x, y)$ комплекс сонни унинг ҳақиқий қисми x билан мавҳум қисми y нинг $i = (0, 1)$ га кўпайтмаси сифатида ифодалашни кўрсатамиз. Ҳақиқатан,

$$\begin{aligned} z = (x, y) &= (x, 0) + (0, y) = x(1, 0) + y(0, 1) = \\ &= x \cdot 1 + y \cdot i = x + yi. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$z = (x, y) = x + yi. \quad (14)$$

Комплекс соннинг (14) формула кўринишда ёзилиши комплекс соннинг алгебраик формаси дейилади. Бу формуладан фойдаланиб, (13) формулани қўйидагича ёзамиз:

$$\left. \begin{aligned} z_1 \pm z_2 &= (x_1 + y_1 i) \pm (x_2 + y_2 i) = (x_1 \pm x_2) + (y_1 \pm y_2) i, \\ \lambda z &= \lambda(x + yi) = \lambda x + \lambda yi. \end{aligned} \right\} \quad (13')$$

1-мисол. $z_1 = 2 + i$ ва $z_2 = 3 - 2i$ сонларнинг йиғиндиси ва айирмасини топинг.

Ечилиши. (13) formulанинг биринчисидан қўйидагини топамиз:

$$\begin{aligned} z_1 + z_2 &= (2 + i) + (3 - 2i) = (2 + 3) + (1 - 2)i = 5 - i, \\ z_1 - z_2 &= (2 + i) - (3 - 2i) = (2 - 3) + (1 + 2)i = -1 + 3i. \end{aligned}$$

2-мисол. $3 - 4i$ комплекс сонни -5 га кўпайтирган.

Ечилиши. (13') formulанинг иккинчисидан қўйидагини топамиз:

$$(3 - 4i)(-5) = -15 + 20i.$$

Энди комплекс сонларни кўпайтириш ва бўлиш амалини кўрсатамиз.

$z_1 = x_1 + y_1 i$ ва $z_2 = x_2 + y_2 i$ комплекс сонларнинг кўпайтмаси деб қўйидагича аниқланадиган г комплексларни сонга айтиласди:

$$z = z_1 z_2 = (x_1 + y_1 i)(x_2 + y_2 i) = (x_1 x_2 - y_1 y_2) + (x_1 y_2 + x_2 y_1) i. \quad (15)$$

3-мисол. $x = 2 - 3i$ ва $z_2 = 1 + 2i$ комплекс сонлар кўпайтмасини топинг.

Ечилиши. (15) formulага кўра қўйидагини ҳосил қиласмиш:

$$z_1 \cdot z_2 = [2 \cdot 1 - (-3) \cdot 2] + [2 \cdot 2 + 1 \cdot (-3)] i = 8 + i.$$

4-мисол. $i^2 = i \cdot i$ ни топинг

Ечилиши. $i = 0 + 1i$ бўлгани учун

$$i^2 = i \cdot i = (0 + 1 \cdot i) \cdot (0 + 1 \cdot i) = (0 \cdot 0 - 1 \cdot 1) + (0 \cdot 1 + 0 \cdot 1) i = -1.$$

Шундай қилиб. $i^2 = -1$ экан

Агар иккита $x + yi$ ва $x - yi$ комплекс сон бир-биридан фақат мавҳум қисмининг ишораси билан фарқ қиласа, қўшма комплекс сон дейилади ва $z = x + yi$, $\bar{z} = x - yi$ каби белгиланади.

Қўшма комплекс сонни тасвирлайдиган нуқталар ҳақиқий Ox ўқига иисбатан симметрик жойлашган бўлади.

5- мисол $\bar{z} = x + yi$ ва $\bar{z} = x + yi$ күшма комплекс сонларнинг кўпайтма сини топинг.

Ечилиши. Қуйидагига әгамиз:

$$z \cdot \bar{z} = [x \cdot x - y(-y)] + [x(-y) + x \cdot y]i = x^2 + y^2.$$

Шундай қилиб, $z \cdot \bar{z} = x^2 + y^2$.

Бўлиш кўпайтиришга нисбатан тескари амал сифатида аниқланади. Агар $z_1 = z \cdot z_2$ бўлса, z сони $z_1 = x_1 + y_1 i$ ва $z_2 = x_2 + y_2 i$ комплекс сонларнинг бўлинмаси ($z = z_1/z_2$) дейилади.

$z_2 = 0$ да бўлиш ҳар доим ўринли эканини таъкидлаб ўтамиш.

Ҳақиқатан, $z_1 = z \cdot z_2$ тенгликнинг иккала томонини \bar{z}_2 га кўпайтирасак, $\bar{z}_1 \bar{z}_2 = z(z_2 \bar{z}_2)$ ни ҳосил қиласиз. Бу тенгликнинг иккала томонини $\frac{1}{z_2 \bar{z}_2} = \frac{1}{x^2 + y^2}$ ҳақиқий сонга кўпайтиргандан сўнг қуйидагини топамиш:

$$z = \frac{z_1}{z_2} = \frac{\bar{z}_1 \bar{z}_2}{z_2 \bar{z}_2}. \quad (16)$$

6- мисол. $z_1 = 2 + 3i$ сонни $z_2 = 1 + 4i$ га бўлинг.

Ечилиши. (16) формулага кўра қуйидагига әгамиз:

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{2 + 3i}{1 + 4i} = \frac{(2 + 3i)(1 - 4i)}{(1 + 4i)(1 - 4i)} = \frac{14 - 5i}{17} = \frac{14}{17} - \frac{5}{17}i.$$

3. Комплекс соннинг тригонометрик формаси. Қутб ўқини ҳақиқий Ox ўқ билан, қутбни эса координаталар боши O билан туташтириб, Oxy комплекс текисликда қутб координаталар системасини киритамиш. $z = x + yi$ комплекс сонни қараймиз. Унга комплекс текисликда $M(x; y)$ нуқта мос келади. $r (r > 0)$ ва ϕ лар M нуқтанинг поляр координаталари бўлсин. M нуқтанинг r қутб радиуси, яъни унинг қутбдан масофаси z комплекс соннинг *модули* дейилади ва $|z|$ символ билан белгиланади. Равшанки, $r = |z| = \sqrt{x^2 + y^2}$ (I боб, 3- §, 3- пунктга қаранг). M нуқтанинг қутб бурчаги z комплекс соннинг *аргументи* дейилади ва $\text{Arg } z$ символ билан белгиланади. Маълумки, қутб бурчаги бир қийматли аниқланмай, балки $2\pi k$ қўшилувчигача аниқликда аниқланади, бу ерда k -ихтиёрий бутун сон.

Аргументнинг барча қийматларидан $0 < \phi < 2\pi$ тенгсизликни қаноатлантирадиганларини ажратамиш. Бу қиймат *асосий* қиймат дейилади ва $\phi = \arg z$ билан белгиланади. $z = 0$ учун аргумент аниқланмаганини айтиб ўтиш керак. Қутб ва декарт координаталарини боғловчи $x = r \cos \phi$ ва $y = r \sin \phi$ формуулаларни эътиборга олиб (I боб, (6) формулага қаранг) биз $z = x + yi$ комплекс сонни қуйидаги кўринишда ёза оламиш:

$$z = r(\cos \phi + i \sin \phi). \quad (17)$$

Ёзишнинг бундай формаси комплекс соннинг *тригонометрик формаси* дейилади.

1- мисол. Қүйидаги сонларни тригонометрик формада тасвиirlанг.

$$1) z_1 = 1 - \sqrt{3}i; \quad 2) z_2 = i; \quad 3) z_3 = 5.$$

Ечилиши: 1) $z_1 = 1 - \sqrt{3}i$ сон учун қүйидагига әгамиз:

$$x=1, y=-\sqrt{3}, r=\sqrt{(1)^2 + (-\sqrt{3})^2}=2, \cos \varphi=x/r=1/2, \sin \varphi=y/r=-\sqrt{3}/2.$$

Синус ва косинуснинг бу қийматларига аргументнинг $\varphi(\pi/2)$ қиймати мос келади.

$$z_1 = 1 - \sqrt{3}i = 2 \left(\cos \frac{5\pi}{3} + i \sin \frac{5\pi}{3} \right).$$

2) $z_2 = i$ учун $x = 0, y = 1$ га әгамиз, бундан $r = 1; \cos \varphi = 0, \sin \varphi = 1$, яъни $\varphi = \pi/2$. Демак, $z_2 = i = \left(\cos \frac{\pi}{2} + i \sin \frac{\pi}{2} \right)$.

3) $z_3 = 5$ учун $r = 5, \varphi = 0$ га әгамиз; шундай қилиб, $z_3 = 5 = 5(\cos 0 + i \sin 0)$.

Тригонометрик формада берилган комплекс сонлар қандай бўлининини кўрсатамиз. $z_1 = r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)$ ва $z_2 = r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)$ бўлсин.

У ҳолда

$$\begin{aligned} z_1 z_2 &= r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1) \cdot r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2) = \\ &= r_1 r_2 [(\cos \varphi_1 \cos \varphi_2 - \sin \varphi_1 \sin \varphi_2) + (\sin \varphi_1 \cos \varphi_2 + \cos \varphi_1 \sin \varphi_2) i] = r_1 r_2 [\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2)]. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$z_1 z_2 = r_1 r_2 [\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2)]. \quad (18)$$

(18) формуладан, комплекс сонларни кўпайтирганда уларнинг модуллари кўпайтирилади, аргументлари эса қўшилиши келиб чиқади. Бу қоида кўпайтувчиларнинг чекли n таси учун ўринли. Хусусан, n та кўпайтувчи бир хил бўлган қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$z^n = [r(\cos \varphi + i \sin \varphi)]^n = r^n (\cos n \varphi + i \sin n \varphi). \quad (19)$$

(19) формула *Муавр** формуласи дейилади.

2- мисол. $z = 1 - i$ сонни саккизинчи даражага кўтариш.

Ечилиши. Берилган сонни тригонометрик формада тасвиirlаймиз:

$$z = 1 - i = \sqrt{2} \left(\cos \frac{7\pi}{4} + i \sin \frac{7\pi}{4} \right).$$

Муавр формуласига кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} z^8 &= (1 - i)^8 = \left[\sqrt{2} \left(\cos \frac{7\pi}{4} + i \sin \frac{7\pi}{4} \right) \right]^8 = \\ &= (\sqrt{2})^8 \left[\cos \left(8 \cdot \frac{7\pi}{4} \right) + i \sin \left(8 \cdot \frac{7\pi}{4} \right) \right] = 16 (\cos 14\pi + i \sin 14\pi) = 16. \end{aligned}$$

* А. Муавр (1667 – 1754) – инглиз математиги.

z_1 ва z_2 комплекс сонларни бўлганда қўйидагини ҳосил қиласи-
миз:

$$\begin{aligned} \frac{z_1}{z_2} &= \frac{r_1(\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)}{r_2(\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)} = \frac{r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)(\cos \varphi_2 - i \sin \varphi_2)}{r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)(\cos \varphi_2 - i \sin \varphi_2)} = \\ &= \frac{r_1}{r_2} \frac{(\cos \varphi_1 \cos \varphi_2 + \sin \varphi_1 \sin \varphi_2) + (\sin \varphi_1 \cos \varphi_2 - \cos \varphi_1 \sin \varphi_2) i}{\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi} = \\ &= \frac{r_1}{r_2} [\cos(\varphi_2 - \varphi_1) + i \sin(\varphi_2 - \varphi_1)]. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{r_1}{r_2} [\cos(\varphi_2 - \varphi_1) + i \sin(\varphi_2 - \varphi_1)]. \quad (20)$$

(20). формуладан, комплекс сонларни бўлганда уларнинг модуулари бўлинши, аргументлари эса айрилиши келиб чиқади.

Комплекс сондан n -даражали илдиз чиқариш, комплекс сонни n -даражага кўтариш амалига тескари амалdir. Демак, $\omega = \sqrt[n]{z}$ бўлса, $z = \omega^n$. $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ ва $\omega = \rho(\cos \theta + i \sin \theta)$ бўлсин. Муавр формуласига кўра қўйидагини ҳосил қаламиз:

$$r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = [\rho(\cos \theta + i \sin \theta)]^n = \rho^n (\cos n\theta + i \sin n\theta).$$

Бундан

$$r = \rho^n, \quad n\theta = \varphi + 2k\pi.$$

r ва ρ — мусбат сонлар бўлгани учун $\rho = \sqrt[n]{r}$, бу ерда илдиз арифметик маънода тушунилади. $n\theta = \varphi + 2k\pi$ тенгликдан $\theta = \frac{\varphi + 2k\pi}{n}$ ни ҳосил қиламиз. Демак,

$$\rho(\cos \theta + i \sin \theta) = \sqrt[n]{r} \left(\cos \frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \right). \quad (21)$$

k га кетма-кет $0, 1, 2, \dots, n-1$ қийматларни бериб, $\sqrt[n]{z}$ нинг n та ҳар хил қийматини ҳосил қиламиз. Уларнинг ҳаммаси бир хил модулга эга. Агар $k > n-1$ бўлса, 0 нинг қийматлари аввал θ ҳосил қилинган қийматлардан каррага 2π сонга фарқ қилади ва $\sqrt[n]{z}$ қийматлар қайтарилаверади.

3- мисол. $\sqrt{-1}$ ни топинг.

Еслиши. -1 сонни тригонометрик формада тасвиirlаймиз: $-1 = 1(\cos \pi + i \sin \pi)$. (21) formulaga кўра қўйидагига эгамиш: $\sqrt{-1} = \sqrt{1}(\cos \pi + i \sin \pi) = \sqrt{1} \left(\cos \frac{\pi + 2k\pi}{2} + i \sin \frac{\pi + 2k\pi}{2} \right)$. k га 0 ва 1 қийматларни бериб, илдизнинг иккита ҳар хил ε_0 ва ε_1 қийматини ҳосил қиламиз.

$$\varepsilon_0 = \sqrt{1} \left(\cos \frac{\pi}{2} + i \sin \frac{\pi}{2} \right) = i, \quad \varepsilon_1 = \sqrt{1} \left(\cos \frac{\pi + 2\pi}{2} + i \sin \frac{\pi + 2\pi}{2} \right) = -i.$$

4- мисол. Маълумки, $ax^2 + bx + c = 0$ квадрат тенглама, агар унинг дискриминанти $D = b^2 - 4ac$ манфий бўлса, ҳақиқий илдизларга эга эмас. Бунда тенглама иккита қўшма комплекс илдизга тёнг эканлигини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, $D < 0$ ва $D = -d^2 (d > 0)$ лесак, маълум $x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$ фор-

мулага кўра $x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{-d^2}}{2a}$ ни ҳосил қиласиз. Бироқ $\sqrt{-d^2} = \pm \sqrt{d^2 \cdot (-1)} = \sqrt{d^2} \cdot \sqrt{-1} = \pm di$ (3- мисолга қаранг). Демак,

$$x_{1,2} = \frac{-b \pm di}{2a} = \frac{-b}{2a} \pm \frac{d}{2a} i.$$

Хусусан, $x^2 + 6x + 13 = 0$ тенглама қўйидаги комплекс илдизларга эга: $x_1 = -3 + 2i$, $x_2 = -3 - 2i$.

4. Кўпҳадлар ҳақида баъзи маълумотлар. Бу пунктда бизга кейинчалик керак бўладиган баъзи кўпҳадлар ҳақидаги қисқа маълумотларни қараб чиқамиз.

$P(x)$ кўпҳаднинг илдизи деб бу кўпҳадни нолга айлантирадиган ҳар қандай (ҳақиқий ёки комплекс) $P(\alpha) = 0$ сонни айтилади. Масалан, $x^3 + x^2 - 2x - 8$ кўпҳад учун $\alpha = 2$ сон илдиз бўлади, чунки $2^3 + 2^2 - 2 \cdot 2 - 8 = 0$.

Исбогсиз келтирадиган қўйидаги теорема ўринлидир.

n-даражали ҳар қандай кўпҳад $x - \alpha$ кўринишдаги *n* та чизиқли кўпайтувчи билан юқори даражали x нинг олдидағи a_0 ўзгармас коэффициентга кўпайтмаси кўринишида ифодаланиши мумкин, яъни

$$P(x) = a(x - \alpha_1)(x - \alpha_2) \dots (x - \alpha_n). \quad (22)$$

$\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ сонлар равшанки, $P(x)$ кўпҳаднинг иллизидир.

1- мисол. Қўйидагининг тўғрилигини текшириш осон:

$$5x^4 - 40x^3 + 115x^2 - 140x + 60 = 5(x - 2)(x - 2)(x - 1)(x - 3).$$

2- мисол. $x^3 + x^2 + 9x + 9$ кўпҳад учун қўйидаги ёйиш ўринли:

$$x^3 + x^2 + 9x + 9 = (x + 1)(x - 3i)(x + 3i).$$

Кўпҳад ёйилган кўпайтувчилар бир хил бўлиши ҳам мумкин. Чизиқли кўпайтувчиси $(x - a)$ (22) ёйилмада k_1 марта учрайдиган $P(x)$ кўпҳаднинг a илдизи k_1 карралли илдиз дейилади. Карралли илдизи бир бўлган илдиз эса оддий илдиз дейилади. (22) ёйилмадан бир хил кўпайтувчиларни бирлаштириб, уни қўйидаги, кўринишда ёзишимиз мумкин:

$$P(x) = a_0(x - a)^{k_1}(x - b)^{k_2} \dots (x - l)^{k_s}, \quad (23)$$

бу ёрда барча a, b, \dots, l илдизлар ҳар хил, $k_1 + k_2 + \dots + k_s = n$.

Шунга ўхшашиб, масалан, $P(x) = 4(x - 2)^3(x + 1)^2(x - 5)$ кўпҳад $a = 2, b = -1, c = 5$ илдизларга эга, шу билан бирга 2 кар-

ралиги 3 бўлган илдиз; (-1) – карралиги 2 бўлган илдиз; 5 – оддий илдиз*.

Алгебрада, агар ҳақиқий коэффициентли кўпхад k каррали $\gamma = \alpha + \beta i$ комплекс сонли илдизга эга бўлса, қўшма комплекс сон $\bar{\gamma} = \alpha - \beta i$ ҳам ўша кўпхаднинг каррали илдизи бўлиши исботланади.

Бундан, агар кўпхадни кўпайтувчиларга ёйганда $\gamma = \alpha + \beta i$ комплекс илдизга тўғри келадиган $(x - \gamma)^k$ кўпайтувчи мавжуд бўлса, у ҳолда қўшма комплекс $\bar{\gamma} = \alpha - \beta i$ илдизга тўғри келадиган $(x - \bar{\gamma})^k$ кўпайтувчи мавжуд бўлади. Бу иккита кўпайтувчи-ни мос қўшма комплекс илдизларга кўпайтирамиз:

$$\begin{aligned} (x - \gamma)^k (x - \bar{\gamma})^k &= [x - (\alpha + \beta i)]^k [x - (\alpha - \beta i)]^k = \\ &= [(x - \alpha) - \beta i] \cdot [(x - \alpha) + \beta i]^k = (x^2 - 2\alpha x + \alpha^2 + \beta^2)^k = \\ &= (x^2 + px + q)^k, \end{aligned}$$

бу ерда $p = -2\alpha$, $q = \alpha^2 + \beta^2$.

Шундай қилиб, қўшма илдизларга мос келадиган чизиқли кўпайтувчилар кўпайтмасини, ҳақиқий коэффициентли квадрат учҳад билан алмаштириш мумкин.

Юқорида баён қилинганлар қўйидаги кўпхадларни кўпайтувчиларга ёйганда мавҳум сонлардан қутулиш мумкин бўлган гапни айтишга имкон беради:

Ҳақиқий коэффициентли ҳар қандай кўпхадни қўйидаги формада ёзиш мумкин:

$$P(x) = a_0(x - a)^{t_1}(x - b)^{t_2} \dots (x^2 + p_1x + q)^{k_1}(x^2 + p_2x + q_2)^{k_2} \dots \quad (24)$$

Бу ёйишда чизиқли кўпайтувчилар ҳақиқий илдизларга мос келади, квадрат учҳадлар эса кўпхаднинг комплекс илдизига тўғри келади. $a_0, a, b, \dots, p_1, q_1, \dots$ ўзгармас катталиклар ҳақиқий сонлардир.

5. Рационал касрлар. Тўғри рационал касрни ажратиш. Биз биламизки (I боб, 4-§, 7-пунктга қаранг), *каср рационал функция ёки оддий рационал функция* деб иккита кўпхаднинг бўлинмасига тенг бўлган функцияга айтилади:

$$R(x) = \frac{P_m(x)}{Q_n(x)},$$

бу ерда $P_m(x)$ – m -даражали кўпхад, $Q_n(x)$ – n -даражали кўпхад.

Мисол учун:

$$R(x) = \frac{x^4 + 5x^3 - 6x + 5}{x^3 + 2x - 1}.$$

Агар суратнинг даражаси маҳраж даражасидан кичик бўлса, рационал каср тўғри каср дейилади, акс ҳолда рационал каср

* (22) формуладан n -даражали ҳар қандай кўпхад n та илдизга эга экани (агар ҳар бир илдизни унинг карралиги бўйича ҳисобланса) келиб чиқади.

нотұғри дейилади. Юқорида келтирилгән рационал каср нотұғри касрдір. Бу параграфнинг вазифаси рационал касрларни интеграллаш методларини баён қилишдір.

Дастрраб, ҳар қандай нотұғри рационал касрни күпхәд *ва* нотұғри каср ығындиси күринишида тасвирлаш мүмкін эканынай айтаб үтамыз.

Хақиқатан, $R(x) = P(x)/Q(x)$ — нотұғри каср, яғни $P(x)$ нинде даражаси $Q(x)$ никидан катта ёки тенг бўлсин. Суратни маҳражга бўлиб, қўйидаги айниятни ҳосил қиласми:

$$P(x) = Q(x)L(x) + r(x).$$

бу ерда $L(x)$ ва $r(x)$ қолдиқ — күпхәдлар, шу билан бирга қолдиқнинг даражаси касрнинг $Q(x)$ сурат даражасидан кичик. Бундан $\frac{P(x)}{Q(x)} = L(x) + \frac{r(x)}{Q(x)}$, бу ерда $r(x)/Q(x)$ — тұғри рационал каср.

Мисол. $R(x) = \frac{x^4 + 5x^3 - 6x + 5}{x^3 + 2x - 1}$ бўлсин. $x^4 + 5x^3 - 6x + 5$ ни $x^3 + 2x - 1$ га бўлиб, $L(x) = x + 5$ бўлинма ва $r(x) = -2x^2 - 15x + 10$ қолдиқни ҳосил қиласми. Демак,

$$\frac{x^4 + 5x^3 - 6x + 5}{x^3 + 2x - 1} = x + 5 + \frac{-2x^2 - 15x + 10}{x^3 + 2x - 1}.$$

Шундай қилиб, нотұғри $P(x)/Q(x)$ рационал касрни интеграллаш $L(x)$ күпхәдни *ва* $r(x)/Q(x)$ тұғри касрни интеграллашга келтирилар экан:

$$\int \frac{P(x)}{Q(x)} dx = \int \left[L(x) + \frac{r(x)}{Q(x)} \right] dx = \int L(x)dx + \int \frac{r(x)}{Q(x)} dx.$$

Күпхәдни интеграллашни биз билганимиз учун әнди фақат тұғри рационал касрни интеграллашни күрсатиш қолади.

Биз қўйида кўрамизки (7-пунктга қаранг), ҳар қандай тұғри рационал касрни әнг *содда рационал касрлар* деб аталувчи қўйидаги касрларнинг чекли ығындиси күринишида тасвирлаш мүмкін:

$$\text{I. } \frac{A}{x-a}; \quad \text{II. } \frac{A}{(x-a)^n} \quad (n = 2, 3, \dots);$$

$$\text{III. } \frac{Mx + N}{x^2 + px + q}; \quad \text{IV. } \frac{Mx - N}{(x^2 + px + q)^n} \quad (n = 2, 3, \dots),$$

бу ерда A, a, p, q, M ва N — ҳақиқий сонлар, $x^2 + px + q$ квадрат учҳад ҳақиқий илдизларга әга әмас, яғни $\frac{p^2}{4} - q < 0$. Шунинг учун биз содда касрларни интеграллашни үргансак *ва* тұғри рационал касрни соддаларининг ығындисига ажратса олсак, рационал касрларни интеграллаш масаласи ҳал қилинган бўлади

6. Энг содда рационал касрларни интеграллаш Энг содда

рационал касрларнинг I ва II типларини интеграллаш қийинчилик туғдирмайди. Ҳақиқатан,

$$\int \frac{Adx}{x-a} = A \int \frac{d(x-a)}{x-a} = A \ln|x-a| + C;$$

$$\int \frac{Adx}{(x-a)^n} = A \int (x-a)^{-n} d(x-a) = \frac{A}{(1-n)(x-a)^{n-1}} + C.$$

Энди III типдаги рационал касрларни интеграллашга ўтамиз;

$$\int \frac{Mx+N}{x^2+px+q} dx.$$

Махражда тўла квадрат ажратиб, қуидагига эга бўламиз;

$$x^2 + px + q = x^2 + 2 \frac{p}{2} x + \frac{p^2}{4} + \left(q - \frac{p^2}{4}\right) = \left(x + \frac{p}{2}\right)^2 + \left(q - \frac{p^2}{4}\right)$$

Шартга кўра $x^2 + px + q$ учҳад ҳақиқий илдизларга эга бўлмагани учун $q - \frac{p^2}{4} > 0$. $q - \frac{p^2}{4} = a^2$ белгилашни киритамиз. Энди интегралга $t = x + \frac{p}{2}$ деб ўзгарувчини алмаштиришни қўлланамиз*. Бундан:

$$x = t - \frac{p}{2}, \quad dx = dt, \quad x^2 + px + q = \left(x + \frac{p}{2}\right)^2 + \left(q - \frac{p^2}{4}\right) = t^2 + a^2.$$

Демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{Mx+N}{x^2+px+q} dx &= \int \frac{M\left(t - \frac{p}{2}\right) + N}{t^2 + a^2} dt = M \int \frac{t dt}{t^2 + a^2} + \\ &+ \left(N - \frac{Mp}{2}\right) \int \frac{dt}{t^2 + a^2} = \frac{M}{2} \ln(t^2 + a^2) + \frac{N - \frac{Mp}{2}}{a} \operatorname{arctg} \frac{t}{2} + C. \end{aligned}$$

t ва a нинг қийматларини ўз ўрнига қўйиб, ниҳоят қуидагини ҳосил қиласмиш:

$$\int \frac{Mx+N}{x^2+px+q} dx = \frac{M}{2} \ln(x^2 + px + q) + \frac{N - \frac{Mp}{2}}{\sqrt{q - \frac{p^2}{4}}} \operatorname{arctg} \frac{x + \frac{p}{2}}{\sqrt{q - \frac{p^2}{4}}} + C.$$

Мисол. $\int \frac{3x+5}{x^2+2x+10} dx$ ни топинг.

Ечилиши. Махражнинг ярмига тенг бўлган янги t ўзгарувчини киритамиз:

$$t = \frac{1}{2}(x^2 + 2x + 10)' = x + 1, \quad x = t - 1, \quad dx = dt;$$

$$x^2 + 2x + 10 = (t - 1)^2 + 2(t - 1) + 10 = t^2 + 9.$$

* Агар t маҳраж ҳосиласининг ярмига тенг деб белгилаб олсак бу алмаштиришни осон ёдда сақлаш қолиш мумкин; $t = \frac{1}{2}(x^2 + px + q)' = x + \frac{p}{2}$.

Демак,

$$\int \frac{3x+5}{x^2+2x+10} dx = \int \frac{3(t-1)+5}{t^2+9} dt = 3 \int \frac{t dt}{t^2+9} + 2 \int \frac{dt}{t^2+9} = \\ -\frac{3}{2} \ln(t^2+9) + \frac{2}{3} \operatorname{arctg} \frac{t}{3} + C = \frac{3}{2} \ln(x^2+2x+10) + \frac{2}{3} \operatorname{arctg} \frac{x+1}{3} + C.$$

Ниҳоят, IV типидаги рационал интеграллашни қараймиз:

$$\int \frac{Mx+N}{(x^2+px+q)^n} dx.$$

$t = x + \frac{p}{2}$ деб аввалгидек янги t ўзгарувчини киритамиз. Бу қуйидагини беради:

$$x = t - \frac{p}{2}, \quad dx = dt, \quad x^2 + px + q = t^2 + a^2,$$

бу ерда $a^2 = q - \frac{p^2}{4}$. Демак,

$$\int \frac{Mx+N}{(x^2+px+q)^n} dx = M \int \frac{t dt}{(t^2+a^2)^n} + \left(N - \frac{Mp}{2}\right) \int \frac{dt}{(t^2+a^2)^n}. \quad (25)$$

(25) тенгликтининг ўнг томонидаги интеграллардан биринчиси осон ҳисобланади:

$$\int \frac{t dt}{(t^2+a^2)^n} = \frac{1}{2} \int (t^2+a^2)^{-n} d(t^2+a^2) = \frac{1}{2(1-n)(t^2+a^2)^{n-1}} + C.$$

Шундай қилиб, $I_n = \int \frac{dt}{(t^2+a^2)^n}$ интегрални ҳисоблаш қолади. Бу интегрални қуйидаги кўринишда ёзиб оламиш:

$$I_n = \int \frac{dt}{(t^2+a^2)^n} = \frac{1}{a^2} \int \frac{(t^2+a^2)-t^2}{(t^2+a^2)^n} dt = \frac{1}{a^2} \left[\int \frac{dt}{(t^2+a^2)^{n-1}} - \int \frac{t^2 dt}{(t^2+a^2)^n} \right].$$

$\int \frac{dt}{(t^2+a^2)^{n-1}} = I_{n-1}$ деб қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$I_n = \frac{1}{a^2} \left[I_{n-1} - \int \frac{t^2 dt}{(t^2+a^2)^n} \right]. \quad (26)$$

$$u = t, \quad du = dt, \quad dv = \frac{t dt}{(t^2+a^2)^n}, \quad v = \frac{1}{2(1-n)(t^2+a^2)^{n-1}}$$

деб $\int \frac{t^2 dt}{(t^2+a^2)^n}$ интегрални бўлаклаб интеграллаймиз:

$$\int \frac{t^2 dt}{(t^2+a^2)^n} = \frac{t}{2(1-n)(t^2+a^2)^{n-1}} - \frac{1}{2(1-n)} \int \frac{dt}{(t^2+a^2)^{n-1}} = \\ = \frac{1}{2(1-n)(t^2+a^2)^{n-1}} - \frac{1}{2(1-n)} I_{n-1}.$$

Хосил қилинган интегрални (26) формулага қўйиб, қўйидагини хосил қиласиз:

$$I_n = \frac{1}{a^2} \left[I_{n-1} - \frac{t}{2(1-n)(t^2 + a^2)^{n-1}} + \frac{1}{2(1-n)} I_{n-1} \right] = \\ = \frac{1}{a^2} \left[\frac{3-2n}{2-2n} I_{n-1} + \frac{t}{2(n-1)(t^2 + a^2)^{n-1}} \right].$$

Шундай қилиб,

$$I_n = \frac{1}{a^2} \left[\frac{2n-3}{2n-2} I_{n-1} + \frac{t}{2(n-1)(t^2 + a^2)^{n-1}} \right]. \quad (27)$$

Хосил қилинган формула келтириш формуласи дейилади.

Мисол. $I_3 = \int \frac{dt}{(t^2 + 1)^3}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда $a = 1$, $n = 3$. (27) формулани қўлланиб, топамиз:

$$I_3 = \frac{1}{1^2} \left[\frac{2 \cdot 3 - 3}{2 \cdot 2 - 2} I_2 + \frac{t}{2(3-1)(t^2 + 1)^2} \right] = \frac{3}{4} I_2 + \frac{t}{4(t^2 + 1)^2}.$$

Уша (27) формулага кўра

$$I_2 = \int \frac{dt}{(t^2 + 1)^2} = \left[\frac{2 \cdot 2 - 3}{2 \cdot 3 - 2} I_1 + \frac{t}{2(2-1)(t^2 + 1)} \right] = \frac{1}{2} I_1 + \frac{t}{2(t^2 + 1)}.$$

$$I_1 = \int \frac{dt}{t^2 + 1} = \arctg t + C \text{ бўлгани учун } I_2 = \frac{1}{2} \arctg t + \frac{t}{2(t^2 + 1)} + C.$$

Демак,

$$I_3 = \frac{3}{4} \left[\frac{1}{2} \arctg t + \frac{t}{2(t^2 + 1)} \right] + \frac{t}{4(t^2 + 1)^2} + C = \\ = \frac{t}{4(t^2 + 1)^2} + \frac{3t}{8(t^2 + 1)} + \frac{3}{8} \arctg t + C.$$

Шундай қилиб, рационал касрларни интеграллаш масаласини якунлаш учун тўғри рационал касрларни энг содда касрлар йиғиндисига қандай ажратиш мумкинлигини аниқлаш қолади.

7. Тўғри рационал касрни содда касрларга ёйиш. Юқорида биз рационал касрни интеграллаш кўпҳадни ва тўғри рационал касрни интеграллашга келтирилишини кўрдиқ (5-пунктга қаранг). Ҳар қандай рационал $P(x)/Q(x)$ тўғри каср содда касрларга қандай ёйилишини аниқлаймиз. Бу ёйишида касрнинг $Q(x)$ маҳражини чизиқли ва квадратик кўпайтиувчиларга ажратиш муҳим аҳамиятга эга (4-пунктга қаранг).

Аниқлик, учун $Q(x)$ маҳраж кўпайтиувчиларга қўйидагича ажратилади:

$$Q(x) = (x - a)^k (x - b)^l (x^2 + px + q)^m.$$

Бу ерда квадрат учҳад ҳақиқий илдизга эга эмас. У ҳолда қўйида биз исботсиз келтирадиган қўйидаги теорема ўринли.

Теорема. Тўғри рационал $P(x)/Q(x)$ касрни, бу ерда $Q(x) = (x - a)^k (x - b)^l (x^2 + px + q)^m$ ягона равишда содда касрлар йиғиндисига ажратиш мумкин;

$$\frac{P(x)}{Q(x)} = \frac{A_1}{x-a} + \frac{A_2}{(x-a)^2} + \dots + \frac{A_k}{(x-a)^k} + \frac{B_1}{x-b} + \frac{B_2}{(x-b)^2} + \dots + \\ + \frac{B_l}{(x-b)^l} + \frac{M_1x + N_1}{x^2 + px + q} + \frac{M_2x + N_2}{(x^2 + px + q)^2} + \dots + \frac{M_mx + N_m}{(x^2 + px + q)^m}, \quad (28)$$

бу ерда A_i, B_i, M_i, N_i — ҳақиқий сонлар ($i = 1, 2, \dots$).

(28) формуладан күринаидики, $Q(x)$ маҳражнинг чизиқли күпайтувчиларига I ва II типдаги содда касрлар, квадратик күпайтувчилар эса III ва IV типдаги содда касрлар мос келар экан. Бунда берилган күпайтувчига (чизиқли ёки квадратик) мос келадиган содда касрлар сони күпайтувчи маҳраж ёйилмасига кирган даражасыга боғлиқ. Тұғри рационал касрни ёйиш қоидаси $Q(x)$ маҳраж ёйилмасига кирадиган чизиқли ва квадратик күпайтувчиларнинг чекли сони учун ўринли бўлиб қолади.

8. Аниқмас коэффициентлар методи. Тұғри рационал касрни коэффициентларини топишнинг энг содда методларидан бири аниқмас коэффициентлар методидир. Бу методни қўлланишини мисолларда тушунтирамиз.

1- мисол. $\frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)}$ ни содда касрларга ажратинг.

Ечилиши. (28) ёйилмадан фойдаланиб, ёзамиш:

$$\frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)} = \frac{A_1}{x-1} + \frac{A_2}{(x-1)^2} + \frac{Mx + N}{x^2 + 2x + 2}, \quad (*)$$

бу ерда A_1, A_2, M ва N — лар ҳали номаълум сонлар.

(*) айниятнинг ўнг томонини умумий маҳражга келтирамиз:

$$\frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)} = \frac{A_1(x-1)(x^2 + 2x + 2) + A_2(x^2 + 2x + 2) + (Mx + N)(x-1)^2}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)}$$

Бу айниятда касрларнинг маҳражи бир хил. Демак, суратлари ҳам айнан тенг:

$$x^2 - 5x + 9 = A_1(x-1)(x^2 + 2x + 2) + A_2(x^2 + 2x + 2) + (Mx + N)(x-1)^2.$$

Қавсларни очиб ва ўнг томондаги күпхадни x нинг даражаларини пасайиб бориши бўйича қўйсак, қўйнагани ҳосил қиласмиш:

$$x^2 - 5x + 9 = (A_1 + M)x^3 + (A_1 + A_2 - 2M + N)x^2 + \\ + (2A_2 + M - 2N)x + (-2A_1 + 2A_2 + N).$$

Иккита күпхад x нинг бир хил даражаларида коэффициентлар бир хил бўлганда ва факат шунда айнан тенг бўлади. Бу күпхадларнинг коэффициентларини x нинг бир хил даражаларида тенглаб, қўйидаги тенгламалар системасини ҳосил қиласмиш:

$$\left. \begin{array}{ll} x^3 \text{ да:} & A_1 + M = 0; \\ x^2 \text{ да:} & A_1 + A_2 - 2M + N = 1; \\ x \text{ да:} & 2A_2 + M - 2N = -5; \\ \text{озод ҳад:} & -2A_1 + 2A_2 + N = 9. \end{array} \right\}$$

Бу системани ечиб, $A_1 = -7/5$, $A_2 = 1$, $M = 7/5$, $N = 21/5$ ларни топамиз*

* Тұғри рационал касрни содда касрлар йиғиндилигига ёйиш ҳар доим мумкин бўлгани ва ягона бўлгани учун ёйилманинг номаълум коэффициентларини топиш учун тузиладиган система ягона ечимга эга.

(*) мұносабатда A_1, A_2, M ва N лар ўрнига топилған қиymатларни күйиб үзил-кесил қыйдагини ҳосил қиламиз:

$$\frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2+2x+2)} = -\frac{7}{5(x-1)} + \frac{1}{(x-1)^2} + \frac{7x+21}{5(x^2+2x+2)}. \quad (**)$$

2- мисол $\frac{x^2 + 2x + 2}{(x-2)^2(x+3)}$ касрни әнг содда касрларға ажратынг.

Ечилиши. Махраж фақат ҳақиқий илдизларға әга бүлгани учун касрнинг өйилмаси (28) формулага күра қыйдаги күринишга әга бүлалы:

$$\frac{x^2 + 2x + 2}{(x-2)^2(x+3)} = \frac{A_1}{x-2} + \frac{A_2}{(x-2)^2} + \frac{B_1}{x+3}. \quad (*)$$

Ҳосил қилинған мұносабатнинг ўнг томонини умумий махражға келтирамыз:

$$\frac{x^2 + 2x + 2}{(x-2)^2(x+3)} = \frac{A_1(x-2)(x+3) + A_2(x+3) + B_1(x-2)^2}{(x-2)^2(x+3)}.$$

Суратни тенглаб, қыйдагини ҳосил қиламиз:

$$x^2 + 2x + 2 = A_1(x-2)(x+3) + A_2(x+3) + B_1(x-2)^2.$$

Күпхаднинг ўнг томонини x нинг даражасы камайиб борадиган қилиб жойлаштырамыз:

$$x^2 + 2x + 2 = (A_1 + B_1)x^2 + (A_1 + A_2 - 4B_1)x + (-6A_1 + 3A_2 + 4B_1).$$

Тенгликнің ўнг ва чап томонида x нинг бир хил даражалары бүйінча коэффициентларини тенглаб, қыйдаги системаны ҳосил қиламыз:

$$\begin{aligned} A_1 + B_1 &= 1, \\ A_1 + A_2 + 4B_1 &= 2, \\ -6A_1 + 3A_2 + 4B_1 &= 2 \end{aligned} \quad \left. \right\}$$

Бу системаны ечиб, $A_1 = 4/5$, $A_2 = 2$, $B_1 = 1/5$ ларни топамыз. Коэффициентларнинг топилған бу қиymатларини (*) мұносабатта қүйиб, қыйдагини ҳосил қиламыз:

$$\frac{x^2 + 2x + 2}{(x-2)^2(x+3)} = \frac{4}{5(x-2)} + \frac{2}{(x-2)^2} + \frac{1}{5(x+3)}.$$

3- мисол. $\frac{2x^2 + 10x - 18}{(x-1)(x+2)(x-3)}$ ни содда касрларға ажратынг:

Ечилиши. (28) мұносабатдан фойдаланыб, қыйдаги айниятта әга бүламыз:

$$\frac{2x^2 + 10x - 18}{(x-1)(x+2)(x-3)} = \frac{A}{x-1} + \frac{B}{x+2} + \frac{C}{x-3}.$$

Үнг томондаги касрни умумий махражға келтириб, сүнgra ўнг ва чап томондаги касрларнинг суратларини тенглаб, қыйдагини ҳосил қиламыз:

$$2x^2 + 10x - 18 = A(x+2)(x-3) + B(x-1)(x-3) + C(x-1)(x+2). \quad (*)$$

Бундан:

$$2x^2 + 10x - 18 = (A+B+C)x^2 + (-A-4B+C)x + (-6A+3B-2C).$$

x нинг бир хил даражаларыда коэффициентларни тенглаб, қыйдаги системаны ҳосил қиламыз:

$$\begin{aligned} A + B + C &= 2, \\ -A - 4B + C &= 10, \\ -6A + 3B - 2C &= -18, \end{aligned} \quad \left. \right\}$$

Унда $A = 1$, $B = -2$, $C = 3$ ларни топамиз. Демак,

$$\frac{2x^2 + 10x - 18}{(x-1)(x+2)(x-3)} = \frac{1}{x-1} - \frac{2}{x+2} + \frac{3}{x-3}.$$

Күпинча ёйнлманинг номаълум коэффициентларини топишни янада тезлаштириш мумкин. Ҳақиқатан, ҳозир кўрган мисолни қарайлик. Ҳосил қилинган (*) ифола, x нинг барча қийматларида ўринли бўладиган айниятдир.

x нинг (*) ифода энг содда кўринишга эга бўладиган қийматларини танлаб оламиз. Ўу ерда маҳражнинг илдизларидан биттасини x деб олган маъқул. $x=1$ деб $-6=-6A$ га эга бўламиз, бундан $A = 1$. Шунга ўхшаш $x = -2$ деб $-30 = 15B$, $B = -2$ ни топамиз. $x = 3$ да $30 = 10C$, яъни $C = 3$.

Кўрсатиб ўтилган метод тўғри рационал касрнинг $Q(x)$ маҳражи ҳақиқий илдизларга эга бўлганда жуда қулай.

Амалда юқорида кўрилган иккала метод бирга ишлатилади.

4- мисол. $\frac{x^2 + x + 13}{(x-1)(x^2 + 4)}$ ни энг содда касрларга ажратинг.

Ечилиши. (28) тенгликтан фойдаланиб қўйидагига эгамизи:

$$\frac{x^2 + x + 13}{(x-1)(x^2 + 4)} = \frac{A}{x-1} + \frac{Mx + N}{x^2 + 4}.$$

Ўнг томондаги касрни умумий маҳражга келтириб, сўнгра чап ва ўнг томондаги касрларнинг суратларини тенглаб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$x^2 + x + 13 = A(x^2 + 4) + (Mx + N)(x - 1), \quad (*)$$

ёки

$$x^2 + x + 13 = (A + M)x^2 + (-M + N)x + 4A - N.$$

(*) айниятда $x = 1$ деб $15 = 5A$ ни ҳосил қиласиз, бундан $A = 3$. x^2 ва x да коэффициентларни тенглаб ва $A = 3$ ни эътиборга олиб,

$$\begin{aligned} 3 + M &= 1, \\ -M + N &= 1, \end{aligned} \quad \left. \begin{array}{l} 3 + M = 1, \\ -M + N = 1, \end{array} \right\}$$

ни ҳосил қиласиз, бундан $M = -2$, $N = -1$.

Демак,

$$\frac{x^2 + x + 13}{(x-1)(x^2 + 4)} = \frac{3}{x-1} - \frac{2x+1}{x^2 + 4}.$$

9. Рационал қасрларни интеграллаш. Юқорида баён қилинган фикрлар рационал қасрларни интеграллашнинг асосий қоидаларини тавсифлашга имкон беради.

1. Агар рационал қаср нотўғри бўлса, у ҳолда уни кўпҳад ва тўғри рационал қаср йигиндиси кўринишида ифодаланади (5-пунктга қ.).

Шу билан нотўғри рационал қасрни интеграллаш кўпҳад ва тўғри рационал қасрни интеграллашга келтирилади.

2. Тўғри рационал қасрнинг маҳражи кўпайтувчиларга ажратилади.

3. Тўғри рационал қасрни содда қасрлар йигиндисига ажратилади. Бу билан тўғри рационал қасрни интеграллаш содда қасрларни интеграллашга келтирилади.

1- мисол. $\int \frac{x^4 - 3x^3 - 5x^2 + 30x - 22}{x^3 - x^2 - 8x + 12} dx$ ни топинг.

Ечилиши. Интеграл остида нотүғри каср туребди. Бутун қисмни ажратиб қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{x^4 - 3x^3 - 5x^2 + 30x - 22}{x^3 - x^2 - 8x + 12} = x - 2 + \frac{x^2 + 2x + 2}{x^3 - x^2 - 8x + 12}.$$

Демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{x^4 - 3x^3 - 5x^2 + 30x - 22}{x^3 - x^2 - 8x + 12} dx &= \int \left[x - 2 + \frac{x^2 + 2x + 2}{x^3 - x^2 - 8x + 12} \right] dx = \\ &= \frac{x^2}{2} - 2x + \int \frac{x^2 + 2x + 2}{x^3 - x^2 - 8x + 12} dx. \end{aligned}$$

$x^3 - x^2 - 8x + 12 = (x - 2)^2(x + 3)$ ни эътиборга олиб,

$$\frac{x^2 + 2x + 2}{x^3 - x^2 - 8x + 12} = \frac{x^2 + 2x + 2}{(x - 2)^2(x + 3)}$$

тўғри рационал касрни оддий касрларга ажратамиз (8-пунктдаги 2-мисолга қ.):

$$\frac{x^2 + 2x + 2}{x^3 - x^2 - 8x + 12} = \frac{x^2 + 2x + 2}{(x - 2)^2(x + 3)} = \frac{4}{5(x - 2)} + \frac{2}{(x - 2)^2} + \frac{1}{5(x + 3)}.$$

Шунинг учун

$$\begin{aligned} \int \frac{x^2 + 2x + 2}{x^3 - x^2 - 8x + 12} dx &= \int \left[\frac{4}{5(x - 2)} + \frac{2}{(x - 2)^2} + \frac{1}{5(x + 3)} \right] dx = \\ &= \frac{4}{5} \ln|x - 2| - \frac{2}{x - 2} + \frac{1}{5} \ln|x + 3| + C. \end{aligned}$$

Шундай қилиб, узил-кесил қўйидагига эга бўламиш:

$$\begin{aligned} \int \frac{x^4 - 3x^3 - 5x^2 + 30x - 22}{x^3 - x^2 - 8x + 12} dx &= \frac{x^2}{2} - 2x - \frac{4}{5} \ln|x - 2| - \frac{2}{x - 2} + \\ &+ \frac{1}{5} \ln|x + 3| + C. \end{aligned}$$

2- мисол $\int \frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)}$ dx ни топинг,

Ечилиши. Интеграл остида тўғри рационал каср туребди. Уни содда касрларга ажратамиз (8-пунктдаги 1- мисолга қаранг):

$$\frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)} = -\frac{7}{5(x-1)} + \frac{1}{(x-1)^2} + \frac{7x+21}{5(x^2 + 2x + 2)}.$$

Демак,

$$\int \frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)^2(x^2 + 2x + 2)} dx = -\frac{7}{5} \int \frac{dx}{x-1} + \int \frac{dx}{(x-1)^2} + \frac{7}{5} \int \frac{x+3}{x^2 + 2x + 2} dx.$$

Охирги интегралнинг ўнг томонига келсак, у маълумки, $t = \frac{1}{2}(x^2 + 2x + 2)$ ' ўрнига қўйиш билан олинади. Бу $t = x + 1$, $x = t - 1$, $dx = dt$, $x^2 + 2x + 2 = t^2 + 1$ ни беради. У ҳолла

$$\begin{aligned} \int \frac{x+3}{x^2+2x+2} dx &= \int \frac{t+2}{t^2+1} dt = \int \frac{t dt}{t^2+1} + 2 \int \frac{dt}{t^2+1} = \frac{1}{2} \ln(t^2+1) + \\ &+ 2 \operatorname{arctg} t + C = \frac{1}{2} \ln(x^2 + 2x + 2) + 2 \operatorname{arctg}(x + 1) + C. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\int \frac{x^2 - 5x + 9}{(x-1)(x^2+2x+2)} dx = -\frac{7}{5} \ln|x-1| - \frac{1}{x-1} + \frac{7}{10} \ln(x^2+2x+2) + \frac{14}{5} \operatorname{arctg}(x+1) + C.$$

4-§. ТРИГОНОМЕТРИК ФУНКЦИЯЛАРНИ ИНТЕГРАЛЛАШ

1. $\int \sin^n x \cos^m x dx$ күринишдаги интеграллар, бу ерда m ва n — бутун сонлар. Сонлардан бири m ёки n тоқ бўлган ҳолни қараймиз. Бу ҳолда интеграллар рационал функцияларни интеграллашга келтирилади. Интеграллаш методининг мазмунини қуийидаги мисоллардан яққол кўринади.

1- мисол. $\int \sin^5 x \cos^4 x dx$ ни топинг.

Ечилиши. $\sin x dx = -d \cos x$ ни эътиборга олиб, $z = \cos x$ деб ўзгарувчини алмаштирамиз. Бу $dz = -\sin x dx$ ни беради ва демак, $\sin^2 x = 1 - \cos^2 x = 1 - z^2$ бўлгани учун қуийидагини ҳосил қиласмиз:

$$\begin{aligned} \int \sin^5 x \cos^4 x dx &= \int \sin^4 x \cos^4 x \cdot \sin x dx = - \int (1 - z^2)^2 z^4 dz = \\ &= - \int (z^4 - 2z^6 + z^8) dz = -\frac{z^5}{5} + \frac{2z^7}{7} - \frac{z^9}{9} + C = -\frac{\cos^5 x}{5} + \\ &\quad + \frac{2 \cos^7 x}{7} - \frac{\cos^9 x}{9} + C. \end{aligned}$$

2- мисол. $\int \frac{\cos^3 x}{\sin^2 x} dx$ ни топинг.

Ечилиши. $\cos dx = a \sin x$ бўлгани учун $z = \sin x$ деб, $dz = \cos x dx$, $\cos^2 x = 1 - \sin^2 x = 1 - z^2$, $\sin^2 x = z^2$ ни ҳосил қиласмиз ва демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{\cos^3 x}{\sin^2 x} dx &= \int \frac{(1 - \sin^2 x) \cos x dx}{\sin^2 x} = \int \frac{1 - z^2}{z^2} dz = \int \left(\frac{1}{z^2} - 1 \right) dz = \\ &= -\frac{1}{z} - z + C = -\frac{1}{\sin x} - \sin x + C. \end{aligned}$$

Изоҳ. Шу методни m ва n сонлардан бири тоқ ва мусбат, иккинчиси эса ихтиёрий бўлгандა ҳам қўлланамиз.

3- мисол. $\int \sqrt[3]{\cos^4 x} \sin^3 x dx$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. Қуийнагига өгамиш: $\int \sqrt[3]{\cos^2 x} \sin^3 x dx = \int \cos^{2/3} x \sin^2 x \times \sin x dx$. $\cos x = z$ деймиз. У ҳолда $dz = -\sin x dx$. Демак,

$$\begin{aligned} \int \sqrt[3]{\cos^2 x} \sin^3 x dx &= - \int z^{2/3} (1 - z^2) dz = - \int z^{2/3} - z^{8/3} dz = \\ &= -\frac{3z^{5/3}}{5} + \frac{3z^{11/3}}{11} + C = 3z^{5/3} \left(\frac{z}{11} - \frac{1}{5} \right) + C = \\ &= 3 \cos x \sqrt[3]{\cos^2 x} \left(\frac{\cos^2 x}{11} - \frac{1}{5} \right) + C. \end{aligned}$$

Энди m ва n күрсаткичларнинг иккаласи ҳам жуфт ва ман-
фиийлас (хусусан биттаси нолга тенг бўлиши мумкин) бўлсин.
 $\sin^2 x$, $\cos^2 x$, $\sin x \cos x$ ларни

$$\sin^2 x = \frac{1 - \cos 2x}{2}, \quad \cos^2 x = \frac{1 + \cos 2x}{2}, \quad \sin x \cos x = \frac{1}{2} \sin 2x$$

формулалар билан алмаштириб, $\sin^n x \cos^m x$ кўпайтма шунга ўхшаш йиғинди билан алмаштирилади, лекин бу йиғиндини дарражаси кичик (паст) бўлади. Интеграллаш методи қўйидаги мисоллардан равшан бўлади.

4- мисол. $\int \cos x dx$ ни топинг.

Ечилиши. Куйидагига әгамиз:

$$\int \cos x dx = \int \frac{1 + \cos 2x}{2} dx = \frac{x}{2} + \frac{\sin 2x}{4} + C.$$

5- мисол. $\int \sin^4 x \cos^2 x dx$ ни топинг.

Ечилиши. Куйидагига әгамиз:

$$\begin{aligned} \int \sin^4 x \cos^2 x dx &= \int \left(\frac{1 + \cos 2x}{2} \right)^2 \frac{1 + \cos 2x}{2} dx = \\ &= \frac{1}{8} \int (1 - \cos 2x)^2 (1 + \cos 2x) dx = \frac{1}{8} \int \sin^2 2x (1 - \cos 2x) dx = \\ &= \frac{1}{8} \int \sin^2 2x dx - \frac{1}{8} \int \sin^2 2x \cos 2x dx = \frac{1}{16} \int (1 - \cos 4x) dx - \\ &\quad - \frac{1}{16} \int (\sin^2 2x d \sin 2x) = \frac{x}{16} - \frac{\sin 4x}{64} - \frac{\sin^3 2x}{48} + C. \end{aligned}$$

Изоҳ. Биз биламизки, битта ўша функциянинг бошланғич функциялари бир-биридан ўзгармас қўшилувчига фарқ қиласди. Бу ҳолатни эътиборга олишга тўғри келади (айниқса тригонометрик функцияларни интеграллашда), чунки интеграллаш методига боғлик равишда жавоблар ҳам турли формада бўлади.

Масалан, $\int \sin 2x dx = -\frac{1}{2} \cos 2x + C$. Лекин иккинчи томондан

$$\int \sin 2x dx = \int 2 \sin x \cos x dx = 2 \int \sin x d \sin x = \sin^2 x + C.$$

Шундай қилиб, $-\frac{1}{2} \cos x$ ва $\sin^2 x$ битта $\sin 2x$ функциянинг бошланғич функцияларидир, кўриш осонки, улар бир-биридан ўзгармас сонга фарқ қиласди:

$$\begin{aligned} -\frac{1}{2} \cos 2x &= -\frac{1}{2} (\cos^2 x - \sin^2 x) = -\frac{1}{2} (1 - 2 \sin^2 x) = \\ &= -\frac{1}{2} + \sin^2 x. \end{aligned}$$

Тригонометрик функцияларни интеграллаш методларини бундан буён үрганиш учун навбатдаги пунктда баён қилинадиган янги тушунчалар керак бўлади.

2. Икки ўзгарувчили рационал функциялар. Иккита u ва v ўзгарувчига нисбатан кўпхад деб $Au^n v^m$ кўринишдаги кўпайтмага айтилади, бу ерда n ва m — бутун манфий масонлар. Масалан, $3u^2v + 5u^5v^4 - 5v^3 + 6$, $5v^2 + 4u$ ифодалар u ва v га нисбатан кўпхадлардир.

u ва v га нисбатан кўпхадларнинг бўлинмаси u ва v нинг рационал функцияси ёки u ва v га нисбаган рационал ифода дейилади.

Масалан, $\frac{u^3 + v}{u^3 + v^2}$, $\frac{2u^2 - v^2}{4v}$, $\frac{3}{u^2 + v^2}$ касрлар u ва v га нисбаган рационал ифодалардир. u ва v га нисбатан рационал функцияни $R(u, v)$ каби белгиланади.

Кўриш осонки, u ва v га нисбатан рационал функцияниг йиғиндиси, айирмаси, кўпайтмаси ва бўлинмаси ҳам рационал функция. $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функцияларга нисбатан рационал ифода деб, u ва v ўрнига $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ функциялар кўйилган u ва v га нисбатан рационал функцияга айтилади. $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ ларга нисбатан рационал ифодани $R(\varphi(x), \psi(x))$ билан белгиланади.

1- мисол. $\frac{\sqrt{x+4} - x}{x^2 + 3\sqrt{(x+4)^3}}$ ифода x ва $\sqrt{x+4}$ га нисбатан рационал.

2- мисол. $\frac{\sin x + \cos^3 x}{\sin^3 x + 2 \cos^2 x}$ ифода $\sin x$ ва $\cos x$ га нисбатан рационал.

Кўрамизки, агар $\varphi(x)$ ва $\psi(x)$ лар x га нисбатан рационал функция бўлса, у ҳолда $R(\varphi(x), \psi(x))$ ҳам ўз навбатида x га нисбатан рационал функция бўлади.

3. $\int R(\sin x, \cos x)dx$ кўринишдаги интеграллар. Бу пунктда биз $\int R(\sin x, \cos x)dx$ кўринишдаги интегралларни ҳисоблашнинг умумий методини қараймиз, бу ерда $R(\sin x, \cos x)$ — $\sin x$ ва $\cos x$ га нисбатан рационал. Бундай интеграллар масалан, қўйидагилар:

$$\int \frac{\sin x + \cos x}{\cos^2 x + 2} dx, \int \sin^3 x \cos^2 x dx, \int \frac{dx}{\sin x}.$$

Аксинча, $\int \sin^{7/4} x \cos^2 x dx$ интеграл юқорида кўрсатилган интеграл турига кирмайди, чунки интеграл остида $\sin x$ ва $\cos x$ га нисбатан рационал бўлмаган функция турибди.

Ҳар қандай $\int R(\sin x, \cos x)dx$ кўринишдаги интегрални рационал функцияниг интегралига олиб келиш мумкинлигини кўрсатамиз. Бунинг учун x ўрнига у билан $z = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ муносабат орқали боғланган янги z ўзгарувчини киритамиз. У ҳолда $\sin x$ ва

$\cos x$ орқали ифодаланади. Ҳақиқатан, тригонометриядан маълум формулаларни қўлланиб, қуийдагини топамиз:

$$\sin x = 2 \sin \frac{x}{2} \cos \frac{x}{2} = \frac{2 \sin \frac{x}{2} \cos \frac{x}{2}}{\cos^2 \frac{x}{2} + \sin^2 \frac{x}{2}} = \frac{2 \operatorname{tg} \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}} = \frac{2z}{1 + z^2}.$$

Шунга ўхшаш

$$\cos x = \cos^2 \frac{x}{2} - \sin^2 \frac{x}{2} = \frac{\cos^2 \frac{x}{2} - \sin^2 \frac{x}{2}}{\cos^2 \frac{x}{2} + \sin^2 \frac{x}{2}} = \frac{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}} = \frac{1 - z^2}{1 + z^2}.$$

Ниҳоят, $z = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ ни ҳисобга олиб, $x = 2 \operatorname{arc} \operatorname{tg} z$, $dx = \frac{2dz}{1 + z^2}$ ни топамиз. Шундай қилиб, агар $z = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ десак,

$$\sin x = \frac{2z}{1 + z^2}, \cos x = \frac{1 - z^2}{1 + z^2}, dx = \frac{2dz}{1 + z^2}. \quad (29)$$

(29) формулалар $\sin x$, $\cos x$ ва dx лар z орқали рационал ифодаланишини кўрсатади. $\sin x$, $\cos x$ ва dx ларни z орқали ифодаларини ўрнига қўйиб, қуийдагини ҳосил қиласиз:

$$\int R(\sin x, \cos x) dx = \int R\left(\frac{2z}{1 + z^2}, \frac{1 - z^2}{1 + z^2}\right) \frac{2}{1 + z^2} dz.$$

Охиригина интеграл z га нисбатан рационал функциянинг интегралини билдиради, у 3-§ да кўрилган методлар ёрдамида ечилиши мумкин.

1-мисол. $\int \frac{dx}{\sin x}$ ни топинг.

Ечилиши: $z = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ деб ва (29) формуладан фойдаланиб, қуийдагига эга бўламиз:

$$\int \frac{dx}{\sin x} = \int \frac{\frac{2dz}{1 + z^2}}{\frac{2z}{1 + z^2}} = \int \frac{dz}{z} = \ln|z| + C = \ln\left|\operatorname{tg} \frac{x}{2}\right| + C.$$

2-мисол. $\int \frac{dx}{\cos x}$ ни топинг.

Ечилиши: $z = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ деб қуийдагини топамиз:

$$\begin{aligned} \int \frac{dx}{\cos x} &= \int \frac{\frac{2dz}{1 + z^2}}{\frac{1 - z^2}{1 + z^2}} = \int \frac{dz}{1 - z^2} = \ln\left|\frac{1+z}{1-z}\right| + C = \ln\left|\frac{1+\operatorname{tg} \frac{x}{2}}{1-\operatorname{tg} \frac{x}{2}}\right| + C = \\ &= \ln\left|\operatorname{tg}\left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4}\right)\right| + C. \end{aligned}$$

Шундай қилиб,

$$\int \frac{dx}{\sin x} = \ln \left| \operatorname{tg} \frac{x}{2} \right| + C, \quad (\text{XVII})$$

$$\int \frac{dx}{\cos x} = \ln \left| \operatorname{tg} \left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4} \right) \right| + C. \quad (\text{XVIII})$$

Бу формулаларни ёдда сақлаб қолиши тавсия қилинади.

$z = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ алмаштириш билан $\int R(\sin x, \cos x) dx$ интеграл ҳамма вақт ҳам рационал функция интегралига келтирилгани билан, күпинча жуда құпоп ҳисоблашларға олиб келади. Шунинг учун күп ҳолларда интегрални топишнинг бошқа методларидан фойдаланған маңызды. Масалан, $R(\sin x, \cos x) = \sin^n x \cos^m x$ бу ерда m ва n – бутун сонлар, интегрални ҳисоблашда 1-пунктда баён қилинган методлардан фойдаланыш қулай. $R(\sin x, \cos x)$ функция учун яна бир хусусий ҳолни күрайлик, бунда иккінчи марта ўрнига қўйиш ҳисоблашни янада қисқартыради. Фақат $\operatorname{tg} x$ га нисбатан рационал бөлгөн функция интегралы, яъни $\int R(\operatorname{tg} x) dx$ ни күрайлик.

Бу интегрални $\operatorname{tg} x = z$ ўзгарувчини алмаштириш билан топиш мумкин.

Хақиқатан, $x = \operatorname{arc} \operatorname{tg} z$ ва $dx = \frac{dz}{1+z^2}$, шунинг учун

$\int R(\operatorname{tg} x) dx = \int R(z) \frac{dz}{1+z^2}$. Охирги интеграл остидаги ифода z нинг рационал функциясиdir.

3- мисол. $\int \frac{dx}{\operatorname{tg} x + 1}$ ни топинг.

Ечилиши $z = \operatorname{tg} x$ деб ўзгарувчини алмаштирамиз. У ҳолда $x = \operatorname{arc} \operatorname{tg} z$, $dx = \frac{dz}{1+z^2}$. Демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{dx}{\operatorname{tg} x + 1} &= \int \frac{dz}{(1+z)(1+z^2)} = \frac{1}{2} \int \left(\frac{1}{z+1} + \frac{1-z}{1+z^2} \right) dz = \\ &= \frac{1}{2} \ln |z+1| + \frac{1}{2} \operatorname{arctg} z - \frac{1}{4} \ln (1+z^2) + C = \\ &= \frac{1}{2} \ln |\operatorname{tg} x + 1| + \frac{1}{2} x - \frac{1}{4} \ln (\operatorname{tg}^2 x + 1) + C = \\ &= \frac{1}{2} \ln |\operatorname{tg} x + 1| + \frac{1}{2} x - \frac{1}{2} \ln \left| \frac{1}{\cos x} \right| + C = \\ &= \frac{1}{2} \ln |\sin x + \cos x| + \frac{1}{2} x + C. \end{aligned}$$

4- мисол. $\int \operatorname{tg}^3 x dx$ ни топинг.

Ечилиши. $z = \operatorname{tg} x$ деб, қүйидагига әлемиз:

$$\begin{aligned}\int \operatorname{tg}^3 x dx &= \int \frac{z^3 dz}{1+z^2} = \int \left(z - \frac{z}{1+z^2}\right) dz = \frac{z^2}{2} - \frac{1}{2} \ln(1+z^2) + C = \\ &= \frac{\operatorname{tg}^2 x}{2} - \frac{1}{2} \ln(1+\operatorname{tg}^2 x) + C = \frac{\operatorname{tg}^2 x}{2} - \frac{1}{2} \ln \frac{1}{\cos^2 x} + C = \\ &= \frac{\operatorname{tg}^2 x}{2} + \ln |\cos x| + C.\end{aligned}$$

Изоҳ. Агар $\sin x$ ва $\cos x$ лар жуфт даражада олинса

$R(\sin x, \cos x) dx$ кўриништаги интеграллар ҳам шундай ўрнига қўйиш билан олинади. $\sin^2 x$ ва $\cos^2 x$ лар $\operatorname{tg} x$ га нисбатан рационал ифодаланишидан келиб чиқади:

$$\sin^2 x = \frac{1}{1+\operatorname{ctg}^2 x} = \frac{\operatorname{tg}^2 x}{1+\operatorname{tg}^2 x}, \quad \cos^2 x = \frac{1}{1+\operatorname{tg}^2 x}.$$

5- мисол, $\int \frac{dx}{1+\cos^2 x}$ ни топинг.

Ечилиши. $\operatorname{tg} x = z$ ўрнига қўйишни бажариб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned}\int \frac{dx}{1+\cos^2 x} &= \int \frac{\frac{dz}{1+z^2}}{1+\frac{1}{1+z^2}} = \int \frac{dz}{2+z^2} = \\ &= \frac{1}{\sqrt{2}} \operatorname{arctg} \frac{z}{\sqrt{2}} + C = \frac{1}{\sqrt{2}} \operatorname{arctg} \left(\frac{\operatorname{tg} x}{\sqrt{2}} \right) + C.\end{aligned}$$

5- §. БАЪЗИ ИРРАЦИОНАЛ ФУНКЦИЯЛАРНИ ИНТЕГРАЛЛАШ

Иррационал ифодаларни ўз ичига олган интегралларнинг баъзи типларини қараб чикамиз.

1. $\int R(x, \sqrt[n]{ax+b}) dx$ кўринишдаги интеграллар. $\int R(x, \sqrt[n]{ax+b}) dx$ кўринишдаги интеграл рационал функцияning интегралига келтирилиши мумкин, бу ерда n — бутун сон, $R(x, \sqrt[n]{ax+b})$ эса x ва $\sqrt[n]{ax+b}$ га нисбатан рационал функция. Ҳақиқатан, берилган интегралда $ax+b = z^n$ деб ўзгарувчини алмаштирамиз, у ҳолда $x = \frac{z^n - b}{a}$, $dx = \frac{n z^{n-1}}{a} dz$, $\sqrt[n]{ax+b} = z$. Демак,

$$\int R(x, \sqrt[n]{ax+b}) dx = \int R\left(\frac{z^n - b}{a}, z\right) \frac{n z^{n-1}}{a} dz.$$

Тенгликнинг ўнг томонида турган интеграл интеграллаш ўзгарувчиси z га нисбатан рационал функция интегралидир ва демак, у 3- § да баён қилинган методлар ёрдамида топилиши мумкин.

1- мисол $\int \frac{1-\sqrt{x}}{x-2\sqrt{x}} dx$ ни топинг.

Ечилиши. Бу ерда $a\dot{x} + b = x$, $n = 2$, $x = z^2$ деб, $dx = 2z dz$ ни топамиз. Демак,

$$\int \frac{1 - \sqrt{x}}{x - 2\sqrt{x}} dx = \int \frac{(1 - z)2z dz}{z^2 - 2z} = 2 \int \frac{(1 - z)dz}{z - 2}$$

Шундай қилиб, биз интегрални рационал функция интегралига келтирдик:

$$2 \int \frac{(1 - z) dz}{z - 2} = 2 \int \left(-1 - \frac{1}{z - 2} \right) dz = -2z - 2 \ln |z - 2| + C.$$

z ўрнига x нинг ифодасини, яъни $z = \sqrt{x}$ ни қўйиб, қўйидагига эга бўламиш:

$$\int \frac{1 - \sqrt{x}}{x - 2\sqrt{x}} dx = -2(\sqrt{x} + \ln |\sqrt{x} - 2|) + C.$$

2- мисол. $\int \frac{2x + \sqrt{2x - 3}}{3\sqrt[4]{2x - 3} + \sqrt[4]{(2x - 3)^3}} dx$ ни топинг.

Ечилиши. Интеграл остидаги ифодадаги радикалларни битта кўрсаткичга келтириб, у x ва $\sqrt[4]{2x - 3}$ ларга нисбатан рационал функция эканлигига ишонч ҳосил қиласиз:

$$\frac{x + \sqrt{2x - 3}}{3\sqrt[4]{2x - 3} + \sqrt[4]{(2x - 3)^3}} = \frac{2x + (\sqrt[4]{2x - 3})^2}{3\sqrt[4]{2x - 3} + (\sqrt[4]{2x - 3})^3}.$$

Бу ерда $n=4$, шунинг учун $2x - 3 = z^4$. Бундан $x = (z^4 + 3)/2$, $dx = 2z^3 dz$. Демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{2x + \sqrt{2x - 3}}{3\sqrt[4]{2x - 3} + \sqrt[4]{(2x - 3)^3}} dx &= \int \frac{(z^4 + 3 + z^2) 2z^3}{3z + z^3} dz = 2 \int \frac{z^6 + z^4 + 3z^2}{3 + z^2} dz = \\ &= 2 \int \left(z^4 - 2z^2 + 9 - \frac{27}{3 + z^2} \right) dz = \\ &= 2 \left(\frac{z^5}{5} - \frac{2z^3}{3} + 9z - \frac{27}{\sqrt[4]{3}} \arctg \frac{z}{\sqrt[4]{3}} \right) + C, \end{aligned}$$

бунда $z = \sqrt[4]{2x - 3}$.

Умумий кўринишдаги

$$\int R(x, \sqrt[n]{\frac{ax+b}{cx+d}}) dx$$

интеграл рационал функцияли интегралга $\frac{ax+b}{cx+d} = z^n$ ўрнига қўйиши

ёрдамида рационал ифодага келтирилади, бу ерда x ва $\sqrt[n]{\frac{ax+b}{cx+d}}$ ларга нисбатан рационал ифода.

2. $\int \frac{Mx + N}{V Ax^2 + Bx + C} dx$ кўринишдаги интеграллар. $\int \frac{dx}{V a^2 - x^2}$

ва $\int \frac{dx}{V x^2 + m}$ интеграллар бу интегралларнинг хусусий ҳолидир.

Биринчи интеграл жадвалдаги интегралдир (VIII'):

$$\int \frac{dx}{V a^2 - x^2} = \arcsin \frac{x}{a} + C.$$

Иккинчи интегрални ҳисоблаш учун $\sqrt{x^2 + m} = -x + t$ ал-маштиришни бажарамиз. Тенгликнинг иккала томонини квадратга кўтариб, $x^2 + m = x^2 - 2xt + t^2$ ни ҳосил қиласиз. Бундан:

$$x = \frac{t^2 - m}{2t}, \quad dx = \frac{t^2 + m}{2t^2} dt.$$

Бундан ташқари, $\sqrt{x^2 + m} = -x + t = -\frac{t^2 - m}{2t} + t = \frac{t^2 + m}{2t}$ бўлгани учун

$$\int \frac{dx}{\sqrt{x^2 + m}} = \int \frac{\frac{t^2 + m}{2t^2} dt}{\frac{t^2 + m}{2t}} = \int \frac{dt}{t} = \ln|t| + C.$$

Лекин $t = \sqrt{x^2 + m} + x$ бўлгани учун узил-кесил қўйидагига эга бўламиз:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{x^2 + m}} = \ln|x + \sqrt{x^2 + m}| + C. \quad (\text{XIX})$$

Бу интеграл кўп учрайди, шунинг учун (XIX) ни эслаб қолиш зарур.

Энди $\int \frac{Mx + N}{\sqrt{Ax^2 + Bx + C}} dx$ кўринишдаги интегралларга ўтамиз.

Бу интеграллар $t = \frac{1}{2}(Ax^2 + Bx + C)'$ ўзгарувчици алмаштириш

билан $\int \frac{Dt + E}{\sqrt{at^2 + m}} dt$ кўринишдаги интегралга келтирилади. $a > 0$

да охирги интегрални ҳисоблаш (XIX) интегрални, $a < 0$ да эса (VIII)' кўринишдаги интегрални ҳисоблашга келтирилади.

1-мисол. $\int \frac{x + 5}{\sqrt{6 - 2x - x^2}} dx$ ни топинг.

Ечилиши. $t = \frac{1}{2}(6 - 2x - x^2)'$ деб, $t = -1 - x$, $x = -1 - t$, $dx = -dt$ ва $6 - 2x - x^2 = 6 - 2(-1 - t) - (-1 - t)^2 = 7 - t^2$ га әгамиз.
Шундай қилиб.

$$\begin{aligned} \int \frac{x + 5}{\sqrt{6 - 2x - x^2}} dx &= \int \frac{-1 - t + 5}{\sqrt{7 - t^2}} (-dt) = \int \frac{t - 4}{\sqrt{7 - t^2}} dt = \\ &= \int \frac{t dt}{\sqrt{7 - t^2}} - 4 \int \frac{dt}{\sqrt{7 - t^2}} = -\sqrt{7 - t^2} - 4 \arcsin \frac{t}{\sqrt{7}} + C = \\ &= -\sqrt{6 - 2x - x^2} + 4 \arcsin \frac{x + 1}{\sqrt{7}} + C. \end{aligned}$$

2-мисол $\int \frac{x dx}{\sqrt{x^2 + 4x + 5}}$ ни топинг.

Ечилиши. $t = \frac{1}{2}(x^2 + 4x + 5)' = x + 2$ деймиз. У ҳолда $x = t - 2$,
 $dx = dt$, $x^2 + 4x + 5 = (t - 2)^2 + 4(t - 2) + 5 = t^2 + 1$. Демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{x \, dx}{\sqrt{x^2 + 4x + 5}} &= \int \frac{(t-2) \, dt}{\sqrt{t^2 + 1}} = \int \frac{t \, dt}{\sqrt{t^2 + 1}} - 2 \int \frac{dt}{\sqrt{t^2 + 1}} = \\ &= \sqrt{t^2 + 1} - 2 \ln |t + \sqrt{t^2 + 1}| + C = \sqrt{x^2 + 4x + 5} - \\ &- 2 \ln |x + 2 + \sqrt{x^2 + 4x + 5}| + C. \end{aligned}$$

3. $\int \sqrt{a^2 - x^2} \, dx$ ва $\int \sqrt{x^2 + m} \, dx$ күринишдаги интеграллар. Масалан, иккинчи интегрални қарайлик:

$$\int \sqrt{x^2 + m} \, dx = \int \frac{x^2 + m}{\sqrt{x^2 + m}} \, dx = \int \frac{x^2 \, dx}{\sqrt{x^2 + m}} + m \int \frac{dx}{\sqrt{x^2 + m}}. \quad (30)$$

(XIX) формулага кўра қўйидагига эгамиз:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{x^2 + m}} = \ln |x + \sqrt{x^2 + m}| + C.$$

$\int \frac{x^2 \, dx}{\sqrt{x^2 + m}}$ интегрални ҳисоблаш учун бўлаклаб интеграллаш методини қўлланамиз, бунда $u = x$, $dv = \frac{x \, dx}{\sqrt{x^2 + m}}$; у ҳолда $du = dx$, $v = \sqrt{x^2 + m}$. Демак,

$$\int \frac{x^2 \, dx}{\sqrt{x^2 + m}} = x \sqrt{x^2 + m} - \int \sqrt{x^2 + m} \, dx.$$

Интегралларнинг топилган қийматларини (30) тенгликка қўйиб, қўйидагини топамиз:

$\int \sqrt{x^2 + m} \, dx = x \sqrt{x^2 + m} - \int \sqrt{x^2 + m} \, dx + m \ln |x + \sqrt{x^2 + m}|$.
 Охирги муносабатнинг чап ва ўнг томонларида изланган $\int \sqrt{x^2 + m} \, dx$ интеграл турибди. Уни чап томонга ўтказиб, қўйидагини топамиз:

$$\int \sqrt{x^2 + m} \, dx = \frac{1}{2} (x \sqrt{x^2 + m} + m \ln |x + \sqrt{x^2 + m}|) + C.$$

Шу усул билан

$$\int \sqrt{a^2 - x^2} \, dx = \frac{1}{2} \left(x \sqrt{a^2 - x^2} + a^2 \arcsin \frac{x}{a} \right) + C$$

экванилигини кўрсатиш мумкин.

4. $\int R(x, \sqrt{Ax^2 + Bx + C}) \, dx$ күринишдаги интеграллар. Бу кўринишдаги интегралда илдиз остидаги ифода $t = \frac{1}{2}(Ax^2 + Bx + C)' = Ax + \frac{B}{2}$ ўрнига қўйиш ёрдамида квадратларнинг

Йиғиндиси ва айирмасыга алмаштирилади, бу ерда $R(x, \sqrt{Ax^2 + Bx + C}) - x$ ва $\sqrt{Ax^2 + Bx + C}$ ларга нисбатан рационал функция. У ҳолда $\int R(x, \sqrt{Ax^2 + Bx + C}) dx$ интеграл A B ва C көэффициентларга боялуқ равишда қуйидаги интеграл лардан бирига келтирилади:

$$\text{I. } \int R(t, \sqrt{a^2 - t^2}) dt, \quad \text{II. } \int R(t, \sqrt{a^2 + t^2}) dt,$$

$$\text{III. } \int R(t, \sqrt{t^2 - a^2}) dt.$$

Ву интеграллар қуйидаги ўрнига қўйишиларнинг бири ёрдамида топилади:

I тип интеграллар учун $t = a \sin z$,

II тип интеграллар учун $t = a \operatorname{tg} z$;

III. тип интеграллар учун $t = \frac{a}{\cos z}$.

1- мисол. $\int \frac{\sqrt{x^2 + 2x - 3}}{(x+1)^3} dx$ ни топинг.

Ечилиши. Аввал интегралда $t = \frac{1}{2}(x^2 + 2x - 3)' = x + 1$, $x = t - 1$, $dx = dt$ ўрнига қўйишиларни бажарамиз. У ҳолда $x^2 + 2x - 3 = (t-1)^2 + 2(t-1) - 3 = t^2 - 4$. Демак,

$$\int \frac{\sqrt{x^2 + 2x - 3}}{(x+1)^3} dx = \int \frac{\sqrt{t^2 - 4}}{t^3} dt.$$

Охирги тенглигиккабининг ўнг томонидаги III типдаги интеграллар. Уни ҳисоблаш учун $t = 2/\cos z$ деб оламиз. У ҳолда

$$dt = \frac{2 \sin z}{\cos^2 z} dz, \sqrt{t^2 - 4} = \sqrt{\frac{4}{\cos^2 z} - 4} = 2 \sqrt{\frac{1}{\cos^2 z} - 1} = 2 \operatorname{tg} z.$$

Шундай қилиб,

$$\begin{aligned} \int \frac{\sqrt{t^2 - 4}}{t^3} dt &= \int \frac{2 \operatorname{tg} z}{(2/\cos z)^3} \cdot \frac{2 \sin z}{\cos^2 z} dz = \frac{1}{2} \int \sin^2 z dz = \\ &= \frac{1}{2} \int \frac{1 - \cos 2z}{2} dz = \frac{1}{4} \left(z - \frac{\sin 2z}{2} \right) + C = \frac{1}{4} (z - \sin z \cos z) + C. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} t &= \frac{2}{\cos z} \text{ бўлгани учун } \cos z = \frac{2}{t}, z = \arccos \left(\frac{2}{t} \right), \sin z = \sqrt{1 - \cos^2 z} = \\ &= \sqrt{1 - \left(\frac{2}{t} \right)^2} = \frac{\sqrt{t^2 - 4}}{t}. \end{aligned}$$

Шунинг учун

$$\int \frac{\sqrt{x^2 + 2x - 3}}{(x+1)^3} dx = \int \frac{\sqrt{t^2 - 4}}{t^3} dt = \frac{1}{4} \left[\arccos \left(\frac{2}{t} \right) - \frac{2 \sqrt{t^2 - 4}}{t^3} \right] + C$$

$x (t = x + 1)$ ўзгарувчига қайтиб, қуйидагинч ҳосил қиласиз:

$$\int \frac{\sqrt{x^2 + 2x - 3}}{(x+1)^3} dx = \frac{1}{4} \left[\arccos \frac{2}{x+1} - \frac{2 \sqrt{x^2 + 2x - 3}}{(x+1)^2} \right] + C.$$

2-мисол. $\int \frac{\sqrt{4-x^2}}{x^2} dx$ ни топинг.

Ечилиши. Берилган интеграл I тип. $x = 2 \sin t$ дейлик. У ҳолда $dx = 2 \cos t dt$, $4 - x^2 = 4 - 4 \sin^2 t = 4 \cos^2 t$. Күйидагида әгамиз:

$$\int \frac{\sqrt{4-x^2}}{x^2} = \int \frac{\sqrt{4 \cos^2 t}}{(2 \sin t)^2} 2 \cos t dt = \int \operatorname{ctg}^2 t dt = \int \left(\frac{1}{\sin^2 t} - 1 \right) dt = -\operatorname{ctgt} t - t + C.$$

$\sin t = \frac{x}{2}$ бўлғани учун $\operatorname{ctg} t = \frac{\cos t}{\sin t} = \frac{\sqrt{1-\sin^2 t}}{\sin t} = \frac{\sqrt{1-(x/2)^2}}{x/2} = \frac{\sqrt{4-x^2}}{x}$.

$t = \arcsin \frac{x}{2}$. Шунинг учун

$$\int \frac{\sqrt{4-x^2}}{x^2} dx = -\frac{\sqrt{4-x^2}}{x} - \arcsin \frac{x}{2} + C.$$

3-пунктда қаралган $\int \sqrt{a^2-x^2} dx$ интеграл I типга тегишли, шунинг учун $x = a \sin t$ ўрнига қўйиш ёрдамида ҳисобланади.

3-мисол. $\int \frac{dx}{\sqrt{(4+x^2)^3}}$ ни топинг.

Ечилиши. Бу II типдаги интеграл. $x = 2 \operatorname{tg} t$ деймиз. Бундан $dx = \frac{2 dt}{\cos^2 t}$, $\sqrt{x^2+4} = \sqrt{4 \operatorname{tg}^2 t + 4} = \sqrt{\frac{4}{\cos^2 t}} = \frac{2}{\cos t}$. Демак,

$$\begin{aligned} \int \frac{dx}{(\sqrt{4+x^2})^3} &= \int \frac{\frac{2 dt}{\cos^2 t}}{(\frac{2}{\cos t})^3} = \frac{1}{4} \int \cos t dt = \frac{1}{4} \sin t + C = \\ &= \frac{1}{4} \frac{tdt}{\sqrt{1+\operatorname{tg}^2 t}} + C = \frac{1}{4} \frac{x/2}{\sqrt{1+(x/2)^2}} + C = \frac{x}{4\sqrt{4+x^2}} + C. \end{aligned}$$

6-§. ИНТЕГРАЛЛАШ МЕТОДЛАРИ ҲАҚИЗА УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР ЭЛЕМЕНТАР ФУНКЦИЯЛАРДА ОЛИНМАЙДИГАН ИНТЕГРАЛЛАР

1. Умумий маълумотлар. Биз интеграллашнинг элементар функцияларнинг кенг синфини қамраб олган энг муҳим методларни қараб чиқдик. Лекин шуни эсга тутиш керакли, амалда ҳамма вақт ҳам трафарет бўйича иш тутиб бўлмайди.

Масалан, $\int \frac{3x^2+4x-1}{x^3+2x^2-x-2} dx$ интегрални интеграл остидаги функцияни содда касрларга ажратиб, рационал функцияни интеграллашнинг оддий методи билан олиш мумкин эди:

$$\frac{3x^2+4x-1}{x^3+2x^2-x-2} = \frac{3x^2+4x-1}{(x-2)(x-1)(x+1)} = \frac{A}{x+2} + \frac{B}{x-1} + \frac{C}{x-2}.$$

Лекин интеграл остидаги функцияга диққат билан қаралса $3x^2 + 4x - 1$ сурат маҳражнинг ҳосилиасидир. Шунинг учун

$$\int \frac{3x^2+4x-1}{x^3+2x^2-x-2} dx = \int \frac{d(x^3+2x^2-x-2)}{x^3+2x^2-x-2} = \ln |x^3+2x^2-x-2| + C.$$

Кўп интегралларни топиш аввал маълум бўлган шаклга келтирилади. Шунинг учун амалда интегралларни ҳисоблашда жуда кўп интегралларни ўз ичига олган жадвалларни тавсия қилиш мумкин*.

2. Элементар функцияларда олинмайдиган интеграллар ҳақида тушунча. Дифференциал ҳисобда биз кўрдикки, ихтиёрий элементар функцияниг ҳосиласи ҳам элементар функция экан. Дифференциаллашга тескари бўлган интеграллашда эса бошқача гап. Бошланғич функцияси мавжуд бўлиб, лекин у элементар функция бўлмаган жуда кўп элементар функцияларни мисол қилиб келтириш мумкин. Шунга ўхшаш, масалан, мавжудлик теоремасига кўра e^{-x^2} , $\frac{\sin x}{x}$, $\frac{\cos x}{x}$, $\frac{1}{\ln x}$ функциялар учун бошланғич функциялар мавжуд бўлишига қарамасдан, улар элементар функцияларда ифодаланмайди. Бунга қарамасдан бу бошланғич функциялар етарлича ўрганилган ва улар учун батафсил жадваллар тузилган. Кейинчалик биз бундай функцияларни ҳисоблаш методлари билан танишамиз.

Масалан, кўп иловаларда $\frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-x'^2/2}$ функцияниг $\Phi(0) = 0$ бошланғич шартни қаноатлантирадиган $\Phi(x)$ бошланғич функцияси катта аҳамиятга эга. Бу функция, хусусан, эҳтимоллар низариясида учрайди ва эҳтимоллик интеграли деб аталади. Унинг учун x аргументнинг турли қийматларининг жадвали келтирилган*.

Агар бирор функцияниг бошланғич функцияси элементар бўлмаса, интеграл элементар функцияларда олинмайди дейилади.

* Масалан: И. Н. Бронштейн ва К. А. Семендяев. „Справочник по математике для инженеров и учащихся втузов. М., „Наука“, 1967; М. Л. Смирновский. Таблицы неопределенных интегралов. М., „Наука“, 1967 га қаранг.

* XIII боб, З-§, 5-пунктга ва II иловага қаранг.

VIII БОБ

АНИҚ ИНТЕГРАЛ

1-§. АНИҚ ИНТЕГРАЛГА КЕЛТИРИЛАДИГАН МАСАЛАЛАР

1. Юз ҳақидағи масалалар. Элементар геометрияда түғри чизиқли кесмалар билан чегараланған текис фигураларнинг юзи, доңра ва уннан бўлаклари қаралған әди. Ихтиёрий ёпиқ чизиқ билан чегараланған K текис фигуранинг юзини ҳисоблаш масаласини қўямиз (173-расм).

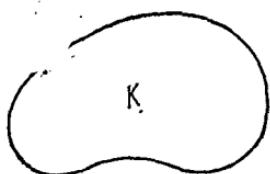
Аввал хусусий ҳолни, Oxy текисликда ётган AB эгри чизиқ билан, абсциссалар ўқидаги CD кесма билан ҳамда кесманинг охирларидан Oy ўққа параллел қилиб ўтказилған CA ва DB түғри чизиқлар билан чегараланған K фигурани қараймиз. Бу фигурани *эгри чизиқли трапеция*, CD кесмани эса уннан асоси деймиз. Фараз қилайлик, C ва D нуқталар мос равища a ва b ($b > a$)-абсциссаларга эга бўлсин ва AB эгри чизиқ танланған координаталар системасига нисбатан $y = f(x)$ тенглама билан берилған бўлсин, бу ерда $f(x) - [a, b]$ сегментда узлуксиз ва мусбат функция.

$[a, b]$ сегментни абсциссалари $x_1 < x_2 < \dots < x_i < \dots < x_{n-1}$ бўлган $n-1$ та нуқта ёрдамида бўлакларга бўламиз. Бундан ташқари, ёзувни бир қилиш учун $a = x_0$ ва $b = x_n$ деймиз. Бўлиш нуқталари $[a, b]$ сегментни n та кичик сегментларга бўлади:

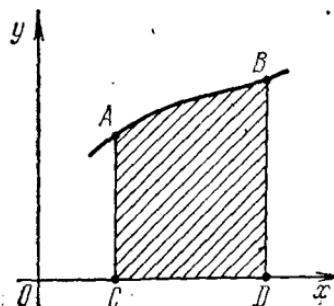
$$[x_0, x_1], [x_1, x_2], \dots, [x_{i-1}, x_i], \dots, [x_{n-1}, x_n].$$

Бўлиниш нуқталаридан Oy ўқига параллел түғри чизиқлар ўтказиб, эгри чизиқли трапецияни n та кичик эгри чизиқли трапецияларга ажратамиз (175-расм). Равшанки. эгри чизиқли трапециянинг барча юзи n та кичик эгри чизиқли трапецияларнинг йиғин-дисига тенг.

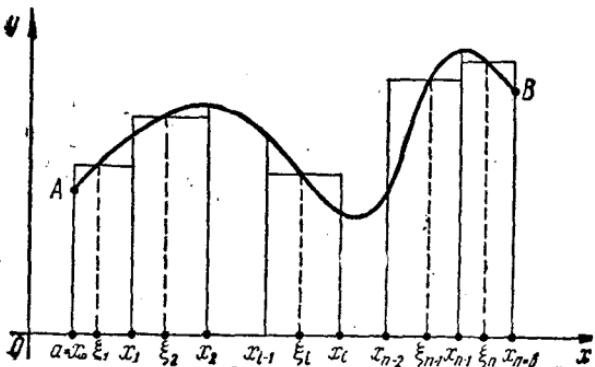
Шунинг учун эгри чизиқли трапециянинг юзини S билан, асоси $[x_{i-1} x_i]$ ($i=1, 2, \dots, n$) бўлган эгри чи-

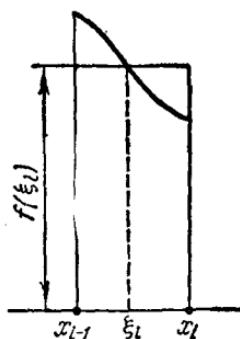
173-расм.

174-расм.

175- расм.

176- расм.

зиқли кичик трапецияның юзини эса ΔS_i билан белгиласак, қуийдагида бўлади:

$$S = \Delta S_1 + \Delta S_2 + \dots + \Delta S_i + \dots + \Delta S_n \quad (1)$$

Ёки қисқароқ ёзсан, $S = \sum_{i=1}^n \Delta S_i$, (1')

бу ерда Σ (сигма) йиғинди белгиси, $\sum_{i=1}^n$ символ* i индекс 1 дан n гача ўзгарганда n та қўшилувчи қўшилишни билдиради.

Лекин бу кичик трапецияларнинг юзларини ҳисоблаш, катталикларнинг юзини ҳисоблаш каби мураккаб. Шунинг учун қуийдагида иш тутамиз: кичик $[x_{i-1}, x_i]$ сегментларнинг ҳар бирда ихтиёрий ξ_i ($x_{i-1} < \xi_i < x_i$) нуқтани оламиз ва бу нуқтада $f(\xi_i)$ эгри чизиқнинг ординаталарини ясаймиз (175 ва 176-расмларга қаранг).

Энди асоси $[x_{i-1}, x_i]$ ($i = 1, 2, \dots, n$) бўлган ҳар бир эгри чизиқли трапецияни шу асосдаги ва баландлиги $f(\xi_i)$ га тенг бўлган тўғри тўртбурчак билан алмаштирамиз (176-расмга қаранг). Бундай тўғри тўртбурчакнинг юзи $f(\xi_i)$ ($x_i - x_{i-1}$) га тенг, чунки $x_i - x_{i-1}$ кичик $[x_{i-1}, x_i]$ сегментнинг узунлигидир. Бу тўғри тўртбурчак юзини эгри чизиқли кичик трапеция юзи деб қабул қилиб, қуийдагини ҳосил қиласмиш:

$$\Delta S_i \approx f(\xi_i) (x_i - x_{i-1}). \quad (2)$$

Ҳар бир эгри чизиқли кичик трапециянинг юзини ўша асосдаги, лекин баландлиги эгри чизиқнинг бирор ихтиёрий нуқтасининг ординатасига тенг бўлган тўғри тўртбурчак юзи билан алмашти-

* Масалан, $\sum_{i=1}^5 \sin ix = \sin x + \sin 2x + \sin 3x + \sin 4x + \sin 5x$.

риб, 175-расмда тасвирланган поғонасимон фигураны ҳосил қилас миз. Бу поғонасимон фигуранинг юзи эгри чизиқли трапеция юзини тахминан беради. Шунинг учун эгри чизиқли трапециянинг юзи S учун қуйидаги тақрибий тенгликни ҳосил қилас миз:

$$S \approx f(\xi_1)(x_1 - x_0) + f(\xi_2)(x_2 - x_1) + \dots + f(\xi_n)(x_n - x_{n-1}) \quad (3)$$

ёки яна қисқароқ ёзсан:

$$S \approx \sum_{i=1}^n f(\xi_i)(x_i - x_{i-1}). \quad (3')$$

Кичик сегмент узунлукларидан энг каттасини λ билан белгилаймиз:

$$\lambda = \text{энг кат. } \{(x_1 - x_0); (x_2 - x_1); \dots; (x_n - x_{n-1})\}.$$

λ кичрайиши билан (3') тақрибий формуланинг аниқлиги ортиб боради. Шунинг учун эгри чизиқли трапециянинг юзининг тақрибий қиймати деб кичик сегментлар узунлигининг энг каттаси S нолга интилган шартда поғонасимон фигуралар юзининг лимитини қабул қилиши ўз-ўзидан табиий. Шундай қилиб,

$$S = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i)(x_i - x_{i-1}). \quad (4)$$

Агар ундан ташқари $x_i - x_{i-1} = \Delta x_i$ десак, (4) формула узилкесил қуйидаги кўринишга келади:

$$S = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i. \quad (4')$$

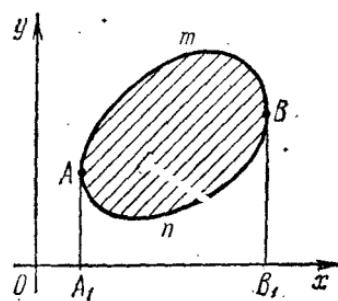
Шундай қилиб, эгри чизиқли трапециянинг юзини ҳисоблаш, бизни (4') кўринишдаги бирор йифиндининг лимитини ҳисоблашга олиб келди.

Ихтиёрий ёпик эгри чизиқ билан чегараланган K текис соҳанинг юзини ҳисоблаш масаласига қайтиб, бу масала эгри чизиқли трапецияларни топишга келтирилишини айтиб ўтамиз. Масалан, 177-расмда $AnBmA$ контур билан чегараланган соҳа юзини $A_1B_1BmA_1$ ва $A_1B_1BnAA_1$, эгри чизиқли трапецияларнинг айримаси сифатида топиш мумкин.

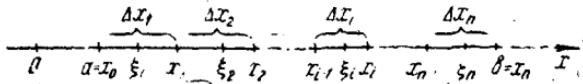
2. Ўзгарувчи куч бажарган иш ҳақидаги масала. Агар катталиги билан ҳам, йўналиши билан ҳам ўзгармайдиган F куч таъсирида моддий нуқта кучнинг йўналиши бўйича l масофага силжиган бўлса, кучнингиши, механикадан маълумки, куч катталиги F нинг силжиш l га кўпайтмаснига тенг, яъни

$$E = Fl. \quad (5)$$

Энди F куч ўзгармас йўналишни

177-расм.

178-расм.

сақласа ҳам сонли катталиги (миқдори) бўйича ўзгарган ҳолни қараймиз. Айтайлик, бу куч таъсирида моддий нуқта кучнинг таъсир чизиги йўналиши бўйлаб йўналган тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракат қилсин. F куч бажарган ишни ҳисоблаш масаласини қўямиз.

Моддий нуқта ҳаракат қилаётган чизиқни Ox ўқ деб қабул қиласиз. Йўлнинг бошланғич ва охирги нуқталари мос равища a ва b ($a < b$) абсциссаларга эга бўлсин. $[a, b]$ сегментнинг ҳар бир нуқтасида кучнинг катталиги маълум қийматга эга бўлади, яъни бирор функция $F = f(x)$ нинг абсцисаси бўлади.

Бу функцияни биз узлуксиз деб ҳисоблаймиз. $[a, b]$ сегментни бошланғич ва охирги нуқталари орасида n та кичик сегментга бўламиз (178-расм): $[x_0, x_1], [x_1, x_2], \dots, [x_{i-1}, x_i], \dots, [x_{n-1}, x_n]$ $[a = x_0, b = x_n]$. Уларнинг узунликлари мос равища

$$\Delta x_1 = x_1 - x_0, \Delta x_2 = x_2 - x_1, \dots, \Delta x_i = x_i - x_{i-1}, \\ \dots, \Delta x_n = x_n - x_{n-1}.$$

$[a, b]$ сегментнинг ҳаммасида бажарилган иш йўлниң барча кичик участкаларида бажарилган ишлар йиғиндишига тенг. Ҳамма йўлда бажарилган ишни E билан, кичик участка $[x_{i-1}, x_i]$ да бажарилган ишни ΔE_i билан белгилаб, қуйидагига эга бўламиз:

$$E = \sum_{i=1}^n \Delta E_i.$$

Лекин кичик участкада бажарилган ишни ҳисоблаш, ҳамма йўлда бажарилган участкани ҳисоблаш каби мураккаб, чунки куч ўзгарувчи. Бироқ сегментларни бўлишда $[x_{i-1}, x_i]$ бўлаклар қанчалик кичик қилиб олинса, у ҳолда $F(x)$ функцияning узлуксизлиги шартга кўра йўлнинг ҳар бир участкасида куч деярли ўзгармайди. Ҳар бир куч $[x_{i-1}, x_i]$ сегментда ξ_i ($x_{i-1} \leq \xi_i \leq x_i$) тадан нуқта оламиз ва ҳар бир кичик сегментда куч катталиги унинг ξ_i нуқтасидаги $F_i = f(\xi_i)$ қийматига тенг бўлган ўзгармас қийматга эга бўлади деб фараз қиласиз.

Бундай фаразда йўлнинг $[x_{i-1}, x_i]$ кесмасида куч бажарган иш (5) формулага кўра

$$F_i \Delta x_i = f(\xi_i) \Delta x_i$$

га тенг бўлади.

Лекин ҳақиқатда эса $[x_{i-1}, x_i]$ кичик сегментда куч ўзгарувчи, шунинг учун $f(\xi_i) \Delta x_i$ ифода бу кичик участкада бажарилган ишнинг тақрибий қийматинигина беради. Шундай қилиб,

$[x_{l-1}, x_l]$ участкада $\Delta E_l \approx f(\xi_l) \Delta x_l$ га, бутун $[a, b]$ йўлда эса

$$E \approx \sum_{l=1}^n f(\xi_l) \Delta x_l \quad (6)$$

га эга бўламиз. Δx_l қанчалик кичик бўлса, бу тақрибий тенглик шунча аниқ бўлади. Шунинг учун бажарилган ишнинг тақрибий қиймати учун кичик кўчишларнинг λ энг катта узунлиги нолга интилган шартда табиийки, (6) йифиндининг лимити қабул қилинади, яъни

$$E = \lim_{x \rightarrow 0} \sum_{l=1}^n f(\xi_l) \Delta x_l. \quad (7)$$

2-§. АНИҚ ИНТЕГРАЛ

1-§ да қўйилган масаланинг асосий (конкрет) мазмунидан четлашадиган бўлсак, уни ҳал қилаётганда битта усул қўлланилади, яъни масалан маълум кўринишдаги йифиндининг лимитини топишга келтирилади.

Хар бир масаланинг ечилиши сегментда берилган узлуксиз функция устида қандайдир амал билан боғланган. Хусусан, эгри чизиқли трапециянинг юзини ҳисоблаётганда бундай функция эгри чизиқнинг ўзгарувчи ординатаси эди, бажарилган ишни ҳисоблаётганда эса ўзгарувчи куч бўлади. Юқорида қаралган йифиндиларнинг лимитини топишга табиий фанларнинг кўп масалалари келтирилади. Шунинг учун бу жараённи у ёки бу масаланинг конкрет мазмунига қараб эркли равишда ўрганиш табиийдир.

1. Интеграл йифинди. Аниқ интеграл. $[a, b]$ сегментда $y = f(x)$ функция берилган бўлсин. Қуйидаги амалларни бажарамиз:

1. $x_1 < x_2 < \dots < x_{l-1} < x_l < \dots < x_{n-1}$ бўлиш нуқталари ёрдамида $[a, b]$ сегментни n та кичик сегментларга ажратамиз (178-расмга қаранг):

$[x_0, x_1], [x_1, x_2], \dots, [x_{l-1}, x_l], \dots, [x_{n-1}, x_n],$
бу ерда $x_0 = a, x_n = b$.

2. $[x_{l-1}, x_l] (l = 1, 2, 3, \dots, n)$ кичик сегментларнинг ҳар бирида ихтиёрий $\xi_l, x_{l-1} \leq \xi_l \leq x_l$ нуқтани танлаймиз ва $f(x)$ функцияниг ξ_l нуқтадаги қийматини мос сегментнинг $\Delta x_l = x_l - x_{l-1}$ узунлигига кўпайтирамиз:

$$f(\xi_l) \Delta x_l$$

3. Бундай σ_n кўпайтмаларнинг барча йифиндисини ёзамиз:
 $\sigma_n = f(\xi_1) \Delta x_1 + f(\xi_2) \Delta x_2 + \dots + f(\xi_l) \Delta x_l + \dots + f(\xi_n) \Delta x_n$

ёки қисқача ёсак:

$$\sigma_n = \sum_{l=1}^n f(\xi_l) \Delta x_l. \quad (8)$$

(8) йифинди интеграл йифинди дейилади.

4. $[x_{i-1}, x_i]$ кичик сегментларнинг энг катта узунлигини бўлиш қадами деймиз ва λ орқали белгилаймиз.

$[x_{i-1}, x_i]$ сегментнинг бўлиш сони n чексиз ўссин ва $\lambda \rightarrow 0$ бўлсин. Агар бунда σ_n интеграл йигинди $[a, b]$ сегментни $[x_{i-1}, x_i]$ сегментларга ажратиш усулига ва уларнинг ҳар бирида ξ_i нуқтанинг танланишига боғлиқ бўлмайдиган I лимитга эга бўлса, у ҳолда бу I сон $[a, b]$ сегментда $f(x)$ функциядан олинган аниқ интеграл дейилади ва $\int_a^b f(x) dx$ символ билан белгилананди („ $f(x)$ дан x бўйича a дан b гача олинган аниқ интеграл“ деб ўқилади).

Шундай қилиб,

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i. \quad (9)$$

a ва b сонлар мос равишда интеграллашнинг қуий ва юкори чегаралари дейилади*, $f(x)$ — интеграл остидаги функция, x — интеграллаш ўзгарувчиси, $[a, b]$ сегмент эса интеграллаш сегменти (ёки интеграллаш соҳаси) дейилади.

Шундай қилиб, қуидаги таърифга келамиз.

Бўлиш қадами нолга интилганда интеграл йигинди интилган лимитга тенг сон аниқ интеграл дейилади.

$[a, b]$ сегментда $\int_a^b f(x) dx$ интеграли мавжуд бўлган $f(x)$ функция бу сегментда интегралланувчи дейилади.

1-изоҳ. Берилган $f(x)$ функция ва берилган $[a, b]$ сегмент учун равшанки, биз чексиз кўп интеграл йигиндиларга эга бўламиз. Бу интеграл йигиндиларнинг қиймати бўлиш нуқталари x_1, x_2, \dots, x_{n-1} ларга қандай боғлиқ бўлса, оралиқ нуқта ξ_i ларнинг танланишига ҳам шундай боғлиқ бўлади.

2-изоҳ. Агар $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда манфиий мас бўлса, у ҳолда интеграл йигинди унинг қўшилувчилари каби оддий геометрик маънога эга. Шу билан бирга $f(\xi_i) \Delta x_i$ кўпайтма асоси $[x_{i-1}, x_i]$ ва баландлиги —эгри чизиқнинг ξ_i нуқтадаги срдинатаси бўлган тўғри тўртбурчакнинг юзига тенг (177-расмга қаранг). Ҳар бир кичик сегментда баландлиги $f(\xi_i)$ бўлган тўғри тўртбурчакни ясаб, поғонали фигурани ҳосил қиласиз, унинг юзи $[a, b]$ сегментнинг бўлакларга бўлинishiiga ва ξ_i нуқталарнинг танланишига мос келадиган интеграл йигинди σ_n га тенг (175-расмга қаранг).

3-изоҳ. Равшанки, (8) интеграл йигинди берилган функциянинг аргументи қандай ҳарф билан белгиланишига боғлиқ эмас. Демак, унинг лимити, яъни аниқ интеграллаш ўзгарувчисининг белгиланишига боғлиқ эмас:

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^b f(z) dz = \int_a^b f(t) dt \text{ ва } x, k.$$

* Интеграллаш чегарадари интеграллаш лимитлари ҳам дейилади.

Энди 1-§ да қаралған масалаларга қайтамиз, күрамизки;

1. $y = f(x)$ әгри чизик билан чегараланған әгри чизикли трапециянинг юзи, бу ерда $[a, b]$ сегментнинг барча x қиімдатлари учун $f(x) \geq 0$, сон жиҳатдан $[a, b]$ сегмент бүйича $f(x)$ функциядан олинган аниқ интегралга теңг экан:

$$S = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \int_a^b f(x) dx.$$

Аниқ интегралнинг геометрик маъносини ифодалайдыган бу факт қисқача бундай таърифланади: манғыймас функциядан олинган аниқ интеграл сон жиҳатдан әгри чизикли трапециянинг юзига теңг экан.

2. Катталиги $F = f(x)$ бўлган E ўзгарувчи кучнинг бажарган иши кучдан олинган аниқ интегралга теңг, яъни:

$$E = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \int_a^b f(x) dx.$$

Мисол. $\int_a^b 1 \cdot dx$ интегрални ҳисобланг.

Ечилиши. $[a, b]$ сегментни $x_1, \dots, x_l, \dots, x_{n-1}$ бўлиш нүкталари билан n та теңг бўлакка бўламиш ва тегишли интеграл йигиндин тузамиш. Интеграл остидаги функция ўзгармас бўлгани учун ва бирга айнан теңг бўлгани учун оралиқ ξ_l нүкталарни ихтиёрий танланганимизда ҳам қуидагини ҳосил қиласмиш:

$$\begin{aligned} s_n &= 1 \cdot \Delta x_1 + \dots + 1 \cdot \Delta x_l + \dots + 1 \cdot \Delta x_n = \\ &= (x_1 - a) + \dots + (x_l - x_{l-1}) + \dots + (b - x_{n-1}) = b - a. \end{aligned}$$

Шундай қилиб, берилган функция учун ихтиёрий интеграл йигинди $b - a$ га теңг ва демак, унинг лимити (яъни аниқ интеграл) ҳам $b - a$ га теңг:

$$\int_a^b 1 \cdot dx = \int_a^b dx = b - a.$$

\int_a^b интегрални аниқлаганды қуий чегара a ва юқори чегара b дан кичик ($a < b$) деб фараз қилдик. $a > b$ ва $a = b$ бўлган ҳол учун аниқ интеграл тушунчасини умумлаштирамиз. $a > b$ да таъриф бўйича қуийдагича бўлсин деймиз:

$$\int_a^b f(x) dx = - \int_b^a f(x) dx. \quad (10)$$

Буни қисқача бундай ифодаланади: интеграл чегараларининг ўрчини алмаштирилганда аниқ интеграл ўз ишорасини қарама-қаршисига ўзгартиради.

Юқори ва қуий чегаралари теңг бўлган аниқ интеграл таърифга кўра нолга теңг деб қабул қилинади,

$$\int_a^a f(x) dx = 0. \quad (11)$$

Аниқ интегралга таъриф берилиши муносабати билан қандай шартларда интеграл йиғинди лимитга эга бўлади, яъни аниқ интеграл мавжуд бўлади деган савол туғилади.

Биз қуйида исботсиз келтирадиган аниқ интегралнинг мавжудлик теоремаси ўринлидир.

$[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлган ҳар қандай функция интегралланувчиидир, яъни бундай функцияning аниқ интеграли мавжуд.

Шундай қилиб, функция интегралланувчи бўлиши учун унинг берилган сегментда узлуксиз бўлиши етарли. Бироқ узилишга эга бўлган баъзи функцияларнинг аниқ интеграли мавжуд бўлиши ҳам мумкин. Масалан, сегментда чегараланган ва бу сегментда чекли узулиш нуқталарига эга бўлган ҳар қандай функцияning аниқ интеграли мавжудлигини исботлаш мумкин.

2. Аниқ интегралнинг хоссалари. Энди интегралнинг таърифидан келиб чиқиб, унинг содда хоссаларини ўрганамиз. Бунда интеграл остидаги функцияни узлуксиз деб ҳисоблаймиз.

1º. Ўзгармас кўпайтувчини аниқ интеграл белгиси ташқарисига чиқариш мумкин, яъни агар k -бирор сон бўлса, у ҳолда

$$\int_a^b k f(x) dx = k \int_a^b f(x) dx. \quad (12)$$

Ҳақиқатан,

$$\begin{aligned} \int_a^b k f(x) dx &= \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n k f(\xi_i) \Delta x_i = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \left[k \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i \right] = \\ &= k \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = k \int_a^b f(x) dx. \end{aligned}$$

Бунда биз ўзгармас кўпайтувчининг лимит белгисидан ташқарига чиқариш хоссасидан фойдаландик.

2º. Бир нечта функцияning йиғиндисидан олинган аниқ интеграл қўшилувчилардан олинган аниқ интегралнинг йиғиндисига тенг.

Масалан, иккита $f(x)$ ва $\varphi(x)$ қўшилувчи учун қўйидагига эгамиш:

$$\int_a^b [f(x) + \varphi(x)] dx = \int_a^b f(x) dx + \int_a^b \varphi(x) dx. \quad (13)$$

Ҳақиқатан, интегралнинг таърифида кўра қўйидагига эгамиш:

$$\begin{aligned} \int_a^b [f(x) + \varphi(x)] dx &= \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \left[f(\xi_i) + \varphi(\xi_i) \right] \Delta x_i = \\ &= \lim_{\lambda \rightarrow 0} \left[\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i + \sum_{i=1}^n \varphi(\xi_i) \Delta x_i \right] = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i + \\ &\quad + \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \varphi(\xi_i) \Delta x_i = \int_a^b f(x) dx + \int_a^b \varphi(x) dx. \end{aligned}$$

1⁰ ва 2⁰ хоссалар биргаликда чи-
ниқлилик хоссаси дейилади.

3⁰. Агар интеграллаш сегменти $a, b]$ ни иккита $[a, c]$ ва $[c, b]$ сег-
ментга ажратсак,

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx. \quad (14)$$

Хақиқатан, интеграл йигиндининг лимити $[a, b]$ сегментни ажратиш усулига ва оралиқ нүқталар ξ_i ни танланишига боғлиқ бўлмайди. Бу ҳар бир интеграл йигиндин тузаётганда c нүқтани ҳам бўлинниш нүқталари ҳисобига киритиш имконини беради. $c = x_k$ бўлсин. У ҳолда интеграл йигинди иккита қисмдан иборат бўлади, улардан бирй $[a, c]$ сегментга, иккинчиси эса $[c, b]$ сегментга тегишли бўлади:

$$\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \sum_{i=1}^k f(\xi_i) \Delta x_i + \sum_{i=k+1}^n f(\xi_i) \Delta x_i.$$

Лимитга ўтиб қўйидагиларни ҳосил қиласиз:

$$\lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^k f(\xi_i) \Delta x_i + \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=k+1}^n f(\xi_i) \Delta x_i$$

ёки

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx.$$

3⁰ хоссанинг геометрик маъдоси: агар $[a, b]$ сегмент бўлган эгри чизиқли трапециянинг юзи асослари $[a, c]$ ва $[c, b]$ сегментлар бўлган эгри чизиқли трапецияларнинг юзлари йигиндинга тенг бўлса (179-расм).

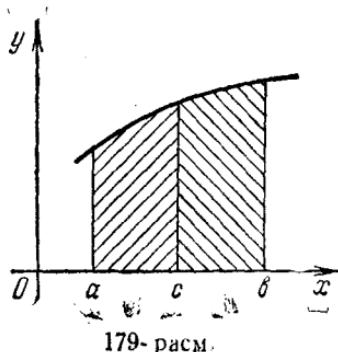
Изоҳ. 3⁰ хосса $a < c < b$ ҳол учун тавсифланади. Бироқ (14) тенглик исталган a, b ва c сонлар учун ўринли. Хақиқатан, аниқлик учун $c < a < b$ бўлсин. У ҳолда 3⁰ хоссани $[c, b]$ сегментга* қўлланиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\int_c^b f(x) dx = \int_c^a f(x) dx + \int_a^b f(x) dx.$$

Лекин $\int_c^a f(x) dx = - \int_a^c f(x) dx$ [(10) формулага қараш],

шунинг учун:

$$\int_c^b f(x) dx = - \int_a^c f(x) dx + \int_a^b f(x) dx.$$

179-расм.

* Бунда биз $f(x)$ функция $[c, b]$ сегментда узлуксиз деб фраз қиласиз

ёки

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx.$$

3° хоссани күпинча аддитивлик хоссаси дейилади.

4°. Агар $[a, b]$ сегментда $f(x) \geq 0$ бўлса, $\int_a^b f(x) dx \geq 0$.

Хақиқатан, $f(\xi_i) \geq 0$ ва $\Delta x_i > 0$ бўлгани учун ихтиёрий i лар учун ушбу интеграл йиғинди $\sum_{i=0}^n f(\xi_i) \Delta x_i \geq 0$. Шунинг учун $\lambda \rightarrow 0$

да интеграл йиғиндинг лимити, яъни $\int_a^b f(x) dx$ ҳам манфий мас.

Агар $[a, b]$ сегментда $f(x) \geq 0$ бўлса ёки жуда бўлмаса бу сегментнинг битта нуқтасида $f(x) > 0$ бўлса, $\int_a^b f(x) dx > 0$ қатъий тенгсизлик ўринли бўлишини кўрсатиш мумкин.

5°. Агар $[a, b]$ сегментда иккита $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функция $f(x) \geq \varphi(x)$ тенгсизликни қаноатлантируса, у ҳолда

$$\int_a^b f(x) dx \geq \int_a^b \varphi(x) dx. \quad (15)$$

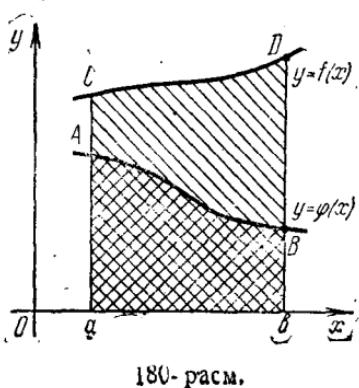
Бошқача айтганда, тенгсизликни ҳадма-ҳад интеграллаш мумкин.

Хақиқатан, $f(x) - \varphi(x) \geq 0$, шунинг учун 4° хоссага кўра $\int_a^b [f(x) - \varphi(x)] dx \geq 0$. 1° ва 2° хоссаларга кўра

$$\int_a^b [f(x) - \varphi(x)] dx = \int_a^b f(x) dx - \int_a^b \varphi(x) dx,$$

бўлгани учун $\int_a^b f(x) dx - \int_a^b \varphi(x) dx \geq 0$, бундан $\int_a^b f(x) dx \geq \int_a^b \varphi(x) dx$.

Бу хосса оддий геометрик маънога эга. $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функцияларнинг иккаласи ҳам $[a, b]$ сегментда манфий мас бўлсин. У ҳолда $y = f(x)$ эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапеция $y = \varphi(x)$ эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапецияни ўз ичига олади (10-расм). Шунинг учун биринчи фигуранинг юзи иккичи фигуранинг юзидан кичик эмис. Агар интегралнинг геометрик маъносидан келиб чиқсан:

$$\int_a^b f(x) dx \geq \int_a^b \varphi(x) dx.$$

Хусусан, ҳамма вакт — $|f(x)| \leq f(x) \leq |f(x)|$ бўлгани учун маълум 5^0 хоссадан

$$-\int_a^b |f(x)| dx \leq \int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b |f(x)| dx$$

келиб чиқади. Бундан қуидагига эгамиз:

$$\left| \int_a^b f(x) dx \right| \leq \int_a^b |f(x)| dx. \quad (16)$$

Ўрта қиймат ҳақидаги теорема. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлса, у ҳолда бу сегментнинг шундай нуқтаси топиладики, бунда

$$\int_a^b f(x) dx = f(\xi) (b - a) \quad (17)$$

бўлади.

$f(x)$ функциянинг $[a, b]$ сегментдаги энг катта ва энг кичик қийматларини мос равишда m ва M билан белгилаймиз. У ҳолда исталган x учун $a \leq x \leq b$ қуидаги тенгсизлик бажарилади:

$$m \leq f(x) \leq M. \quad (18)$$

5^0 ва 1^0 хоссаларни қўлланиб, (18) тенгсизликдан қуидагини ҳосил қиласиз:

$$m \int_a^b dx \leq \int_a^b f(x) dx \leq M \int_a^b dx.$$

Лекин $\int_a^b dx = b - a$ (1- пунктдаги мисолга қаранг). Демак,

$$m(b - a) \leq \int_a^b f(x) dx \leq M(b - a). \quad (19)$$

Икки ёқлама (19) тенгсизликнинг ҳамма ҳадларини $b - a$ га бўлиб, $m \leq \mu \leq M$ ни ҳосил қиласиз, бунда

$$\frac{\int_a^b f(x) dx}{b - a} = \mu. \quad (20)$$

Шундай қилиб, μ сон $f(x)$ функциянинг энг кичик m қиймати ва энг катта M қиймати орасидаги оралиқ бўлар экан. Сегментда узлуксиз бўлган $f(x)$ функция m ва M орасидаги барча оралиқ қийматларни қабул қылгани учун (V боб, 2- §, 3- пунктга қаранг) ξ нинг $[a, b]$ сегментда шундай қиймати топиладики, шунинг учун $f(\xi) = \mu$ бўлади.

(20) нифодада μ ўрнига унинг $f(\xi)$ га тенг қийматини қўйини куйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{\int_a^b f(x)dx}{b-a} = f(\xi)$$

еки

$$\int_a^b f(x)dx = f(\xi)(b-a).$$

Шундай қилиб, узлуксиз функцияning аниқ интегрални интеграл остидаги функцияning бирор оралиқ нуқталаридағи қиймати билан интеграллаш сегменти узунлигининг кўпайтмасига тенг.

Ўрта қиймат ҳақидаги теорема яққол геометрик мазмунга эга. $[a, b]$ сегментда $f(x) \geq 0$ бўлсин. $\int_a^b f(x)dx$ интеграл эгри чизиқли трапецияning юзига сон жиҳатдан тенг (181-расм). Асоси эгри чизиқли трапецияning $[a, b]$ асоси бўлган, баландлиги $f(\xi)$ га тенг aAb тўғри тўртбурчакни қарайлик. $f(\xi)(b-a)$ кўпайтма сон жиҳатдан тўғри тўртбурчак юзига тенг. Демак, эгри чизиқли трапеция ўша асосдаги ва баландлиги асоснинг бирор оралиқ ξ нуқтасининг ординатасига тенг бўлган тўғри тўртбурчак билан тенг катталикка эга экан.

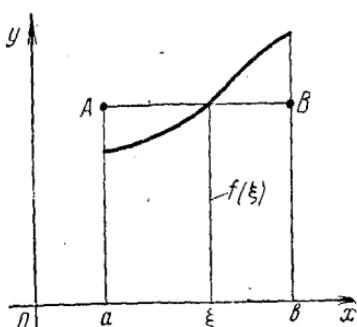
Функцияning (17) формуладан топиладиган ξ нуқтадаги қиймати функцияning сегментдаги ўрта қиймати дейилади.

3. Интегралнинг ўзгарувчи юқори чегараси бўйича ҳосиласи.

$y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментла узлуксиз бўлсин. $\int_a^b f(x)dx$ интегрални қараймиз. Берилган интеграл остидаги функцияда интегралнинг қиймати иккала интеграллаш чегараси a ва b га боғлиқ бўлади. Агар қуи чегара a ни ўзгартирасдан, юқори чегара b ўзгартирилса, у ҳолда интеграл ўз юқори чегарасининг функцияси бўлади. Юқори чегаранинг ўзгарувчаклигини таъкидлаш учун уни b нинг ўрнига x билан белгилаймиз. Интеграллаш ўзгарувчисини юқори чегара билан чалкаштираслик учун t билан белгилаймиз; равшанки, бу билан интегралнинг қиймати ўзгармайди (1-пунктдаги 3-изоҳга қаранг).

Шундай қилиб, юқори чегараси ўзгарувчи бўлган интеграл x нинг бирор функцияси бўлар экан:

$$I(x) = \int_a^x f(t) dt.$$

181-расм.

Бу функция қуйидаги теоремада баён қилинадиган ажойиб хоссага эга.

Теорема. Интегралнинг ўзгарувчи юқори чегараси бўйича ҳосиласи интеграллаш ўзгарувчиси юқори чегара билан алмаштирилган интеграл ости функцияга тенг:

$$\frac{d}{dx} \int_a^x f(t) dt = f(x). \quad (21)$$

Исботи. $I(x) = \int_a^x f(t) dt$ функцияниң ҳосиласини топиш учун x га Δx орттирма берамиз. У ҳолда функцияниң янги қиймати қуйидагига тенг бўлади:

$$I(x + \Delta x) = \int_a^{x+\Delta x} f(t) dt.$$

Демак, $I(x)$ функцияниң орттирмаси x нуқтадан $x + \Delta x$ нуқтага ўтаётганда қуйидагига тенг бўлар экан:

$$\Delta I = I(x + \Delta x) - I(x) = \int_a^{x+\Delta x} f(t) dt - \int_a^x f(t) dt.$$

Лекин аддитивлик хоссасига кўра

$$\int_a^{x+\Delta x} f(t) dt = \int_a^x f(t) dt + \int_x^{x+\Delta x} f(t) dt,$$

шунинг учун

$$\Delta I = \int_a^x f(t) dt + \int_x^{x+\Delta x} f(t) dt - \int_a^x f(t) dt = \int_x^{x+\Delta x} f(t) dt.$$

Сўнгги интегралга ўрта қиймат ҳақидаги теоремани қўллаймиз:

$$\int_x^{x+\Delta x} f(t) dt = f(c)\Delta x,$$

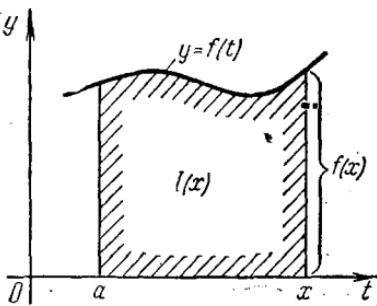
бу ерда c катталик x ва $x + \Delta x$ орасида жойлашган. Шундай қилиб, $\Delta I = f(c)\Delta x$. Ҳосиланинг таърифига кўра қуйидагига эгамиз

$$\frac{d \int_a^x f(t) dt}{dx} = \frac{d I(x)}{dx} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta I}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(c)\Delta x}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} f(c).$$

$\Delta x \rightarrow 0$ бўлгани учун $x + \Delta x$ ва демак, c ҳам x га интилади. Шартга кўра интеграл остидаги $f(t)$ функция x нуқтада увлуксиз. Шунинг учун $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} f(c) = \lim_{c \rightarrow x} f(c) = f(x)$. Демак,

$$\frac{d}{dx} \int_a^x f(t) dt = f(x),$$

шуни исбот қилиш талаб қилинган эди.

182- расм.

Интегралнинг юқори чегараси бўйича ҳосиласи ҳақидаги теорема математик анализнинг асосий теоремаларидан бири ҳисобланади. Бу теорема аниқ интеграллаш ва дифференциаллаш амаллари орасидаги чуқур боғланишни очиб беради. Интегралнинг юқори чегараси бўйича ҳосиласи ҳақидаги теорема $\int_a^x f(t) dt$ функция $f(x)$ функцияининг бошланғич функцияси бўлишини кўрсатади. Лекин $\int_a^x f(t) dt$ интеграл

узлуксиз функцияининг аниқ интеграли мавжудлиги ҳақидаги теоремага асосан x нинг исталган қиймати учун мавжуд.

Шундай қилиб, узлуксиз функцияининг бошланғич функцияси мавжудлиги ҳақидаги қўйидаги теорема ўринли: *исталган узлуксиз $f(x)$ функция бошланғич функцияларга эга, улардан бири $\int_a^x f(t) dt$ интегралдир.*

1-изоҳ. Интегралнинг геометрик маъноси, яъни юзни ифодалашидан келиб чиқиб, $I(x) = \int_a^x f(t) dt$ интеграл асоси $[a, x]$ бўлган эгри чизиқли трапециянинг ўзгарувчи юзини ифодалашини айтиб ўтамиш (182-расм). Демак, ҳозиргина баён қилинган теоремага асосланиб, ўзгарувчи юз бу эгри чизиқли трапецияни чегаралайдиган $y = f(x)$ чизиқнинг ординатаси учун бошланғич функция бўлишини айтиб ўтиш мумкин.

2-изоҳ. $f(x) > 0$ да $I(x) = \int_a^x f(t) dt$ функция ўсувчи, чунки x ўсиши билан эгри чизиқли трапециянинг юзи ортиб боради.

4. Ньютон-Лейбниц формуласи. Аниқ интегрални интеграл йиғиндишларнинг лимити сифатида ҳисоблаш ҳатто оддий функциялар учун ҳам мураккаб. Интегралнинг юқори чегараси бўйича ҳосиласи ҳақидаги теорема йиғиндишларни жамлаш ва лимита ўтиш процессларини четлаб ўтиб, аниқ интегралларни ҳисоблашнинг содда усулларини аниқлаш имконини беради. Аниқ интегрални ҳисоблашнинг бу янги усули биз келтириб чиқаришга энди киришадиган Ньютон-Лейбниц^{*} формуласи орқали ифодаланади.

Аввалги пунктда $I(x) = \int_a^x f(t) dt$ функция интеграл остидаги узлуксиз функция $f(x)$ учун бошланғич функция бўлишини кўр-

* Г. Лейбниц (1646—1716) — буюк немис математиги.

сатдик. Маълумки, $f(x)$ нинг бошқа бошланғич функциялари $I(x)$ дан фақат ўзгармас қўшилувчиси билан фарқ қиласди. Шунинг учун, агар $F(x)$ функция $f(x)$ учун бошқа бошланғич функция бўлса, у ҳолда $I(x) = F(x) + C$ ёки

$$\int_a^x f(t) dt = F(x) + C. \quad (22)$$

Интеграллаш чегаралари тенг бўлгани учун

$$I(a) = \int_a^a f(t) dt = 0$$

бўлишини эътиборга олсак, C ўзгармасни топиш осон. Шунинг учун (22) муносабатга $x = a$ ни қўйсак, $\int_a^a f(t) dt = F(a) + C = 0$ ни ҳосил қиласми. Бундан $C = -F(a)$ ва демак, $\int_a^x f(t) dt = F(x) - F(a)$. Хусусан, $x = b$ да қўйидагига эгамиз:

$$\int_a^b f(t) dt = F(b) - F(a). \quad (23)$$

Бу *Ньютон-Лейбниц формуласидир.*

У аниқ интегрални ҳисоблаш интеграл остидаги $f(x)$ функция учун бирор $F(x)$ бошланғич функцияни топиш бошланғич функцияниң x нинг интегрални юқори ва қўйи чегараларига тенг қийматларида ҳисобланган қийматлари айримасини олиш кераклигини кўрсатади. Қисқача қилиб айтганда, *аниқ интеграл интеграл остидаги функция бошланғич функциясининг интеграллаш сегментидаги ортитирмасига тенг экан.*

$F(b) - F(a)$ айрима символик равишида $F(x) \Big|_a^b$ каби белгиланади.

$$F(b) - F(a) = F(x) \Big|_a^b.$$

Бу символдан фойдаланиб, Ньютон—Лейбниц формуласини қўйидаги кўринишда ёзамиз:

$$\int_a^b f(x) dx = F(x) \Big|_a^b = F(b) - F(a). \quad (24)$$

1- мисол. $\int_1^2 e^x dx$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. Интеграл остидаги функцияниң бошланғич функцияларидан бири e^x . Шунинг учун (24) Ньютон—Лейбниц формуласини қўлланиб, қўйидагини ҳосил қиласми: $\int_1^2 e^x dx = e^x \Big|_1^2 = e^2 - e^1 = e(e - 1)$.

* Баъзан $F(x) \Big|_a^b$ ёзув ўрнига $[F(x)]_a^b$ ёзувдан фойдаланамиз.

2- мисол. $\int_0^{0.5} \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}}$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. Ньютон—Лейбниц формуласига кўра

$$\int_0^{0.5} \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = [\arcsin x]_0^{0.5} = \arcsin 0.5 - \arcsin 0 = \pi/6.$$

Изоҳ. Ньютон—Лейбниц формуласи интеграл остидаги $f(x)$ функция узлуксиз деган фаразда келтириб чиқарилган эди. Узилишга эга бўлган функциялар учун Ньютон—Лейбниц формуласи ўринли бўлмаслиги ҳам мумкин.

5. Аниқ интегралда ўзгарувчини алмаштириш. Аниқмас интеграл ҳолидаги каби аниқ интегрални ҳисоблашни ҳам ўзгарувчини алмаштириш ёрдамида соддалаштириш мумкин.

1- мисол. $\int_3^8 \frac{x dx}{\sqrt{x+1}}$ аниқ интегрални ҳисобланг.

Ечилиши. $\sqrt{x+1} = t$ формула ёрдамида ўзгарувчини алмаштириб, интеграл остидаги функциянинг бошланғич функциясини топамиз. У ҳолда $x = t^2 - 1$, $dx = 2tdt$ ва демак,

$$\int \frac{x dx}{\sqrt{x+1}} = \int \frac{(t^2 - 1) 2t dt}{t} = 2 \int (t^2 - 1) dt = 2 \left(\frac{t^3}{3} - t \right) + C.$$

x ўзгарувчига қайтиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\int \frac{x dx}{\sqrt{x+1}} = 2 \left(\frac{\sqrt{(x+1)^3}}{3} - \sqrt{x+1} \right) + C.$$

Шундай қилиб,

$$2 \left(\frac{\sqrt{(x+1)^3}}{3} - \sqrt{x+1} \right)$$

функция интеграл остидаги $\frac{x}{\sqrt{x+1}}$ функциянинг бошланғич функцияларидан бири экан. Демак, Ньютон—Лейбниц формуласидан фойдаланиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} \int_3^8 \frac{x dx}{\sqrt{x+1}} &= 2 \left(\frac{\sqrt{(x+1)^3}}{3} - \sqrt{x+1} \right) \Big|_3^8 = \\ &= 2 \left(\frac{\sqrt{(8+1)^3}}{3} - \sqrt{8+1} \right) - 2 \left(\frac{\sqrt{(3+1)^3}}{3} - \sqrt{3+1} \right) = 10 \frac{2}{3}. \end{aligned}$$

Бироқ бу ерда фойдаланилган усул жуда мураккаб ҳисоблашларга олиб келади. Қўйида t ўзгарувчидан яна x ўзгарувчига қайтмасдан туриб, аниқ интеграллаш ҳисоблашни соддалаштириш мумкинлиги кўрсатилади.

Фараз қилайлик $\int_a^b f(x) dx$ аниқ интегрални ҳисоблаш керак бўлсин, бу ерда $f(x) = [a, b]$ сегментда узлуксиз функция. $x = \varphi(t)$ деб, x ўзгарувчидан t ўзгарувчига ўтамиш. Айтайлик, $x = \varphi(t)$ формула бўйича $t = a$ қийматга $x = a$ қиймат, $t = b$

қийматга ўша формула бўйича $x = b$ қиймат тўғри келсин; шундай қилиб, $\varphi(\alpha) = a$, $\varphi(\beta) = b$.

Бундан ташқари,

1) $\varphi(t)$ функция ва унинг $\varphi'(t)$ ҳосиласи $\alpha \leq t \leq \beta$ сегментда узлуксиз бўлсин;

2) t ўзгарувчи α дан β гача ўзгарганда $\varphi(t)$ функцияниң қиймати $a \leq x \leq b$ сегментдан ташқарига чиқмасин.

Бу шартларда аниқ интегралда ўзгарувчини алмаштиришнинг қуйидаги формуласи ўринли бўлади:

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^b f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt.$$

Ҳақиқатан, $F(x)$ берилган $f(x)$ функцияниң бошланғич функцияси бўлсин, яъни $F'(x) = f(x)$. У ҳолда Ньютон — Лейбниц формуласи бўйича

$$\int_a^b f(x) dx = F(b) - F(a) \quad (25)$$

га эгамиз. Энди бошланғич функция $F(x)$ да $x = \varphi(t)$ десак, у ҳолда $F[\varphi(t)]$ функция алмаштирилган интегралнинг интеграл остидаги функциясининг, яъни $f[\varphi(t)] \cdot \varphi'(t)$ нинг бошланғич функцияси бўлади. Ҳақиқатан, мураккаб функцияни дифференциаллаш қондасини қўлланиб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\frac{dF[\varphi(t)]}{dt} = \frac{dF(x)}{dt} = \frac{dF(x)}{dx} \cdot \frac{dx}{dt} = f(x) \cdot \varphi'(t) = f[\varphi(t)] \varphi'(t).$$

Шунинг учун яна Ньютон — Лейбниц формуласига қўра

$$\int_a^b f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt = F[\varphi(\beta)] - F[\varphi(\alpha)].$$

Лекин шартга қўра $\varphi(\beta) = b$, $\varphi(\alpha) = a$ бўлгани учун $F[\varphi(\beta)] = F(b)$, $F[\varphi(\alpha)] = F(a)$. Демак,

$$\int_a^b f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt = F(b) - F(a). \quad (25')$$

(25) ва (25') тенгликларни таққослаб, ўзгарувчини алмаштириш формуласига келамиз;

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^b f[\varphi(t)] \varphi'(t) dt. \quad (26)$$

Ўзгарувчини алмаштириш формуласи ёрдамида $\int_3^8 \frac{x dx}{\sqrt{x+1}}$ аниқ интеграл

ни қандай ҳисоблаш мумкинлигини кўрсатамиз (1- мисолга қаранг), $\sqrt{x+1} = t$, яъни $x = \varphi(t) = t^2 - 1$ дейлик. Мазкур ҳолда $a = 3$, $b = 8$. $x = a = 3$ да $t =$

$= \sqrt{3+1} = 2$ га әгамиз; $x = b = 8$ да $t = \sqrt{8+1} = 3$ га әгамиз. Шундай қилиб, $\alpha = 2$, $\beta = 3$. Сүнгра $\varphi'(t) dt = 2t dt$ ни топамиз. Энди (26) ўзгарувчини алмаштириш формуласидан фойдаланиб, қуйидагини ҳосил қиласми:

$$\int_3^8 \frac{x dx}{\sqrt{x+1}} = \int_2^3 \frac{(t^2 - 1)}{t} 2t dt = 2 \left[\frac{t^3}{3} - t \right]_2^3 = 2 \left[\left(\frac{27}{3} - 3 \right) - \left(\frac{8}{3} - 2 \right) \right] = 10 \frac{2}{3}.$$

2- мисол. $\int_0^a \sqrt{a^2 - x^2} dx$ интегрални ҳисобланг.

Е чилиши $x = a \sin t$ деб, $dx = a \cos t dt$ ни ҳосил қиласми. Агар $x = 0$ бўлса, y ҳолда $\sin t = 0$, бундан $t = 0$; агар $x = a$ бўлса, $\sin t = 1$, бундан $t = \pi/2$. Шундай қилиб, $\alpha = 0$, $\beta = \pi/2$,

Демак, ўзгарувчини алмаштириш формуласидан қуйидагига әгамиз:

$$\begin{aligned} \int_0^a \sqrt{a^2 - x^2} dx &= \int_0^{\pi/2} \sqrt{a^2 - a^2 \sin^2 t} a \cos t dt = a^2 \int_0^{\pi/2} \cos^2 t dt = \\ &= \frac{a^2}{2} \int_0^{\pi/2} (1 + \cos 2t) dt = \frac{a^2}{2} \left[t + \frac{\sin 2t}{2} \right]_0^{\pi/2} = \frac{\pi a^2}{4}. \end{aligned}$$

Кўпинча $x = \varphi(t)$ ўзгарувчини алмаштириш ўрнига тескари алмаштириш $t = \psi(x)$ қўлланилишини айтиб ўтамиш; бироқ бунда $t = \psi(x)$ функцияга тескари бўлган функция мавжуд бўлиши ва унинг учун ўзгарувчини алмаштириш формуласини келтириб чиқаришда қўйилган шартлар бажарилиши керак.

3- мисол. $\int_{\ln 2}^{2 \ln 2} \frac{dx}{\sqrt{e^x - 1}}$ ни ҳисобланг.

Е чилиши $\sqrt{e^x - 1} = t$ деймиз. Бунда $x = \ln(1 + t^2)$ тескари функция мавжудлигига ва у ўзгарувчини алмаштириш формуласини келтириб чиқаришда қўйилган шартларни қаноатлантиришига ишонч ҳосил қилиш осон. $dx = \frac{2t dt}{1 + t^2}$ ни топамиз. Агар $x = \ln 2$ бўлса, $t = 1$; агар $x = 2 \ln 2$ бўлса $t = \sqrt{3}$.

Шундай қилиб, $\alpha = 1$, $\beta = \sqrt{3}$. Ўзгарувчини алмаштириш формуласини қўллашиб, қуйидагини ҳосил қиласми:

$$\int_{\ln 2}^{2 \ln 2} \frac{dx}{\sqrt{e^x - 1}} = \int_1^{\sqrt{3}} \frac{2t dt}{t(1+t^2)} = 2 \int_1^{\sqrt{3}} \frac{dt}{1+t^2} = 2 [\arctg t]_1^{\sqrt{3}} = 2 \left(\frac{\pi}{3} - \frac{\pi}{4} \right) = \frac{\pi}{6}.$$

6. Аниқ интегралда бўлаклаб интеграллаш. Иккита $u = u(x)$ ва $v = v(x)$ функция ўзларининг биринчи ҳосилалари билан $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлсин. Уларнинг кўпайтмасини дифференциаллаймиз:

$$d[u(x)vx] = u(x)dv(x) + v(x)du(x) = u(x)v'(x)dx + v(x)u'(x)dx.$$

Бу айниятни a дан b гача оралиқда интеграллаб, қуйидагини ҳосил қиласми:

$$\int_a^b d[u(x)vx] = \int_a^b u(x)v'(x)dx + \int_a^b v(x)u'(x)dx. \quad (27)$$

Лекин Ньютон—Лейбниц формуласига кўра

$$\int_a^b d[u(x)v(x)] = u(x)v(x) \Big|_a^b.$$

Шундай қилиб, (27) тенглик қўйидаги кўринишни олади:

$$u(x)v(x) \Big|_a^b = \int_a^b u(x)v'(x)dx + \int_a^b v(x)u'(x)dx,$$

бундан

$$\int_a^b u(x)v'(x)dx = u(x)v(x) \Big|_a^b - \int_a^b v(x)u'(x)dx. \quad (28)$$

Бу формула аниқ интегралда бўлаклаб интеграллаш формуласи дейилади.

$du = u'(x)dx$ ва $dv = v'(x)dx$ бўлгани учун (28) формулани қўйидаги ихчам кўринишда ёзиш мумкин:

$$\int_a^b udv = uv \Big|_a^b - \int_a^b v du. \quad (29)$$

Бунда интеграллаш чегаралари x эркли ўзгарувчига тегишли эканлигини назарда тутиш керак.

1- мисол. $\int_0^\pi x \cos x dx$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. $x = u$, $\cos x dx = dv$. У ҳолда $du = dx$, $v = \sin x$. Бўлаклаб интеграллаш формуласини қўлланиб, қўйидагини топамиз:

$$\int_0^\pi x \cos x dx = [x \sin x]_0^\pi - \int_0^\pi \sin x dx = [\cos x]_0^\pi = -2,$$

чунки $[x \sin x]_0^\pi = \pi \sin \pi - 0 \sin 0 = 0$.

2- мисол. $\int_1^e \frac{\ln x}{\sqrt{x}} dx$ ни ҳисобланг.

Ечилиши. $\ln x = u$, $\frac{dx}{\sqrt{x}} = dv$ деймиз, бундан $du = \frac{dx}{x}$, $v = 2\sqrt{x}$. Демак, бўлаклаб интеграллаш формуласига кўра қўйидагига эгамиз:

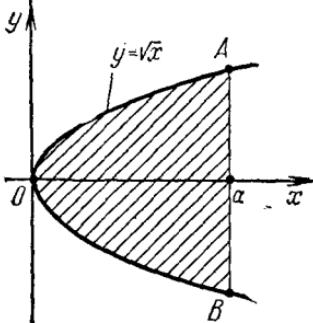
$$\begin{aligned} \int_1^e \frac{\ln x}{\sqrt{x}} dx &= [2\sqrt{x} \ln x]_1^e - \int_1^e 2\sqrt{x} \frac{dx}{x} = 2\sqrt{e} \ln e - 2\sqrt{1} \ln 1 - 4[\sqrt{x}]_1^e = \\ &= 2\sqrt{e} - (4\sqrt{e} - 4) = 2(2 - \sqrt{e}). \end{aligned}$$

3- §. АНИҚ ИНТЕГРАЛНИНГ ГЕОМЕТРИК ВА ФИЗИК ТАТБИҚЛАРИ

1. Юзни декарт координаталарида ҳисоблаш. Агар $y = f(x)$ функция $[a, b]$ сегментда узлуксиз ва мусбат бўлса, у ҳолда асоси $[a, b]$ бўлган ва юқоридан бу функцияниң графиги би-

лан чегараланган эгри чизиқли трапециянинг юзини

$$S = \int_a^b f(x) dx = \int_a^b y dx \quad (30)$$

183- расм.

формула билан топиш мумкинлигини юқорида аниқлаган эдик (2- § даги 1-пунктга қаранг).

1- мисол. Парабола сегментининг юзини, яъни $x = y^2$ парабола ёйн ва $x = a$ тўғри чизиқнинг AB кесмаси билан чегараланган фигуранинг юзини ҳисобланти (183- расм)

Е ч и л и ш и . Парабола сегментининг Ox ўқига нисбатан симметриясидан келиб чиқиб

унинг S юзини AO эгри чизиқли трапециянинг иккиланган юзи сифатида топамиз:

$$S = 2 \int_0^a y dx = 2 \int_0^a \sqrt{x} dx = \frac{4}{3} x^{3/2} \Big|_0^a = \frac{4a^{3/2}}{3} \cdot \frac{4}{3} a \sqrt{a}.$$

2- мисол. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипс билан чегараланган фигуранинг юзини аниқланг.

Е ч и л и ш и . Эллипснинг ўқларга нисбатан симметриясидан изланган юз OAB эгри чизиқли трапециянинг тўртланган юзига тенглиги келиб чиқади (70-расмга қаранг):

$$S = 4 \int_0^a y dx = 4 \int_0^a \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x^2} dx.$$

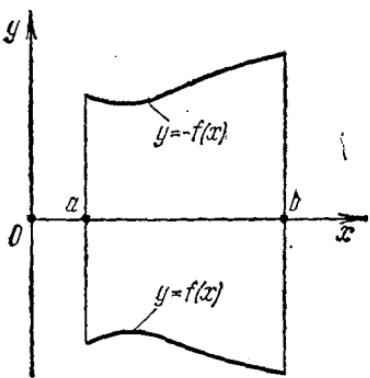
Лекин 2- §, 5- пунктдаги 2- мисолда биз $\int_0^a \sqrt{a^2 - x^2} dx = \pi a^2 / 4$ ни топган эдик. Демак,

$$S = 4 \frac{b}{a} \frac{\pi a^2}{4} = \pi ab.$$

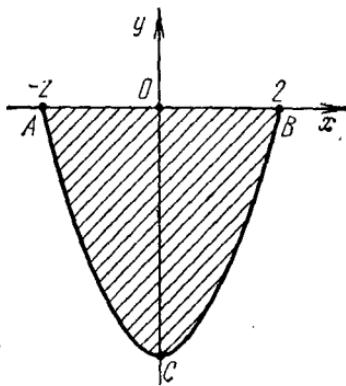
Хусусан, агар $a = b = R$ бўлса, у ҳолда эллипс радиуси R бўлган айланага ўтали ва биз доира юзининг маълум формуласига келамиз: $S = \pi R^2$

Энди $[a, b]$ сегментда $f(x) < 0$ бўлсин (184- расм). Асоси $[a, b]$ бўлган, қуйидан $y = f(x)$ эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапеция Ox ўқидан пастда ётади. Симметрия ҳақидаги тасаввуримизга кўра унинг S юзи ўша асосга эга бўлган, лекин юқоридан $y = -f(x)$ эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапеция юзига тенглигини айтиб ўтамиш (184- расмга қаранг). Шартга кўра $f(x) < 0$ бўлгани учун $-f(x) > 0$ ва (30)-формулани қўлланиб, қуйидагини топамиз:

$$S = \int_a^b [-f(x)] dx = - \int_a^b f(x) dx. \quad (31)$$

184- расм.

185- расм.

Интеграл остидаги функция манфий бўлганда эгри чизиқли трапециянинг юзи шундай ифодаланади.

3- мисол. $y = x^2 - 4$ парабола ва абсциссалар ўқи билан чегараланган фигура юзини топинг (185- расм).

Ечилиши. $y = x^2 - 4$ парабола абсциссалар ўқи билан $A(-2; 0)$ ва $B(2; 0)$ нуқталарда кесишади. Бинобарин, асоси $[-2, 2]$ сегмент бўлган эгри чизиқли ACB трапециянинг юзини топиш керак. Бу сегментда $y < 0$ бўлгани сабабли S юзни топиш учун (31) формуладан фойдаланамиз.

$$S = - \int_a^b f(x) dx = - \int_{-2}^2 (x^2 - 4) dx = \left[-\frac{x^3}{3} + 4x \right]_{-2}^2 = \frac{32}{3}.$$

(30) ва (31) формуладарни битта формула қилиб бирлаштириш мумкин:

$$S = \int_a^b |f(x)| dx. \quad (32)$$

Бу формула $f(x)$ функцияниң $[a, b]$ сегментда ишораси ўзгарадиган бўлгаңда ҳам, яъни y бу сегментда мусбат қийматларни ҳам, манфий қийматларни ҳам қабул қилганда ҳам ўринли бўлиб қолади.

4- мисол. $y = \cos x$ косинусонда, координаталар ўқлари ва $x = \pi$ тўғри чизиқ билан чегараланган $OABCD$ фигуранинг юзини ҳисобланг.

Ечилиши. (32) формулага кўра қўйидагига эгамиз:

$$S = \int_0^\pi |\cos x| dx.$$

Бу $\cos x$ функция $[0, \pi/2]$ интервалда мусбат бўлгани ва $[\pi/2, \pi]$ интервалда манфий бўлгани учун

$$|\cos x| = \begin{cases} \text{агар } 0 < x < \pi/2 \text{ бўлса,} & \cos x. \\ \text{агар } \pi/2 < x < \pi \text{ бўлса,} & -\cos x. \end{cases}$$

Шунинг учун

$$S = \int_0^{\pi/2} |\cos x| dx = \int_0^{\pi/2} \cos x dx + \int_{\pi/2}^{\pi} |\cos x| dx = \\ = \int_0^{\pi/2} \cos x dx + \int_{\pi/2}^{\pi} (-\cos x) dx = \sin x \Big|_0^{\pi/2} - \sin x \Big|_{\pi/2}^{\pi}.$$

Энди юқоридан $y = f(x)$ әгри чизик, күйидан $y = \varphi(x)$ әгри чизик $[f(x) \geq \varphi(x)]$ билан ва $x = a$ ҳамда $x = b$ түғри чизиқлар билан чегара-лаңган фигуранинг юзини ҳисоблай-миз (186- расмга қаранг). Изланган юз

186- расм.

$aCDb$ ва $aAbb$ әгри чизиқли трапециялар юзларининг айримасига тенг:

$$ACDB_{\text{юз}} = aCDb_{\text{юз}} - aAbb_{\text{юз}} = \int_a^b f(x) dx - \int_a^b \varphi(x) dx = \\ = \int_a^b [f(x) - \varphi(x)] dx. \quad (33)$$

(33) формула $y = f(x)$ ва $y = \varphi(x)$ функцияларнинг графиклари $f(x) \geq \varphi(x)$ шартда қандай жойлашишидан қатъи назар үринли бўлади.

5- мисол. $y = -x^2$ ва $y = e^x$ әгри чизиқлар, ординаталар ўқи ва $x = 1$ түғри чизиқ билан чегараланган S юзни ҳисобланг (187- расм).

Ечилиши. Берилган мисолда $f(x) = e^x$, $\varphi(x) = -x^2$. $f(x) > \varphi(x)$, $a = 0$, $b = 0$. Демак, (33) формулага кўра куйидагини ҳосил қиласиз:

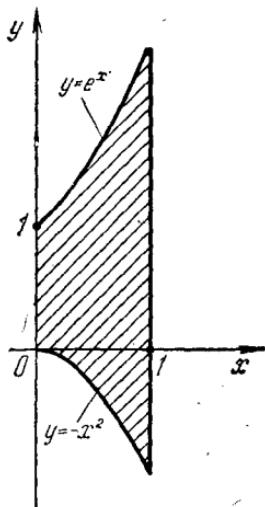
$$S = \int_a^b [f(x) - \varphi(x)] dx = \int_0^1 [e^x - (-x^2)] dx = \int_0^1 (e^x + x^2) dx = \\ = \left[e^x + \frac{x^3}{3} \right]_0^1 = e + \frac{1}{3} - 1 = e - \frac{2}{3}.$$

Пировардида параметрик равишда берилган әгри чизиқ билан чегараланган фигуранинг юзини ҳисоблашга доир мисолни қараб чиқамиз.

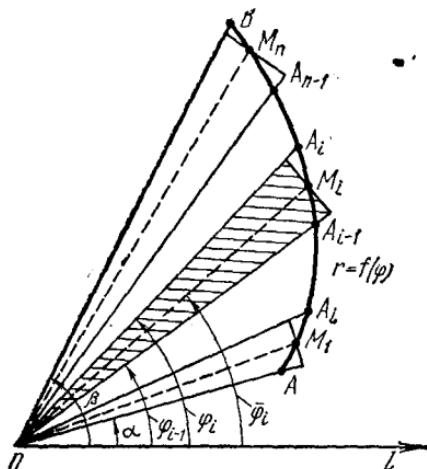
6- мисол. Абсциссалар ўқи ва циклонданинг битта арки билан чегараланган фигуранинг юзини ҳисобланг: $x = a(t - \sin t)$, $y = a(1 - \cos t)$ (142- расмга қаранг)

Ечилиши. Изланган S юз $\int_0^{2\pi a} y dx$ га тенг. $x = a(t - \sin t)$ деб, бу интег-
ралда ўзгарувчини алмаштирамиз. У ҳолда $dx = a(1 - \cos t)dt$ бўлади. Цикло-
ида тенгламасидан $y = a(1 - \cos t)$. Бундан ташқари, $x = 0$ да $t = 0$ ва $x = 2\pi a$ да $t = 2\pi$ бўлишини ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларни топамиз:

$$S = \int_0^{2\pi a} y dx = \int_0^{2\pi} a(1 - \cos t) a(1 - \cos t) dt = \\ = a^2 \int_0^{2\pi} (1 - 2\cos t + \cos^2 t) dt = a^2 \left[t - 2\sin t + \frac{t}{2} + \frac{\sin 2t}{4} \right]_0^{2\pi} = 3\pi a^2.$$

187- расм.

188- расм.

2. Юзни қутб координаталарида ҳисоблаш. OA ва OB радиус-векторлар ва тенгламаси $r = f(\phi)$ қутб координаталарида берилган эгри чизиқ билан чегараланган OAB эгри чизиқли сектор берилған бўлсин. Бунда $r = f(\phi)$ функция $\alpha \leqslant \phi \leqslant \beta$ шартни қаноатлантирадиган барча ϕ лар учун узлуксиз функция деб фарз қиласиз.

Айтайлик, OA радиус-вектор қутб ўқи билан α бурчакни, OB радиус-вектор эса β бурчакни ташкил қиласин. AOB бурчакни O қутбдан чиқадиган ва қутб ўқи билан кетма-кет $\alpha < \varphi_1 < \varphi_2 < \dots < \varphi_{i-1} < \varphi_i < \dots < \varphi_{n-1} < \beta$ бурчак ташкил қиладиган нурлар ёрдамида қисмларга ажратамиз. Бундан ташқари, $\alpha = \varphi_0$ ва $\beta = \varphi_n$ деб белгилаймиз. Нурларнинг эгри чизиқ билан кесишидиган нуқталарини $A_1, A_2, \dots, A_{i-1}, A_i, \dots, A_{n-1}$ белгилаймиз.

AOB эгри чизиқли сектор n та кичик эгри чизиқли $AOA_1, A_1OA_2, \dots, A_{i-1}OA_i, \dots, A_{n-1}OB$ секторларга ажралади (188-расм). $AOA_1, A_1OA_2, \dots, A_{i-1}OA_i, \dots, A_{n-1}OB$ бурчаклар мос равишда $\Delta\varphi_1 = \varphi_1 - \varphi_0, \Delta\varphi_2 = \varphi_2 - \varphi_1, \dots, \Delta\varphi_i = \varphi_i - \varphi_{i-1}, \dots, \Delta\varphi_n = \varphi_n - \varphi_{n-1}$ га тенг. Агар бутун эгри чизиқли секторнинг юзини S билан, OA_{i-1} ва OA_i нурлар билан чегараланган кичик эгри чизиқли секторларнинг юзини ΔS_i билан белгиласак, у ҳолда $S = \Delta S_1 + \Delta S_2 + \dots + \Delta S_i + \dots + \Delta S_n$ ёки $S = \sum_{i=1}^n \Delta S_i$. Кичик эгри чизиқли секторнинг юзини ҳисоблаш каттасининг юзини ҳисоблаш каби қийин. Шунинг учун қуйидагида иш тутамиз: ҳар бир кичик $A_{i-1}OA_i$ сектор ичida $\bar{\varphi}_i (\varphi_{i-1} \leqslant \bar{\varphi}_i \leqslant \varphi_i)$ бурчак

остида нур ўтказамиз. Бу нурнинг эгри чизиқ билан кесишин нүктасини M_i орқали белгилаймиз. У ҳолда $OM_i = r_i = f(\bar{\varphi}_i)$. Энди ҳар бир кичик эгри чизиқли $A_{i-1}OA_i$ секторни O учидай $r_i = f(\bar{\varphi}_i)$ радиус билан ташқи чизилган доиравий сектор билат алмаштирамиз (188-расмга қаранг). Бундай доиравий секторнини ҳар бирининг юзи $\frac{OM_i^2}{2} \Delta\varphi_i = \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_i) \Delta\varphi_i$ га teng ва тақрибан кичик эгри чизиқли секторнинг юзини беради. Шундай қилиб, қуидаги тақрибий тенгликка әгамиз:

$$\Delta S_i \approx \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_i) \Delta\varphi_i.$$

Ҳар бир эгри чизиқли сектор юзини тегишли доиравий сектор юзи билан алмаштириб, қатор доиравий секторлардан иборат фигурани ҳосил қиласымиз. Бу фигуранинг юзи эгри чизиқли сектор S юзининг тақрибий қийматини беради. Шунинг учун

$$S \approx \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_1) \Delta\varphi_1 + \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_2) \Delta\varphi_2 + \dots + \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_n) \Delta\varphi_n + \dots + \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_n) \Delta\varphi_n$$

ёки қисқача ёзсак;

$$S \approx \sum_{i=1}^n \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_i) \Delta\varphi_i.$$

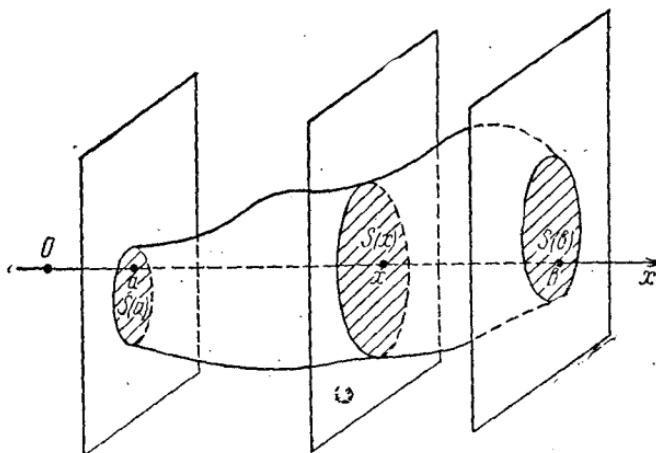
Бу тақрибий тенгликнинг аниқлиги $\Delta\varphi_i$ нинг камайиши билан ортиб боради. Шунинг учун эгри чизиқли сектор S юзининг аниқ қиймати барча $\Delta\varphi_i$ лар нолга интилган шартда доиравий секторлардан ташкил топган фигура юзининг лимити сифатида ҳосил қилинади. Шундай қилиб,

$$S = \lim_{\Delta\varphi_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_i) \Delta\varphi_i.$$

$\sum_{i=1}^n \frac{1}{2} f^2(\bar{\varphi}_i) \Delta\varphi_i$ йиғинди α ва β орасида жойлашган φ нинг қийматлари учун берилган уэлуксиз $\frac{1}{2} f^2(\varphi)$ функцияниң интегралынинди бўлгани учун унинг лимити $\int_{\alpha}^{\beta} \frac{1}{2} f^2(\varphi) d\varphi$ аниқ интегралдир.

Демак,

$$S = \frac{1}{2} \int_{\alpha}^{\beta} f^2(\varphi) d\varphi = \frac{1}{2} \int_{\alpha}^{\beta} r^2 d\varphi. \quad (34)$$

189- расм.

Мисол. $r = a(1 + \cos \varphi)$ кардионда билан чегараланган фигура юзини ҳисобланг (30- расмга қаранг).

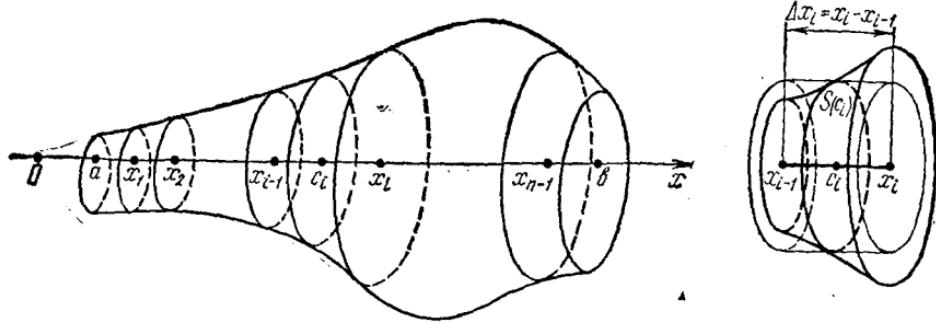
Е ч и ли ш и. (34) формулани $\alpha = 0$ ва $\beta = 2\pi$ да қўлланиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} S &= \frac{1}{2} \int_0^{2\pi} r^2 d\varphi = \frac{1}{2} \int_0^{2\pi} a^2(1 + \cos \varphi)^2 d\varphi = \\ &= \frac{1}{2} a^2 [\varphi + 2 \sin \varphi + \frac{\varphi}{2} + \frac{\sin 2\varphi}{4}] \Big|_0^{2\pi} = \frac{3}{2} \pi a^2. \end{aligned}$$

3. Жисмнинг ҳажмини маълум кўндаланг кесимлари бўйича ҳисоблаш. V ҳажми аниқланиши лозим бўлган бирор жисмни қараймиз (189- расм). Фараз қилайлик, бу жисмнинг Ox ўқса перпендикуляр бўлган текисликлар билан кесилган кесимларининг юзлари маълум бўлсин. Бу кесимлар кўндаланг кесимлар дейилади. Кўндаланг кесимнинг ҳолати унинг Ox ўқ билан кесишиш нуқтасининг x абсциссаси билан аниқланади.

x нинг ўзгариши билан кесим юзи, умуман айтганда, ўзгаради. Демак, кўндаланг кесим x нинг бирор функцияси экан, уни биз $S(x)$ билан белгилаймиз ва маълум деб ҳисоблаймиз. Сўнгра жисмнинг четки кесимларининг абсциссаларини a ва b билан белгилаймиз*. Жисмнинг V ҳажмини ҳисоблаш учун қўйидагича иш тутамиз: $[a, b]$ сегментни $a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_{n-1} < x_n = b$ нуқталар билан n та бўлакка ажратамиз ва бўлиниш нуқталари орқали Ox ўқига перпендикуляр текисликлар ўтказамиз. Бу текисликлар жисмни n та қатламга ажратади (190- расм). x_{i-1} ва x_i нуқталардан ўтказилган текисликлар орасида жойлашган қат-

* Бу иккала кесим (ёки улардан биттаси) хусусий ҳолларда нуқтага айланниши мумкин.

190- расм.

лам ҳажмини ΔV_i орқали белгилаймиз. У ҳолда $V = \Delta V_1 + \Delta V_2 + \dots + \Delta V_n$ ёки $V = \sum_{i=1}^n \Delta V_i$.

x_{i-1} ва x_i абсциссали кесимлар ҳосил қилган битта қатламни қарайлик. Унинг ΔV_i ҳажми баландлиги $[x_{i-1}, x_i]$ кесма узунлиги, яъни $\Delta x_i = x_i - x_{i-1}$ га teng, асоси бирорта c_i абсциссага мос кўндаланг кесим билан устма-уст тушадиган тўғри цилиндрнинг ҳажминга тақрибан teng. Демак, қатламнинг юзи $S(c_i)$ бўлади.

Бундай цилиндрнинг ҳажми доиравий цилиндрнинг ҳажми каби асосининг юзи билан баландлигининг кўпайтмасига teng: $S(c_i)\Delta x_i$. Шундай қилиб, $\Delta V_i \approx S(c_i)\Delta x_i$. Шунинг учун берилган жисмнинг ҳажми учун қуидаги тақрибий тенгликни ҳосил қиласиз:

$$V \approx \sum_{i=1}^n S(c_i)\Delta x_i.$$

$[a, b]$ сегментни бўлиш қадами λ кичрайиб бориши билан бу тақрибий тенгликнинг аниқлиги ортиб боради. Шунинг учун ҳажмнинг аниқ қийматини бўлиш қадамини нолга интилириб ҳосил қиласиз:

$$V = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n S(c_i)\Delta x_i.$$

$\sum_{i=1}^n S(c_i)\Delta x_i$ йиғинди $S(x)$ функциянинг интеграл йиғиндисидир. Шунинг учун

$$\lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n S(c_i)\Delta x_i = \int_a^b S(x) dx.$$

Демак,

$$V = \int_a^b S(x) dx. \quad (35)$$

Бу формулада $S(x)$ — күндаланг кесим юзи, a ва b — жисм кесими четки нүқталарининг абсциссалари-дир.

Мисол. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$ эллипсоид билан чегараланган жисм ҳажмини ҳисобланг.

Ечилиши. Эллипсоидни $x = h$ текислик билан кесиб, ярим ўқлари $b\sqrt{1-h^2/a^2}$ ва $c\sqrt{1-h^2/a^2}$ бўлган қуидаги эллипсни ҳосил қиласиз (191-расм):

$$\left. \begin{aligned} \frac{y^2}{b^2(1-h^2/a^2)} + \frac{z^2}{c^2(1-h^2/a^2)} &= 1 \\ x &= h \end{aligned} \right\}$$

Демак, (2-пункгдаги 1-мисолга қаранг) кесим юзи $S(h) = \pi bc(1 - h^2/a^2)$. Шунинг учун (35) формулада x ни h га алмаштириб қуийдагини ҳосил қиласиз:

$$V = \int_{-a}^a S(h) dh = \int_{-a}^a \pi bc \left(1 - \frac{h^2}{a^2} \right) dh = \pi bc \left[h - \frac{h^3}{3a^2} \right]_{-a}^a = \frac{4}{3}\pi abc.$$

Хусусан, $a = b = c = R$ да R радиусли шарни ҳосил қиласиз, унинг ҳажми $\frac{4}{3}\pi R^3$ га тенг.

4. Айланиш жисмининг ҳажми. Асоси $[a, b]$ бўлган, $y = f(x)$ эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапецияни қараймиз. Трапецияни Ox ўқи атрофида айлантириш натижасида ҳосил қилинган айланиш жисмининг ҳажмини аниқлаймиз. Кўндаланг кесимлар бу ерда радиуси айланаётган эгри чизиқ у ординатасининг модулига тенг бўлган доиралардир. Демак, кесим юзи $S(x) = \pi y^2 = \pi [f(x)]^2$ экан. (35) формулага кўра айланиш жисмининг ҳажмини топамиз:

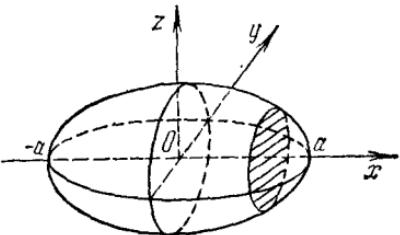
$$V = \pi \int_a^b [f(x)]^2 dx = \pi \int_a^b y^2 dx. \quad (36)$$

Мисол. $y^2 = x$ параболани Ox ўқи атрофида айлантиришдан ҳосил бўлган сирт ва $x = h$ текислик билан чегараланган жисмининг ҳажмини аниқлайдиган (193-расм).

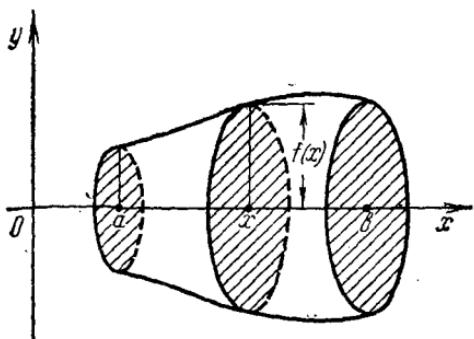
Ечилиши. (36) формулани қўлланиб, қуийдагини топамиз:

$$V = \pi \int_0^h y^2 dx = \pi \int_0^h x dx = \pi \frac{x^2}{2} \Big|_0^h = \frac{\pi h^2}{2}.$$

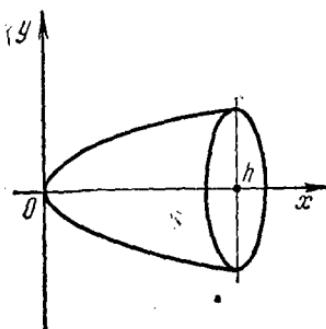
5. Эгри чизиқ ёйининг узунлиги. Элементар геометрияда тўғри чизиқли кесмалар, шунингдек, айлана ва унинг бўлакларининг узунликлари ўлчанган эди. Айлана узунлиги учун унга ички чизилган мунтазам кўпбурчаклар томонлари периметрининг

191- расм.

192- расм.

193- расм.

томонлар сони чексиз орттириб борилгандаги лимити қабул қи-линган әди. Бу таърифни исталған әгри чизик бўлган ҳол учун умумлаштирамиз.

Фазода \bar{AB} ёй берилган бўлсин (194-расм). Уни M_1, M_2, \dots, M_{n-1} нуқталар ёрдамида n та бўлакка ажратамиз. Қўшни бўлиниш нуқталарини кесмалар билан туташтириб, \bar{AB} ёйга ички чизилган синиқ чизиқни ҳосил қиласмиз. Бу синиқ чизиқ $M_0M_1, M_1M_2, \dots, M_{i-1}M_i, \dots, M_{n-1}M_n$ бўғинлардан ташкил топган, бу ерда M_0 нуқта A нуқта билан, M_n нуқта эса B нуқта билан устма-уст тушади.

Бу бўғинларнинг узунликлари учун қуйидаги белгилашларни киритамиз: $M_0M_1 = \Delta L_1, M_1M_2 = \Delta L_2, \dots, M_{i-1}M_i = \Delta L_i, \dots, M_{n-1}M_n = \Delta L_n$. У ҳолда бу синиқ чизиқнинг L_n периметри

$$L_n = \Delta L_1 + \Delta L_2 + \dots + \Delta L_i + \dots + \Delta L_n$$

ёки қисқача ёзсан: $L_n = \sum_{i=1}^n \Delta L_i$. Равшанки, бўғинларнинг ΔL_i узун-

ликлари камайиб бориши билан синиқ чизиқнинг шакли \bar{AB} ёйга яқинлашиб боради. Шунинг учун қуйидаги таърифнинг киритилиши табиий.

Ёйга ички чизилган синиқ чизиқнинг периметри интилган лимит \bar{AB} ёйнинг l узунлиги дейлади. Бунда синиқ чизиқ бўғинларининг сони чексиз ўсиб боради, бўғинларнинг энг каттасининг узунлиги нолга интилади:

194- расм.

$$l = \lim_{\max \Delta L_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \Delta L_i. \quad (37)$$

Бунда (37) лимит мавжуд ва ички чизилган си-

ниң чизиқларнинг танла-
нишига боғлиқ бўлмайди,
деб фараз қилинади.

(37) лимит мавжуд бўлган эгри чизиқлар тўғриланувчи эгри чизиқлар деб аталади. Эгри чизиқларга қўйилган баъзи че-гараланишлар бажарилганда бу лимит ҳар доим мавжуд бўлишини биз қўйида кўрсатамиз.

Аввал ошкор кўри-
нишдаги тенглама билан берилган текис эгри чизиқ ёйининг узун-
лиги ҳақидаги масалани қараймиз.

Теорема. \overline{AB} эгри чизиқ $y = f(x)$ тенглама билан берилган бўлсин, бу ерда $f(x) -$ сегмент $[a, b]$ да узлуксиз биринчи тартибли ҳосилага эга бўлган узлуксиз функция. У ҳолда \overline{AB} ёй $l = \int_a^b \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx$ га тенг узунликка эга.

Исботи. $\overset{a}{\overline{AB}}$ ёйни M_1, M_2, \dots, M_{n-1} нүқталар билан n та бўлакка ажратамиз (195-расм). Бу нүқталар мос равишда x_1, x_2, \dots, x_{n-1} абсциссаларга эга бўлсин, шу билан бирга $a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_{n-1} < x_n = b$. $\overset{a}{\overline{AB}}$ ёйга $M_0, M_1, M_2, \dots, M_{i-1}, M_i, M_n$ синиқ чизикни ички чизамиз. У ҳолда бу синиқ чизикнинг периметри $\sum_{i=1}^n \Delta L_i$ га teng бўлади, ΔL_i бу ерда $-M_{i-1} M_i$ бўғиннини узунлиги. Текисликдаги иккита $M_{i-1}(x_{i-1}; y_{i-1})$ ва $M_i(x_i; y_i)$ нүқта орасидаги масофа формуласига кўра

$$\Delta L_i = \sqrt{(x_i - x_{i-1})^2 + (y_i - y_{i-1})^2},$$

Бу ерда $y_i - y_{i-1} = f(x_i) - f(x_{i-1})$. Лекин $[x_{i-1}, x_i]$ сегментта қүлланилган чекли орттирма формуласига кўра (VI боб, 6-§, З-пункт га қаранг) қўйидагига эгамиз:

$f(x_i) - f(x_{i-1}) = f(c_i)(x_i - x_{i-1})$, бунда $x_{i-1} < c_i < x_i$.

Демак,

$$\Delta L_i = \sqrt{(x_i - x_{i-1})^2 + [f'(c_i)(x_i - x_{i-1})]^2} = \sqrt{1 + [f'(c_i)]^2} (x_i - x_{i-1})$$

ёки

$$\Delta L_i = \sqrt{1 + [f'(c_i)]^2} \Delta x_i, \quad (38)$$

бу ерда $\Delta x_i = x_i - x_{i-1}$. Шунинг учун синиқ чизик периметри:

$$\sum_{i=1}^n \Delta L_i = \sum_{i=1}^n \sqrt{1 + [f'(c_i)]^2} \Delta x_i. \quad (39)$$

Шундай қилиб, синиқ чизик периметри $\sqrt{1 + [f'(x)]^2}$ функция учун тузилган интеграл йиғиндига тенг бўлиб чиқди. Бу функция $f'(x)$ нинг узлуксизлиги натижасида $[a, b]$ сегментда узлуксиз бўлади. Демак, бўлиш қадами λ нолга интилади деган шартда аниқ интегралнинг мавжудлиги ҳақидаги теоремага кўра (39) интеграл йиғинди $\int_a^b \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx$ га тенг лимитга эга бўлади.

Эгри чизиқнинг l узунлиги унга ички чизилган синиқ чизик периметри $\sum_{i=1}^n \Delta L_i$, нинг унинг бўғинлари узунликларидан энг катаси ΔL_i нолга интилгандали лимитига генг. $\Delta L_i \rightarrow 0$ да $\Delta x_i \rightarrow 0^*$ бўлишини эътиборга олиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$l = \lim_{\max \Delta L_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \Delta L_i = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \sqrt{1 + [f'(c_i)]^2} \Delta x_i = \int_a^b \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx.$$

Шундай қилиб,

$$l = \int_a^b \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx = \int_a^b \sqrt{1 + y'^2} dx. \quad (40)$$

1- мисол. $0 < x < 1$ учун $y = \operatorname{ch} x$ занжир чизик ёйининг узунлигини ҳисобланг (131-расмга қаранг)

Ечилиши. $y' = (\operatorname{ch} x)' = \operatorname{sh} x$ ни топамиз. Демак, $1 + y'^2 = 1 + \operatorname{sh}^2 x = \operatorname{ch}^2 x$. (40) формулага кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$l = \int_0^1 \sqrt{\operatorname{ch}^2 x} dx = \int_0^1 \operatorname{ch} x dx = \operatorname{sh} x \Big|_0^1 = \operatorname{sh} 1 - \operatorname{sh} 0 = \operatorname{sh} 1 \approx 1,17.$$

Энди эгри чизик $x = x(t)$ ва $y = y(t)$ параметрик тенгламалар билан берилган бўлсин ($\alpha \leq t \leq \beta$). Бунда $x(t)$ ва $y(t)$ функциялар ҳамда уларнинг ҳосилалари узлуксиз ва $x'(t) > 0$ бўлсин. $x = x(t)$ деб, (40) интегралда ўзгарувчини алмаштирамиз. Бунда $y = y(t)$ бўлгани учун параметрик кўринишда берилган функцияни дифференциаллаш қоидасига кўра $y'_x = \frac{y'(t)}{x'(t)}$ ни топамиз, шу билан бирга $dx = x'(t) dt$ ни эътиборга олиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\int \sqrt{1 + y_x'^2} dx = \int \sqrt{1 + \left| \frac{y'(t)}{x'(t)} \right|^2} x'(t) dt = \int \sqrt{x'(t)^2 + [y'(t)]^2} dt.$$

* $\Delta L_i = \sqrt{\Delta x_i^2 + \Delta y_i^2}$ бўлганидан, $|\Delta x_i| < \Delta L_i$.

Демак,

$$l = \int_a^b \sqrt{1 + y'^2} dx = \int_a^b \sqrt{[x'(t)]^2 + [y'(t)]^2} dt, \quad (41)$$

бу ерда $a = x(\alpha)$ ва $b = x(\beta)$.

Изоҳ. $x'(t)$ ҳосила $[\alpha, \beta]$ сегментда манфий бўлганда ёки ўз ишорасини сақламаганда ҳам (41) формула ўринли.

2- мисол. $x = a(t - \sin t)$, $y = a(1 - \cos t)$ циклоиданинг битта арки узунлигини аниқланг ($0 < t < 2\pi$) (142-расмга қаранг).

Ечилиши. $x'(t) = a(1 - \cos t)$, $y'(t) = a \sin t$ бўлгани учун

$$\sqrt{[x'(t)]^2 + [y'(t)]^2} = \sqrt{a^2(1 - \cos t)^2 + a^2 \sin^2 t} = a \sqrt{2(1 - \cos t)} = 2a \sin \frac{t}{2}.$$

(41) формулага кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$l = 2a \int_0^{2\pi} \sin \frac{t}{2} dt = -4a \cos \frac{t}{2} \Big|_0^{2\pi} = -4a \cos \pi + 4a \cos 0 = 4a + 4a = 8a.$$

Энди тенгламалари $r = r(\varphi)$, $\alpha \leq \varphi \leq \beta$ қутб координаталарида берилган эгри чизиқ узунлиги учун ифодани топамиз, бунда $r(\varphi)$ ва $r'(\varphi)$ лар $[\alpha, \beta]$ сегментда узлуксиз деб фараз қилинади. Параметр сифатида φ бурчакни қабул қилиб, бу эгри чизиқни параметрик қўринишда ифодалаш мумкин. Ҳақиқатан, декарт ва қутб координаталари орасига $x = r \cos \varphi$, $y = r \sin \varphi$ боғланиш мавжуд бўлгани учун $r = r(\varphi)$ ни эътиборга олиб, $x = r(\varphi) \cos \varphi$, $y = r(\varphi) \sin \varphi$ ни ҳосил қиласиз. $x' = r' \cos \varphi - r \sin \varphi$, $y' = r' \sin \varphi + r \cos \varphi$ бўлгани учун (41) формуладан фойдаланиб, қўйидагини топамиз:

$$l = \int_a^\beta \sqrt{x'^2 + y'^2} d\varphi = \int_a^\beta \sqrt{(r' \cos \varphi - r \sin \varphi)^2 + (r' \sin \varphi + r \cos \varphi)^2} d\varphi.$$

Маълум соддалаштиришлардан сўнг қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$l = \int_a^\beta \sqrt{r^2 + r'^2} d\varphi. \quad (42)$$

3- мисол. $r = a(1 + \cos \varphi)$ кардиоида узунлигини топинг (30-расмга қаранг)

Ечилиши. Кардиоида кутб ўқига нисбатан симметрик. φ кутб бурчагини 0 дан π гача ўзгартириб, (42) формула бўйича кардионданинг ярим узунлигини ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} \frac{l}{2} &= \int_0^\pi \sqrt{[a(1 + \cos \varphi)]^2 + [(a(1 + \cos \varphi))']^2} d\varphi = \\ &= \int_0^\pi \sqrt{a^2(1 + \cos \varphi)^2 + a^2 \sin^2 \varphi} d\varphi = a \int_0^\pi \sqrt{2(1 + \cos \varphi)} d\varphi = 2a \int_0^\pi \cos \frac{\varphi}{2} d\varphi = \\ &= 4a \sin \frac{\varphi}{2} \Big|_0^\pi = 4a \sin \frac{\pi}{2} = 4a. \end{aligned}$$

Кардионданинг бутун узунлиги $l = 2 \cdot 4a = 8a$.

$x = x(t)$, $y = y(t)$, $z = z(t)$, $\alpha \leq t \leq \beta$ тенгламалар билан берилган фазовий эгри чизиқ ёйнинг узунлиги учун (41) формулага ўхшаш қўйидаги формула ўринли эканини кўрсатиш мумкин:

$$l = \int_{\alpha}^{\beta} \sqrt{x'^2 + y'^2 + z'^2} dt. \quad (43)$$

4- мисол. $x = a \cos t$, $y = a \sin t$, $z = bt$ винг чизиқнинг битта ўрами узунлигини аниқланг. $0 \leq t \leq 2\pi$ (143- расмга қаранг).

Ечилиши. (43) формулага кўра қўйидагига эгамиз:

$$l = \int_0^{2\pi} \sqrt{(-a \sin t)^2 + (a \cos t)^2 + b^2} dt = \int_0^{2\pi} \sqrt{a^2 + b^2} dt = 2\pi \sqrt{a^2 + b^2}.$$

6. Ёйнинг дифференциали. Ёй узунлигининг (40) формуласида қўйи чегара a ўзгармасдан, юқори чегара ўзгарсин. Буни гаъкидлаш учун юқори чегарани x билан, интеграллаш ўзгарувчисини юқори чегара билан чалкаштирмаслик учун t билан белгилаймиз. Агар бунда ёйнинг l узунлиги юқори чегаранинг функцияси эканлигини эътиборга олсак, (40) формулани қўйидагича ёзиш мумкин:

$$l(x) = \int_a^x \sqrt{1 + [f'(t)]^2} dt.$$

Интегралнинг юқори чегараси бўйича ҳосиласи ҳақидаги теоремага кўра бу функция дифференциалланувчи ва унинг ҳосиласи:

$$l'(x) = \sqrt{1 + [f'(x)]^2}. \quad (44)$$

Бундан ёйнинг дифференциали:

$$dl(x) = l'(x) dx = \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx.$$

ёки қисқача ёзсан

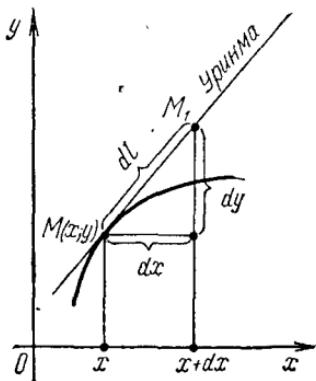
$$dl = \sqrt{1 + y^2} dx.$$

$$y' = \frac{dy}{dx} \text{ бўлгани учун } dl = \sqrt{1 + \left(\frac{dy}{dx}\right)^2} dx \text{ ёки}$$

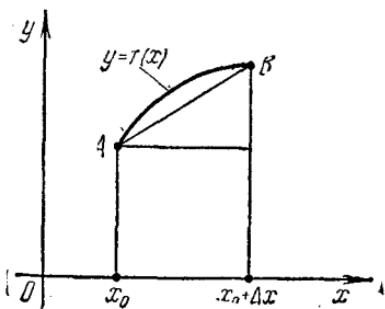
$$dl = \sqrt{dx^2 + dy^2} \quad (45)$$

(45) формуладан фойдаланиб ва функцияни дифференциали уринма ординатасининг орттирмасига тенглигини ҳисобга олиб (VI боб, 3- §, 1- пунктга қаранг), ёй дифференциалининг қўйидаги геометрик маъносига келамиз (196-расм): ёйнинг dl дифференциали уринманнинг абсциссаси x бўлган M урниш нуқтаси билан абсциссаси $x+dx$ бўлган M_1 нуқта орасидаги кесма узунлигига тенг.

VI бобда (5- §, 4- пункт) ёй узунлигининг уни тортиб турувчи вагар узунлигига нисбатининг лимити ҳақидаги теорема ис-

196- расм.

197- расм.

ботсиз келтирилген ва ундан фойдаланилган эди. Энди бу теоремани исбот қиласыз. Исботни соддалаштириш мақсадида $y = f(x)$ тенглама билан берилған текис әгри чизик ҳоли билан чегараланамыз.

Теорема. Ей $y = f(x)$ тенглама билан берилған бүлсін, бунда $f(x)$ ва $f'(x)$ – узлуксиз функциялар. У ҳолда бу ёйнинг уни тортиб турған ватар узунлигига нисбатининг ватар узунлиги нолга интилгандаги лимити бирга тенг бўлади.

Исботи. Ёйнинг абсциссалари x_0 ва $x_0 + \Delta x$ бўлган нуқтадар орасидаги қисмини қараймиз (197- расм). Ей узунлиги:

$$l = \int_{x_0}^{x_0 + \Delta x} \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx.$$

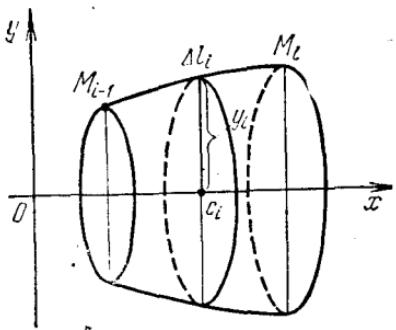
Үрта қиймат ҳақидағи теоремани қўлланиб [(17) формулага қаранг], қуйидагини ҳосил қиласыз:

$$l = \sqrt{1 + [f'(c_1)]^2} \Delta x, \text{ бу ерда } x_0 < c_1 < x_0 + \Delta x.$$

Иккинчи томондан, тортиб турған ватарниң узунлиги $AB = \sqrt{1 + [f'(c_2)]^2} \Delta x$, бу ерда $x_0 < c_2 < x_0 + \Delta x$ [(38) формулага қаранг]. $\Delta x \rightarrow 0$ да c_1 ва c_2 лар x_0 га интилишини эътиборга олиб, қуйидагини ҳосил қиласыз:

$$\lim_{AB \rightarrow 0} \frac{l}{AB} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{1 + [f'(c_1)]^2} \Delta x}{\sqrt{1 + [f'(c_2)]^2} \Delta x} = \frac{\sqrt{1 + [f'(x_0)]^2}}{\sqrt{1 + [f'(x_0)]^2}} = 1.$$

7. Айланыш сиртнинг юзи. $y = f(x)$, $a \leq x \leq b$ әгри чизик-нинг AB ёйнинг Ox ўққа нисбатан айлантириш натижасида ҳосил бўлган сиртнинг юзини аниқтаймиз. Фараз қиласыз, $[a, b]$ сегментда $y = f(x)$ функция ва унинг $f'(t)$ ҳосиласи узлуксиз – а бундан ташқари, $f(x) \geq 0$ бўлсин. AB ёйда x абсциссали M нуқ-

198- расм.

Эди. Бинобарин, тескари узлуксиз функция $x = x(l)$ мавжуд (V боб, 2- §, 4- пунктта қаранг). Лекин у ҳолда $y = f(x) = f[x(l)] = y(l)$ ҳам l функциянынг узлуксиз функцияси бўлади. Шундай қилиб, $y = f(x)$ эгри чизик $[a, b]$ сегментда параметрик равишда $\begin{cases} x = x(l) \\ y = y(l) \end{cases}$ каби берилниши мумкин, бунда ёйнинг l узунлиги параметрdir, $L = \overline{AB}$ ёйнинг бутун узунлиги ($0 \leq l \leq L$).

\overline{AB} ёйни $M_1, M_2, \dots, M_{i-1}, M_i, \dots, M_{n-1}$ нуқталар билан n та: $\overline{AM}_1, \overline{M_1M}_2, \dots, \overline{M_{i-1}M}_i, \dots, \overline{M_{n-1}B}$ ёйга ажратамиш ва бу ёйларнинг узунликларини мос равишда $\Delta l_1, \Delta l_2, \dots, \Delta l_i, \dots, \Delta l_n$ лар билан белгилаймиз. Айланиш-сирти ҳам бунда юзлари $\Delta S_1, \Delta S_2, \dots, \Delta S_i, \dots, \Delta S_n$ га тенг бўлган бўлакларга ажралади. Бўлиш қадами кичик бўлганда бу қисм сиртлар шакли бўйича кесик конуснинг ён сиртидан кам фарқ қиласи (198- расм).

Агар $m = \Delta l_i, R = y_i = y(c_i)$ десак, ўрта кесим айланаси узунлиги $2\pi R$ нинг ясовчи m га кўпайтмасига тенг бўлган кесик конус ён сиртининг юзи ΔS_i тақрибий қийматни беради (бу ерда c_i — ўрта қийматга мос келадиган l параметрнинг қиймати). Шундай қилиб,

$$\Delta S_i \approx 2\pi y(c_i) \Delta l_i. \quad (47)$$

Айланиш сиртининг бутун сирти юзи қисм сиртлар юзларининг йифиндиси $\sum_{i=1}^n \Delta S_i$ га тенг. Демак,

$$S \approx \sum_{i=1}^n 2\pi y(c_i) \Delta l_i. \quad (48)$$

S нинг аниқ қиймати учун таърифга кўра (48) интеграл йиғинди лимитини қабул қиласиз:

$$S = \lim_{\max \Delta l_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n 2\pi y(c_i) \Delta l_i$$

тани қараймиз. \overline{AM} ёйнинг узунлиги қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$l(x) = \int_a^x \sqrt{1 + [f'(t)]^2} dt. \quad (46)$$

Интеграл остидаги функция мусбат, шунинг учун $l(x)$ функция ўсувчи (2- §, 3- пунктдаги 2- изоҳга қаранг). Бундан ташқари, 6- пунктда $l(x)$ функция $[a, b]$ сегментда дифференциалланувчи (демак, узлуксиз ҳам) эканлиги эслатилган

эди. Бинобарин, тескари узлуксиз функция $x = x(l)$ мавжуд (V боб, 2- §, 4- пунктта қаранг). Лекин у ҳолда $y = f(x) = f[x(l)] = y(l)$ ҳам l функциянынг узлуксиз функцияси бўлади. Шундай қилиб, $y = f(x)$ эгри чизик $[a, b]$ сегментда параметрик равишда $\begin{cases} x = x(l) \\ y = y(l) \end{cases}$ каби берилниши мумкин, бунда ёйнинг l узунлиги параметрdir, $L = \overline{AB}$ ёйнинг бутун узунлиги ($0 \leq l \leq L$).

\overline{AB} ёйни $M_1, M_2, \dots, M_{i-1}, M_i, \dots, M_{n-1}$ нуқталар билан n та: $\overline{AM}_1, \overline{M_1M}_2, \dots, \overline{M_{i-1}M}_i, \dots, \overline{M_{n-1}B}$ ёйга ажратамиш ва бу ёйларнинг узунликларини мос равишда $\Delta l_1, \Delta l_2, \dots, \Delta l_i, \dots, \Delta l_n$ лар билан белгилаймиз. Айланиш-сирти ҳам бунда юзлари $\Delta S_1, \Delta S_2, \dots, \Delta S_i, \dots, \Delta S_n$ га тенг бўлган бўлакларга ажралади. Бўлиш қадами кичик бўлганда бу қисм сиртлар шакли бўйича кесик конуснинг ён сиртидан кам фарқ қиласи (198- расм).

Агар $m = \Delta l_i, R = y_i = y(c_i)$ десак, ўрта кесим айланаси узунлиги $2\pi R$ нинг ясовчи m га кўпайтмасига тенг бўлган кесик конус ён сиртининг юзи ΔS_i тақрибий қийматни беради (бу ерда c_i — ўрта қийматга мос келадиган l параметрнинг қиймати). Шундай қилиб,

$$\Delta S_i \approx 2\pi y(c_i) \Delta l_i. \quad (47)$$

Айланиш сиртининг бутун сирти юзи қисм сиртлар юзларининг йифиндиси $\sum_{i=1}^n \Delta S_i$ га тенг. Демак,

$$S \approx \sum_{i=1}^n 2\pi y(c_i) \Delta l_i. \quad (48)$$

S нинг аниқ қиймати учун таърифга кўра (48) интеграл йиғинди лимитини қабул қиласиз:

$$S = \lim_{\max \Delta l_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n 2\pi y(c_i) \Delta l_i$$

еки

$$S = 2\pi \int_0^L y(l) dl. \quad (49)$$

(49) интегралда интеграл ўзгарувчиси l ни x ўзгарувчига алмаштирамиз. Бу ўзгарувчилар (46) формула билан борланган. Интеграллашнинг янги чегараларини топамиз: $l = 0$ да $x = a$, $l = L$ да $x = b$ га эгамиз. Сўнгра $dl = \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx$ ва $y = y(l) = f(x)$ бўлгани учун (49) формуладан қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$S = 2\pi \int_a^b f(x) \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx = 2\pi \int_a^b y \sqrt{1 + y'^2} dx. \quad (50)$$

Мисол. $y = \sin x$, $0 < x < \pi$ синусоида ёйининг айланиш сирти юзини топинг.

Ечилиши. (50) формула бўйича қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$S = 2\pi \int_0^\pi \sin x \sqrt{1 + [(\sin x)']^2} dx = 2\pi \int_0^\pi \sin x \sqrt{1 + \cos^2 x} dx.$$

$\cos x = t$ деб ўзгарувчини алмаштирамиз. У ҳолда $dt = -\sin x dx$, $t|_{x=0} = \cos 0 = 1$, $t|_{x=\pi} = \cos \pi = -1$ ва демак,

$$\begin{aligned} S = -2\pi \int_1^{-1} \sqrt{1 + t^2} dt &= 2\pi \int_{-1}^1 \sqrt{1 + t^2} dt = \frac{2\pi}{2} [t \sqrt{1 + t^2} + \ln(t + \sqrt{1 + t^2})]_{-1}^1 = \\ &= \pi [2\sqrt{2} + \ln(3 + 2\sqrt{2})] \approx 14,38 \text{ кв. бирл.} \end{aligned}$$

(VII боб, 5-§, 3-пунктга қаранг).

8. Масалаларни интеграл йиғиндишлар методи билан ечиш ҳақидаги умумий изоҳлар. Эгри чизиқли трапециянинг юзини топиш, жисм ҳажмини кўндаланг кесимлар бўйича топиш, ўзгарувчи куч бажарган ишни топиш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишда айни бир усул қўлланилди. Бизни қизиқтирган катталикни топиш интеграл йиғиндининг лимитини топишга келтирилди. Бунда ҳамма масалаларда изланаётган катталик тўлиқ аниқ бўлган бирор $[a, b]$ сегмент ва бу сегментда берилган бирор функция билан боғлиқ бўлган. Масалан, юз ҳақидаги масалала $[a, b]$ эгри чизиқли трапециянинг асоси ва $y = f(x)$ эгри чизиқнинг ординагасидир.

Бундан ташқари, биз Q орқали белгилайдиган изланаётган катталик қўйидаги хоссаларга эга:

1° Аддитивлик хоссаси. $[a, b]$ сегментни $[a, x_1]$, $[x_1, x_2]$, ..., $[x_{n-1}, b]$ бўлакларга ажратамиз. Бу бўлакларнинг ҳар бирига Q нинг ΔQ_1 , ΔQ_2 , ..., ΔQ_n қийматлари мос келади.

Агар $[a, b]$ сегментни бўлакларга исталганча бўлганда қўйидаги

$$Q = \Delta Q_1 + \Delta Q_2 + \dots + \Delta Q_n \quad (51)$$

тенглик ўринли бўлса, Q катталик аддигив дейилади.

Масалан, кучнинг ҳамма $[a, b]$ йўлда бажарган иши айрим $[a, x_1], [x_1, x_2], \dots, [x_{n-1}, b]$ бўлакларда бажарилган ишлар йиғиндишига тенг эди (1-§, 2-пунктга қаранг).

2⁰. Кичикликтаги чизиқлилик хоссаси. Айтайлик, $[x, x + \Delta x]$ сегмент $[a, b]$ сегментга тегишли бўлган исталган кичик сегмент бўлсин. $[x, x + \Delta x]$ сегментга мос ΔQ катталик унинг узунлиги Δx га тахминан пропорционал, деб фараз қилийлик:

$$\Delta Q \approx k \Delta x. \quad (52)$$

$\frac{\Delta Q}{\Delta x}$ нисбат k сондан $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta Q}{\Delta x}$ лимит мавжуд бўлиши билан фарқ қиласди.

Ҳар бир x нуқтага ўзининг k қиймати мос келади, яъни k сон x нинг узлуксиз функциясидир: $k = f(x)$. Шунинг учун (52) формулани қўйидаги кўринишда ёзиш ҳам мумкин:

$$\Delta Q \approx f(x) \Delta x. \quad (53)$$

Агар изланаетган Q катталик 1^0 ва 2^0 хоссаларга эга бўлса, ўни топиш аниқ интегрални топишга келтирилишини кўрсатамиз.

Ҳақиқатан, $[a, b]$ сегментни $\Delta x_1, \Delta x_2, \dots, \Delta x_n$ узунликдаги кичик бўлакларга ажратсак, Q катталикнинг аддитивлик хоссига кўра қўйидагига эгамиз:

$$Q = \sum_{i=1}^n \Delta Q_i.$$

Узунлиги Δx_i бўлган ҳар бир кичик сегментда Q катталик кичикликтаги чизиқлилик хоссасига кўра Δx_i га тахминан пропорционал, яъни (53) формулага кўра:

$$\Delta Q_i \approx f(x_i) \Delta x_i.$$

Шундай қилиб, Q учун қўйидаги тақрибий тенгликни ҳосил қиласмиз:

$$Q = \sum_{i=1}^n \Delta Q_i \approx \sum_{i=1}^n f(x_i) \Delta x_i. \quad (54)$$

(54) тенгликнинг ўнг томонида турган ифода $f(x)$ функция учун интеграл йиғиндишидир. Бўлиш қадами λ нолга интиладиган лимитда Q нинг аниқ қийматини ҳосил қиласмиз:

$$Q = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(x_i) \Delta x_i = \int_a^b f(x) dx.$$

Q катталикнинг x дан $x + dx$ гача бўлган сегментдаги тақрибий қийматини берадиган интеграл остидаги $f(x) dx$ ифода Q катталикнинг элементти дейилади ва dQ билан белгиланади.

Агар элемент учун ифода топилган бўлса, интеграл йиғин-

дини тузиш ва лимитга ўтишнинг ҳожати йўқ. dQ элементдан аниқ интеграл олиш етарли:

$$Q = \int_a^b dQ = \int_a^b J(x) dx. \quad (55)$$

1-мисол. Конус идишдан суюқликни сўриб чиқариш учун қанча иш бажарилишини ҳисобланг. Идиш учи билан ерга қараган бўлиб, асосининг радиуси R , баландлиги H .

Ечилиши. Оғирлиги P бўлган жисмни h баландликка кўтаришда бажарилган иш Ph га тенг. Суюқликнинг айrim қатламлари турли чуқурликда бўлгани ва кўтарилиш баландлиги турли қатламлар учун бир хил бўлмагани бизнинг масалада ишни мураккаблаштиради. Шунинг учун конус асосига параллел бўлган текисликлар ёрдамида конус идишни n та Δh_i қалинликдаги юпқа горизонтал қатламларга ажратамиш (199-расм)*. Суюқликнинг i -қатламини сиртга кўтариб чиқариш учун зарур бўлган ишни ΔE_i орқали белгилаймиз. У ҳолда суюқликни идишдан чиқариш учун зарур бўлган E иш элементтар ишлар йиғинидисига тенг: $E = \sum_{i=1}^n \Delta E_i$, яъни иш аддитивлик хоссасига эга экан. Δh_i ни етарли-ча кичик қилиб олинса, i -қатламдаги барча суюқлик бир хил h_i чуқурликда жойлашганлигини тақрибан ҳисоблаш мумкин. ΔE_i иш суюқликнинг i -қатлами оғирлиги ΔP_i нинг h_i кўтариш баландлигига кўпайтасига тақрибан тенг:

$$\Delta E_i \approx \Delta P_i h_i. \quad (*)$$

ΔP_i оғирликни топиш учун i -қатламнинг Δv_i ҳажмини ҳисоблаймиз. Δh_i кичиклигини ҳисобга олиб, бу қатламнинг баландлиги Δh_i ва асосининг радиуси r_i бўлган цилиндр деб олишимиз мумкин. AEB ва CED учбурчакларнинг ўхшашлигидан (199-расмга қаранг) $r_i = \frac{R}{H} (H - h_i)$ ни топамиз. Шунинг учун

$$\Delta V_i \approx \pi r_i^2 \Delta h_i = \pi \frac{R^2}{H^2} (H - h_i)^2 \Delta h_i. \quad \Delta P_i = \rho g \Delta V_i \text{ бўлгани учун}$$

$$\Delta P_i \approx \pi \rho g \frac{R^2}{H^2} (H - h_i)^2 \Delta h_i,$$

бу ерда ρ — суюқликнинг зичлиги, g — тортиш кучининг тезланиши. ΔP_i нинг топилган қийматини (*) формулага қўйинб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

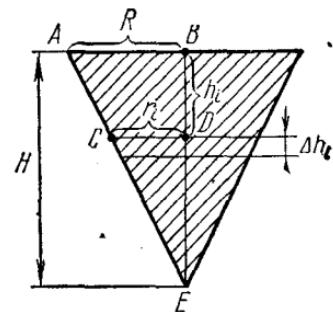
$$\Delta E_i \approx \pi \rho g \frac{R^2}{H^2} (H - h_i)^2 h_i \Delta h_i,$$

яъни иш чексиз кичикликда чизиқлилик хоссасига эга. Барча иши:

$$E = \sum_{i=1}^n \Delta E_i \approx \sum_{i=1}^n \pi \rho g \frac{R^2}{H^2} (H - h_i)^2 h_i \Delta h_i, \quad (**)$$

Δh_i қанча кичик бўлса, бу тенглик шунча аниқ бўлади. Бўлиш қадами λ -энг кат. $\{\Delta h_1, \Delta h_2, \dots, \Delta h_n\} \rightarrow 0$ даги лимитда аниқ тенгликни ҳосил қиласиз:

$$E = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \pi \rho g \frac{R^2}{H^2} (H - h_i)^2 h_i \Delta h_i.$$

199-расм.

* 199-расмда конус идишнинг конус ўқидан ўтадиган кесими берилган.

(**) йигинди $\pi \rho g \frac{R^2}{H^2} (H - h)^2 h$ функция учун интеграл йигиндири. Шупинг учун бу йигиндинг лимити $h = 0$ дан $h = H$ гача чегара орасидаги интеграл-та тенг. Шуңдай қылаб,

$$E = \int_0^H \frac{\pi \rho g R^2}{H^2} (H - h)^2 h dh = \frac{\pi \rho g R^2}{H^2} \int_0^H (H^2 h - 2Hh^2 + h^3) dh = \\ = \frac{\pi \rho g R^2}{H^2} \left(\frac{H^2 h^2}{2} - \frac{2Hh^3}{3} + \frac{h^4}{4} \right) \Big|_0^H = \frac{\pi \rho g R^2 H^2}{12}.$$

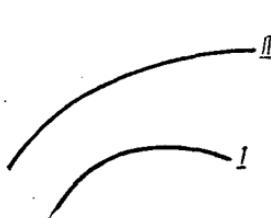
2-мисол. Нүкта v тезликтен билан ҳаракатланмоқда, у t вақт бўйича функциядир: $v = v(t)$. Нүктанинг вақтнинг $t = t_1$ моментидан $t = t_2$ моменти оралиғида босиб ўтган йўлини топинг.

Ечилиши. Вақтнинг t моментини ва унга яқин бўлган $t + dt$ моментни қараймиз. Вақтнинг кичик dt оралиги мобайнида ҳаракат тезлиги v ўзгармайди ва у вақтнинг t моментидаги тезлигига тенг деб ҳисоблаб, dt вақт мобайнида босиб ўтилган ds йўл элементини топамиз: $ds = v(t) dt$. s йўл аддитивлик хоссасига эга бўлсин; шунинг учун йўл элементидан интеграл олиб, изланган $s = \int_{t_1}^{t_2} v(t) dt$ катталикни ҳосил қиласиз.

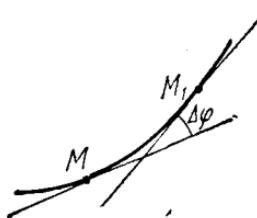
4-§. ЯССИ ЧИЗИҚ ЭГРИЛИГИ

1. Асосий таърифлар. Тўғри чизиқнинг битта нүктасидан иккинчисига ўтаётганда унга ўтказилган уринма (тўғри чизиқ билан устма-уст тушадиган) ўзининг йўналишини ўзгартирмайди, эгри чизиқнинг битта нүктасидан иккинчисига ўтаётганда эса уринма бирор бурчакка бурилади, бу эгри чизиқнинг „эгилувчалигидан“ далолат беради. Тўғри чизиқ билан эгри чизиқнинг асосий фарқи ҳам мана шунда. Энди иккита эгри чизиқни бирбири билан таққослаймиз (200-расм). Интуитив равшанки, I чизиқ II чизиқка нисбатан эгилган. Бироқ у ёки бу чизиқнинг эгрилик даражасини қатъий баҳолаш учун эгриликнинг аниқ математик таърифини бериш керак.

Эгри чизиқ берилган бўлсинн. Бу эгри чизиқда узунлиги Δl бўлган MM_1 , ёйни қараймиз (201-расм). M ва M_1 нүкталарда эгри чизиққа уринма ўтказамиш. Эгри чизиқ бўйича M нүктадан M_1 нүктага ўтаётганда уринма $\Delta\varphi$ бурчакка бурилади, бу бурчак қўшини бурчак дейилади. Бу бурчакни мусбат деб ҳисоблаймиз.

200- расм.

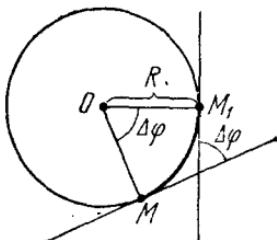
201- расм.

Құшнилилук бурчак $\Delta\varphi$ нинг бу ёйнинг Δl узунлигига нисбати MM_1 ёйнинг ўртаса әгрилигиги дейилади:

Мисол. R радиуслы айланы MM_1 ёйнининг ўртаса әгрилигини топинг.

Е чилиши. Айлананинг M ва M_1 нүкталаридан ўтказилған урінмалар орасындағы бурчак равшанки, OM ва OM_1 радиуслар орасындағы марказий бурчакка тенг. Айланы MM_1 ёйнининг узунлигі $\Delta l = R\Delta\varphi$. Демек, ёйнинг ўртаса әгрилигиги:

$$K_{\text{урт}} = \frac{\Delta\varphi}{\Delta l} = \frac{\Delta\varphi}{R\Delta\varphi} = \frac{1}{R};$$

202-расм.

Шундай қилиб, берилған айланы исталған ёйнининг әгрилигиги унинг радиусынша тескары бўлган ўзгармас кагталиkdir. Бироқ умумий ҳолда ўртаса әгрилик әгри чизиқнинг ҳамма участкаларидан бир хил бўлмасдан қолиши ҳам мумкин. Берилған нүкта атрофида чизиқнинг әгрилигини характерлаш учун ёйнинг бу нүктаны ўз ичига оладиган энг катта ва кичик участкаларидаги ўртаса әгриликни олиш керак. Шундай қилиб, биз табнийки, берилған нүктарадаги әгрилик тушунчасига келамиз.

Берилған чизиқнинг унинг M нүктарадаги әгрилигиги деб, M_1 нүкта берилған чизиқ бўйича M нүктаға чексиз яқинлашган шартда MM_1 , ёй ўртаса әгрилигининг лимитига айтилади.

Чизиқнинг M нүктарадаги әгрилигини K билан белгилаб, таърифга кўра қўйидагини топамиз:

$$K = \lim_{M_1 \rightarrow M} K_{\text{урт}}. \quad (56)$$

Хусусан, R радиуслы айлананинг M нүктарадаги әгрилигиги:

$$K = \lim_{M_1 \rightarrow M} K_{\text{урт.}} = \lim_{M_1 \rightarrow M} \frac{1}{R} = \frac{1}{R}.$$

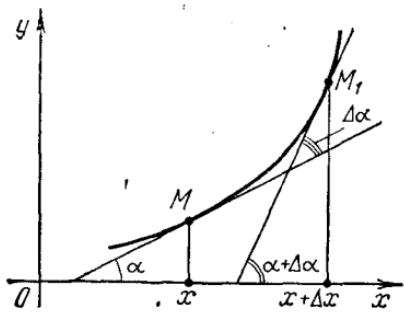
Шундай қилиб, айлананинг исталған нүктасида әгрилик радиуснинг тескарисига тенг бўлган қийматга эга бўлади:

$$K = 1/R. \quad (57)$$

Тўғри чизиқнинг исталған нүктасидаги әгрилиги нолга тенг бўлишини исботлашни китобхонга ҳавола қиласиз.

2. Эгриликни ҳисоблаш. Эгри чизиқ $y = f(x)$ тенглама билан берилған бўлиб, $f(x)$ функция $[a, b]$ интервалда икки марта дифференциалланувчи, яъни бу интервалнинг ҳар бир нүктасида биринчи ва иккинчи тартибли ҳосилаларга эга бўлсин. Бу эгри чизиқнинг абсциссаси x бўлган M нүктарадаги әгриликни ҳисоблаймиз (203-расм).

Берилған эгри чизиқда абсциссаси $x + \Delta x$ бўлган иккинчи M_1 нүктаны қараймиз. M ва M_1 нүкталардан $y = f(x)$ эгри чизиққа урінмалар ўтказамиз ва уларнинг Ox ўқ билан ҳосил қил-

203- расм.

ган бурчакларини мос равишада α ва $\alpha + \Delta\alpha$ билан белгилаймиз. Унда күшни бурчак* $\Delta\phi = |\Delta\alpha|$ бўлади. Ёйнинг ўртача эгрилиги:

$$K_{\text{урут.}} = \frac{\Delta\phi}{\Delta l} = \frac{|\Delta\alpha|}{\Delta l} = \left| \frac{\Delta\alpha}{\Delta l} \right|,$$

бу ерда $\Delta l = \overline{MM_1}$ ёйнинг узунлиги. Агар M_1 нуқта эгри чизик бўйича M нуқтага яқинлашиб борса, $\Delta x \rightarrow 0$. Демак, чизикнинг M нуқтадаги эгрилиги

$$K = \lim_{M_1 \rightarrow M} K_{\text{урут.}} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left| \frac{\Delta\alpha}{\Delta l} \right|.$$

Сурат ва маҳражни Δx га бўлиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$K = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left| \frac{\frac{\Delta\alpha}{\Delta x}}{\frac{\Delta l}{\Delta x}} \right| = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left| \frac{\frac{\Delta x}{\Delta x}}{\frac{\Delta l}{\Delta x}} \right| = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left| \frac{\frac{d\alpha}{dx}}{\frac{dl}{dx}} \right| = \left| \frac{\frac{d\alpha}{dx}}{\frac{dl}{dx}} \right|. \quad (58)$$

Ҳосиланинг геометрик маъносига кўра $y' = \operatorname{tg}\alpha$, бундан $\alpha = \arctg y'$ (агар $y' \geq 0$ бўлса) ёки $\alpha = \pi + \arctg y'$ (агар $y' < 0$ бўлса). Иккала ҳам

$$\frac{d\alpha}{dx} = (\arctg y')' = \frac{(y')'_x}{1+y'^2} = \frac{y''}{1+y'^2}.$$

Бундан ташқари, $\frac{dl}{dx} = \sqrt{1+y'^2}$ [(44) формулага қаранг]. Бу ердаги $\frac{d\alpha}{dx}$ ва $\frac{dl}{dx}$ ларнинг қийматларини (58) формулага қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$K = \left| \frac{\frac{y''}{1+y'^2}}{\sqrt{1+y'^2}} \right| = \frac{|y''|}{(1+y'^2)^{3/2}}.$$

Шундай қилиб, чизикнинг эгрилигини ҳисоблаш учун қўйидаги формулани ҳосил қиласиз:

$$K = \frac{|y''|}{(1+y'^2)^{3/2}}. \quad (59)$$

1-мисол $y = 1/x$ гиперболанинг $x = 1$ абсциссали нуқтасидаги эгрилигини топинг.

*Дұйнини бурчак шартга кўра мусбат деб ҳисобланади, ҳолбуки $\Delta\alpha$ манғийи бўлиб қолиши ҳам мумкинлигини эсдатиб ўтамиш.

Ечилиши. Кетма-кет $y' = -1/x^2$, $y'' = 2/x^3$ ни топамиз. (59) формулага кўра қўйидагига ҳамамиз:

$$K = \frac{|y''|}{(1+y'^2)^{3/2}} = \frac{|2/x^3|}{(1+1/x^4)^{3/2}} = \frac{2|x|^3}{(1+x^4)^{3/2}}.$$

$$\text{Бинобарин, } x = 1 \text{ да } K|_{x=1} = \frac{2 \cdot 1^3}{(1+1^4)^{3/2}} = \frac{\sqrt{2}}{2} \approx 0,707.$$

$\begin{cases} x = x(t) \\ y = y(t) \end{cases}$ параметрик тенгламалар билан берилган чизиқнинг эгрилигини ҳисоблаш формуласини келтириб чиқарамиз, бунда $x(t)$ ва $y(t)$ функциялар икки марта дифференциалланувчи деб фараз қиласиз.

У ҳолда (VI бобдаги (69) ва (70) формулаларга қаранг):

$$\frac{d^2y}{dx^2} = \frac{d\left(\frac{dy}{dx}\right)}{dx} = \frac{\left(\frac{dy}{dx}\right)'}{x'_t} = \frac{\left(\frac{y'_t}{x'_t}\right)'}{x'_t} = \frac{\frac{y''_t x'_t - y'_t x''_t}{(x'_t)^2}}{x'_t} = \frac{y''_t x'_t - y'_t x''_t}{(x'_t)^3}.$$

y'_t ва y''_t ларнинг ифодаларини (59) формулага қўйиб, содда-лаштиришлардан сўнг қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$K = \frac{|y''_t x'_t - y'_t x''_t|}{[(x'_t)^2 + (y'_t)^2]^{3/2}}. \quad (60)$$

2-мисол. $x = a(t - \sin t)$, $y = a(1 - \cos t)$ циклоиданинг эгрилигини топинг.

Ечилиши. Кетма-кет қўйидагиларни топамиз: $x'_t = a(1 - \cos t)$, $y'_t = -a \sin t$, $x''_t = a \sin t$, $y''_t = a \cos t$.

Бу ифодаларни (60) формулага қўйиб, қўйидагини ҳосил қиласиз:

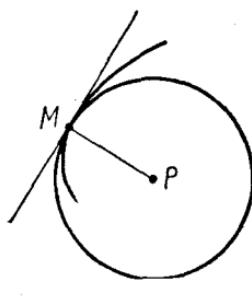
$$K = \frac{|a \cos t \cdot a(1 - \cos t) - a \sin t \cdot a \sin t|}{[a^2(1 - \cos t)^2 + a^2 \sin^2 t]^{3/2}} = \frac{|\cos t - 1|}{a[2(1 - \cos t)]^{3/2}} = \frac{1}{4a \left| \sin \frac{t}{2} \right|}.$$

3. Эгрилик радиуси. Эгрилик айланаси. Эгрилик маркази. Юқорида биз айлана эгрилиги унинг радиусига тескари бўлган катталик эканлигини аниқлаган эдик: $K = 1/R$. Айлананинг радиуси қанча катта бўлса, унинг эгрилиги шунчак кичик бўлади. Аналогияга кўра, чизиқнинг берилган нуқтадаги эгрилик радиуси ту-шунчаси киритилади.

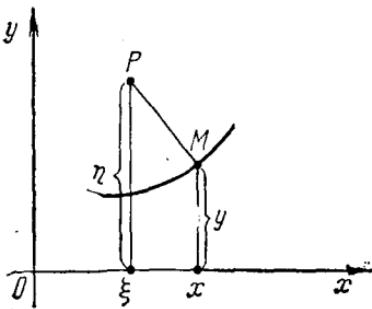
Чизиқнинг берилган нуқтасидаги R эгрилик радиуси деб, K эгрилика тескари бўлган катталикка айтилади:

$$R = 1/K. \quad (61)$$

Чизиқнинг эгрилиги, умуман айтганда, бир нуқтадан иккинчи нуқтага ўтаётганда ўзгаргани учун эгрилик радиуси ҳам ўзга-рувчи катталикдир.

204- расм.

205- расм.

Агар әгри чизиқ $y = f(x)$ тенглама билан берилган бўлса, унинг эгрилик радиуси, эгриликка тескари катталик сифатида қуидаги формула билан аниқланади:

$$R = \frac{(1 + y'^2)^{3/2}}{(y'')} \quad (62)$$

Агар әгри чизиқ параметrik равишда берилган бўлса, унинг эгрилик радиуси қуидаги формула билан ифодаланади:

$$R = \frac{[(x'_t)^2 + (y'_t)^2]^{3/2}}{|y''_t x'_t - y'_t x''_t|} \quad (63)$$

Мисол. $y = \ln x$ чизиқнинг $M(1,0)$ нуқтадаги эгрилик радиусини топинг.
Ечилиши, $y' = 1/x$ ва $y'' = -1/x^2$ ни топамиз. (62) формула бўйича қуидагини ҳосил қиласми:

$$R \Big|_M = \frac{(1 + y'^2)^{3/2}}{|y''|} \Big|_M = \frac{(1 + 1/x^2)^{3/2}}{1/x^2} \Big|_{x=1} = \frac{(1 + x^2)^{3/2}}{|x|} \Big|_{x=1} = 2\sqrt{2}.$$

Энди әгри чизиқнинг берилган M нуқтасида MP кесмани ўтказамиз. У нормаль бўйича әгри чизиқнинг ботиқ томонига қараб йўналган ва катталиги бўйича чизиқнинг M нуқтасидаги эгрилик радиусига тенг, яъчи $MP = R = 1/K$ (204-расм). Маркази P нуқтада ва радиуси чизиқнинг берилган нуқтасидаги эгрилик радиусига тенг бўлган айлана эгрилик айланаси дейилади. Бу айлананинг P маркази эгрилик маркази дейилади. Равшанки, берилган чизиқ ва унинг эгрилик айланаси M нуқтада умумий уринмага эга (204-расм).

$y = f(x)$ тенглама билан берилган чизиқ эгрилик марказининг координаталарини қандай топишни кўрсатамиз. Айтайлик, $M(x, y)$ — берилган чизиқнинг нуқтаси ва $P(\xi, \eta)$ — эгриликнинг мос маркази бўлсин (205-расм). $M(x, y)$ нуқтага ўтказилган нормалнинг тенгламаси қуидаги кўринишга эга:

$$Y - y = -\frac{1}{y'}(X - x).$$

$P(\xi; \eta)$ нүқта нормалда ётгани учун унинг координаталари

$$\eta - y = -\frac{1}{y'} (\xi - x)$$

тенгламани қаноатлантиради. Бундан ташқари, $P(\xi; \eta)$ ва $M(x; y)$ нүқталар орасидаги масофа эгрилик радиуси R га тенг:

$$\sqrt{(\xi - x)^2 + (\eta - y)^2} = R,$$

бундан

$$(\xi - x)^2 + (\eta - y)^2 = R^2.$$

Куйидаги

$$\left. \begin{aligned} \eta - y &= -\frac{1}{y'} (\xi - x), \\ (\xi - x)^2 + (\eta - y)^2 &= R^2 \end{aligned} \right\}$$

тенгламалар системасини биргаликда ечиб ва R ни (62) формуладаги ифодаси билан алмаштириб,

$$\xi = x \pm \frac{y'(1+y'^2)}{|y''|}, \quad \eta = y \mp \frac{1+y'^2}{|y''|} \quad (64)$$

га эга бўламиз.

Аниқлик учун $y'' > 0$ дейлик. У ҳолда эгри чизиқ қавариқ ва $\eta > y$ (205-расмга қаранг), яъни (64) формулатанинг ўнг томонида η учун „плюс“ ишора ва демак, формулатанинг ўнг томонида ξ учун „минус“ ишора олинади. Бунда $y'' > 0$, $|y''| = y''$ бўлганидан, эгрилик марказининг ξ ва η координаталари учун қуйидаги формулаларни ҳосил қиласиз:

$$\xi = x - \frac{y'(1+y'^2)}{y''}, \quad \eta = y + \frac{1+y'^2}{y''}. \quad (65)$$

$y'' < 0$ ҳолда (65) формула ўз кўринишини сақлашини кўрсатиш мумкин.

4. Эволюта ва эволъвента. Агар M нүқта берилган эгри чизиқ бўйича ҳаракат қилса (силжиса), у ҳолда унга мос бўлган эгрилик маркази P ҳам, умуман айтганда, бирор эгри чизиқни чизади.

Берилган чизиқнинг барча эгрилик марказлари тўплами унинг эволютаси дейилади. Чизиқнинг ўзи эволютасига нисбатан эволъвента (ёки ёйилма) дейилади.

Эгри чизиқнинг тенгламаларини билган ҳолда (65) формулатар бўйича эгрилик марказининг ξ ва η координаталарини x га боғлиқ равишда ифодалаш, яъни эволютанинг параметрик тенгламаларини топиш мумкин.

Бу тенгламалардан x ни йўқотиб, эволютанинг унинг ўзгарувчи координаталарини бевосита боғлайдиган $F(\xi, \eta) = 0$ шаклдаги тенгламасини ҳосил қиласиз.

Мисол. $y = x^2/2$ параболанинг эволютасини топинг.

Ечилиши. Аввал берилган функциянинг биринчи ва иккинчи тартибли

хосилаларини топамиз: $y' = x$ ва $y'' = 1$, сүнгра (65) формулаларга кўра эволютанинг параметрик тенгламаларини топамиз:

$$\xi = x - \frac{y'(1+y'^2)}{y''} = x - \frac{x(1+x^2)}{1} = -x^3,$$

$$\eta = y + \frac{1+y'^2}{y''} = \frac{x^2}{2} + \frac{1+x^2}{1} = \frac{3}{2}x^2 + 1.$$

Шундай қилиб, эволютанинг параметрик тенгламаси қўйидаги кўринишда бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} \xi = -x^3, \\ \eta = \frac{3}{2}x^2 + 1. \end{array} \right\}$$

Бу тенгламалардан x ни йўқотиб, кетма-кет қўйидагини хосил қиласиз:

$$\left. \begin{array}{l} \xi = -x^3, \\ \eta - 1 = \frac{3}{2}x^2, \end{array} \right\} \text{ ёки } \frac{2}{3}(\eta - 1) = x^2, \quad \left. \begin{array}{l} \xi^2 = x^6, \\ \frac{8}{27}(\eta - 1)^3 = x^6, \end{array} \right\}$$

бундан

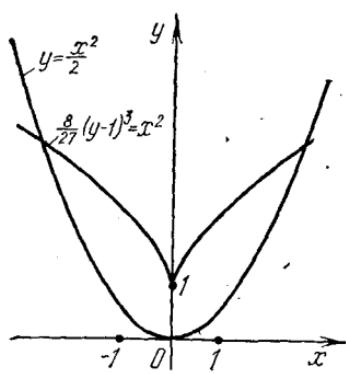
$$\frac{8}{27}(\eta - 1)^3 = \xi^2.$$

Биз эволютанинг ўзгарувчи координаталарини бевосита боғловчи тенгламасини хосил қилдик. $y = x^2/2$ параболанинг эволютаси ярим кубик парабола ёкан 206-расмда $y = x^2/2$ парабола ва унинг эволютаси тасвиранган.

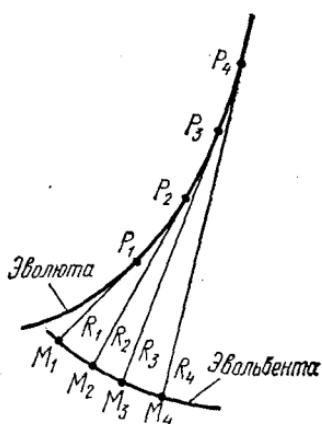
Эволюта ва эвольвентанинг бир-бирини боғлайдиган қўйидаги иккита зарур хоссасини (келтириб чиқармасдан) кўрсатамиз.

1°. Эвольвентага ўtkазилган нормаль эволютанинг мос нуқтасига ўtkазилган уринма бўлади (207-расм).

2°. Агар эвольвентанинг бирор участкасида эгрилик радиуси монотон ўзгарса, у ҳолда эгрилик радиусининг бу участкадаги орттиримаси абсолют қиймати бўйича эволютанинг

206- расм.

207- расм.

мос участкасидаги ёй узунлигига тенг бўлади. Масалан, 207-расмда $\overline{P_1P_2} = R_2 - R_1$; $\overline{P_2P_3} = R_3 - R_2$.

Бу хоссалар ёрдамида эволютасини билган ҳолда эвольвента-ни қандай ясаш мумкинлигини кўрсатамиз. Бунда эволюта бу-килиш нуқталарига эга эмас, деб ҳисоблаймиз.

P_1P_4 эволютага эркин (эволютага тортилмаган) тўғри чизиқли P_1M_1 участкага эга бўлган чўзилмайдиган ип тортамиз.

M_1 нуқтага қалам қўямиз. Энди ипни тортилган ҳолда айлан-тира бошлаймиз. У ҳолда қалам берилган P_1P_4 эволютага эволь-вента бўлган чизиқни чизади. Равшанки, ипнинг P_1M_1 , эркин участкасининг узунлигига қараб, биз берилган эволюта учун чек-сиз кўп эвольвенталар тўпламини ҳосил қиласиз.

5-§. ХОСМАС ИНТЕГРАЛЛАР

1. Чексиз чегарали интеграллар. 2-§ да аниқ интегралга таъ-риф берилётганда интегралланиш чегараси чекли $[a, b]$ сегмент деб фараз қилинган эди. Агар интегралланиш чегараси чексиз, масалан, $[a, +\infty[$ деб фараз қилинса, ҳатто $f(x)$ узлуксиз функ-ция учун ҳам аниқ интеграл таърифини қўллаб бўлмайди. Бу ҳолда интеграл йиғинди тўғрисида гапириб бўлмайди, чунки $[a, +\infty[$ интегрални исталганча кичик бўлакларга ажратганимиз-да ҳам бу бўлаклардан биттаси чексиз бўлади. Энди интеграллаш соҳаси чексиз бўлган ҳол учун аниқ интеграл тушунчасини умумлаштирамиз.

Таърифга ўтишдан аввал мисол кўрайлик. $y = 1/x^2$ функция $[1, +\infty[$ чексиз интервалда узлуксиз. Шунинг учун исталган

$[1, b]$ сегментда (бу ерда $b > 1$) $\int_1^b \frac{dx}{x^2} = 1 - \frac{1}{b}$ интеграл мавжуд,

у $b \rightarrow +\infty$ да 1 га тенг лимитга эга. Бу лимитни $1/x^2$ функция-

дан олинган *хосмас интеграл* дейилади ва $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^2}$ символ билан

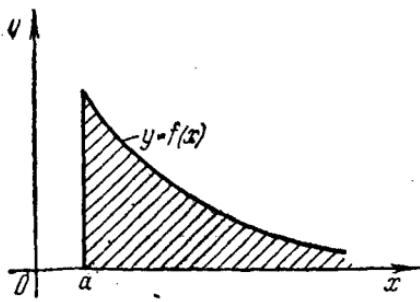
белгиланади.

Шундай қилиб,

$$\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^2} = \lim_{b \rightarrow +\infty} \int_1^b \frac{dx}{x^2} = \lim_{b \rightarrow +\infty} \left(1 - \frac{1}{b} \right) = 1.$$

Бу мисолни умумлаштириб, чексиз $a \leq x < +\infty$ интервалда узлуксиз бўлган $y_b = f(x)$ функцияни қараймиз. Исталган чекли

$[a, b]$ сегмент учун $\int_a^b f(x) dx$ интеграл мавжуд.

208-расм.

Агар b чексиз ўсганда $\int_a^b f(x) dx$ интеграл чекли лимитга интилса, у ҳолда бу лимит $f(x)$ функциядан чексиз юқори чегара бўйича олинган хосмас интеграл дейилади ва $\int_a^{+\infty} f(x) dx$ символ билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx = \lim_{b \rightarrow +\infty} \int_a^b f(x) dx. \quad (66)$$

Бу ҳолда $\int_a^b f(x) dx$ хосмас интеграл мавжуд ёки яқинлашади деб гапирилади. Агар кўрсатилған лимит мавжуд бўлмаса (хусусан, агар у чексиз бўлса), у ҳолда интеграл мавжуд эмас ёки узоқлашади дейилади. Қуйи чегараси чексиз бўлган хосмас интеграл шўнга ўхшаш аниқланади:

$$\int_{-\infty}^b f(x) dx = \lim_{a \rightarrow -\infty} \int_a^b f(x) dx. \quad (67)$$

Иккита чексиз чегарага эга бўлган хосмас интеграл қўйидаги формула орқали аниқланади:^{*}

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx = \int_{-\infty}^c f(x) dx + \int_c^{+\infty} f(x) dx, \quad (68)$$

бу ерда $c - Ox$ ўқнинг исталган фиксиранган нуқтаси.

Шундай қилиб, $\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx$ интеграл $\int_{-\infty}^c f(x) dx$ ва $\int_c^{+\infty} f(x) dx$ интегралларнинг ҳар қайсиси мавжуд бўлгандагина мавжуд бўлади.

Келтирилган таърифлардан бевосита кўриниб турибдики, хосмас интеграл интеграл йиғиндиларнинг эмас, балки ўзгарувчи чегарали аниқ интегралнинг лимити экан.

Эслатиб ўтамизки, агар функция чексиз $[a, +\infty]$ интервалда узлуксиз ва мусбат ҳолда $\int_a^{+\infty} f(x) dx$ мавжуд бўлса, у ҳолда биз

* (68) формула билан аниқланувчи $\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx$ интеграл с нуқтанинг танлашига боғлиқ эмаслигини кўрсатиш мумкин.

уни $y = f(x)$ әгри чизиқ, Ox ўқнинг $[a, +\infty[$ интервали ҳамда $x = a$ түғри чизиқ билан чегараланган чексиз әгри чизиқли трапециянинг юзи сифатида талқин қилишимиз мумкин (208-расм).

1- мисол. $a > 0$ да $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^a}$ интегралнинг яқинлашишини текширинг.

Ечилиши. $\int_1^b \frac{dx}{x^a}$ интегрални қараймиз ($b > 0$).

Агар $a \neq 1$ бўлса, $\int_1^b \frac{dx}{x^a} = \frac{x^{1-a}}{1-a} \Big|_1^b = \frac{1}{1-a} (b^{1-a} - 1)$.

Агар $a = 1$ бўлса, $\int_1^b \frac{dx}{x} = \ln x \Big|_1^b = \ln b$.

Айтайлик, $a > 1$ бўлсин, у ҳолда $a - 1 > 0$ ва шунинг учун $\lim_{b \rightarrow +\infty} (b^{1-a}) = \lim_{b \rightarrow +\infty} \frac{1}{b^{a-1}} = 0$. Демак, бу ҳолда $\lim_{b \rightarrow +\infty} \int_1^b \frac{dx}{x^a} = \lim_{b \rightarrow +\infty} \frac{1}{1-a} (b^{1-a} - 1) = \frac{1}{a-1}$.

$a < 1$ бўлсин, у ҳолда $\lim_{b \rightarrow +\infty} \int_1^b \frac{dx}{x^a} = \lim_{b \rightarrow +\infty} \frac{b^{1-a} - 1}{1-a} = +\infty$ га эгамиз. Шунга ўхшаш $a = 1$ да $\lim_{b \rightarrow +\infty} \int_1^b \frac{dx}{x} = \lim_{b \rightarrow +\infty} \ln b = +\infty$ ни ҳосил қиласиз. Шундай

қилиб, $a > 1$ да $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^a}$ интеграл яқинлашади, $a < 1$ да узоқлашади.

2- мисол. $\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{dx}{1+x^2}$ интегралнинг яқинлашишини текширинг.

Ечилиши (68) формулада $c = 0$ деб, қуйидагини ҳосил қиласиз:

$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{dx}{1+x^2} = \int_{-\infty}^0 \frac{dx}{1+x^2} + \int_0^{+\infty} \frac{dx}{1+x^2}.$$

Лекин

$$\int_{-\infty}^0 \frac{dx}{1+x^2} = \lim_{a \rightarrow -\infty} \int_a^0 \frac{dx}{1+x^2} = \lim_{a \rightarrow -\infty} \operatorname{arctg} x \Big|_a^0 = \lim_{a \rightarrow -\infty} (\operatorname{arctg} 0 - \operatorname{arctg} a) = 0 - (-\pi/2) = \pi/2.$$

Шунга ўхшаш $\int_0^{+\infty} \frac{dx}{1+x^2} = \pi/2$ эканлигини кўрсатиш мумкин. Шунинг учун

$$\int_{-\infty}^{+\infty} \frac{dx}{1+x^2} = \frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{2} = \pi, \text{ яъни интеграл яқинлашади.}$$

3- мисол. $\int_0^{+\infty} \sin x dx$ интеграл узоқлашади, чунки $b \rightarrow +\infty$ да $\int_0^b \sin x dx = 1 - \cos b$ лимитга эга бўлмайди, гарчи 0 ва 2 орасида бўлса ҳам.

Аниқ интегралнинг асосий хоссаларининг кўпчилиги чексиз чегарали яқинлашувчи интеграллар учун ҳам сақланишини кўрсатиш мумкин, хусусан, ўзгарувчини алмаштириш формуласи ўринлидир. Кўпинча ўзгарувчини қулий алмаштириш билан чексиз чегарали хосмас интеграл аниқ интегралга келтирилади.

4- мисол. $\int_0^{+\infty} \frac{dx}{(1+x^2)^2}$ интегрални ҳисобланг.

Ечилиши. $x = \operatorname{tg} z$ деб оламиз, у ҳолда $dx = \frac{dz}{\cos^2 z}$, $\frac{1}{(1+x^2)^2} = \frac{1}{(\sec^2 z)^2} = \cos^4 x$. Бунда агар z ўзгарувчи 0 дан $\pi/2$ гача ўзгарса, x ўзгарувчи 0 дан $+\infty$ гача ўзгаради. Шундай қилиб,

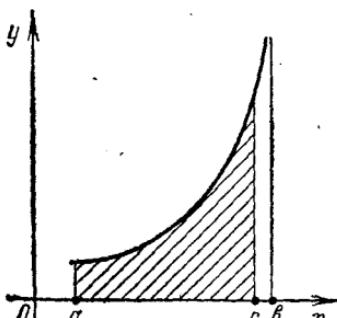
$$\int_0^{+\infty} \frac{dx}{(1+x^2)^2} = \int_0^{\pi/2} \cos^2 z dz = \int_0^{\pi/2} \frac{1+\cos 2z}{2} dz = \frac{\pi}{4}.$$

2. Узилишга эга бўлган функцияларнинг интеграллари. $y = f(x)$ функция $a \leq x < b$ да узлуксиз ва b нуқтада узилишга эга бўлсин. Бу ҳолда $f(x)$ функциядан $[a, b]$ сегментда олинган интегрални интеграл йиғиндишларнинг лимити сифатида таърифлаш, умуман айтганда, мумкин эмас, чунки бу лимит мавжуд бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳақиқатан, $f(x) > 0$ ва $\lim_{x \rightarrow b^-} f(x) = +\infty$ бўлсин (209-расм). У ҳолда $[a, b]$ сегментни исталганча $[a, x_1], [x_1, x_2], \dots, [x_{n-1}, b]$ бўлакларга ажратганимизда ҳам $f(x)$ функция охирги $[x_{n-1}, b]$ сегментда чегараланмаган бўлади (чунки фаразга кўра $\lim_{x \rightarrow b^-} f(x) = +\infty$). Шунинг учун, агар ξ_n нуқтани b нуқтага етарлича яқин қилиб олинса, $f(\xi_n)\Delta x_n$ кўпайтмани ва

демак, $\sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta x_i$ интеграл йиғиндини исталганча катта қилиб олиш мумкин. Бу интеграл йиғиндишлар чегараланмаган ва демак, бўлиш қадами λ нолга интилганда улар лимитга эга бўлмайди деган сўздир.

Бироқ бу ҳолда ҳам интегралнинг аввалги таърифини қўллаб бўлмасада, интеграл тушунчасини умумлаштириш мумкин.

Таърифларга ўтишдан аввал конкрет мисол кўрамиз. $y = 1/\sqrt{1-x}$

209- расм.

функцияни қарайлик. Бу функция $x \rightarrow 1$ да чапдан чексизлика интилади. Бирок $0 < c < 1$ бўлган $[0, c]$ сегментда функция узлуксиз ва шунинг учун $c \rightarrow 1 - 0$ да $\lim_{c \rightarrow 1-0} 2(1 - \sqrt{1-c}) = 2$ лимитга эга бўлган

$$\int_0^c \frac{dx}{\sqrt{1-x}} = -2\sqrt{1-x} \Big|_0^c = 2(1 - \sqrt{1-c})$$

интеграл мавжуд. Бу лимитни $[0, 1]$ сегментда узилишга эга бўлган, $\frac{1}{\sqrt{1-x}}$ функциядан олинган хосмас интеграл деб атала-

ди ва $\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{1-x}}$ символ билан белгиланади. Шундай қилиб,

$$\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{1-x}} = \lim_{c \rightarrow 1-0} \int_0^c \frac{dx}{\sqrt{1-x}} = \lim_{c \rightarrow 1-0} 2(1 - \sqrt{1-c}) = 2.$$

Бу мисолни умумлаштириб, $[a, b]$ сегментнинг b нуқтасида узилишга эга бўлган, $[a, c]$ сегментда узлуксиз бўлган $y = f(x)$ функцияни қараймиз (бу ерда $c =]a, b[$ интервалнинг исталган нуқтаси).

Агар $c \rightarrow b$ да $\int_a^c f(x) dx$ интеграл чапдан чекли лимитга интилса, у ҳолда ушбу лимитни узилишга эга бўлган функциядан олинган хосмас интеграл дейилади ва $\int_a^b f(x) dx$ символ билан белгиланади.

Шундай қилиб,

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{c \rightarrow b-0} \int_a^c f(x) dx. \quad (69)$$

Бу ҳолда $\int_a^b f(x) dx$ хосмас интеграл мавжуд ёки яқинлашади дейилади. Агар кўрсатилган лимит мавжуд бўлмаса, интеграл мавжуд эмас ёки узоқлашади дейилади.

Шунга ўхшашиб, агар $f(x)$ функция x нинг a га ўнгдан яқинлашишида узилишга эга бўлса, у ҳолда

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{c \rightarrow a+0} \int_c^b f(x) dx, \quad (a < c < b). \quad (70)$$

Ниҳоят, агар $f(x)$ функция $[a, b]$ сегментнинг бирор ички d нуқтасида узилишга эга бўлса, у ҳолда бу сегментни биз иккига

та: $[a, d]$ ва $[d, b]$ сегментга ажратамиз. Агар берилган функциядан олинган хосмас интеграллар сегментларнинг ҳар бирида мавжуд бўлса, у ҳолда бу интегралларнинг йифиндиши, таърифга кўра, $f(x)$ функциядан $[a, b]$ сегментда олинган хосмас интеграл дейилади, яъни

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^d f(x) dx + \int_d^b f(x) dx. \quad (71)$$

Шундай қилиб, таърифлардан бевосита кўриниб турибдики, узилишга эга бўлган функциядан олинган хосмас интеграл интеграл йифиндилашади лимити эмас, балки аниқ интегралнинг лимити экан.

1 - мисол. $\mu > 0$ да $\int_a^b \frac{dx}{(b-x)^\mu}$ ($a < b$) интегралнинг яқинлашишини текширишинг.

Ечилиши. Интеграл остидаги функция $x = b$ нуқтада узилишга эга. $\int_a^c \frac{dx}{(b-x)^\mu}$ интегрални қараймиз, бу ерда $a < c < b$. Агар $\mu \neq 1$ бўлса, у ҳолда

$$\int_a^c \frac{dx}{(b-x)^\mu} = \frac{1}{\mu-1} \cdot \frac{1}{(b-x)^{\mu-1}} \Big|_a^c = \frac{1}{\mu-1} \left[\frac{1}{(b-c)^{\mu-1}} - \frac{1}{(b-a)^{\mu-1}} \right].$$

Агар $\mu = 1$ бўлса, у ҳолда $\int_a^c \frac{dx}{b-x} = -\ln(b-x) \Big|_a^c = \ln(b-a) - \ln(b-c)$.

Айтайлик, $\mu < 1$ бўлсин, у ҳолда $\mu - 1 < 0$, демак,

$$\lim_{c \rightarrow b-0} \int_a^c \frac{dx}{(b-x)^\mu} = \frac{1}{\mu-1} \cdot \lim_{c \rightarrow b-0} \left[\frac{1}{(b-c)^{\mu-1}} - \frac{1}{(b-a)^{\mu-1}} \right] = \frac{1}{(1-\mu)(b-a)^{\mu-1}}.$$

$\mu = 1$ бўлсин, у ҳолда

$$\lim_{c \rightarrow b-0} \int_a^c \frac{dx}{b-x} = \lim_{c \rightarrow b-0} [\ln(b-a) - \ln(b-c)] = +\infty.$$

Ниҳоят, $\mu > 1$ бўлсин, у ҳолда $\mu - 1 > 0$ ва шунинг учун

$$\lim_{c \rightarrow b-0} \int_a^c \frac{dx}{(b-x)^\mu} = \frac{1}{\mu-1} \cdot \lim_{c \rightarrow b-0} \left[\frac{1}{(b-c)^{\mu-1}} - \frac{1}{(b-a)^{\mu-1}} \right] = +\infty.$$

Демак, $\int_a^b \frac{dx}{(b-x)^\mu}$ хосмас интеграл $\mu < 1$ да яқинлашади ва $\mu > 1$ да узоқлашади.

2-мисол. $\int_{-1}^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}}$ интегралнинг яқинлашишини текширинг. Интеграл остидаги $1/\sqrt[3]{x^2}$ функция $x = 0$ нүктада узилишга эга

Ечилиши. Интеграл остидаги $1/\sqrt[3]{x^2}$ функция $x = 0$ нүктада узилишга эга ($\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1}{\sqrt[3]{x^2}} = +\infty$). $\int_{-1}^0 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}}$ ва $\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}}$ интегралларни қараймиз. Уларнинг иккаласи ҳам мавжуд, бунда $\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}} = 3$,

$\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}} = 3$. Шунинг учун таърифга кўра

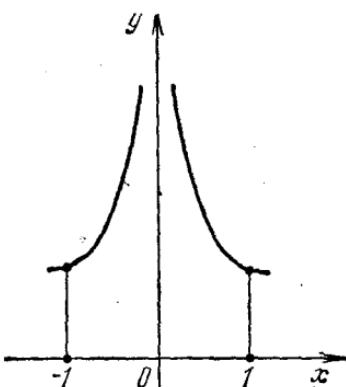
$$\int_{-1}^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}} = \int_{-1}^0 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}} + \int_0^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{x^2}} = 3 + 3 = 6$$

интеграл мавжуд.

3-мисол. $\int_{-1}^1 \frac{dx}{x^2}$ интегралнинг яқинлашишини текширинг.

Ечилиши. Интеграл остидаги $1/x^2$ функция $x = 0$ нүктада узилишга эга. Шунинг учун 2-мисолдаги каби $\int_{-1}^0 \frac{dx}{x^2}$ ва $\int_0^1 \frac{dx}{x^2}$ интегралларни айрим-айрим кўрамиз. Бу интегралларнинг иккаласи ҳам мавжуд эмаслигига осонгина ишонч ҳосил қилиш мумкин. Демак, таърифга кўра, $\int_{-1}^1 \frac{dx}{x^2}$ интеграл мавжуд эмас. Эслатиб ўтамизки, агар биз $\int_{-1}^1 \frac{dx}{x^2}$ интегрални ҳисоблашда Ньютон—Лейбниц формуласидан фойдаланиб, формад иш кўрганимизда эди, олдиндан нотўғри натижага эришган бўлар эдик: $\int_{-1}^1 \frac{dx}{x^2} = -\frac{1}{x} \Big|_{-1}^1 = -2$. Бу натижага нотўғри, чунки

$[-1, 1]$ сегментда мусбат функциядан олинган аниқ интегралнинг манфий бўлиши мумкин эмас. Хато шундаки, биз Ньютон—Лейбниц формуласини (интеграл остидаги функция интегралланиш сегментида узлуксиз бўлиши керак, деган фараз билан келтириб чиқарилган формулани) ўринсиз кўлладик. Бизнинг ҳолда $1/x^2$ функция $x = 0$ нүктада чеккиз узилишга эга.

210-расм.

3. Ҳосмас интегралларнинг яқинлашиш аломатлари. Баъзи ҳолларда ҳосмас интегрални ҳисоблаб ўтиришга ҳожат йўқ, балки у яқинлашувчи ёки узоқлашувчи эканлигини билиш етарли. Бундай ҳолларда берилган ҳосмас интегрални яқинлашиши ёки

узоқлашиши маълум бўлган бошқа хосмас интеграл билан таъқослаш фойдали бўлади. Хосмас интегралларни таъқослашг асосланган яқинлашиш ва узоқлашиш аломатларини аниқловч теоремаларни исботсиз келтирамиз.

1-теорема. $[a, +\infty[$ интегралда $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функцияла узлуксиз бўлсин ва $0 \leqslant \varphi(x) \leqslant f(x)$ тенгсизликни қаноатлантирсин. У ҳолда:

а) агар $\int_a^{+\infty} f(x) dx$ интеграл яқинлашса, $\int_a^{+\infty} \varphi(x) dx$ интеграл ҳам яқинлашади;

б) агар $\int_a^{+\infty} \varphi(x) dx$ интеграл узоқлашса, $\int_a^{+\infty} f(x) dx$ интеграл ҳам узоқлашади.

1- мисол. $\int_1^{+\infty} \frac{x dx}{\sqrt{x^5 + 1}}$ интегралнинг яқинлашишини текширинг.

Ечилиши. Интеграл остидаги $x/\sqrt{x^5 + 1}$ функцияни $x/\sqrt{x^5}$ функция билан таъқослаймиз Равшанки, $1 < x < +\infty$ интервалда

$$\frac{x}{\sqrt{x^5 + 1}} < \frac{x}{\sqrt{x^5}} = \frac{1}{x^{3/2}}.$$

Лекин $\int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^{3/2}}$ интеграл яқинлашади, чуқки $\alpha = \frac{3}{2} > 1$ (1-пунктдаги 1- мисолга қаранг). Демак, 1-теоремага кўра берилган интеграл яқинлашувчи бўлади.

2- мисол. $\int_2^{+\infty} \frac{\ln(x^2 + 1)}{x} dx$ интегралнинг яқинлашишини текширинг.

Ечилиши. $2 < x < +\infty$ интервалда $\ln(x^2 + 1) > 1$ га әгамиз, чунки $x \geq 2$ да $x^2 + 1$ йиғинди натурал логарифм асоси e дан катта. Демак, бу интервалда $\frac{\ln(x^2 + 1)}{x} > \frac{1}{x}$. Лекин $\int_2^{+\infty} \frac{dx}{x}$ интеграл узоқлашади (1-пунктдаги 1- мисолга қаранг). Демак, берилган интеграл ҳам узоқлашади.

2-теорема. $f(x)$ ва $\varphi(x)$ функциялар $[a, b]$ интегралда узлуксиз бўлсин ва $0 \leqslant \varphi(x) \leqslant f(x)$ тенгсизликни қаноатлантирсин, $x = b$ нуқтада эса узилишга эга бўлсин. У ҳолда:

а) агар $\int_a^b f(x) dx$ интеграл яқинлашса, $\int_a^b \varphi(x) dx$ интеграл ҳам яқинлашади;

б) агар $\int_a^b \varphi(x) dx$ интеграл узоклашса, $\int_a^b f(x) dx$ интеграл.

Хам узоклашади.

3- мисол. $\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{1-x^4}}$ интегралнинг яқинлашишини текширинг.

Ечилиши. Интеграл остидаги функция $[0, 1]$ интервалда узлуксиз, $x=1$ нүктада эса чексиз узилишга эга. Уни $1/\sqrt[3]{1-x}$ функция билан таққослаймиз, бу функция ҳам $[0, 1]$ интервалда узлуксиз ва $x=1$ нүктада чексиз узилишга эга. Аввал $0 < x < 1$ учун $x^4 < x$ тенгсизлик ва демак, $1-x^4 > 1-x$ тенгсизлик ўринли бўлишини таъкидлаб ўтамиш. Лекин у ҳолда $\sqrt[3]{1-x^4} > \sqrt[3]{1-x}$ ва шунинг учун $1/\sqrt[3]{1-x^4} < 1/\sqrt[3]{1-x}$. Шундай қилиб, интеграл остидаги $1/\sqrt[3]{1-x^4}$ функция $[0, 1]$ интервалда $1/\sqrt[3]{1-x^4}$ функцияядан кичик. $\int_0^1 \frac{dx}{\sqrt[3]{1-x}}$ интеграл яқинлашувчи бўлгани учун (2-пунктдаги 1- мисолга қаранг) 2- теоремага кўра берилган интеграл ҳам яқинлашади.

6- §. АНИҚ ИНТЕГРАЛЛАРНИ ТАҚРИБИЙ ҲИСОБЛАШ МЕТОДЛАРИ

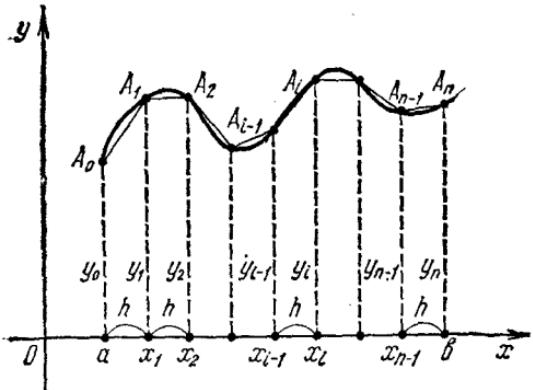
1. Умумий муроҳазалар. Масаланинг қўйилиши. Узлуксиз $f(x)$ функциядан олинган $I = \int_a^b f(x) dx$ интегрални ҳисоблаш таъкидлаб қилинсин. Агар $F(x)$ бошланғич функцияни топиш мумкин бўлса, у ҳолда Ньютон—Лейбниц формуласига кўра $\int_a^b f(x) dx = -F(b) + F(a)$. Агар бошланғич функцияни топиб бўлмаса ёки $y = f(x)$ функция график равишда ёки жадвал кўринишда берилган бўлса, аниқлигини исталганча катта қилиш мумкин бўлган тақрибий ҳисоблаш формулаларига мурожаат қилинади.

Аниқ интегрални ҳисоблашнинг тақрибий методлари кўп ҳолларда аниқ интеграл сон жиҳатдан $y = f(x)$ эгри чизиқ, Ox - ўқнинг $[a, b]$ сегменти ва $x=a$ ва $x=b$ нүқталардан вертикал ўтказилган тўғри чизиқлар билан чегараланган эгри чизиқли трапеция юзини топишга асосланган. Бунга кўра интегрални тақрибий ҳисоблаш масаласи эгри чизиқли трапециянинг юзини тақрибий ҳисоблаш масаласига тенг кучли бўлади.

Интегрални тақрибий ҳисоблаш ғояси шундаки, $y = f(x)$ эгри чизиқ „ўзига яқин“ бўлган эгри чизиқ билан алмаштирилади.

У ҳолда изланган юз янги эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапециянинг юзига тахминан тенг бўлади.

Янги чегараловчи эгри чизиқ деб, эгри чизиқли трапециянинг юзи осон ҳисобланадиган қилиб танланадиган эгри чизиқка айтишади.

211-расм.

қары, $x_0 = a$, $x_n = b$ деймиз. Ҳар бир кичик сегментнинг узунлиги $h = (b - a)/n$ га тенг. Бўлиниш нуқталаридан Oy ўқса параллел тўғри чизиқлар ўтказамиз. Улар эгри чизиқни $A_0, A_1, A_2, \dots, A_{i-1}, A_i, \dots, A_{n-1}, A_n$ нуқталарни кесиб ўтсин. Берилган $y = f(x)$ эгри чизиқни унга ички чизилган $A_0A_1A_2\dots A_{n-1}A_n$ синиқ чизиқ билан алмаштирамиз (211-расм), қўшини ординаталарнинг учларини тўғри чизиқлар билан туташтирамиз.

Кўргазмали бўлиши учун $[a, b]$ сегментда $f(x) \geq 0$ деймиз. Юқоридан синиқ чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапеция юзи $\int_a^b f(x) dx$ интегралнинг тақрибий қийматини беради.

Бу юз юқоридан синиқ чизиқ звенолари билан чегараланган тўғри чизиқли трапециялар юзларининг йифиндисига тенг. Ҳар бир трапециянинг юзини ҳисоблаш мумкин. Ҳақиқаган, унинг асоси қўшини бўлиниш нуқталари x_{i-1} ва x_i нинг ординаталари, баландлиги эса узунлиги $h = (b - a)/n$, бўлган $[x_{i-1}, x_i]$ кичик сегментdir. (211-расмга қ.) Шунинг учун бундай трапециянинг юзи $h = (y_{i-1} + y_i)/2$, бу ерда $y_{i-1} = f(x_{i-1})$, $y_i = f(x_i)$.

Демак, юқоридан $A_0A_1 \dots A_n$ синиқ чизиқ билан чегаралангтан фигуранинг юзи:

$$S_n = \frac{y_0 + y_1}{2} h + \frac{y_1 + y_2}{2} h + \dots + \frac{y_{i-1} + y_i}{2} h + \dots + \frac{y_{n-1} + y_n}{2} h.$$

Ўз-ўзидан равшанки, алмаштиришлардан сўнг қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$S_n = h \left(\frac{y_0 + y_n}{2} + y_1 + y_2 + \dots + y_{n-1} \right), \text{ бу ерда } h = \frac{b - a}{n}.$$

лади. Янги эгри чизиқнинг танланишига қараб биз интегралнинг уёки бу тақрибий формуласини ҳосил қиласмиз.

2. Трапециялар методи. $I = \int_a^b f(x) dx$ интегрални ҳисоблаш талаб қилинсин. Интеграллаш сегменти $[a, b]$ ни $x_1, x_2, \dots, x_{i-1}, x_i, \dots, x_{n-1}, x_n$ нуқталар ёрдамида n таңг кичик сегментларга ажратамиз. Бундан ташқари, $x_0 = a$, $x_n = b$ деймиз. Ҳар бир кичик сегментнинг узунлиги $h = (b - a)/n$ га тенг. Бўлиниш нуқталаридан Oy ўқса параллел тўғри чизиқлар ўтказамиз. Улар эгри чизиқни $A_0, A_1, A_2, \dots, A_{i-1}, A_i, \dots, A_{n-1}, A_n$ нуқталарни кесиб ўтсин. Берилган $y = f(x)$ эгри чизиқни унга ички чизилган $A_0A_1A_2\dots A_{n-1}A_n$ синиқ чизиқ билан алмаштирамиз (211-расм), қўшини ординаталарнинг учларини тўғри чизиқлар билан туташтирамиз.

Кўргазмали бўлиши учун $[a, b]$ сегментда $f(x) \geq 0$ деймиз. Юқоридан синиқ чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапеция юзи $\int_a^b f(x) dx$ интегралнинг тақрибий қийматини беради.

Бу юз юқоридан синиқ чизиқ звенолари билан чегараланган тўғри чизиқли трапециялар юзларининг йифиндисига тенг. Ҳар бир трапециянинг юзини ҳисоблаш мумкин. Ҳақиқаган, унинг асоси қўшини бўлиниш нуқталари x_{i-1} ва x_i нинг ординаталари, баландлиги эса узунлиги $h = (b - a)/n$, бўлган $[x_{i-1}, x_i]$ кичик сегментdir. (211-расмга қ.) Шунинг учун бундай трапециянинг юзи $h = (y_{i-1} + y_i)/2$, бу ерда $y_{i-1} = f(x_{i-1})$, $y_i = f(x_i)$.

Демак, юқоридан $A_0A_1 \dots A_n$ синиқ чизиқ билан чегаралангтан фигуранинг юзи:

$$S_n = \frac{y_0 + y_1}{2} h + \frac{y_1 + y_2}{2} h + \dots + \frac{y_{i-1} + y_i}{2} h + \dots + \frac{y_{n-1} + y_n}{2} h.$$

Ўз-ўзидан равшанки, алмаштиришлардан сўнг қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$S_n = h \left(\frac{y_0 + y_n}{2} + y_1 + y_2 + \dots + y_{n-1} \right), \text{ бу ерда } h = \frac{b - a}{n}.$$

Шундай қилиб, қуйнадаги тақрибий формуланы ҳосил қиласыз:

$$\int_a^b f(x) dx \approx h \left(\frac{y_0 + y_n}{2} + y_1 + y_2 + \dots + y_{n-1} \right), \quad (72)$$

бу формула *трапециялар формуласи* дейилади. $f(x) \geq 0$ да келтириб чиқарылған трапециялар формуласи $[a, b]$ сегментде узлуксиз бўлган исталган $f(x)$ функция учун ўринли бўлиб қолаверади.

Равшанки, бўлиш нуқталари сони n ортиб борган сари берилётган трапециялар формуласининг аниқлиги ортиб боради.

Интегрални трапециялар формуласи билан ҳисоблаётганда одатда қуйнадагича иш тутилади:

1) бўлинниш нуқталари n ва $2n$ да I_n ва I_{2n} интегралларнинг ги қийматлари ҳисобланади;

2) ҳисоблаш натижалари таққосланади ва бир хил биринчи рақамлар қолдирилади.

Мисол. $n = 8$ ва $n = 16$ деб, $\int_0^{1,6} \sin(x^2) dx$ интегрални трапециялар формуласи ёрдамида ҳисобланг.

Ечилиши $n = 8$ ва $h = (b - a)/n = (1,6 - 0)/8 = 0,2$ да интеграл остидаги функциянынг қийматлар жадвалини тузамиз:

i	x_i	x_i^2	$y_i = \sin(x_i^2)$	i	x_i	x_i^2	$y_i = \sin(x_i^2)$
0	0	0,00	0,0000	5	1,0	1,00	0,8415
1	0,2	0,04	0,0400	6	1,2	1,44	0,9915
2	0,4	0,16	0,1593	7	1,4	1,96	0,9249
3	0,6	0,36	0,3523	8	1,6	2,56	0,5487
4	0,8	0,64	0,5972				

(72) формулада $n=8$ деб қуйнадагини ҳосил қиласыз:

$$\begin{aligned} \int_0^{1,6} \sin(x^2) dx &\approx h \left(\frac{y_0 + y_8}{2} + y_1 + y_2 + y_3 + y_4 + y_5 + y_6 + y_7 \right) = \\ &= 0,2 \left[\frac{0 + 0,5487}{2} + 0,0400 + 0,1593 + 0,3523 + 0,5972 + 0,8415 + \right. \\ &\quad \left. + 0,9915 + 0,9249 \right] = 0,2 \cdot 4,1807 = 0,8362, \end{aligned}$$

Энти интеграл остидаги функциянынг $n = 10$ ва $h = (b - a)/n = (1,6 - 0)/16 = 0,1$ даги қийматларнинг жадвалини тузамиз:

i	x_i	x_i^2	$y_i = \sin(x_i^2)$	i	x_i	x_i^2	$y_i = \sin(x_i^2)$
0	0	0,00	0,0000	9	0,9	0,81	0,7243
1	0,1	0,01	0,0100	10	1,0	1,00	0,8415
2	0,2	0,04	0,0400	11	1,1	1,21	0,9356
3	0,3	0,09	0,0899	12	1,2	1,44	0,9915
4	0,4	0,16	0,1593	13	1,3	1,69	0,9928
5	0,5	0,25	0,2474	14	1,4	1,96	0,9249
6	0,6	0,36	0,3523	15	1,5	2,25	0,7776
7	0,7	0,49	0,4706	16	1,6	2,56	0,5487
8	0,8	0,64	0,5972				

$n = 16$ учун (72) формулани қўлланиб, қўйнагини ҳосил қиласиз:

$$\int_0^{1.6} \sin(x^2) dx \approx \frac{1.6}{16} \left[\frac{0 + 0.5487}{2} + 0.0100 + 0.0400 + 0.0899 + 0.1593 + 0.2474 + 0.3523 + 0.4706 + 0.5972 + 0.7243 + 0.8415 + 0.9356 + 0.9915 + 0.9928 + 0.9249 + 0.7776 \right] = 0.8429.$$

Иккала ҳисоблаш натижаларини тақдослаб кўрамизки, яхлитлашда биринчи иккита рақам устма-уст тушади. Демак интегралнинг тақрибий қиймати учун $\int_0^{1.6} \sin(x^2) dx \approx 0.84$ интегрални олиш мумкин. Бу интегралнинг жадвал қиймати 0,00001 аниқликда 0,84528 га тенг.

3 Параболик трапециялар (Симпсон) методи. Аниқ интегрални тақрибий ҳисоблашнинг бу методи трапециялар методидан бўлганидек интеграл остидаги функцияни ватарлар билан эмас, балки ўқлари Oy ўқса параллел бўлган параболаларнинг ёйлари билан алмаштиришга асосланган. Бу методни баён қилишдан аввал, берилган эгри чизиқли трапецияни чегараловчи эгри чизиқ $y = f(x) = Ax^2 + Bx + C$ квадрат учҳаднинг графиги бўлган хусусий ҳолни қараймиз.

Қўйидаги формула ўринили:

$$\int_a^b (Ax^2 + Bx + C) dx = \frac{b-a}{6} (y_q + 4y_{\text{үрт}} + y_s), \quad (73)$$

бу ерда y_q — эгри чизиқнинг $x = a$ нуқтадаги ординатаси, (чап ордината) y_s — эгри чизиқнинг $x = b$ нуқтадаги ординатаси, (ўнг ордината) $y_{\text{урт}}$ — эгри чизиқнинг $[a, b]$ сегмент ўрта нуқтасининг, яъни $x = (a+b)/2$ нуқта ординатаси (212- расм).

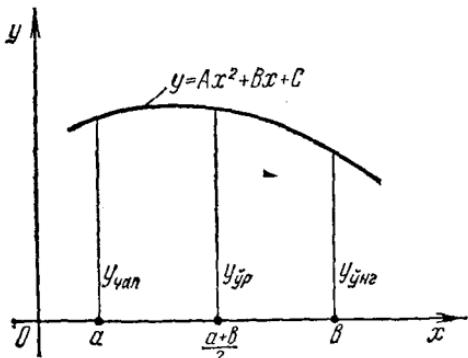
Бу муносабатни келтириб чиқариш уни бевосита текширишга келтирилади. Формуланинг чап томонидаги ифодани ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned} \int_a^b (Ax^2 + Bx + C) dx &= \frac{A(b^3 - a^3)}{3} + \frac{B(b^2 - a^2)}{2} + C(b - a) = \\ &= \frac{b-a}{6} [2A(b^2 + ab + a^2) + 3B(b + a) + 6C]. \end{aligned}$$

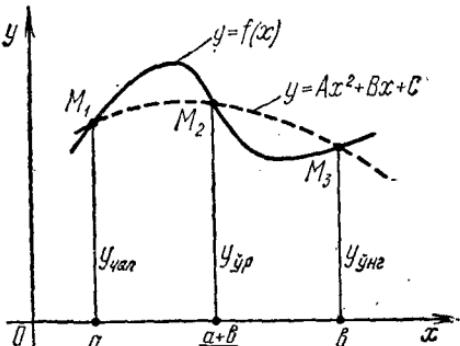
(73) формуланинг ўнг томонидаги ифодаларни ҳисоблаш учун дастлаб y_q , y_s ва $y_{\text{урт}}$ ларни топамиз:

$$y_q = f(a) = Aa^2 + Ba + C; \quad y_s = f(b) = Ab^2 + Bb + C;$$

$$y_{\text{урт}} = f\left(\frac{a+b}{2}\right) = A\frac{(a+b)^2}{4} + B\frac{a+b}{2} + C.$$

212- расм.

213- расм.

Топилган қийматларни (73) формуланинг ўнг томонига қўйиб, қуидагини ҳосил қиласмиш: $\frac{b-a}{6} (y_q + 4y_{\tilde{y}_{\text{пр}}} + y_{\tilde{y}}) = \frac{b-a}{6} [Aa^2 + Ba + C + A(a^2 + b^2 + 2ab) + 2B(a+b) + 4C + Ab^2 + Bb + C] = = \frac{b-a}{6} [2A(a^2 + b^2 + ab) + 3B(b+a) + 6C]$.

Биз кўрамизки, (73) муносабатнинг чап ва ўнг томонлари мосравиша тенг, бу унинг ўринилигини исбот қиласди.

Энди ихтиёрий $y = f(x)$ эгри чизиқ билан чегараланган эгри чизиқли трапецияни қараймиз (213-расм). Эгри чизиқнинг $M_1(x_q; y_q)$, $M_2(x_{\tilde{y}_{\text{пр}}}, y_{\tilde{y}_{\text{пр}}})$, $M_3(x_{\tilde{y}}, y_{\tilde{y}})$ нуқталари орқали ёрдамчи $y = Ax^2 + Bx + C$ параболани ўтказамиш (бу ерда $x_q = a$, $x_{\tilde{y}_{\text{пр}}} = (a+b)/2$, $x_{\tilde{y}} = b$). Бундай учта нуқта орқали ҳар вақт парабола ўтказиш мумкин, шу билан бирга бундай парабола фақат битта бўлади (VI боб, 9-§, 1-пунктга қаранг).

Ёрдамчи парабола билан чегараланган эгри чизиқли трапеция юзи тақрибан берилган эгри чизиқли трапеция юзига тенг:

$$\int_a^b f(x) dx \approx \int_a^b (Ax^2 + Bx + C) dx.$$

(73) формулаг а кўра

$$\int_a^b (Ax^2 + Bx + C) dx = \frac{b-a}{6} (y_q + 4y_{\tilde{y}_{\text{пр}}} + y_{\tilde{y}})$$

бўлгани сабабли ихтиёрий $y = f(x)$ функция учун қуйидаги тақрибий тенглик ўринли:

$$\int_a^b f(x) dx \approx \frac{b-a}{6} (y_q + 4y_{pr} + y_y). \quad (73')$$

Бирок, агар $[a, b]$ сегмент қанча катта бўлса, (73) формула берадиган яқинлашиш шунча қўпол бўлади. Шунинг учун $\int_a^b f(x) dx$ интегралниңг анча аниқ қийматини ҳосил қилиш учун қўйидагича иш тутамиз: $[a, b]$ сегментни узунлиги $h = (b - a)/2n$ бўлган $2n$ та жуфт бўлакка ажратамиз. Айтайлик, $x_1, x_2, x_3, \dots, x_{2n-1}$ лар бўлиш нуқталари бўлсин. Узунлиги $(b - a)/n$ бўлган кичик сегментларни қараймиз:

$$[x_0, x_2], [x_2, x_4], \dots, [x_{2n-2}, x_2] \quad (x_0 = a, x_{2n} = b);$$

бу сегментларнинг ўрталари мос равишда $x_1, x_3, \dots, x_{2n-1}$ нуқталар бўлади.

$\int_a^b f(x) dx$ интегрални бир нечта интеграл йиғиндиcига аж-
ратамиз:

$$\int_a^b f(x) dx = \int_{x_0}^{x_1} f(x) dx + \int_{x_1}^{x_2} f(x) dx + \dots + \int_{x_{2n-2}}^{x_{2n}} f(x) dx. \quad (74)$$

(74) тенгликтеги интегралларнинг ҳар бирига (73') формулани қўлланамиз:

$$\left. \begin{aligned} \int_{x_0}^{x_2} f(x) dx &\approx \frac{b-a}{6n} (y_0 + 4y_1 + y_2); \\ \int_{x_2}^{x_4} f(x) dx &\approx \frac{b-a}{6n} (y_2 + 4y_3 + y_4); \\ &\dots \\ \int_{x_{2n-2}}^{x_{2n}} f(x) dx &\approx \frac{b-a}{6n} (y_{2n-2} + 4y_{2n-1} + y_{2n}), \end{aligned} \right\} (75)$$

бу ерда $y_i = f(x_i)$, $i = 0, 1, 2, \dots, 2n$. (75) муносабатларнинг ўнг ва чап томонларини қўшиб, қўйнаганини ҳосил қиласиз:

$$\int_a^b f(x) dx \approx \frac{b-a}{6n} [(y_0 + y_{2n}) + 2(y_2 + y_4 + \dots + y_{2n-2}) + \\ + 4(y_1 + y_3 + \dots + y_{2n-1})]. \quad (76)$$

Бу формула *параболик трапециялар* ёки *Симпсон формуласи** дейилади.

Интегрални Симпсон формуласи билан ҳисоблаганда трапециялар методидаги каби қыйидагича иш тутилади:

1) бўлинеш нуқталари $2n$ ва $4n$ бўлганда I_{2n} ва I_{4n} интегралларнинг қийматлари ҳисобланади;

2) ҳисоблаш натижалари таққосланиб, бир хил биринчи ракамлар қолдирилади.

Мисол. $2n = 4$ ва $2n = 8$ да $\int_0^{1,6} \sin(x^2) dx$ интегрални Симпсон формуласи ёрдамида ҳисобланг.

Ечилиши. $2n = 4$ ва $h = (b - a)/2n = (1,6 - 0)/4 = 0,4$ учун жадвал тузамиз:

i	x_i	x_i^2	$y_i = \sin(x_i^2)$
0	0	0,00	0,0000
1	0,4	0,16	0,1593
2	0,8	0,64	0,5972
3	1,2	1,44	0,9915
4	1,6	2,56	0,5487

(76) формулага кўра қўйидагини ҳосил қиласиз:

$$\int_0^{1,6} \sin(x^2) dx \approx \frac{b-a}{6n} [y_0 + y_4 + 4(y_1 + y_3) + 2y_2] = \\ = \frac{1,6-0}{12} [0 + 0,5487 + 4(0,1593 + 0,9915) + 2 \cdot 0,5972] = 0,8462.$$

$2n = 8$ ва $h = (b - a)/(2n = (1,6 - 0)/8 = 0,2$ да 399 - бетдаги жадвалдан фойдаланиб қўйидагини топамиз:

$$\int_0^{1,6} \sin(x^2) dx \approx \frac{b-a}{6n} [y_0 + y_8 + 4(y_1 + y_3 + y_5 + y_7) + \\ + 2(y_2 + y_4 + y_6)] = \frac{1,6-0}{24} [0 + 0,5487 + 4(0,0400 + 0,3523 + \\ + 0,8415 + 0,9249) + 2(0,1593 + 0,5972 + 0,9915)] = 0,8455.$$

* Т. Симпсон (1710 – 1761) – инглиз математиги.

Иккала ҳисоблаш натижалариниң таққослаб күрамизки, яхлитлашдан сүнг б
ринчи учта рақам бир хил. Шунинг учун интегралнинг тақрибий қиймати де
 $\int_0^{1,6} \sin(x^2) dx \approx 0,846$ ни қабул қиласыз Эслатиб ўтамизки, берилган интегра-
ни 0,00001 аниқликдаги жадвал қиймати 0,84528 га teng.

Изоҳ. Интеграллаш сегменти бир хил сондаги нұқталарғ
бўлинганда Симпсон методи трапециялар методига қараганд
одатда анча аниқ натижа беради. Трапециялар методида хатоли
бўлиш нұқталари сонининг квадратига тескари пропорционал
Симпсон методида эса бўлиш нұқталари сонининг тўртинчи да
ражасига тескари пропорционал эканлигини кўрсатиш мумкин.

МУНДАРИЖА

<i>Русча биринчи нашрига сўз бошидан</i>	3
<i>Русча иккинчи нашрига сўз боши</i>	3
<i>Кириши</i>	4
 I б о б . Координаталар методи Функция тушунчаси.	
1-§. Ҳақиқий сонлар. Тўғри чизиқдаги нуқтанинг координаталари	7
2-§. Текисликдаги ва фазодаги координаталар	11
3-§. Кутоб координаталари. Координаталарни алмаштириш	14
4-§. Функция тушунчаси	20
5-§. Чизиқ тенгламаси	31
 II б о б . Векторлар алгебраси ва чизиқли алгебра элементлари	
1-§. Детерминантлар назарияси элементлари	36
2-§. Чизиқли тенгламалар системалари	43
3-§. Векторлар ва улар устидаги чизиқли амаллар	49
4-§. Векторларнинг чизиқли боғлиқлиги. Базис	56
5-§. Скаляр, вектор ва аралаш кўпайтмалар	65
6-§. Матрицалар ва улар устидаги амаллар	76
7-§. Чизиқли тенгламалар системаларининг умумий назарияси	87
8-§. Чизиқли акслантиришлар	106
 III б о б . Текисликдаги аналитик геометрия	
1-§. Тўғри чизиқ	120
2-§. Иккинчи тартибли эгри чизиқлар	130
 IV б о б . Фазодаги аналитик геометрия	
1-§. Текислик	149
2-§. Фазодаги тўғри чизиқ	155
3-§. Фазодаги тўғри чизиқ ва текислик	162
4-§. Иккинчи тартибли сиртлар	166
 V б о б . Лимитлар назарияси	
1-§. Функциянинг лимити	178
2-§. Узлуксиз функциялар	207
 VI б о б . Бир ўзгарувчили функциянинг дифференциалини ҳисоблаш.	
1-§. Ҳосила	223
2-§. Юқори тартибли ҳосилалар	242
3-§. Функциянинг дифференциали	244
4-§. Параметрик кўринишда берилган функциялар ва уларни дифференциаллаш	252
5-§. Скаляр аргументнинг вектор-функцияси	257
6-§. Дифференциалланувчи функциялар ҳакида баъзи теоремалар	263
7-§. Функцияларни текширишда ва графиклар ясашда ҳосиланинг татбиқи	271
8-§. Тенгламаларни тақрибий ечиш	289
9-§. Интерполяцион формулалар Сонни дифференциаллаш	294

VII б о б. Аниқмас интеграл

1-§. Аниқмас интеграл ва унинг хоссалари	30
2-§. Интеграллашнинг асосий методлари	31
3-§. Рационал функцияларни интеграллаш	31
4-§. Тригонометрик функцияларни интеграллаш	33
5-§. Баъзи иррационал функцияларни интеграллаш	33
6-§. Интеграллаш методлари ҳақида умумий маълумотлар Элементлар функцияларда олинмайдиган интеграллар	34

VIII б о б. Аниқ интеграл

1-§. Аниқ интегралга келтириладиган масалалар	34
2-§. Аниқ интеграл	34
3-§ Аниқ интегралнинг геометрик ва физик татбиқлари	36
4-§. Ясси чизик эгрилиги	38
5-§. Хосмас интеграллар	38
6-§. Аниқ интегралларни тақрибий ҳисоблаш методлари	39

На узбекском языке

**ВЛАДИМИР ЕВГЕНЬЕВИЧ ШНЕЙДЕР
АЛЕКСАНДР ИСАХАРОВИЧ СЛУЦКИЙ
АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ШУМОВ**

**КРАТКИЙ КУРС ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ
ТОМ I**

Учебное пособие для вузов

*Перевод со второго, переработанного и дополненного издания,
издательства „Высшая школа“ М., 1978 г.*

Ташкент „Ўқитувчи“ 1985

*Таржимонлар: Н. Рахимова, Ё. Соатов,
Д. Азимова, Н. Шохайдарова*

Редакторлар М. Шерматова, М. Пұлатов

Расмлар редактори С. Соин

Техредактор Т. Грешникова

Корректор Д. Умарова

ИБ № 2926

Теришга берилди 22. 06. 84 й. Босишга рухсат этилди 29. (5. 85 й. Формати 60×90₆. Тип. қозози № 3. Кегли 8, 10 шпонсиз. Гарнитура Литературная. Юқори босма усулида босилди. Шартла 6. л. 25,5. Шартла кр.-отт. 25. 69. Нашр. л. 24,93. Тиражи 7000. Заказ № 585. Баҳоси 1 с.

„Ўқитувчи“ нашриёти, Тошкент, Навоий кӯчаси, 30. Шартнома № 9—12—84.

*Область газета ва босмахоналарининг М. В. Морозов номидаги бирлашган нашриёти,
Самарқанд, У. Турсынов кӯчаси, 82. 1985*

*Объединенное издательство и типография областных газет им. М. В. Морозова
Самарканд, ул. У. Турсынова, 82.*

III 73

Шнейдер В. Е. ва бошқ.

Олий математика қисқа курси: 2 томлик
В. Е. Шнейдер, А. И. Слуцкий, А. С. Шумов Т. I. —2-түлдірілған ва қайта ишланған русча нашридан тарж. —Т. :Үқитувчи, 1985 — 408 б.

1,2 Автордош.

Шнейдер В. Е. и др. Краткий курс высшей математики, Т. I.

ББК 22. 11я73